

ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАН
УКРАЇНИ

УДК 94(477):356,,1917/1921"

На правах рукопису

Ткачук
Павло Петрович

**СУХОПУТНІ ВІЙСЬКА
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
ДОБИ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 рр.**

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук
за спеціальністю 20.02.22 – військова історія

професор

Науковий консультант –
Микола Романович Литвин,
доктор історичних наук,

Львів –2009

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА АРХЕОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки теми.....	11
1.2. Характеристика джерельної бази.....	18
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	24
РОЗДІЛ 2. СУХОПУТНІ ВІЙСЬКА ЗБРОЙНИХ СИЛ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ: ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	28
РОЗДІЛ 3. УТВОРЕННЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК У ПРОЦЕСІ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА 1917–1920 рр.	
3.1. Доба Центральної Ради	52
3.2. Доба Української Держави	70
3.3. Доба Директорії УНР	76
3.4. Західно-Українська Народна Республіка	85
РОЗДІЛ 4. КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК	
4.1. Формування командних кадрів збройних сил Центральної Ради.....	97
4.2. Командні кадри Української Держави	106
4.3. Командири Армії УНР	112
4.4. Вирішення кадрової проблеми у Галицькій Армії	120

РОЗДІЛ 5. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА, ОЗБРОЄННЯ, ТАКТИКА І СТРАТЕГІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК

5.1. Піхота	133
5.2. Кіннота	162
5.3. Артилерія	181
5.4. Броневі війська	264
5.5. Інженерно-технічні частини	276
5.6. Воєнно-політичні концепції урядів і стратегія армій України у 1917–1921 рр.	283

РОЗДІЛ 6. ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-БОЙОВИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБОВОГО СКЛАДУ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК

6.1. Принципи, форми, методи виховання і вишколу	297
6.2. Армійське духовенство та його виховна діяльність	319

ВИСНОВКИ	358
-----------------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	366
--	-----

ДОДАТКИ	436
----------------------	-----

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГКЦ – Греко-католицька церква

ДСВС – Державний Секретаріат Військових Справ

ЗОУНР – Західна область Української Народної Республіки

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

НКГА – Начальна Команда Галицької Армії

НТШ – Наукове товариство імені Шевченка у Львові

ОВК – Окружна військова команда

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УГА – Українська Галицька Армія

УНР – Українська Народна Республіка

УНРада – Українська Національна Рада

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УЦР – Українська Центральна Рада

ВСТУП

Актуальність праці. Дослідження воєнно-політичної історії України ХХ ст., зокрема періоду війн і національної революції 1914–1921 рр., має виняткове значення для характеристики боротьби українського народу за державну незалежність і соборність. Між тим радянська історична наука національні військові формації практично не досліджувала. Історики СРСР–УРСР розглядали революційні процеси в Україні як складову більшовицького перевороту в Росії, а національно-державні утворення – Центральну Раду, Гетьманат Української Держави, Українську Народну Республіку і Західно-Українську Народну Республіку як антинародні режими. Відповідно висвітлювалися їхні збройні сили, політичні і військові діячі. Цю прогалину вітчизняної історіографії частково заповнили воєнно-наукові та мемуарно-аналітичні праці військової еміграції. І лише відновлення незалежності України актуалізувало увагу науковців державно-соборний процес новітньої доби, участь збройних формувань Української Народної Республіки, Української держави, ЗУНР проти зовнішньої агресії, насамперед більшовицької й білої Росії та Польщі. Проте аналіз сучасного стану розвитку науки в Україні, зокрема військової історіографії, свідчить, що, незважаючи на вагомі здобутки, залишаються проблеми сюжетів та явищ. Перш за все це стосується літопису військового будівництва на всіх етапах Української революції 1917–1921 рр. – зародження, організації, озброєння і бойової діяльності сухопутних військ як основного виду регулярної армії.

Збройні сили завжди були вирішальним фактором існування державних утворень, особливо в умовах зовнішньої агресії. Однак зовнішньополітичні і внутрішні умови прямо чи опосередковано впливали на процес військового будівництва в Наддніпрянщині за Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, УНР доби Директорії та в Західно-Українській Народній Республіці. Тож формування національних армій, зокрема сухопутних військ, здійснювалося з політичними особливостями та організаційно-кадровими відмінностями.

Характерна риса Збройних сил Центральної Ради – стихійне творення військових формувань з добровольців знизу, повна відсутність на першому етапі уніфікованої структури, часто самотійна бойова діяльність. За Гетьманату, під керівництвом генерала П. Скоропадського, розбудова сухопутних військ армії відбувалася загальнопланово, зверху, коли спочатку творилися управління та командування армії, піхотних корпусів і дивізій, частин кінноти, гарматних бригад і полків. Централізовано виділялися озброєння, поповнення особового складу планувалося шляхом мобілізації. Однак цей процес контролювала німецька окупаційна військова влада. Організованого характеру набула розбудова сухопутних військ і в ході формування Армії УНР 1919 р. У Галицькій Армії ці процеси йшли паралельно: зі створенням окремих загонів і бойових груп, а згодом – піхотних корпусів і бригад, кінних та артилерійських полків сформувалися і вишколювалися в запасних частинах маршові курені і сотні піхоти, гарматні батареї, летунські сотні.

Таким чином, сухопутні війська українських армій державних утворень доби Української національно-демократичної революції мали досить відмінні організаційні структури та озброєння, методи комплектування командним і рядовим складом, порядок і форми забезпечення. Ці фактори визначалися воєнною доктриною воєнно-політичного керівництва, кадровою політикою, поглядами на тактику і способи бойового застосування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з планами і програмами науково-дослідної роботи з військової історії та воєнного мистецтва, що здійснюються Інститутом Сухопутних військ Національного університету “Львівська політехніка” та з урахуванням виконання у 2007–2009 рр. наукової теми Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України “Українці – поляки: взаємовпливи, протистояння, співпраця (друга половина XIX – початок XXI ст.)” (№ 010740005411).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють насамперед період Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

Нижня межа пов'язана зі створенням Центральною Радою перших українізованих частин, що у своїй основі склалися із сухопутних військ; верхня – із втратою Армією УНР території, інтернуванням у польських таборах, отже, поступовою її демобілізацією.

Мета дисертаційного дослідження – висвітлити загальні риси і відмінності концептуальних поглядів і тенденцій військового будівництва на початку ХХ ст., показати їх вплив на процес формування сухопутних військ збройних сил українських державних утворень у період 1917–1921 рр.

Для її реалізації поставлено **завдання** дослідити:

- тенденції у розвитку сухопутних військ армій європейських держав на початку ХХ ст.;
- процес зародження сухопутних військ у ході українізації армії в умовах хибної концепції політичного проводу Центральної Ради щодо формування власної армії;
- особливості розбудови регулярної армії в період Української Держави, зокрема досвід використання кадрового потенціалу, організації й озброєння, системи підготовки командирських кадрів;
- досвід Директорії УНР в оновленні військової організації, укомплектування, озброєння і тактики бойових дій;
- процес розвитку Галицької Армії 1918–1920 рр., способи її формування, комплектування, підготовки особового складу, озброєння і тактики бойових дій порівняно з країнами Центрально-Східної Європи, УНР і більшовицької Росії, арсенал її бойового застосування;
- систему виховання і вишколу особового складу Сухопутних військ українських армій, їхньої духовної опіки в умовах зовнішньої агресії.

Об'єктом дослідження є сухопутні війська Збройних сил України 1917–1921 рр., а **предметом** – процес військового будівництва в УНР, Українській Державі та ЗУНР, зокрема їхніх сухопутних військ, способи їх формування, комплектування, підготовки особового складу, озброєння і тактики бойових дій, система виховання і вишколу особового складу національних армій, їхньої духовної опіки в умовах зовнішньої агресії.

Актуальність дослідження проблеми спонукала автора критично узагальнити здобутки вітчизняної та діаспорної воєнно-історичної науки. Її доробок засвідчив, що історія сухопутних військ українських армій періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. ще не була об'єктом комплексного дослідження. Ця проблема лише частково висвітлювалася в окремих науково-історичних та мемуарно-аналітичних працях щодо зовнішньо-політичних і військових аспектів Української національно-демократичної революції, діяльності дипломатії. Впродовж десятиліть, за радянських часів, Україна не мала можливості розвивати національну історичну науку, а її історики усувалися тоталітарною владою від неупередженого відтворення минулого, особливо боротьби українського народу за незалежність і соборність її етнічних земель. Нині ж дослідники воєнно-політичної історії незалежної України мають всі можливості об'єктивно реконструювати Українські визвольні змагання першої половини ХХ ст., показати у цьому процесі роль національних сухопутних військ.

Отже, актуальність наукового завдання полягає в необхідності дослідження всіх складових боротьби українського народу за державну незалежність і соборність у ХХ ст. Тим більше що залишаються недослідженими особливості військового будівництва на окремих етапах української революції 1917–1921 рр., вплив на цей процес етнополітичних факторів.

У дисертації використано **наукові методи**: описовий, порівняльно-історичний, статистичний, класифікації та періодизації, які визначено характером джерельної та історіографічної бази роботи, її метою та

завданнями. Здобувач критично проаналізував погляди попередніх дослідників з України, Росії, Польщі, США і Канади за цією проблематикою, уточнив окремі події і сюжети та об'єктивно висвітлив складний процес національного військового будівництва в УНР, Українській Державі й ЗУНР в умовах іноземної експансії та внутрішньополітичних протистоянь. Викладений матеріал побудовано за проблемно-хронологічним принципом.

Наукова новизна одержаних наукових результатів полягає в постановці та вирішенні актуальної **наукової проблеми** з військової історії України першої чверті ХХ ст. – комплексному розкритті механізму творення сухопутних військ української державності 1917–1921 рр. як складової національного військового будівництва, яке до цього часу не стало предметом спеціального комплексного військово-історичного дослідження. Крім того, чимало аспектів військового будівництва в Україні характеризувалися політизованим підходом і тому не були об'єктивно висвітлені. У роботі на основі архівних джерел та наукового доробку попередників узагальнено основні складові частини формування сухопутних військ України періоду 1917–1921 рр.

Конкретний особистий внесок здобувача в отриманні результатів, викладених у дисертації, полягає в тому, що наукові результати дослідження здобуті ним особисто, публікації у наукових фахових журналах і збірниках видані за його авторства.

Основні наукові результати дослідження **апробовані** у виступах на науковій конференції “Перша світова війна в історичній долі українського народу” (2004 р.; Військовий інститут Національного університету “Львівська політехніка”, ЛНУ ім. І. Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), Другій міжнародній науковій конференції “Збройні сили України: історія та сучасність” (2006 р.; Львівська облдержадміністрація, Національний університет “Львівська політехніка”), науково-практичній конференції “Форми і способи застосування підрозділів Сухопутних військ” (2007 р.; Міністерство оборони України, Львівський ордена Червоної Зірки Інститут Сухопутних військ імені гетьмана Петра

Сагайдачного, Національний університет “Львівська політехніка”), Міжнародній науковій конференції “Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя проголошення” (2008 р.; ЛНУ ім. І. Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України), науково-практичній конференції “Соціально-економічні та історичні аспекти трансформації Збройних Сил України” (2008 р.; Міністерство оборони України, Національна академія оборони України) та ін.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її найважливіші теоретичні положення і конкретні результати можна використати у науковій та науково-педагогічній діяльності, зокрема при аналізі проблем воєнно-політичної історії України новітньої доби, розробці теорії і практики розбудови сучасних Збройних Сил України, в навчально-виховному процесі у вищих навчальних закладах і військових частинах. Конкретно-історичний матеріал праці може бути використаний для підготовки навчальних курсів і спецкурсів “Історія війн і воєнного мистецтва”, “Актуальні проблеми військово-політичної історії України”, “Історія Збройних сил України”, “Військова розвідка”, “Театр воєнних дій” та ін.

Наукові результати дисертації опубліковані у монографії “Сухопутні війська України у добу революції 1917–1921 рр.” та 21 статті у фахових виданнях ВАК України. Структура дисертації обумовлена поставленою метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, які поділені на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури (822 найменування). Загальний обсяг дисертації – 451 сторінок, з яких основна частина – 365 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА АРХЕОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Ступінь наукової розробки цієї воєнно-історичної теми характеризується, з одного боку, певним політизованим підходом вітчизняних і зарубіжних дослідників до визвольних змагань першої чверті ХХ ст., зокрема українських урядів, тогочасних національних військових формацій, а з іншого – відсутністю комплексних наукових публікацій, присвячених сухопутним військам України 1917–1921 рр. У зв'язку з цим історіографію проблеми умовно поділено на чотири основні групи: військово-мемуарні праці учасників і очевидців Української революції 1917–1921 рр.; публікації істориків радянської доби; спеціальні та узагальнюючі роботи істориків незалежної України; дослідження зарубіжних, насамперед російських і польських, авторів.

Уже в міжвоєнний період у Польщі, Чехословаччині, Німеччині, США і Канаді опубліковано перші праці з історії збройних сил України 1917–1921 рр., в яких автори розглядали проблеми військового будівництва, зокрема розбудови сухопутних військ. Відзначимо історико-мемуарні студії визначних військовиків генералів М. Омеляновича-Павленка, О. Удовиченка, М. Капустянського, В. Петріва, П. Скоропадського, Р. Дашкевича, К. Смовського, старшин Л. Шанковського, В. Галана, Б. Гнатевича, В. Кучабського, О. Кузьми, Б. Монкевича та ін., присвячені зародженню та організації національної армії в добу Центральної Ради і Директорії, а також особливостям військового будівництва Української держави гетьмана П. Скоропадського та ЗУНР [327–329; 767–769; 555; 556; 341; 500; 475–476; 601–602; 373; 255–259; 677–680].

Значущими для глибокого розуміння проблеми є також мемуарно-аналітичні публікації учасників збройної боротьби – командувачів армій,

корпусів і дивізій, які брали участь у військовому будівництві, формуванні стрілецьких, кінних і артилерійських частин. За діапазоном висвітлення подій та глибиною і масштабністю мислення не мають аналогів у вітчизняній військово-історичній думці й історико-мемуарні праці командувача Галицької Армії та Армії УНР генерал-полковника М. Омеляновича-Павленка. Колишній командарм залишив низку книг, які охоплюють події 1917–1921 рр. і є важливим джерелом з історії боротьби українського народу за державність, утворення сухопутних військ збройних сил доби Центральної Ради, УНР–ЗУНР [327–329].

Окремі важливі сюжети з військової історії України першої чверті ХХ ст. можна віднайти у науково-історичних працях і спогадах командувача УГА та Південного фронту Армії УНР генерала О. Грекова, командирів галицьких корпусів генералів М. Тарнавського, В. Курмановича і А. Кравса, командирів стрілецьких дивізій Армії УНР генералів А. Пузицького, В. Зелінського, Ю. Тютюнника, М. Безручка, В. Сікевича, колишнього Військового міністра В. Сальського та ін. [177; 212; 453; 243–244; 266–267; 352–353]. Вони, зокрема, містять матеріали про способи формування сухопутних військ, їх комплектування, систему підготовки особового складу, озброєння і тактику бойових дій на фронтах українсько-більшовицької 1917–1918 рр., українсько-польської 1918–1920 рр., українсько-білогвардійської 1919 р., українсько-польсько-більшовицької 1920 р. воен. Досить повно відображено духовну опіку в Галицькій Армії в умовах зовнішньої агресії.

Серед різнопланових за тематичною проблематикою, формою і жанром видань, присвячених історії сухопутних військ збройних сил України, що з'явилися у міжвоєнний період у Західній Україні та за кордоном після Другої світової війни, виділимо фундаментальні: “Історію українського війська” (Львів, 1936) авторського колективу під керівництвом І. Крип'якевича, монографію “Українська Галицька Армія” (Вінніпег, 1974) Л. Шанковського. Зокрема, старшина УГА Л. Шанковський висвітлив організацію та озброєння піхотних, кінних і гарматних частин, визначив їх роль і місце у збройній

боротьбі за незалежність ЗУНР і УНР, подав порівняльні характеристики української, російської, більшовицької, австрійської та французької піхоти, кінноти та артилерії. Однак він лише схематично і спрощено подав війну УНР з білогвардійськими військами Півдня Росії.

Чи не найбільших спотворень у радянській історіографії зазнали збройні сили Центральної Ради, Української Держави, УНР періоду Директорії та ЗУНР, які розглядалися під кутом вивчення імперіалістичної інтервенції як важливого фактора загострення громадянської війни в СРСР [705. С. 174–175]. Щоправда, в низці праць радянських авторів, які досліджували питання іноземного вторгнення на територію УСРР в 1918–1920 рр., містяться окремі дані про бойові дії супротивників Червоної Армії – антирадянських повстанських сил, військ національних державних формацій України, білого руху та ін. Історіографічна цінність цих видань полягає ще й в тому, що в них публікувалися оригінальні документальні матеріали радянських республік – України і Росії, які переконливо доводять, що їхні війська і дипломатія відверто втручалися у внутрішні справи УНР-ЗУНР, ігноруючи право українського народу на самостійне державно-соборне існування.

У процесі дослідження історії зародження, організації, озброєння та бойової діяльності сухопутних військ періоду 1917–1921 рр. дисертант звернувся до масиву історіографії українського зарубіжжя. Саме науково-історичні праці, розвідки й мемуари української, зокрема військової, еміграції Польщі, Чехословаччини, Німеччини, Франції, США і Канади склали важливу джерельно-аналітичну базу для сучасних дослідників Української революції, реконструкції літопису національних збройних сил, оскільки в радянській історіографії ця проблематика ігнорувалася або брутально фальсифікувалася. Л. Шанковський слушно наголошував: “Українська воєнно-історична наука постала щойно після визвольної війни 1917–1920 рр. і вона розвинулася, дарма що й тоді існували умови бездержавности. Але була, в екзилі, українська армія, були її старшини, що прагнули створити українську воєнно-історичну науку” [797. 1970. Ч.4, с.71].

Першими авторами наукових і мемуарних праць з історії сухопутних військ українських армій були безпосередні учасники визвольних змагань, насамперед генерали і вищі старшини, які створили великий масив історико-мемуарної літератури, що видавалася в діаспорі і була майже недоступною для широкого загалу українського суспільства саме поза межами УРСР – у Львові, Варшаві, Каліші, Празі, Вінніпезі, Нью-Йорку з'явилася низка праць з історії національно-визвольних змагань і біографістики, які ілюструють складний процес військово-політичного протистояння на українських землях, розвиток концепції визвольної боротьби. Щоправда, діаспорні дослідники, зокрема І. Нагаєвський і П. Мірчук, в умовах ідеологічного протистояння з радянськими істориками насамперед актуалізували проблеми, пов'язані з армією більшовицької Росії проти УНР або ж Польщі проти ЗУНР. Натомість еміграційні автори виявляли недостатнє зацікавлення до російського білого руху, з яким контактували галицькі політики і військовики. Довгий час діаспорні публікації зберігалися у закритих спецфондах радянських наукових бібліотек. У процесі дослідження проблеми цінну інформацію почерпнуто з фондів відділів україніки Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (Київ), Наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка (Львів), Бібліотеки О. Ольжича (Київ), Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка та Російської державної бібліотеки (Москва).

Здобуття Україною незалежності надало могутній поштовх до розвитку вітчизняної історичної науки, що нарешті позбавилася ідеологічного пресу з боку режиму і жорсткої цензури. Введення в науковий обіг нової джерельної бази, великого масиву невідомих і маловідомих архівних документів і науково-історичної літератури дозволило вітчизняним науковцям об'єктивно висвітлити маловідомі й дискусійні сторінки з історії Української революції 1917–1921 рр., зокрема національних збройних сил, їх видів і родів зброї. Хоча спеціальних комплексних праць, присвячених історії сухопутних військ, поки що немає, в багатьох сучасних виданнях присутні окремі сюжети і фрагменти їх розбудови та стану в українських арміях тієї революційної доби.

Серед здобутків військових істориків України виділимо праці В. Верстюка, Д. Веденєєва, В. Голубка, Л. Дещинського, Л. Гриневича, І. Гаврилів, М. Кравчука, М. Ковальчука, Л. Кривизюка, В. Литвина, М. Литвина, С. Литвина, К. Науменка, А. Папікяна, В. Сергійчука, В. Сідака, В. Футулуйчука, Б. Якимовича, І. Срібняка, Я. Тинченка, А. Харука, І. Хоми [482–486; 504–505; 494–496; 578–580; 588; 613–648; 650–651; 612; 649; 684–686; 704; 785; 747; 757–759; 786; 788, ін.]. Однією із провідних тем досліджень вказаних та інших науковців був процес українізації в російській армії, створення збройних сил на першому, найскладнішому, етапі української державності в добу Центральної Ради. Адже процес формування українських військових частин і в їх складі сухопутних військ раніше не розглядався, “оскільки український військовий рух кваліфікувався як контрреволюційний” [649, с. 52]. Сучасні автори неоднозначно оцінюють значення українізації в процесі військового будівництва. Зокрема Я. Тинченко стверджує, що вона не мала широких масштабів, а її результати були зведені нанівець концепцією Центральної Ради щодо створення власної армії, й, таким чином, українізовані частини, які до того ж знаходилися на фронті, “не мали можливості допомогти Центральній Раді в боротьбі з Раднаркомом” [366, с. 66]. На відміну від думки цього київського автора львів’яни Л. Дещинський та В. Голубко відзначають важливу роль українізації, яка до жовтня 1917 р. розвивалася по висхідній лінії, а формування українізованих частин, по-перше, спричинило розпад колишньої імперської армії, а по-друге, український військовий рух, вилившись у масову українізацію військових частин, створив підґрунтя національних збройних сил.

У найновіших виданнях Я. Тинченка “Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)” (Кн. 1. Київ, 2007) і М. Ковальчука “Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння” (Київ, 2006) опубліковано чимало нової інформації з документів державного і військового керівництва УНР і ЗУНР, показано

вплив політичних процесів на воєнні події, кар'єру окремих командирів. М. Ковальчук цілком слушно вважає, що сучасна українська історіографія, зокрема збройних сил Директорії УНР, недостатньо уваги приділяє ролі російських антибільшовицьких сил у воєнно-політичних подіях в Україні, що не сприяє всебічному й об'єктивному дослідженню доби визвольних змагань. Незадовільний стан розробки цієї теми дослідник пояснює спадщиною радянської історіографії, яка виробила стійкий стереотип несприйняття білого руху як об'єкта історичного дослідження.

Драматичні долі більше п'ятисот українських командирів прослідковано у довідково-біографічних виданнях М. Литвина і К. Науменка "Генералітет Українських визвольних змагань" (Львів, 1995), "Військова еліта України" (Львів, 2004), "Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали" (Львів; Харків, 2007).

Державне будівництво ЗУНР і захист її суверенітету тривалий час досліджують О. Карпенко, В. Кондратюк, К. Науменко, О. Павлюк, О. Реєнт, О. Рубльов, Б. Тищик та інші науковці, насамперед західного регіону. Зокрема, формування Збройних сил ЗУНР та їх розвиток частково висвітлено у монографії М. Литвина "Українсько-польська війна 1918–1919 рр." (Львів, 1998), яка містить чимало інформації з архівів України, Росії та Польщі. Життєдіяльність інтернованих частин Армії УНР і УГА стала об'єктом наукових студій О. Колянчука, М. Павленка, І. Срібняка та ін. [570–572, 698, ін.].

Діяльність національних і зарубіжних спецслужб, військової дипломатії у період визвольних змагань першої половини ХХ ст. ґрунтовно досліджують Д. Веденєєв і В. Сідак. Зокрема, у публікаціях Д. Веденєєва подано інформацію про військову розвідку УНР та її окремі резидентури у Польщі та Румунії, про лідерів Української військової організації (створена 1920 р.), а також старшин армій УНР і ЗУНР (А. Мельника, Я. Чижа, М. Колтуняка, О. Думіна, Ю. Головінського, Є. Коновальця). Організатор Академії Служби безпеки України В. Сідак реконструював хроніку українських спецслужб різних формацій української державності, класифікував їх, показав вплив розвідки і контррозвідки на перебіг збройних конфліктів.

Відзначимо також сучасні воєнно-історичні видання, які публікують чимало праць, розвідок, документів, зокрема журнали “Воєнна історія” (головний редактор С. Литвин), “Сторінки воєнної історії” (О. Лисенко), “Військо України” (В. Коркодим), Вісник Національного університету “Львівська політехніка”, “Армія і держава” (Л. Дещинський), “Український історичний журнал” (В. Смолій), а також видання української еміграції “Визвольний шлях”, “Вісті комбатанта”, “Український історик” та ін.

Частково проблему висвітлювали зарубіжні публікації, насамперед Росії та Польщі. Оскільки українські військові формування, зокрема сухопутні війська, часто успадковували організацію, структуру, командний склад, озброєння і тактику російської армії, дисертантові прислужились праці Є. Разіна, О. Строкова, М. Какуріна, А. Денікіна, С. Волкова, Є. Барсукова, Я. Бутакова, І. Михайлова, І. Мітюріна та інших, багатотомні російські видання: “История Первой мировой войны”, “История военного искусства”, “Очерк развития артиллерии”, які вийшли в останні десятиліття [722; 751; 550–552; 187; 467–469; 451–452; 443–444; 542]. Ці та інші колективні видання містять важливу інформацію з історії розвитку сухопутних військ, висвітлюють організаційну структуру родів зброї сухопутних військ, їх озброєння, систему комплектування командними кадрами. Зокрема, воєнно-історичні праці В. Внукова, М. Какуріна, А. Строкова, І. Павловського характеризують чисельний і якісний стан сухопутних військ Червоної Армії в період її бойових дій проти України. Особливо багато уваги російська історіографія приділяє Гетьманату (як правило, це праці з історії громадянської війни та білого руху в Росії). Однак на їхні оцінки впливає мемуарна література, особливо твори білогвардійських лідерів. Щоправда, деякі автори (а серед них А. Зайцев, О. Федішин) розглядають Гетьманат як складову білого руху на Півдні України й одну з ланок антибільшовицького фронту. Загалом український національно-визвольний рух на території колишніх монархій Романових і Габсбургів у 1917–1921 рр. не привертав серйозної уваги російської наукової та суспільної думки в еміграції.

Чимало інформації про організацію, озброєння і тактику сухопутних військ української та польської армій у часи українсько-польської війни 1918–1919 рр. і польсько-радянської війни 1920 р. міститься у книгах польських істориків декількох поколінь: В. Гуперта, З. Карпуся, М. Клімецького, М. Кротофіла, А. Пшибильського, в яких опубліковано маловідомі воєнно-історичні матеріали з польських архівів [812–822]. Автори сучасних студій у сусідній державі намагаються уникати формулювань, які б, на їхню думку, могли бути потрактовані як прояв ворожості до України й українців; вони декларують визнання прав українців на власну державу у 1917–1921 рр.

Аналіз комплексу воєнно-історичної літератури, наукових праць і джерелознавчих розвідок свідчить, що вони, на жаль, лише в загальному розглядають процес військового будівництва в Україні 1917–1921 рр., висвітлюючи окремі аспекти проблеми, зрештою, як і бойових дій української армії. Розвитку сухопутних військ як основи збройних сил вони торкаються лише фрагментарно, що не дає можливості створити цілісне уявлення історичного процесу – від їх зародження до бойової діяльності на всіх етапах Української революції.

1.2. Характеристика джерельної бази

Вирішення головних завдань дослідження здійснено, головню, шляхом вивчення й узагальнення опублікованих і неопублікованих документів з архівів і бібліотек Києва, Львова і Москви.

Увесь комплекс виявлених джерел, необхідних для дослідження основних етапів національного військового будівництва, аналізу особливостей формування сухопутних військ Збройних сил України в період національно-демократичної революції 1917–1921 рр., пропонуємо за походженням умовно класифікувати у наступні групи:

– документи органів влади та управління, зокрема військових міністерств, українських державних формувань 1917–1921 рр.;

- документи і матеріали військових штабів (стратегічні плани, накази, розпорядження, звіти, донесення розвідки, рапорти та ін.);
- документи дипломатії та аташатів;
- воєнно-статистичні матеріали;
- спогади учасників подій, їх щоденники, записи, кореспонденція;
- пресові публікації, насамперед воєнні комунікати, інформаційні репортажі, некрологи;
- воєнно-теоретичні та узагальнюючі праці;
- польові (штабні, бригадні, полкові, курінні) історії, хроніки, матеріали до них;
- довідкові матеріали в енциклопедіях, збірниках, альманахах, календарях;
- аналітичні дослідження українських і зарубіжних авторів (історичні та археографічні розвідки, статті, біографічні нариси, бібліографічні матеріали і рецензії).

Перші шість позицій – це першоджерела, інші – вторинні (їх огляд викладено у попередньому підрозділі). Кожну з названих археографічних груп за змістом і жанром можна поділити на окремі види документів, здійснити їх внутрішню класифікацію.

Зауважимо, що в умовах багатолітньої бездержавності значна кількість архівних документів з історії України, зокрема визвольних змагань 1917–1921 рр., опинилися в зарубіжних архівосховищах найбільше в Російській Федерації, Польщі, Чехословаччині, Австрії, Німеччині, Ватикані, США і Канаді. Основну масу джерел з цієї проблеми, за допомогою яких вдалося здійснити реконструкцію діяльності сухопутних військ українських армій доби Української революції 1917–1921 рр., складають документи і матеріали, що відклалися в установах Державного архівного управління України. Це, насамперед, фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України у Києві. Розпорошена по різних фондах колекція Музею визвольної боротьби України у Празі (створений 1925 р.), яку 1948 р.

вивезено в СРСР і лише в останнє десятиліття розсекречено в архівах Москви і Києва. Опрацьовані в ході дослідження документи містять значну кількість унікального фактологічного матеріалу, що дозволило відтворити складний процес заснування і розбудови сухопутних військ. Зокрема, виявлені у фондах Українського воєнного генерального комітету (811) й Української Центральної Ради (1115) документи послужили основою для висвітлення процесу зародження національних військових частин у ході українізації російської армії влітку та восени 1917 р. Аналіз архівних документів ще раз підтвердив висновки сучасних учених В. Голубка, Л. Дещинського і С. Литвина, що у ході українізації закладено основу для розбудови власного війська.

Важливим джерелом дослідження стану сухопутних військ Української держави гетьмана П. Скоропадського стали фонди Міністерства військових справ Української Держави (1074) і Українського воєнного штабу УНР (1077). Ці документи висвітлюють організаторську діяльність військового відомства і Головного управління Генерального штабу, містять детальну інформаційну структуру армії, комплектування командними кадрами та дислокацію частин. Аналіз документів Персональної управи Головного управління Генерального штабу свідчить: твердження деяких істориків про те, що “всі посади в гетьманській армії займали російські офіцери, в абсолютній більшості навіть не українці” [810, с. 4–5], не відповідають дійсності. Наведені списки командного складу із зазначенням національності й ступеня володіння українською мовою однозначно стверджують: серед 15 комбригів і 87 командирів полків більшість становили українці або вихідці з Наддніпрянщини [5. Оп.1, спр.33]. Архівні документи свідчать, що за організаційною структурою, озброєнням, комплектуванням командними кадрами сухопутні війська Української держави не поступалися західно-європейським арміям, і лише зовнішньополітичні обставини, присутність на Наддніпрянщині німецької військової адміністрації не дозволили гетьману П. Скоропадському розгорнути повноцінну регулярну армію до запланованої штатної чисельності й повністю укомплектувати особовим складом.

Найбільший за обсягом конкретно-історичний матеріал про організацію і бойову діяльність сухопутних військ Армії УНР почерпнуто із фондів Військового міністерства УНР (1075, 1076), Українського воєнного штабу УНР (1077), Головного управління Генерального штабу УНР (1078), Штабу Дієвої армії УНР (3172), Штабу командувача військами Армії УНР (3275). Документи цих фондів відтворюють процес розбудови сухопутних військ, який, на відміну від періоду Центральної Ради, відбувався планово, під керівництвом Головного управління Генерального штабу й інспекторату на основі розроблених штатів з'єднань, частин і підрозділів. Нагородні листи відтворюють образи доблесних захисників Вітчизни, свідчать про високі морально-політичні та фахові якості командирів сухопутних військ [б. Оп.1, спр. 67]. Документи засвідчують плідну діяльність командирів щодо удосконалення організації піхоти, кінноти, артилерії, методів і способів їх бойового застосування. Показовими прикладами можуть служити перспективні проекти генерала С. Дельвіга, полковників В. Сварики, М. Капустянського, Є. Мішковського, В. Рукіна, М. Русіяна й інших щодо розвитку сухопутних військ.

Документи фонду Штабу Дієвої армії УНР (3172), Групи інтернованого війська Армії УНР у Польщі (2439) дозволили висвітлити діяльність воєнно-політичного керівництва УНР, скеровану на збереження сухопутних військ Армії УНР у стані бойової готовності й боєздатності шляхом удосконалення організації, вишколу її командного і рядового складу у таборах Ланцута, Пікулич, Каліша, Щепйорно, Вадовиць, Александрова Куявського й ін.

Археографічна база історії Галицької Армії суттєво поступається попереднім періодам. Архівні фонди органів влади ЗУНР і Галицької Армії виявилися розчленованими: частина їх зберігається у ЦДАВОВУ – фонді Державного Секретаріату Військових Справ ЗУНР (1073), Начальної Команди Галицької Армії ЗОУНР (2188); Колекція документів про діяльність уряду й армії ЗУНР (581) – у Центральному державному історичному архіві України у Львові; блок унікальних документів про стан і діяльність

Галицької Армії міститься у фондах польського воєнного архіву, захопленого Червоною Армією восени 1939 р., зокрема Верховного командування Війська Польського (471) у Російському державному військовому архіві в Москві. Документи з історії УГА відклалися також у Центральному військовому архіві Польщі у Рембертові та Бібліотеці народовій у Варшаві (відділ рукописів і стародруків; лише частину з них нещодавно опубліковано).

Крім неопублікованих архівних документів до наукового обігу залучено опубліковані документи і матеріали у збірниках, де висвітлюються окремі військово-організаційні та політичні аспекти проблеми. Серед них відзначаємо “Разложение армии в 1917 г.”, “Українська Центральна Рада. Документи і матеріали” в 2-х томах, “Українська Галицька Армія. Матеріали до історії” в 5-ти томах, “Артиллерия XX века”, “Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923” та ін. [39; 40; 43; 48; 50; 54; 56–58; 66–69; 70; 72; 75 та ін.]. Чимало документів в останні роки опубліковано у додатках різних монографій [757–759; 569].

Видані у 20–80-ті роки джерела особового походження (спогади, щоденники та листування свідків і безпосередніх учасників воєнно-політичних подій, зокрема В. Антонова-Овсієнка, В. Винниченка, О. Вишнівського, П. Врангеля, В. Галана, Н. Гірняка, Р. Дашкевича, Д. Дорошенка, О. Думіна, П. Єрошевича, В. Калини, І. Карпинця, В. Кедровського, А. Кравса, О. Кузьми, М. Крата, К. Левицького, І. Мазепи, Б. Монкевича, М. Омеляновича-Павленка, С. Петлюри, Г. Порохівського, В. Проходи, П. Скоропадського, К. Смовського, С. Шухевича та інших державних діячів і військовиків) дають змогу глибше з’ясувати зміст урядових політик щодо розбудови сухопутних військ України та комплексно реконструювати суспільно-політичні і геополітичні умови, в яких відбувалася їхня реалізація. Більшість з них опубліковані в міжвоєнній Польщі (насамперед у календарях, літописах і окремих виданнях львівського кооперативу “Червона Калина”, таборових виданнях інтернованої Армії УНР і Українського воєнно-історичного товариства), Чехословаччини (виданнях

таборів інтернованої УГА), а також Німеччини, Франції, США, Канаді. Щоправда, джерела мемуарного характеру, які несуть відбиток авторського світогляду, досить суб'єктивні й тому не можуть бути самодостатнім джерелом, проте вони наповнюють складний етнополітичний процес і збройне протистояння неповторними взаємозв'язками та особистостями тієї доби. Власне у процесі дослідження було залучено спогади двох видів – не лише діячів Української революції, але й її супротивників.

Для вирішення науково-дослідних завдань використано тогочасні центральні і місцеві часописи, які видавали органи державної адміністрації, громадсько-політичні структури, а також командування різних військових формувань. Насамперед відзначимо воєнно-історичні журнали “Табір” і “За державність”, які видавало у міжвоєнний період Українське військово-історичне товариство (1920–1939) у Польщі.

Поєднання архівних документів з критично осмисленими опублікованими матеріалами, науково-історичними й мемуарно-аналітичними працями дозволило істотно розширити джерельну базу й комплексно дослідити процес формування сухопутних військ українських армій періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. Зокрема, їх організацію, озброєння, комплектування особовим складом, кількісний та якісний стан і роль і місце у визвольних війнах українського народу, загалом державно-соборному процесі першої чверті ХХ ст.

Аналіз наукової літератури й інших джерел свідчить: історія зародження і розвитку сухопутних військ періоду Української революції 1917–1921 рр. ще недостатньо глибоко досліджена, а розкриті й висвітлені окремі її аспекти мають переважно несистемний характер. Ця обставина й зумовила звернення дисертанта до цієї воєнно-історичної проблеми, визначила завдання і наукову новизну дослідження. Науковий пошук ускладнило розпорошення документального матеріалу в різних бібліотеках та архівах України і зарубіжжя та відсутність бібліографії воєнно-історичних праць, присвячених періоду визвольних змагань першої чверті ХХ ст.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Сучасна парадигма Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., зокрема її військова складова, є досить багатоплановою. І все ж більшість військових істориків незалежної України розглядають воєнно-політичні події на українських землях після розпаду монархій Романових і Габсбургів переважно у національному дискурсі, трактуючи Українську революцію як самостійне явище, тісно пов'язане зі станом нації, готовністю чи неготовністю її еліти і загалом соціуму до збройної боротьби за національне та соціальне визволення, соборність українських земель. Втім, усебічний аналіз історіографії та різновидових джерел показав її зв'язок із демократичними революціями в Росії та Австро-Угорщині 1917–1918 рр., наслідуванням національними збройними формуваннями організації та способів ведення бойових дій австро-угорської, російської та інших армій провідних країн Європи. І хоча українцям по обидва береги Збруча під час незавершеної Першої світової війни і вибуху революції 1917 р. без підтримки зовнішніх сил вдалося відродити національну державність лише на декілька років: це свідчило не про слабкість, а про великі потенційні можливості українського національно-визвольного руху [475, с. 33–35].

На західних землях цей рух творили і консолідували, крім досвідчених послів Галицького сейму і Віденського парламенту, лідерів Греко-католицької церкви, учасники парамілітарного довоєнного руху – діячі “Сокола”, “Січі”, “Пласту”, а також стрільці і старшини легіону Українських січових стрільців, які пройшли бойовий вишкіл на фронтах світової війни, а в 1918 р. відбули культурно-просвітню місію на Наддніпрянщині. До цього руху в Східній Галичині залучалися й наддніпрянські політемігранти початку ХХ ст., що згодом стали воєнно-політичними лідерами УНР і Української держави. Відзначимо і те, що українська еліта, провідники УНР, Української держави і ЗУНР належали до різних політико-ідеологічних партій і угруповань, які часто не могли дійти згоди у питаннях військового будівництва, соціальної та національної політики [497–501]. Чи не тому

нетривалим став Акт злуки УНР і ЗУНР, що впродовж 1919 р. консолідував політичні й військові можливості соборної держави. І лише різновекторність зовнішньої політики галицьких і наддніпрянських провідників, а також воєнна агресія сусідніх держав спричинили втрату суверенітету соборної УНР, розшматування її земель.

На формування сучасної концепції Українських визвольних змагань першої чверті ХХ ст., як слушно підкреслює М. Ковальчук, вирішальний вплив мала українська еміграційна історіографія, представники якої упродовж семи десятиліть розробляли різні аспекти теми на значно вищому науковому рівні, ніж радянські вчені [587. С. 309]. Власне широкомасштабну воєнно-історичну працю еміграції за сприяння Українського воєнно-історичного товариства (1920–1939) започатковано у 20-ті роки. у таборах інтернованих частин Армії УНР у Польщі та УГА у Чехословаччині. Активними були й літописці визвольних змагань з гетьманського, консервативно-державницького угруповання зарубіжжя (В. Липинський, В. Кучабський та ін.), які виводили причини поразки революції з недооцінки еліт і державницьких ідей, ролі сильної регулярної армії як гаранта незалежності та соборності [271–273]. Загалом же у більшості спеціальних праць, зокрема й еміграції, аналіз військово-політичних причин поразки Української революції 1917–1921 рр. обмежувався зовнішніми геополітичними факторами без урахування внутрішньополітичних аспектів, соціального компоненту українського руху, який, на думку В. Верстюка, часто проявляв себе у стихійних повстанських формах [475]. І чи не тому там важко творилися національні сухопутні війська за доби Української Центральної Ради, зрештою, і Директорії УНР, яка перебувала під постійною загрозою воєнної поразки. Це змусило Головного Отамана Армії УНР у другій половині 1919–1920 рр. шукати збройної підтримки для боротьби з більшовиками і білими арміями в зовнішній силі – Польщі [501], що викликало різкий осуд у політиків і військовиків ЗУНР. Водночас галицькі лідери наприкінці 1919 – початку 1920 рр. почали шукати взаєморозуміння в

російському політикуму (як білому, так і більшовицькому). Зрозуміло, що це теж не сприяло формуванню сухопутних військ соборної УНР. Утім, створення суверенної соборної Української держави в революції 1917–1921 рр. знаходилось поза об'єктивними можливостями нації та її воєнно-політичного проводу. Сусідні Польща, Чехословаччина і країни Прибалтики здобули державність після Першої світової війни, скориставшись зовнішньою воєнно-політичною підтримкою, чого не мала Україна [271; 475. С. 41; 522; 591; 596; 767].

Отже, теоретико-методологічну основу цієї воєнно-історичної праці складає сукупність традиційних принципів наукового пізнання – історизму, об'єктивності, багатофакторності та системності. Застосування вищезазначених принципів дало змогу з'ясувати, що на перебіг Української національно-демократичної революції та еволюцію українського національно-визвольного руху першої чверті ХХ ст. вплинула низка взаємопов'язаних і взаємообумовлюючих чинників: недостатня виробленість соціально-політичної програми і зовнішньої політики українських державотворців, тиск зовнішніх факторів на внутрішню політику української влади, вплив імперської спадщини (вишколу і виховання, ментальності військових командирів російської та австрійської армій) на формування національних сухопутних військ тощо.

Як зазначалося вище, для реалізації завдань праці застосовувалися загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. Загальнонаукові методи – аналітичний, синтетичний, індукції та дедукції – дозволили розглянути рух історичних об'єктів, зокрема сухопутних армій, у просторі й часі. При аналізі військового будівництва в Українській державі, ЗУНР і УНР переважав аналіз синхронних військово-організаційних процесів. Структура і функції більшості об'єктів розглядалися здебільшого в статичі, безвідносно до їх історичного розвитку.

Серед спеціально-історичних методів широко застосовувалися історично-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний та

проблемно-хронологічний. Під час використання різновидових джерел (органів влади й управління, армійського командування, наративних джерел та ін.) використовувалися методологічні засади історичної герменевтики.

Загалом же національні сухопутні війська у період революції 1917–1921 рр. у дослідженні трактуються як важливий засіб державотворення та захисту державного суверенітету, складова національно-визвольної боротьби, що продовжила Українські визвольні змагання початку ХХ ст. У роботі подано документально-аналітичний матеріал, який засвідчує: ці війська були не лише збройною силою проти іноземної агресії, але й чинником формування національної свідомості народу, яка давала імпульси державно-соборному рухові у наступні десятиліття ХХ ст., аж до відродження незалежної України.

РОЗДІЛ 2

СУХОПУТНІ ВІЙСЬКА ЗБРОЙНИХ СИЛ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ: ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сухопутні війська – один із найдавніших видів збройних сил, який призначений для ведення бойових дій на суші. У більшості держав вони є найчисельнішим видом, різноманітним за структурою, озброєнням і способами ведення військових операцій. Бойові можливості сухопутних військ дозволяють при взаємодії з іншими видами збройних сил вести широкомасштабний наступ із метою розгрому угруповань противника та оволодіння його територією, завдавати вогневі удари на велику глибину, відбивати вторгнення противника, міцно утримувати займану територію. Зазвичай у своєму складі сухопутні війська мають різні роди зброї: кінноту, артилерію, танки, спеціальні війська (інженерні, зв'язку, радіотехнічні та ін.), а також тиллові частини. В організаційному відношенні вони складаються з підрозділів, військових частин, з'єднань і об'єднань.

Сухопутні війська виникли в прадавню епоху, коли власне склалися збройні сили, які багато віків мали лише два роди зброї – піхоту й кінноту, а в деяких випадках – один із них. Вони озброювалися холодною зброєю: булавами, піками, сокирами, мечами, кинджалами, алебардами. Як облогова техніка застосовувалися тарани, катапульти, металеві артилерія. Перші організаційні форми піхоти і кінноти виникли в стародавніх державах – Греції, Єгипті, Ассирії. Починаючи з V–VI ст. до н. е. грецькі поліси запровадили чіткий поділ війська на підрозділи та з'єднання, удосконалені в Македонії і доведені до досконалості в Римі (центурії, маніпули, когорти, легіони). Зокрема, за консула Марія Гая, після переходу до професійної найманої армії когорта мала три маніпули, а десять когорт складала легіон [738, с. 223].

У період феодалізму в Західній Європі головним родом сухопутних військ була кіннота, піхота відігравала допоміжну роль. Тогочасне, так зване

лицарське, військо в X–XIII ст. було головною силою феодалних армій і складалося з важкої кінноти, піхота (лучники і списоносці) відігравала допоміжну роль. У XIV–XV ст. у збройних силах європейських держав сталися важливі зміни, які сприяли розвитку сухопутних військ: зародження постійних армій; трансформації їх структур (відродження піхоти й занепад рицарської кінноти); появи нових родів зброї – артилерії та інженерних військ; удосконаленню тактики дій піхоти, насамперед використання нею пересіченої місцевості та ін.

Провідну роль у війську поступово починає відігравати легка піхота з міщан, яка у битвах виявила перевагу над важким кінним рицарським військом. Цьому процесові сприяла ручна вогнепальна зброя, а також артилерія.

Лише на початку XIV ст. королі прагнули створити власне військо й відокремити його від феодалних дружин. У військовій організації держав поступово зростала частка найманого війська, система комплектування якого остаточно склалась у XV ст.

Вербування найманців король доручав спеціалісту – полковнику, який підбирав капітанів, що формували роти. Поява нових видів зброї, отже необхідність мати вишколених воїнів, стала одним із чинників утворення в королівствах Європи постійних армій. Зокрема, у Франції указом короля Карла VII 1445 р. розгорнуто формування постійного війська – регулярної армії. Було створено 15 кінних рот загальною кількістю 9 тис., які утримувалися коштом держави. У війську впроваджено строгу дисципліну, систему військового вишколу [722. Т. 2, с. 429-432]. Але майже до середини XVIII ст. у більшості армій, за виключенням шведської, російської і пруської, головними були континенти.

Військо Русі княжих часів розвивалося подібно європейському і складалося з двох родів зброї: князівської дружини – важкоозброєного лицарства та воїв – піхоти, яку складало народне ополчення. Його чисельність була різною. Зокрема, дружина Святополка налічувала 700–800 вояків. На

озброєнні княжого війська були списи, мечі, рогатини, сокири, шаблі, луки. До кінця XI ст. основою сухопутних військ була важкоозброєна піхота, пізніше – важка кіннота, а піше військо формувалося з незаможних людей. До середини XIII ст. до війська залучалися земські ополчення та ополчення Галицько-Володимирської держави, яке за короля Данила в 1241 р. налічувало 3000 піхотинців і 300 кіннотників [592, с. 32].

У часи війни чисельність сухопутного війська різко зростала за рахунок мобілізації. У XI–XIII ст. княже військо поділялося на полки, які склалися з хорогв та списів окремої землі. Згідно з літописом, у 1216 р. князь Юрій Всеволодович зібрав 13 полків (60 підрозділів – труб), а князь Ярослав – 17 полків, які мали відзнаку – стяг або хоругву. Зауважимо, що організація, озброєння, тактика і стратегія княжого війська не поступалися зразкам Європи. Сила збройних сил Київської Русі проявилася в їх успішній боротьбі, особливо проти степових орд – хазарів, половців, коли, за висловом І. Крип'якевича, Україна стала “безпечним заборолом, за яким зростала європейська культура”. Визначний український історик відзначав, що “за раниших часів у війську мала більше значення піхота, – навіть варязькі дружини виступали до бою пішо; пізніше, коли боротьба зі степовиками ставала чимраз завзятішою, головного значення набула кіннота... Всі військові сили Київської держави можна рахувати найбільше на 50000” [591, с. 97].

У війську Київської Русі нарівні із сухопутними військами існував військово-морський флот, який мав кораблі з екіпажами по 40–100 осіб і здійснював походи на Чорне море. Вже у поході князя Олега на Царгород брало участь 20 кораблів, а у поході князя Ігоря (941 р.) – близько тисячі. Проте, з упадком Київської Русі її флот фактично припинив своє існування [713, с. 96].

Варто відзначити військову організацію Новгородської землі у XII–XIV ст. Її основою у мирний час були дружини князя та окремих бояр, а також гарнізони навколишніх міст. Лише на період війни за рішенням міського віча військо з 5–6 полків збільшувалося до 13–15, які ділилися на

сотні й підпорядковувалися єдиному командуванню. Саме новгородське військо на чолі з князем Олександром Ярославовичем (Невським) завдало нищівної поразки німецькому рицарському війську 1242 р. на Чудському озері. Воно мало 15–17 тис. (здебільшого піших воїнів) проти 10–12 тис. німців. Це був перший в історії військового мистецтва випадок, коли важку рицарську кінноту розгромило у полі військо, яке складалося майже повністю з піхоти [722. Т. 2, с. 160-163].

У XVI–XVII ст. практично водночас у всіх країнах Європи відбувся поділ збройних сил на сухопутні війська та військово-морський флот. Його започатковано в Англії, яка утворила могутній флот і невдовзі стала великою колоніальною державою. В епоху війн Олівера Кромвеля створено боєздатні сухопутні війська, що отримали нові перемоги. 1644 р. під керівництвом Кромвеля заново сформували армію (22 тис. вояків), яка складалася з 10 полків кінноти (нею командував особисто генерал Кромвель), одного полку драгунів і 12 полків піхоти. Частка кінноти в цілому переважала, оскільки для армії була притаманна тактика маневреної війни. Чітка організація армії, добре матеріальне оснащення, висока військова дисципліна, демократичний характер висування командирів (до чину полковників дослужилися, зокрема, шкіпер Рейнсборо, візник Прайд, швець Х'юсон та ін.), організований вишкіл і система виховання проповідниками перетворили його армію на зразкову [731, с. 65-68].

В області тактики перша чверть XVII ст. характеризувалася пануванням в Європі лінійної тактики, яка полягала в рівномірному розподілі сил по фронту, побудові їх для бою у 2–3 лінії (по 4–8 шеренг у кожній при дистанції між лініями 50–20 кроків) та в прагненні вести бій переважно вогнем. Лінійна тактика передбачала, щоб кожний полк, батальйон, рота, взвод, гармата, солдат займали у бойовому порядку визначене місце і зобов'язані були діяти як одне ціле, інакше порушувалася вся побудова армії. Якщо потрібно було провести будь-який маневр, то його здійснювали всією армією ланцюгом. Внаслідок цього війська мали можливість наступати у порядку лише на рівній місцевості. Результат битви вирішувався боєм.

Основним методом ведення вогню був залповий вогонь. До рукопашного бою справа, як правило, не доходила. Виходячи з цього, лінійна тактика призвела до захоплення оборонними та вогневими боями та недооцінки наступальних дій, оскільки в обороні легше було зберігати лінійний бойовий порядок і забезпечувати високу вогневу міць. Більшість полководців того часу тому й прагнули виграти битву не наступом, а обороною. О. Кромвель одним із перших воєначальників порушив цю традицію й завдяки цьому перемагав противника на полі бою.

У XVII–XVIII ст. Великобританія була втягнута у війни на континентальній частині Європи, що змусило її зміцнювати сухопутні війська, які власне й іменувалися британською армією. Наприкінці XVII ст. чисельність війська досягала 62 тис. вояків. Його основою були 28 піхотних полків. У роки Семилітньої війни (1756–1763 рр.) армія мала близько 68 тис. солдатів і офіцерів. Основою її структурної схеми були батальйон–бригада–дивізія. Вперше у складі кінноти з'явилася кінна артилерія, організаційно-штатна структура якої скопійована з пруської артилерії Фрідріха Великого – головного союзника Англії [541, с. 18-19]. Розвитку армії найбільше сприяв тодішній головнокомандувач сухопутними військами герцог Йоркський, який наприкінці XVIII ст. впровадив нову й єдину систему вишколу і підготовки піхоти, видав статuti щодо її діяльності. Згідно з ними батальйони зводилися у бригади, а бригади – у дивізії, яким підпорядкована артилерія. В роки наполеонівських війн чисельність армії зросла до 246 тисяч, але більшість військ діяли на заморських територіях. Роль британської армії в Європі була незначною. Зокрема у битві під Ватерлоо брали участь всього кілька її батальйонів, які себе не проявили.

У період Кримської війни проти Росії структура сухопутних військ Великобританії була такою: піхоти – 120 тис., кінноти – 10 тис., артилерії – 12 тис. із 600 гарматами, в інженерних частинах – 2 тис. Безпосередньо в Криму брали участь у боях близько 32 тис. солдатів і офіцерів. Щоправда до кінця війни у 1854 р. їх нараховувалося 50 тис. [541, с. 26-28].

На зламі XIX–XX ст. сухопутні війська Великобританії склали класичні роди зброї – піхота, кіннота, артилерія. Причому піхота, отримавши нарізні гвинтівки, вже втратила поділ на легку і лінійну. Зросла вогнева здатність кінноти. Артилерія, на озброєння якої поступили нарізні гармати, що заряджалися з казенної частини, стала здатною уражати ворога на відстані більше трьох кілометрів.

У Франції кардинальні зміни у розвитку сухопутних військ, як і армії взагалі, відбулися у другій половині XVII ст., коли король Людовік XIV з метою посилення сухопутної армії та військово-морського флоту призначив міністром маркіза Лувра (1639–1693). Лише при ньому розпочалося формування регулярної королівської армії, яка комплектувалась не лише іноземними найманцями, але й шляхом набору солдатів із населення Франції. Згідно з королівським указом кожна територіально-адміністративна одиниця повинна була виставляти певну кількість людей. Так народжувалася постійна національна французька армія, що нараховувала 30 піхотних полків (близько 25 тис. солдатів). Поступово її чисельність збільшувалася з 112 тис. у 1672 р. до 300 тис. на початку XVIII ст. [722. Т. 2, с. 486].

У 1660 р. король затвердив організаційну структуру свого війська. Згідно зі штатами військових частин вищою оперативно-тактичною одиницею став полк, який складався з 8–12 рот по 50 солдатів у кожній. Вперше в історії сухопутних військ європейських держав у французькому війську з'явилися гвардійські полки, які мали особливу форму одягу. Згодом певна військова форма була впроваджена у всіх полках: з 1670 р. у піхоті, яка складала 75% війська, а з 1690 р. – у кінноті. Впроваджувалася єдина система військового вишколу. Важливі зміни сталися в озброєнні сухопутних військ. Впроваджено мушкет єдиного калібру із кременевим замком і багнетом, що позбавило піхотинця від шаблі. Знято з озброєння піхоти списи, сформовано перший в історії військ артилерійський полк. Поряд із частинами мушкетерів появилися окремі роти гренадерів, озброєні гранатами. В озброєнні кінноти перевага віддавалася не палашам, а мушкетам. На зламі

XVII–XVIII ст. артилерія французької армії стала окремим родом зброї, який швидко розвивався. Тактичною одиницею артилерії були роти і батальйони. Розвивалися фортифікація, будівництво земляних оборонних споруд.

Революційні події у Франції 1790-х років спричинили утворення масової національної армії. Якщо напередодні революції вона нараховувала 172 тис. солдатів і офіцерів, з них 123 тис. у 102 полках піхоти (70% сухопутних військ), а також 7 полків артилерії (близько семи тисяч солдатів), то 1794 р. чисельність армії досягла мільйона. Це сталося завдяки прийнятому в серпні 1793 р. закону про комплектування армії на основі загальної військової повинності [464, с. 73].

Прийшовши до влади 1799 р., Наполеон впродовж 15 років вів безперервні війни та здійснив 14 крупних кампаній, серед них – похід на Москву 1812 р., що потребувало масової армії. Щорічно на п'ять років призивалися 80–100 тисяч двадцятилітніх юнаків, що дозволило Наполеону на початку XIX ст. мати мільйонну збройну потугу у складі 14 армій. Особливу увагу приділено кінноті: вперше творилися цілі кінні корпуси по 2–5 дивізій у кожній. Після поразки Франції у наполеонівських війнах від 1814 р. її сухопутні війська занепали. До цього спричинилися війни Франції в колоніальних країнах, де вона утримувала майже 90-тисячне військо. Участь у Кримській війні 1853–1856 рр. підтвердила низьку боєздатність французького експедиційного корпусу, який лише під Севастополем втратив 46 тис. вояків. Але найпровальнішою стала франко-пруська війна 1870–1871 рр., коли за два місяці французька армія була розгромлена, й урядові довелося створювати нове військо, яке, щоправда, вдалося збільшити до мільйона. Але його основу складало невишколене ополчення. Після революції на основі закону від 1872 р., який впровадив термін обов'язкової служби за призовом на п'ять (згодом – три) років, чисельність сухопутних військ Франції 1913 р. досягла 720 тис. (переважну більшість складала піхота та артилерія) [782, с. 14, 34].

Чимало подібного можна віднайти у зародженні та розвитку сухопутних військ Німеччини. Перші спроби створення регулярної армії, сухопутних

військ нового зразка були здійснені на початку XVI ст., коли країну поділено на 10 військових округів, які у випадку війни виставляли певну кількість людей. Чисельність постійної імперської армії визначена у 20 тис. піхоти і 4 тис. кіннотників. 1681 р. штатну чисельність сухопутних військ збільшено до 40 тис. вояків. Вони складали полки (по 500–5000 воїнів), які ділилися на 10–18 значків по 300–500 вояків у кожному. Слід зауважити, що наймані армії все ж домінували на німецьких землях до кінця XVII ст. Від 1733 р. впроваджено систему обов'язкового рекрутського набору. За кожним піхотним полком приписано “призивний кантон” чисельністю 5 тис. дворів, за кінним полком – 1,8 тис. дворів. Ця система проіснувала до об'єднання Бісмарком Німеччини [541, с. 249–250].

Після наполеонівських військ у Пруссії 1814 р. впроваджено новий закон про обов'язкову військову повинність, за яким чоловіки 17–50 років вважалися на службі: три роки – дійсної, два – у військовому резерві та 14 – у першій і другій черзі ландверу. В інших німецьких землях існувала різна система комплектування: в Австрії – рекрутська, у більшості інших земель – добровільне вербування. Але після завершення франко-пруської війни та утворення Бісмарком Німецької імперії 1871 р. створено сухопутні війська, які мали єдину організаційно-штатну структуру, систему комплектування, озброєння тощо. У мирний час сухопутні війська складали 18 армійських корпусів (14 пруських, 2 баварських, саксонський і вюртемберзький). До 1914 р. їх чисельність збільшено до 25. Корпус складали зазвичай дві дивізії. На початку XX ст. війська мали 617 тис., а 1914 р. – 808,3 тис. солдатів і офіцерів. Структура сухопутних військ Німеччини напередодні Першої світової війни мала такий вигляд: армійських корпусів – 25, піхотних дивізій – 50, кінних дивізій – 11, піхотних і єгерських батальйонів – 669, кінних ескадронів – 547, батарей польової артилерії – 633, батарей іншої артилерії – 190, саперних батальйонів – 35, батальйонів служби тилу – 25. За бойовими якостями вони переважали сухопутні війська інших європейських країн [543, с. 100-102].

У першій половині XVII ст. у розвитку збройних сил Росії, подібно до інших держав Заходу, теж відбулися значні зміни. Посилилися темпи переходу до постійної армії на основі набору. 1630 р. сформовано перші піхотні полки, які склалися з восьми рот по 200 солдатів у кожній (120 озброєних мушкетами і 80 – списами). Всього полк мав 1600 солдатів та 176 офіцерів і підофіцерів на чолі з полковником. Впроваджено звання на основі рангово-посадової системи. У ході Смоленської війни 1632 р. воювало шість піхотних полків, а також новосформовані два кінні полки: рейтарський (2000 кіннотників), який складався з 12 рот по 167 вояків у кожній, та драгунський (1600 людей), який ділився на 12 рот. Крім того, цей полк мав 12 малих гармат. Загалом російське військо того часу мало 10 піших полків – близько 32 тис. солдатів і офіцерів. У середині XVII ст. кількість російського війська досягла 133 тис. чол., а до 1680 р. – 164 тис. чол. За підрахунками російського історика В. Чернова, у ньому було 38 солдатських і 25 рейтарських полків. Кожний із них мав у своєму складі 6–12 гармат. Утворено також артилерійські полки: царські по 200 гармат у кожному і воєводські – по 50–80. У драгунських полках з'явилася кінна артилерія. Позитивним явищем у війську стало зменшення частки офіцерів-іноземців з трьох до одної тисячі. Історики відзначали, що у війську служило близько 2,4 тис. українців (1,8%) [722. Т.3, с. 162-167].

У першій половині XVIII ст. зусиллями насамперед Петра I, російська піхота суттєво потіснила кінноту: вогнепальна зброя була ефективнішою, ніж шаблі дворянської кінноти. Вона складала 2/3 чисельності сухопутних військ. Піхотний полк включав мушкетерські, гренадерські роти. Формувалися повністю гренадерські, а також гвардійські піхотні полки. Чотири піхотних і два єгерських (легкої піхоти) полки складали піхотну дивізію. Пізніше, в середині XIX ст., з'явилися суцільні стрілецькі частини: батальйони, полки і дивізії. Водночас формуються гренадерські дивізії, що відзначалися високою боєздатністю, особливо у добу російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Поступово зростала чисельність армії та удосконалювалась її структура. Якщо наприкінці XVII ст. вона мала 33 полки загальною кількістю 35–40 тис.

солдатів і офіцерів, зведених у три корпуси, то наприкінці царювання Петра I в регулярній армії нараховувалося 126 полків – до 200 тис. солдатів і 100 тис. козачої іррегулярної кінноти. Комплектування війська проводилося шляхом рекрутування певної кількості людей віком 20–30 років від територіально-адміністративних одиниць [764. Т.3, с. 303-304].

Хоча піхота значно потіснила кінноту, впродовж XIX ст. російські сухопутні війська мали досить потужну кінноту. Вважалося, що на два піхотних повинен бути один кінний полк. З розвитком озброєння і тактики кіннота стала поділятися на спеціальні види: драгуни, кірасири, гусари, улани, козаки. За Петра I драгуни складали всю кінноту. Це була по суті піхота на конях, озброєна рушницями з багнетом і здатна вести бій у пішому порядку. Кірасири – важка кіннота, озброєна палашами, пістолетами та карабінами. Гусари були легкою кіннотою. Наприкінці XIX ст. вони були реорганізовані в драгунські полки. Щоправда, 1907 р. 17 із них стали знову гусарськими. Улани теж відносилися до легкої кінноти й особливо проявили себе в наполеонівських війнах. Після них виникли уланські дивізії. Реорганізовані в драгунські, вони згодом у кількості 18 полків були відновлені разом із гусарськими. Крім того, кінноту сухопутних військ складали козачі війська: Кубанське, Донське, Українське, Уральське, Уссурійське, Терське та інші. Козачі полки чисельністю до 500 вершників у кожному брали участь у всіх війнах Росії XVIII – початку XX ст. [454, с. 21-28]

У другій половині XIX ст., після Кримської війни, яка виявила суттєве відставання бойової техніки російської армії, швидко розвивалася артилерія сухопутних військ, насамперед за рахунок різкого збільшення випуску гармат воєнними заводами. Якщо в середині століття їх виготовлялося 200, то вже 1870 р. – 600 [697, с. 53]. Широко впроваджувалися нові системи гармат із нарізним стволом, що дозволило збільшити дальність стрільби до 5-6 км. Була збільшена скорострільність гармат, водночас зменшена їх маса. Сухопутні війська насичувалися артилерією. Вже в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Дунайська армія (185 тис. солдатів) мала 810 гармат. У битві

на Плевні генерал М. Скобелев проти 70 гармат турецьких мав 424 гармати, які забезпечили успіх бою. Удосконалювалася організаційна структура артилерії: три батареї (в кожній 8 гармат) склали дивізіон, три дивізіони – гарматну бригаду. Армійський піхотний корпус мав дві артбригади по 64 гармати та дивізіон кінної артилерії. Крім того, творилися осадні артполки по 30–35 батареям важких гармат у кожному [697, с. 66-67].

У результаті реформ 1909–1910 рр. структура сухопутних військ збройних сил Росії стала чіткішою: взвод–рота–батальйон–полк–бригада–дивізія–корпус у піхоті, взвод–ескадрон–дивізіон–полк–дивізія у кінноті та батарея–дивізіон–полк (бригада) – в артилерії. Всього піхота мала 70 піхотних дивізій, 18 стрілецьких, 3 прикордонних і одну пластунську бригаду, всього 357 полків (з них 13 гвардійських), 1294 батальйони. Кіннота нараховувала 129 полків, з них 10 гвардійських, 21 драгунських, 17 уланських, 18 гусарських та ін., які об'єднувалися в кінні дивізії. Війська поповнилися новими родами зброї: військами зв'язку, інженерними, броневантажними. Загалом 1913 р. російська армія налічувала 2230 тис. солдатів і офіцерів [566, с. 138-141].

Сухопутні війська Росії мали одну з кращих у Європі систему підготовки командних кадрів. Ще 1732 р. в Петербурзі був відкритий Сухопутний кадетський корпус, до якого приймали дітей дворян 13–18 років. До кінця століття він випустив 3300 офіцерів. Мережа кадетських корпусів для дітей з 10–12 років, які тепер готували їх до вступу у військові училища, постійно зростала і досягла 28 до Першої світової війни. З них діяли в Україні: Володимирський, Київський, Петровський, Полтавський. У корпусах Росії навчалось водночас 11,6 тис. кадетів, які після випуску продовжували вишкіл у престижних військових училищах, зокрема в Україні: Київському піхотному, Одеському артилерійському, Єлисаветградському (нині Кіровоград) кінному училищах, або юнкерських – Київському, Чугуївському, Одеському. Всього було 22 училища. Для продовження навчання на офіцерів існували військові академії, зокрема Миколаївська Генерального штабу і Михайлівська артилерійська, вищі офіцерські школи по родах зброї. Напередодні Першої

світової війни в армії служили 1263 генерали, 7370 штаб-офіцерів, 377323 обер-офіцерів [468, с. 111-137, 320].

Слід зауважити, що з 525 генералів і адміралів українських збройних формацій доби визвольних змагань – Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, Галицької Армії – отримали освіту в російських військових навчальних закладах 380 осіб (72%). Закінчили кадетські корпуси – 275, військові та юнкерські училища – 513, академії – 317. Відзначимо також, що серед 525 генералів і адміралів російської армії було 262 українці за національністю або уродженці краю [685].

Розквіт сухопутних сил України припав на період війн гетьмана Богдана Хмельницького 1648–1654 рр. Зусиллями гетьманів Запорізької Січі козацьке військо початку XVII ст. поступово зростало. Власне постійне (реєстрове) військо нараховувало при Хмельницькому лише 12000. Але вже у першому поході на Пилявці гетьман мав 100 тис., під Львовом – 200 тис., а під Зборовом – до 300 тис. чол. Наприкінці війн постійне військо вдалося збільшити до 60 тис. У 1783 р., за рік до скасування, козацьке військо нараховувало 176886 виборних козаків і 198295 козаків-підпомічників [592, с. 253-254]. Враховуючи бойові якості, це справді були могутні збройні сили. Саме тому російські царі намагалися їх ліквідувати. Організаційно козацьке військо складалося з полків, які були вищою оперативно-тактичною одиницею. За Б. Хмельницького їх було 17 (київський, чигиринський, канівський, полтавський та ін.). Полк мав зазвичай 2–5 тис. козаків, а в час війни його чисельність досягала 10–20 тис. Полк ділився на сотні (100–300 козаків), а сотні – на десятки чи курені. Вояки мали на озброєнні рушниці, шаблі, пістолети, а кіннотники – списи [445].

Козацьке реєстрове військо було по суті кіннотою. Лише під час його різкого збільшення за Хмельницького чисельно переважала піхота. Третім родом зброї була артилерія, що стрімко зростала, особливо за Богдана Хмельницького, який мав більше 100 гармат у берестецькому поході 1651 р. По 5-6 гармат додавались у бою козацьким полкам, частина займала позиції в замках і фортецях, зокрема у Білій Церкві – до 50 гармат. Варто зауважити,

що артилерія на хід бойових дій впливала незначно і застосовувалася лише на початку бою.

Після доби Хмельницького козацьке військо зберігалось досить численним. 1723 р. воно мало 55240 козаків, з них 16540 піших та 3870 кінних, які склали 10 козацьких полків. Причому у кожному полку були кіннотники (близько 3–4) і піші підрозділи. На їх озброєнні були рушниці, шаблі та списи. Артилерія була досить значною – 40 гармат у Батурині та по 12 – у полках. Проте з кожним роком чисельність козацького війська падала: до 20 тис. – у 1736 р., до 10 тис. – 1764 р. Воно швидко втрачало свої бойові якості. Наприкінці 1780 р. царським наказом ліквідована Гетьманщина і на ній введено загальноросійський устрій, а 1784 р. в Україні скасували козацький устрій. З 10 козацьких полків створено 10 карабінерських регулярного війська по шість ескадронів у кожному. Невдовзі залишалось лише сім полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський і Глухівський як важкої кінноти та Переяславський і Лубенський – легкої. Спроби відновити козацькі полки під час війни з Туреччиною не вдалися. Залишки української військової організації поступово зникають [713, с. 266-267].

У Першій світовій війні 1914–1918 рр. сухопутні війська склали основу збройних сил воюючих коаліцій – Центральних держав і Антанти. Спричинило це те, що війна мала континентальний характер, зрештою як і подальші національно-визвольні війни, зокрема за незалежність України. Великий вплив на способи ведення бойових дій і організаційну структуру сухопутних військ мали нові види озброєння, які вперше в широких масштабах застосовувались у бою. Це перш за все магазинні гвинтівки, станкові і ручні кулемети, скорострільні гармати. Артилерія отримала нові модифікації систем: польові гармати, гаубиці, міномети. З'явилися автомобільні, броньовані частини, модернізовані бронепоезди, а наприкінці війни – танки, хімічна зброя. Сухопутні війська воюючих держав за своїм складом були дуже подібні: включали піхоту, кінноту, артилерію, спеціальні війська, тилові частини й установи. Була подібною й їх структура. Зокрема, в піхоті: рота–батальйон–

полк–бригада–дивізія–корпус–армія; в артилерії: батарея–дивізіон–полк; в кінноті: взвод–ескадрон–дивізіон–полк–дивізія та ін. Зауважимо, що поряд із сухопутними військами всі країни швидко розвивали новий вид збройних сил – авіацію, а також – традиційний військово-морський флот.

У зв'язку з тим, що сухопутні війська українських державних утворень доби визвольних змагань 1917–1921 рр., їх командний і особовий склад сформувався в роки Першої світової війни, перейнявши фронтовий досвід різних збройних сил і коаліцій, для глибшого розуміння проблематики проаналізуємо характерні особливості їх організації і бойової діяльності.

Відомо, що ядром воюючої коаліції Антанти (Великобританія, Росія, Франція і від 1917 р. – США) були сухопутні війська Франції. Вже у перший тиждень війни на початку серпня вони зросли за рахунок мобілізації до 3,7 млн солдатів і офіцерів, що складало 10% усього населення Франції й дозволило розгорнути п'ять армій, чотири з яких знаходилися на німецькому фронті від швейцарського кордону до бельгійського Люксембурга. У жовтні їх поповнили ще мільйон вояків. Саме вони на першому етапі світової війни взяли на себе головний удар могутніх угруповань німецької армії. Слід відзначити динамічну зміну структури сухопутних військ у Франції в ході війни залежно від стратегічної ситуації, еволюції тактики і способів ведення бойових операцій, ступеня насиченості військ новою бойовою технікою. Наочне уявлення про динаміку і тенденції змін бойового і чисельного складу сухопутних військ дає наступна таблиця [541, с. 47].

Розвиток сухопутних військ Росії у 1915–1919 рр. (%)

Склад	Роки		
	1915	1918	1919
Піхота	71,8	40,0	35,0
Кулеметні частини	0	4,0	7,0
Кіннота	4,8	3,5	0,5
Артилерія	18,1	40,0	30,0
Танки	0	0,5	4,5
Хімічні частини	0	0,5	4,5

Масштаби і темпи перетворень матеріально-технічної бази французьких сухопутних військ, удосконалення та оновлення озброєння засвідчили, що вони в ході війни здійснили воєнно-технічну революцію. Завдяки цьому вони стали світовим лідером у впровадженні нових видів і типів бойових засобів. Особливо вражаючими темпами зростала частка артилерії – за час війни в два рази. Зокрема, у складі піхотної дивізії – з 36 гармат на початку війни до 54 у 1918 р. Вперше в історії світового військового будівництва сформовано п'ять дивізій головного артилерійського резерву на автомобільній і тракторній тязі. Наприкінці війни артилерія сухопутних військ мала 4968 75-мм гармат і 5128 гармат важкої артилерії, всього 11280 одиниць, тоді як на початку – 4300, з них лише 308 важкої артилерії [26]. У зв'язку з цим різко зростала роль артилерійського вогню у бою. Так, за свідченням російського військового історика В. Сухова, у російсько-японській війні 1904–1905 рр. відсоток поранених кулями становив 85%, а від артилерійських снарядів – відповідно близько 15%. Абсолютно інше співвідношення склалося в роки Першої світової війни. Зокрема, на німецько-французькому фронті у 1914 р. 75% поранені артилерійським вогнем і лише близько 23% – кулями стрілецької зброї. Щоправда, внаслідок насиченості піхоти кулеметами у боях 1918 р. відсоток поранень від куль збільшився до 34% [756, с. 177-211].

Характерною особливістю сухопутних військ Франції в роки Першої світової війни стало бурхливе зростання насиченості піхоти кулеметами, які стали засобом дальнього бою піхоти і потужно вплинули на тактику бою, перехід на нові тактичні його форми, зокрема відмовлення від “ланки” і впровадження групової тактики. Якщо на початку війни піхотна дивізія мала всього два станкових кулемети, то в кінці війни – 108, а також 576 ручних. Причому вперше у світовій практиці з 1916 р. формувалися цілі кулеметні батальйони, які застосовувались у позиційній обороні та для боротьби з ворожою авіацією. Всього ж наприкінці війни сухопутні війська мали 5100 станкових і 120099 ручних кулеметів [541, с. 161].

У роки світової війни вперше з'явилися в бою танки, що започаткували в сухопутних військах Франції новий рід зброї – бронетанкові війська. Власне їх масове виробництво і постачання для фронту розгорнулося на початку 1917 р. Проте до кінця війни війська вже отримали 2297 танків типу “Шнейдер”, “Рено” і “Сен Шамон”. На початку 1919 р. бронетанкові війська Франції мали близько 4000 танків. А всього танкова промисловість випустила 5380 бойових машин і набагато випередила Англію (2800), США (1000) і Німеччину (100). Щоправда, ці перші французькі танки, що вперше взяли участь у боях 16 квітня 1917 р., не були досконалыми: мали запас ходу до 60 км, швидкість 8–9 км/год., озброювалися однією гарматою та 1–4 кулеметами. Їх втрати у бою становили майже 50%. Лише масове використання – до 200–300 бойових машин – приносило суттєві результати [784, с. 124].

1908 р. у сухопутних військах Франції з'явилися перші вантажні автомобілі, кількість яких поступово зростала внаслідок розвитку промисловості – автомобільних заводів “Пежо” і “Рено” та розгалуженої мережі шосейних доріг. Проте, на початку світової війни війська мали всього 170 автомобілів, стільки ж, як у російській армії. Однак за час війни їх кількість зросла до 100 тис. одиниць. Вони, по-перше, радикально потіснили кінський колісний транспорт, що зменшило у три-чотири рази кількість нестроевих солдатів. По-друге, наявність численного автомобільного транспорту дозволяло командуванню перекидати оперативні резерви на фронті до 100 тис. солдатів за добу [737, с. 86].

Насиченість значною кількістю вогневих засобів, автоматичною зброєю, артилерією визначила зміну в тактиці і стратегії бойових дій. Не випадково з 51 місяців війни на Західному фронті 46 місяців точилася позиційна війна в траншейній формі. З моменту стабілізації фронту боротьба велася на виснаження, а її результат визначала перевага сумарного потенціалу країн Антанти.

Відзначимо, що в той час, коли майже всі роди зброї сухопутних військ Франції зазнали значних трансформувальних, організаційно-штатна структура піхоти залишилася незмінною. Зокрема, лінійна піхота мала 173 полки,

кожний з них нараховував 73 офіцери і 3200 солдатів. Три полки склали дивізію. Крім того, піхота мала в роки війни 30 стрілецьких батальйонів, укомплектованих відбірними солдатами, а також шість полків альпійської піхоти і кільканадцять батальйонів альпійських стрільців для ведення бойових дій у гірській місцевості. До складу сухопутних військ входив також Іноземний легіон у складі трьох полків, які прибули на фронт із Африки.

Перша світова війна змусила воєнно-політичне керівництво Великобританії суттєво переглянути концепцію військового будівництва у бік розвитку своїх сухопутних військ, які з перших днів війни в союзі з французькими взяли участь у бойових діях. Досить швидко британські експедиційні сили на континенті перетворилися в невелику, але добре організовану й озброєну армію у складі двох корпусів по дві піхотні дивізії у кожному. Дивізія мала 18 тисяч солдатів і офіцерів і складалася з трьох бригад. На відміну від інших країн, бригада включала чотири батальйони. Піхотна дивізія мала 24 кулемети, 76 гармат польової і важкої артилерії. До складу експедиційних військових сил входила також важка кінна дивізія, яка мала 9,2 тис. кіннотників, 24 76-мм гармат і 24 станкових кулемети. Їх бойові дії підтримував королівський авіакорпус у складі 63 літаків [541, с. 47].

У ході бойових дій до складу сухопутних військ Великобританії на континент перекинуто чотири дивізії з Канади, шість дивізій з Австралії та одна – з Нової Зеландії. Однак сил було недостатньо. Лише 27 січня 1916 р. прийнято закон про загальний військовий обов'язок. Щоправда, призов дав армії лише 50 тис. солдатів. Але масове формування нових військових частин на основі призову все ж дозволило армії зробити внесок в остаточну перемогу коаліції. Світова війна переконала військово-політичний провід у необхідності розбудовувати сухопутні війська. Однак, враховуючи особливості метрополії, основою збройних сил продовжував залишатися військово-морський флот.

Головним супротивником Антанти у світовій війні була Німеччина, яка у блоці Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) з початком

війни оголосила нейтралітет, а 1915 р. приєдналася до Антанти та відіграла провідну роль, оскільки завдяки високому рівню розвитку промисловості, транспорту, техніки і воєнної науки мала могутні збройні сили. На початку війни Німеччина нараховувала в сухопутних військах 8 армій, 50 піхотних, 11 кінних, 29 резервних, 6,5 мобільних запасних дивізій, а також дві дивізії і 15,5 бригад ландверу. Відзначимо високі мобілізаційні можливості Німеччини: маючи населення майже в три рази менше за Росію, вона поставила на початку війни у стрій солдатів всього на 20% менше. Варто розглянути мобілізаційні можливості всіх учасників коаліцій на початку війни [739, с. 273].

Мобілізаційні можливості країн Європи у 1914 р.

Країни	Чисельність населення, млн	Сухопутні війська		Всього мобілізовано за війну	
		піхота	артилерія	млн чол.	%
		млн чол.	гармат		
Росія	180,6	5,338	7088	15,8	8,7
Великобританія	46,0	1,0	2000	4,9	10,7
Франція	39,7	3,781	4648	6,8	17,0
Всього Антанта	266,3	10,119	13736	27,5	10,3
Німеччина	67,5	3,822	8405	14,0	20,7
Австро-Угорщина	52,7	2,300	3610	9,0	17,1
Всього Центральні держави без Італії	120,2	6,122	12015	23,0	19,1

Як бачимо, Німеччина мала найкращі мобілізаційні потуги створити боєздатну армію, зокрема сухопутні війська. Слід додати, що вони нараховували 120 тис. офіцерів, тобто одного на 30 солдатів, що було високим показником. Додамо, що Австро-Угорщина виставила п'ять армій і дві армійські групи. Організація сухопутних військ збройних сил Німеччини була традиційною: дивізія як оперативна одиниця складалася з двох бригад і мала 17 тис. солдатів і офіцерів. До складу бригади входили два полки, по три піхотних батальйони. 2–3 дивізії складали корпус, 2–3 корпуси – армію.

Характерною особливістю німецької піхотної дивізії була потужна насиченість її артилерією. Крім штатної артилерії, генерал піхоти, головнокомандувач німецькими військами Східного фронту Е. Людендорф вимагав, щоб на фронті ударної дивізії (2 км) було зосереджено 40–60 батарей, тобто до 100 гармат на кілометр фронту прориву [451. Т. 1, с. 143].

Велика увага приділялась насиченості піхоти автоматичною зброєю. Напередодні війни в сухопутних військах сформували 135 кулеметних рот для посилення вогневої спроможності піхотних частин. Всього кількість кулеметів у них зросла з 3000 до 70000, тобто майже в 24 рази. За рівнем підготовки і технічної оснащеності німецька армія, зокрема її сухопутні війська, була найкращою. Після мобілізації вона нараховувала 2,5 млн багнетів і шабель. Чисельність особового складу піхотних корпусів довели до 45 тис. багнетів, а кінних – до 12600 шабель. Головна маса військ у перші дні війни була скерована проти Франції – 7 армій, тоді як проти Росії – одна. Щоправда, її суттєво доповнювала армія Австро-Угорщини, яка нараховувала 1,5 млн солдатів і офіцерів. Половину її сухопутних військ – три армії, армійська група й окремий піхотний корпус – зосереджено на російському фронті [793, с. 109-114].

Слід відзначити, що цісарська армія була значно слабшою від німецької не лише своєю озброєністю, особливо артилерією, а головню внаслідок національної неоднорідності. Зазвичай, представники пригноблених народів (українці, поляки, чехи, словаки тощо) не виявляли особливого завзяття у бою, нерідко здавалися в полон. Кращими частинами цісарського війська вважалися німецькі, австрійські та угорські. За даними російських державних органів, у роки світової війни в полон потрапили всього 2111101 вояків, з них лише 177104 солдатів і офіцерів німецької армії [540, с. 32].

До речі, серед полонених 54 тис. офіцерів австро-угорської армії було багато українців, зокрема з Легіону Українських Січових Стрільців, які згодом стали відомими воєначальниками українських армій у 1917–1921 роках: Євген Коновалець, Андрій Мельник, Роман Дашкевич, Роман Сушко, Василь Кучабський та ін.

Система підготовки командних кадрів у Німеччині та Австро-Угорщині була організована на гідному рівні. В обох країнах діяли кадетські корпуси, які готували кадри для військових офіцерських училищ, зокрема у Німеччині – 8. В Австро-Угорщині 18 кадетських шкіл готували підофіцерів, зокрема Кадетська школа у Львові (нині Військовий інститут Сухопутних військ Національного університету “Львівська політехніка”). Офіцерські кадри за родами зброї готувалися в 11 військових училищах Німеччини та у двох академіях Австро-Угорщини. Унтер-офіцерські посади в армії обіймали виключно військовики надстрокової служби. У воєнні часи лави офіцерського корпусу поповнювалися шляхом надання чину унтер-офіцерам або особам після закінчення короткотермінових фахових курсів [543, с. 101].

Аналізуючи організацію озброєння та бойову діяльність сухопутних військ Росії в період Першої світової війни, слід насамперед відзначити, що під впливом низки чинників збройні сили України в 1917–1921 рр. успадкували багато їх рис. Саме тому проаналізуємо спадщину російської армії. Зауважимо, що її унаслідували перш за все командири і воєначальники українських армій, з яких більше 70% отримали освіту, фронтовий досвід у складі сухопутних військ російських збройних сил та які згодом відігравали провідну роль у організації Української армії та в її боротьбі за незалежність держави.

Організаційна структура російських сухопутних військ мала багато спільного з арміями головних європейських держав. Вищим об'єднанням, призначеним для вирішення стратегічних і оперативних завдань, під час війни була армія, яка включала 3–6 армійських корпусів, кінні дивізії, інженерні частини (у Німеччині також армійську артилерію). Армійський корпус мав 2-3 піхотні дивізії, кінноту, корпусну артилерію, інженерні частини, підрозділи зв'язку і тилу. Про подібність армійських корпусів різних армій свідчить таблиця [582].

Організація корпусів армій світу на початку XX ст.

Склад	Російський	Французький	Німецький
Піхотних батальйонів	32	28	24
Кінних ескадронів	6	6	6–8
Кулеметів	64	56	48
Артбатарей	14 (з них 12 по 8 гармат)	30 (по 4 гарм.)	28 (з них 24 по 6 гармат)
Гармат	108	120	160
Саперних рот	5	4	3
Всього людей	48700	44200	45600

Дивізія складалася з двох піхотних бригад по два піхотних полки у кожній. Крім того, включала артбригаду (інколи полк), 2-3 ескадрони кінноти і спеціальні частини. Вона була тактичним з'єднанням і за своїм складом та озброєнням могла виконувати самостійні завдання на полі бою. На наш погляд, доцільно порівняти її чисельний склад із дивізіями інших армій [543. с. 101].

Організація дивізій армій світу на початку XX ст.

Склад	Російська	Французька	Німецька
Піхотних батальйонів	16	12	13
Кінних ескадронів	1,5	1	3–4
Кулеметів	32	24	24
Артбатарей	6	6	12
Гармат	48	36	72
Саперних рот	1	1	1–2
Всього людей	21000	15900	16600

Як правило, піхотний полк складався з 3–4 батальйонів, по 4 роти в кожному. Чисельність батальйону – близько 1000 солдатів і офіцерів. У Великобританії в мирний час дивізій і корпусів взагалі не існувало. Вони творилися з окремих полків вже в ході війни. Основною зброєю російської піхоти була 7,62-мм гвинтівка зразка 1891 р. конструктора С. Мосіна, яка, між іншим, залишалася на озброєнні радянської піхоти й в роки Другої світової війни. Вона дозволяла вражати цілі на відстані до 3000 м. Крім того, піхота мала станкові кулемети системи „максим”. Проте їх було дуже мало – лише вісім кулеметів у полку.

Досить численною і високої боєздатності була в роки війни російська кіннота. Її вищим з'єднанням був кінний корпус у складі 2–3 дивізій. Два корпуси складали армійську кінноту. В дивізії було 4–6 кінних полків, причому були різні види кінноти: уланські, гусарські, кірасирські й козаці. Дивізійну артилерію складав артдивізіон (12 гармат). Кулеметна команда мала до 12 станкових кулеметів. Таким чином, кінна дивізія мала 3500–4200 вершників, озброєних шаблями і списами, а також карабінами й револьверами. Кінний полк складався з 4–6 ескадронів, як і в інших арміях Європи.

Артилерія російських сухопутних військ у роки війни була насамперед підпорядкована командирам піхотних дивізій, відтак, іменувалася дивізійною. Дивізія мала у своєму складі артбригаду з двох полків (всього 36–48 гармат). Артполк складався з 2–3 дивізіонів по три батареї, кожна з них мала 8, а наприкінці війни – 6 гармат. Армійському корпусу підлягали лише гаубичні дивізіони (152-мм гаубиць). Більшість військових істориків відзначали високі бойові якості гармат російської артилерії, особливо дивізійної – 76-мм польової гармати зразка 1902 р., про що свідчить таблиця [452. Т. 2, с. 367].

Характеристика гармат армій світу

Країна	Система	Калібр, мм	Вага снаряда, кг	Дальність стрільби, км
Росія	Польова гармата зразка 1902 р.	76,2	6,5	8,5
Франція	Польова скорострільна гармата зразка 1897 р.	75	7,25	8,6
Німеччина	Польова легка гармата зразка 1896 р.	77	6,85	7,8
Австро-Угорщина	Польова легка гармата зразка 1905 р.	76,5	6,68	7,0

Важка польова артилерія Росії дуже відставала від німецької, яка мала в дивізіях дивізіони 105-мм гаубиць (18 гармат), а у складі корпусу – дивізіони 150-мм гаубиць та ін.

Упродовж усієї світової війни російська армія не мала бронетехніки – бронемашин і танків, які з'явилися в сухопутних військах інших країн. Повільно розвивалися й автомобільні війська. Якщо французька армія при мобілізації отримала 5500 вантажних автомашин, англійська – 1141, німецька – 4000, то російська – лише 475 [801, с. 39].

Военно-інженерні частини входили до складу корпусу –саперний батальйон з 3–4 саперних рот (по одній на дивізію). Крім того, сюди входив мостовий парк, який міг побудувати переправу довжиною лише 64 м, тоді як німецький – 200 м. Порівняно з іншими арміями російський армійський корпус був найкраще оснащений засобами зв'язку. Його підрозділи мали 16 телеграфних станцій, 40 польових телефонних апаратів, 106 км телеграфного і 110 км телефонного проводу та ін. [582, с. 116-119].

Перша світова війна, яка тривала більше чотирьох років і втягнула у великі битви десятки країн і мільйони людей, водночас потужно вплинула на розвиток збройних сил, зокрема сухопутних військ Росії та інших воюючих

держав. Суттєві зміни сталися у співвідношенні родів зброї. На 20% скоротилася в них частка піхоти, але її вогнева здатність збільшилася в 2–3 рази за рахунок великої насиченості автоматичною зброєю. У зв'язку з цим, а також посиленням артилерії, суттєво зменшилася роль і чисельність кінноти. Артилерія зміцнила своє значення як головна вогнева ударна сила сухопутних військ. Її частка збільшилася в півтора рази. Якщо воюючі країни – Англія, Німеччина, Італія, Франція, США і Росія – мали напередодні війни 24,9 тис. гармат, то до кінця війни їх стало 84,8 тис. Причому частка втрат противника від артилерійського вогню зросла з 20% до 75%. Артилерія розвивалася й якісно: дальність стрільби польових гармат зросла до 10 км, а окремих зразків наддалекобійних – до 100 км [544, с. 546].

Як бачимо, війна стала важливим етапом у розвитку воєнного мистецтва. У ті роки перевірено на практиці способи ведення бойових дій, стратегію і тактику, опрацьовано нові схеми наступального і оборонного боїв, прориву оборони противника, бойових порядків війська в наступі та обороні, взаємодії родів зброї у бою, які взято на озброєння українських армій 1917–1921 рр. Суперечливі геополітичні інтереси воюючих держав актуалізували й українське питання, яке було, по суті, не новим. Якщо на рубежі 1917–1918 рр. Антанта вбачала в Україні інструмент для відновлення антинімецького Східного фронту, то на зламі 1918–1919 рр. – засіб боротьби проти більшовицької Росії.

РОЗДІЛ 3

УТВОРЕННЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК У ПРОЦЕСІ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА 1917–1920 рр.

3.1. Доба Центральної Ради

Військове будівництво як система соціально-економічних, суспільно-політичних і військових заходів із метою утворення національної армії та сухопутних військ у її складі в Україні пройшло досить складний шлях. Його закономірності вимагали в 1917–1918 рр. дотримання найважливіших напрямків: економічного забезпечення потреб війська, використання досягнень науки і техніки, зокрема озброєння і методів ведення боротьби, морально-психологічної та політичної підготовки населення до війни, організації гідно укомплектованих боєздатних збройних сил.

Військове будівництво в ході національно-демократичної революції 1917–1921 рр. пройшло декілька етапів, які мали свої особливості внаслідок впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, а також концепцій політичних провідів, які, власне, визначали напрямки і методи формування збройних сил, часом ігноруючи потреби реальної воєнно-політичної ситуації. Отже, процес розбудови армії та її сухопутних військ у ході напруженої збройної боротьби на кілька фронтів трансформувався від принципів добровільності до загального військового обов'язку, від виборності командирів до їх системної підготовки у власних військових навчальних закладах, а також до залучення на службу військових спеціалістів – генералів і офіцерів російської і австро-угорської армій, від окремих повстанських загонів і формувань до структурно організованої регулярної армії.

Утворення Центральної Ради на чолі з М. Грушевським у березні 1917 р. в результаті Лютневої революції в Росії та розпаду імперії Романових стало стимулом для розгортання державотворчих процесів в Україні [463, с. 76-98; 492]. Проте її політичний провід розколовся на два табори: автономістів на чолі з Головою Центральної Ради Михайлом Грушевським та його

заступником Володимиром Винниченком, програмою якого була широка національна автономія у складі федеративної Росії, і державників-самостійників під проводом Миколи Міхновського, який рішучо виступав за проголошення незалежності України.

Відповідно до цих програм існували протилежні концепції щодо військового будівництва, утворення збройних сил та їх сухопутних військ. Соціалістична більшість Центральної Ради відкидала необхідність проголошення суверенної української держави та утворення власної національної регулярної армії. М. Грушевський вважав, що саме у федерації “загальнодержавними справами, мабуть, будуть справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними справами республіки” [17, с. 129-131]. В. Винниченко наголошував, що формування власної армії є не тільки непотрібним, але й шкідливим. “Не своїй армії нам, соціал-демократам, треба, а знищення всяких постійних армій”. Щоправда, він допускав українізацію частин російської армії, які склалися з наддніпрянців. “Українського мілітаризму не було, – підсумовував В. Винниченко, – не повинно його бути й далі” [111. 1917. 12 апр.].

За цих умов самостійницька течія українського національного руху, яка гуртувалася навколо М. Міхновського, вже 16 березня 1917 р. заснувала Військовий клуб і розгорнула організацію національних збройних сил. Для цього створили відповідний орган – Український військовий комітет, який очолили полковники Генерального штабу О. Глинський і П. Волошин та поручик М. Міхновський. Саме він започаткував утворення перших піших полків майбутніх сухопутних військ армії України. Визначальною особливістю першого етапу формування української армії в добу Центральної Ради було те, що цей процес розгортався і набирив сили знизу, причому так активно і широко-масштабно, що це стало для політичного проводу повною несподіванкою. Вже в лютому–березні в російській армії почали створюватися перші українські ротні громади, а згодом – українські корпусні ради та армійські комітети [504; 505; 510; 492; 203]. На жаль, чітких позицій щодо ідеї створення власних

збройних сил у керівників визвольного руху в Україні на той час не було. Характеризуючи ситуацію, М. Грушевський писав: “Само собою, в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла у військових колах, не було нічого несподіваного – в війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції взагалі військо виявило себе найактивніше. Більше несподівано було, що цей рух вилився в домагання формувати нові українські військові частини... Привід для цього дало формування польських легіонів” [181, с. 16].

Останнє зауваження Голови Центральної Ради стосувалося створення першого національного збройного формування – 1-го Українського пішого полку імені Богдана Хмельницького. Його самочинно створили українські солдати і офіцери на багатолюдному мітингу військовиків 1 травня 1917 р. на Сирецькому полі в Києві за участю керівників Українського військового клубу М. Міхновського та Ю. Гана. Із присутніх на мітингу 3574 солдатів і офіцерів вступили до полку й обрали його командиром Георгіївського кавалера, капітана Д. Путника-Гребенюка (згодом його замінив підполковник Юрій Капкан). Впродовж кількох днів полк набрав чіткої структури: його склали чотири батальйони по чотири піших роти (сотні), кулеметна команда, гарматна, кінна та інженерно-саперна роти. Обрано командирів всіх підрозділів. Передбачалося невдовзі полк розгорнути у пішу дивізію [482, с. 47-48].

Як і керівництво Центральної Ради, командувач Київського військового округу генерал К. Обручев теж категорично виступив проти формування 1-го Українського полку. Щоправда, командувач Південно-Західного фронту генерал від кавалерії Олексій Брусилов погодився на створення української військової частини, але за умов прийому до неї виключно добровольців і зменшення чисельності до 500 вояків. Проте Перший Всеукраїнський військовий з'їзд у травні 1917 р. затвердив формування полку в стані заснування як чисельно, так і структурно. Крім того, полку вручили національний військовий прапор, а його особовий склад склав присягу на вірність Україні. На фронті він увійшов до складу 10-ї піхотної дивізії. Під час проводів

командувача фронтом генерал О. Брусилов з українським прапором в руках привітав богданівців і похвалив козацьке військо. У листопаді полк повернувся до Києва, де був включений у Запорізький корпус у повному складі як штатна військова частина під своїм найменуванням [108. – 1917. – 3 червня].

Слід відзначити, що Перший Всеукраїнський військовий з'їзд хоча й проголосив концепцію створення армії, запропоновану табором автономістів як озброєної народної міліції, й, таким чином, відкинув заклики до формування регулярної національної армії за загальноприйнятими у світі принципами, але дав поштовх до посилення військового руху й закладання основ майбутнього українського війська. Ними стали поки що окремі полки, які створювалися за ініціативою солдатів і офіцерів. Так, 5000 українських військовиків пересильного пункту в Києві за прикладом богданівців оголосили себе 2-м Українським пішим полком ім. П. Полуботка. Влітку 1917 р. всупереч позиції деяких провідних діячів Центральної Ради в Києві йшло стихійне формування добровольчих українських піших полків, зокрема ім. Д. Дорошенка, І. Богуна, М. Грушевського, Т. Шевченка. Зауважимо, що більшість із них восени з різних причин припинили своє існування й відновлювалися зусиллями вищого військового керівництва. Отже, важливою особливістю формування національної армії та її сухопутних військ стала українізація частин російської армії, насамперед Південно-Західного і Румунського фронтів. Цей шлях був задекларований Першим і конкретно опрацьований Другим Всеукраїнським військовим з'їздом у червні 1917 р. Для реалізації прийнятих рішень щодо українізації створили прообраз штабу майбутньої армії – Український генеральний військовий комітет на чолі з Симоном Петлюрою.

Серед сучасників і дослідників Української революції існували різні оцінки Петлюри як військового діяча. “Петлюра людина штацька, – наголошував Д. Дорошенко, – яка мала до військової справи лише те відношення, що з 1916 р. він був помічником уповноваженого земського союзу на Західному фронті” [354, с. 88-89]. Водночас його ад'ютант В.Іванис у книзі

“Симон Петлюра – президент України” писав: “Добре розуміючи, що військо є носієм і оборонцем певної ідеї, у цьому випадку ідеї української державности, Петлюра докладас всіх зусиль, щоб відновити традиції українського війська. Досягти такого стану можна було – тільки створенням єдиної української армії. Поки українські козаки перебувають розпорошено між російськими солдатами, приступу до їх душі не було, повернути їх до боротьби за власну батьківщину не було як. Тому з усією енергією С.Петлюра прискорює українізацію війська і творення власної армії” [216, с. 50-51].

Важливим фактором, який суттєво впливав на революційні процеси в Україні 1917 р. та здобуття незалежності, були мільйонні солдатські маси, що три роки несли на своїх плечах тягар світової війни й стали своєрідним каталізатором, за влучним висловом В. Голубка, як демократичного, так і національно-визвольного рухів [482, с. 9].

Процес відновлення української державності під проводом Центральної Ради, відтак військового будівництва, розпочався в екстремальних умовах воєнного часу, коли у Східній Галичині, на Волині та Буковині точилися великі битви російської армії з австро-німецькими військами. Саме прикарпатськими землями проліг один із найчисленніших і боєздатних фронтів Російської імперії – Південно-Західний у складі 7, 8, 11-ї та Окремої армій, який у лютому 1917 р. мав 2,3 млн солдатів і офіцерів [35. Оп. 1, д. 3793, л. 9]. Крім того, на півдні України розгорнуто Румунський фронт (4, 6, 9-та армії) та Чорноморський флот. Близько 0,4 млн вояків знаходилися в тилкових частинах і гарнізонах Наддніпрянщини. За підрахунками В.Голубка, безпосередньо у фронтових арміях і на флоті, що вели бойові дії на території України 1917 р., перебувало 3,8 млн військовиків російської армії [482, с. 24].

Безперечно, що після Лютневої революції солдатські маси не могли залишатися осторонь процесів демократизації суспільного життя в країні та піднесення національного руху, який особливо активно проявився на Наддніпрянщині. Це, як уже зазначалося, ще раз засвідчив Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, скликаний 18 травня 1917 р. у Києві. Його 700 де-

легатів від усіх фронтів виявили велику зацікавленість процесом військового будівництва, творенням власної армії. Але якраз у цій галузі керівництво Центральної Ради виявило суттєве відставання від революційних настроїв солдатських мас, оскільки прагнуло лише автономії в рамках федеративної Росії і вважало зайвим творити власні збройні сили [805].

Автономістам-соціалістам В. Винниченку і М. Грушевському протистояло опозиційне політичне крило на чолі з відомим державником-самостійником М. Міхновським, яке вимагало негайного проголошення незалежності України і створення власної регулярної армії для її оборони. З чималими труднощами керівництво Центральної Ради стримувало енергію учасників Першого Всеукраїнського та інших регіональних військових з'їздів і спрямовувало український військовий рух у русло регульованої командуванням російської армії українізації її частин, тобто створення національних частин, але у складі війська Тимчасового уряду й під командуванням і контролем його генералів. До речі, російський генералітет восени 1917 р. досить активно сприяв цьому процесові, оскільки в період масового розкладу російської армії саме українізовані частини залишалися все ще боєздатними. Командувач Румунського фронту генерал Д. Щербачов у ті дні писав головнокомандувачу російської армії генералові М. Духоніну, що необхідно всіляко сприяти зміцненню України, зокрема українізації армії, яка забезпечить стабільність і порядок на своїй території [805; 58, с. 82].

Головним змістом першого етапу військового будівництва в Україні стала українізація частин російської армії, процес якої розгорнувся досить широко. Деякі історики, зокрема галичанин З. Стефанів, вважають, що він охопив півтора мільйона українських вояків, об'єднаних у полки, дивізії, корпуси [595, с. 370-372]. За підрахунками київського історика Я. Тинченка, безпосередньо на фронтах російської армії було українізовано набагато менше – близько 140 тис., з них на Південно-Західному – близько 42 тис., Румунському – до 20 тис., решта – на Північному фронті та залогах українських міст. Близькими до цих даних є підрахунки львів'янки

Н. Барановської, яка вважає: у жовтні 1917 р. у складі Південно-Західного і Румунського фронтів українізували повністю 42 і частково 11 полків, що мали всього 79 тис. вояків [405, с. 16]. За підрахунками Л. Дещинського, в українізованих військових формуваннях наприкінці листопада – початку грудня 1917 р. служило 0,5 млн чоловіків, з них в укомплектованих бойових одиницях – удвічі менше [503].

Важливим досягненням українізації стало формування у липні під Проскуровом 1-го Українського корпусу (18 тис. чоловік) під командуванням генерал-лейтенанта П. Скоропадського. Як згадував генерал, він спочатку досить скептично оцінив цей процес, але за наказом командувача фронтом генерала Л. Корнілова змушений був першим на Наддніпрянщині українізувати свій корпус. Значну допомогу йому надали Я. Сафонов, Я. Гандзюк, інспектор артилерії корпусу генерал О. Акерман, полковник М. Капустянський, які згодом служили в українській армії [373, с. 64-30]. У вересні 1917 р. сформовано 2-й Український корпус на чолі з генералом Г. Мандрикою, однією з дивізій якого командував генерал О. Осецький – майбутній військовий міністр УНР.

Процес українізації російської армії в 1917 р., як слушно зауважив львівський історик А. Харук, виявив могутнє національне піднесення, яке було стихійним на початках, але поступово набувало організованих форм; український військовий рух “став важливою складовою частиною загально-національної визвольної боротьби” [786]. Водночас він був властивим для частин усіх родів зброї, але найактивніше розгортався в піхоті, кавалерії та артилерії. Керівництво процесом українізації, тобто перетворенням військових частин у національні шляхом зосередження в них солдатів і офіцерів українців, взяв на себе Генеральний військовий комітет С. Петлюри, який мав спеціальні відділи, зокрема мобілізаційний і організаційний. Тимчасовий уряд і головне командування російської армії змушені були дати дозвіл на українізацію частин, які здебільшого зберігали свою боєздатність (на відміну від російських частин), але швидко розкладалися під впливом

більшовицької пропаганди солдатських комітетів. Відтак, цей процес швидко розповсюджувався на всіх фронтах російської армії, навіть за межами України. У першу чергу українізація охопила 39-й армійський корпус генерала від інфантерії С. Стельницького Особливої армії, який дислокувався на Волині. Його командир досить прихильно ставився до українців, яких у корпусі було до 80%. Згодом він виїхав до Києва й за Гетьманату очолював 3-й Київський армійський корпус [687].

У червні розгорнулася українізація в 6-му армійському корпусі генерала В. фон Нотбека на Південно-Західному фронті. Вона охопила його 4, 16 та 155-й піхотні дивізії. Тоді ж на Румунському фронті процес українізації розгорнувся одразу в чотирьох корпусах. Зокрема, в 7-му корпусі йому активно сприяв командир, українець (уродженець м. Чугуєва) генерал-лейтенант Микола Юнаків. Згодом він служив в українських арміях Центральної Ради, Гетьманату і Директорії УНР. Ініціатором українізації в 26-му армійському фронті став командир 258-го Кишинівського полку полковник (згодом генерал Армії УНР) Гаврило Базильський, який українізував 65-ту піхотну дивізію (5000 багнетів, 500 шабель, 20 гармат) і згодом привів її до Кам'янця-Подільського в розпорядження Центральної Ради. Щоправда, за розпорядженням керівництва Центральної Ради її розформували [628].

Зростанню чисельності й організаційному оформленню українізованих формацій, які зберігали свою боєздатність і дисципліну, сприяло прихильне ставлення частини вищого командування російської армії. У червні 1917 р. на Південно-Західному фронті було українізовано 17 дивізій. Прикладом служила українізація 34-го армійського корпусу під командуванням генерал-лейтенанта Павла Скоропадського [372, с. 70-73]. Водночас, як зауважив генерал-полковник Михайло Омелянович-Павленко, в Одесі та інших містах “українізація” запасних полків йшла поруч із “більшевизацією”, й невідомо було ще, хто подужає.

Розглянемо дислокацію українських військ у грудні 1917 р. Район Київ–Полтава–Конотоп: піші полки – імені Хмельницького, Полуботка, Дорошенка, Богуна, Грушевського, Сагайдачного, Наливайка, Шевченка; курені –

імені Шевченка, “Смерті”, Чорноморський, Студентський; кінні полки – “Вільної України”, 6-й імені Мазепи; артилерія – гарматна бригада, 3-й важкий гарматний дивізіон; авіація – 1-й авіаційний загін; навчальні заклади – Віленська військова школа, 1-а та 2-а військові школи.

У районі Харкова–Чугуєва–Сум були інші піші полки: Запорізький, 2-й Український запасний, 503-й Чигиринський; кінні полки – 5-й запасний, 10-й драгунський; артилерія – запасний мортирний дивізіон; Чугуївська військова школа.

Район Катеринослав–Луганськ–Єлисаветград: піші полки – 134-й Феодосійський, Сердюцький імені Орлика, 25-й запасний, Вільного козацтва, 24-й запасний, Сімферопольський ім. Дорошенка, Український 3-ї дивізії, 27-й запасний; Єлисаветградська кінна школа.

Район Одеса–Херсон: піші полки Одеської гайдамацької дивізії, 1-й гайдамацький, 2-й гайдамацький, 3-й гайдамацький; навчальні заклади: Одеська гарматна школа, Одеська кінна школа.

Район Біла Церква–Бердичів–Вінниця: піші дивізії і полки 1-го (34-го) Українського корпусу – 1-а (104) дивізія (полки 413-й Порховський, 414-й Торопецький, 415-й Бахмутський, 416-й Верхньодніпровський), 2-а (153) дивізія (полки 609-й Красноуфімський, 610-й Мензелинський, 611-й Кунчурський, 612-й Чердинський); кіннота: 9-й Бузький уланський, 9-й Київський гусарський полки; 10-а кінна дивізія (10-й Одеський уланський, 10-й Інгермландський гусарський, 8-й Лубенський гусарський, 12-й Білгородський уланський полки, кінний полк імені Шевченка).

У складі Південно-Західного фронту діяли піші дивізії і полки: 2-го (6-го) Запорізького корпусу – 4-а дивізія (13-й Білозерський, 14-й Олонецький, 15-й Шлісельбурзький, 16-й Ладозький полки), 12-а дивізія (45-й Азовський, 46-й Дніпропетровський, 47-й Український, 48-й Одеський полки), 16-а дивізія (61-й Володимирський, 62-й Суздальський, 63-й Углицький, 64-й Казанський полки); 41-й армійський корпус – 74-а піша дивізія, 113-а піша дивізія; 32-й армійський корпус – 101, 105-а піші дивізії.

На Румунському фронті знаходилися піші дивізії і полки: 26-го армійського корпусу – 65-а дивізія (257-й Євпаторійський, 258-й Кишинівський, 259-й Ольгопільський, 260-й Брацлавський полки), 78-а дивізія (309-й Овруцький, 310-й Кременецький, 311-й Шацький, 312-й Василівський полки); 10-го армійського корпусу – 9-а дивізія (33-й Єлецький, 34-й Севський, 35-й Брянський, 36-й Орловський полки), 31-а дивізія (121-й Пензенський, 122-й Тамбовський, 123-й Коловський, 124-й Воронежський полки), 4-а стрілецька дивізія (13-й стрілецький, 14-й стрілецький, 15-й стрілецький, 16-й стрілецький полки).

На Північному фронті українізовано такі піші дивізії і полки: 21-й армійський корпус – 33-я дивізія (129-й Бессарабський, 130-й Херсонський, 131-й Тираспольський, 132-й Бендерський полки); 44-а дивізія (173-й Кам'янецький, 174-й Роменський, 175-й Батуринський, 176-й Переволочненський, Український гусарський полки). До складу Західного фронту входили полки 45-ї дивізії: імені Шевченка, Гренадерський курінь імені Наливайка, імені Гордієнка. І, нарешті, на Кавказькому фронті воювали дивізії 5-го Кавказького корпусу: 123-а і 127-а дивізії. Українські частини були навіть в 12-й армії Північного фронту.

Всього наприкінці 1917 р. в українських корпусах, дивізіях, полках та інших частинах нараховувалося близько 1,3 млн солдатів і офіцерів [759, с. 232-235]. На жаль, всіх їх повноцінно залучити на бік УНР так і не вдалося. У зв'язку з цим М.Грушевський писав: “З другою половиною грудня 1917 р. становище України стало ще більш грізним. Большевицька агітація не проходила без сліду. У війську пішов новий розклад. Відділи, що стояли на фронті і в тилу, розграбовували і розкрадали військово майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому...” [181, с. 26].

Підсумовуючи перший етап військового будівництва й утворення сухопутних військ національної армії в добу Центральної Ради, слід відзначити, що відмова від формування власних збройних сил на загальноприйнятих принципах під впливом певних об'єктивних і суб'єктивних чинників і сподівання отримати в особі українізованих полків, дивізій та корпусів з

великою чисельністю особового складу надійних захисників незалежної України виявилися необґрунтованими. Величезна військова сила – 150–300 тис. вояків – розвалилася в результаті цілеспрямованих заходів більшовицької Москви: тотальної пропаганди щодо наділення селян землею, проголошеної загальної демобілізації тощо. Відтак, зовсім малопотужними силами російських загонів Муравйова, Берзіна та інших у ході короткотривалої українсько-більшовицької війни (грудень 1917 – березень 1918 р.) вдалося зайняти Київ і майже всю територію України [728, с. 68-88]. Їм протистояли сформовані національні частини – Гайдамацький Кіш Слобідської України С. Петлюри, Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців Є. Коновальця та деякі інші (загалом лише 3 тис. вояків) [503].

Сучасна військова історіографія, зокрема періоду визвольної боротьби українського народу під проводом Центральної Ради та Директорії УНР, дуже часто критично аналізує ті надзвичайно складні події 1917–1920-х рр., негативно оцінює воєнно-політичний провід, його концепцію війни і військового будівництва, стратегію ведення війни. Ніби, закидає історикам в „Українській газеті” (2007. – 25 січня) Т. Махно, “корманічі першої української республіки взагалі геть усі були нездарями”, відтак, “і держава сама по собі була кепська, і військо, мовляв, було такою собі масовкою до безсмертної опери Гулака-Артемівського”.

Політики Центральної Ради недооцінювали значення війська в революційній боротьбі й взагалі неуважно ставилися до патріотично налаштованих військових. Великою помилкою керівництва УЦР, яка мала трагічні наслідки і призвела до окупації території УНР, було те, що політики УЦР, зокрема М. Грушевський і В. Винниченко, недооцінювали роль збройних сил у державотворчому процесі. Так, М. Грушевський помилково вважав, що нормальною формою охорони української держави є міліція, а регулярна армія демократичній державі не потрібна. Дійсно, українізовані полки, дивізії і корпуси, які мали десятки тисяч вояків, не надали належної підтримки Центральній Раді. Одним із перших хибних кроків у військовому будівництві

став Закон “Про утворення Українського Народного Війська” від 3 січня 1918 р. Згідно з ним затверджено територіальний міліцейський принцип комплектування війська знизу: добровольці за плату вступали в армію на місцях, із них формували сотні, курені, полки, причому служба не була обов’язковою, а мобілізація оголошувалася лише у випадку війни. Закон передбачав створення трьох корпусів: Київського, Харківського та Одеського [577, с. 55].

Наступним хибним кроком на шляху військового будівництва став наказ про правове регулювання внутрішнього життя війська від 10 лютого, яким було проголошено рівність у правах усіх військовослужбовців і скасовано ранги – військові звання і відзнаки. Затверджувалася виборність старшин на посади командирів сотень і куренів. Дисциплінарні повноваження від командирів передавалися відповідним радам. Щоправда, Військовий Секретаріат свідомо порушував ці новації й обмежився лише скасуванням військових звань [7. Оп.1, спр. 12, арк. 2].

Ретроспективний аналіз військового будівництва та ходу війни, безперечно, виявив певні недоліки й помилки, які зумовили або спричинили невдачі та в остаточному результаті поразку визвольних змагань. Проте, нехай із деяким запізненням, нерішучістю проводу внаслідок низки об’єктивних і суб’єктивних причин, зусиллями урядів, сотень і тисяч досвідчених і відданих українській справі військовиків таки будувалися нова армія, нові збройні сили республіки на нових концептуальних засадах і принципах, які частково враховували соціально-політичні, економічні та морально-психологічні фактори, мету збройної боротьби. Важливу роль у становленні сухопутних сил Армії УНР відіграли генерали та офіцери Генерального штабу, здебільшого уродженці Наддніпрянщини, які добровільно зголосилися на службу й від початку військового будівництва Центральної Ради навесні–влітку 1917 р. віддавали свій багатий досвід і знання організації українського війська для захисту молодої незалежної держави. Зауважимо, що у всіх формаціях Центральної Ради, Української Держави, УНР, ЗУНР служило понад 500 генералів і адміралів [647; 706; 707].

Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 р.) переконливо засвідчила, що марно покладати оборону завоювань Української революції на стихійно утворені чи українізовані військові частини, в яких внаслідок хибних концепцій з військового будівництва панувала виборність командирів і була відсутньою елементарна субординація та дисципліна. Поразки у протибільшовицькій війні змусили керівництво УНР радикально переглянути концепції та правові основи розбудови власних збройних сил. Лише 15 березня 1918 р. військовий міністр полковник О. Жуковський на засіданні уряду накреслив основні напрямки нової військової політики, метою якої було формування регулярної національної армії на нових концептуальних засадах. Він обґрунтував необхідність впровадження єдиноначальства, суворої дисципліни, зміцнення авторитету командного складу, а також пропонував заснувати військове училище, Академію Генштабу й збільшити армію до 600 тис. Уряд схвалив усі пропозиції міністра й доручив внести відповідний законопроект до Центральної Ради. Отримавши підтримку вищих органів держави, О. Жуковський утворив спеціальну групу у складі досвідчених генералів і офіцерів Генерального штабу: О. Осецького, О. Сливинського, М. Ковалю-Медзвезького, О. Остафієва, В. Буйницького, В. Стойкіна та ін. Їм же доручив опрацювати концептуальні та правові основи будівництва регулярної армії. Опираючись на світовий досвід і традиції, військовики враховували складну воєнно-політичну ситуацію в Україні, яка ще не була повністю звільнена від окупантів, що не дозволяло сповна використати її людські й матеріальні ресурси. Проте їх проекти були опрацьовані на перспективу територіальної цілісності. Водночас розбудова війська передбачала утворення лише боєздатних сухопутних сил армії республіки й на цьому етапі не торкалася інших видів: військово-морських, військово-повітряних сил [482, с. 194-196].

Насамперед розробили систему військового управління та укомплектування. Планувалося, що кожна губернія мала сформувати армійський корпус шляхом підпорядкування дислокованих на її території українізованих

військових частин і проведення мобілізації. Таким способом творилося вісім корпусів: Волинський, Подільський, Херсонський, Київський, Чернігівський, Полтавський, Харківський, Катеринославський. Їх склали 12 піхотних, 2 стрілецьких, 3 кінних дивізій, гарматні, інженерні та інші частини. До новостворених армійських корпусів включалися й становили їх основу існуючі в регіоні управління і штаби корпусів, дивізій та інших формацій. Зрештою, на службу в Армію УНР запрошено чимало талановитих, високоосвічених, з фронтовим досвідом генералів і старших офіцерів. На керівні посади були призначені: начальником Генштабу – полковник О. Сливинський, начальником Головного штабу – генерал О. Осецьний, заступником військового міністра – генерал О. Греков, командиром Подільського корпусу – генерал П. Єрошевич, Волинського – генерал С. Дядюша, Київського – генерал І. Мартинюк, а також командирами дивізій: М. Батранець, В. Клименко, О. Лігнау, А. Діденко, М. Волховський та ін.

Забезпечення армії особовим складом планувалося здійснити призовом на військову службу поборовців 18–19 років, загалом 250 тис., що дозволило б збільшити чисельність війська до 600 тис. Утім, існували чималі складності щодо комплектування війська командними кадрами. Адже за планами міністра О. Жуковського, слід було призначити 360 командирів лише ланки курінь–корпус військовиками-українцями рангом вище капітана. Крім того комплектувалися інші частини і підрозділи. Слід було також призначити губернських і повітових військових комісарів, на яких покладалися важливі функції в процесі військового будівництва: облік військовозобов'язаних, призов на службу і початковий вишкіл поборовців, забезпечення дислокованих на їх території військових формувань [5. Оп.1, спр. 11, арк. 25; 7. Оп. 1, спр.4, арк. 30-31].

Чимало дослідників збройних сил доби Української революції, зокрема Л. Шанковський, В. Голубко, Я. Тинченко, О. Реєнт, вважають, що у ході в цілому невдалої зимової кампанії 1918 р. таки викристалізувалася регулярна Армія УНР, щоправда, малочисельна (близько трьох тисяч козаків). У лютому 1918 р. її складав один Запорізький загін під командуванням

генерала К. Прісовського. Навесні його реорганізовано у 1-шу Запорізьку дивізію, яку очолив генерал О. Натієв. До її складу входили: 1-й Запорізький ім. гетьмана П. Дорошенка піхотний полк полковника О. Загородського; 2-й Запорізький піхотний полк полковника І. Болбачана; 3-й Запорізький ім. гетьмана Б. Хмельницького піхотний полк полковника О. Шаповала; 3-й Гайдамацький піхотний полк полковника В. Сікевича; Кінний полк ім. кошового К. Гордієнка полковника В. Петріва та гарматний, інженерний полки, автопанцерний дивізіон і ін. [592, с. 382].

У березні 1918 р. у ході спільного з австро-німецькими військами походу українська армія поступово зростала за рахунок добровольців. Однією з кращих її формацій став утворений на базі куреня 1-й полк Січових Стрільців під командуванням полковника Євгена Коновальця (близько трьох тисяч галичан і наддніпрянців), що став одним із найбоєздатніших і вірних українській справі полків регулярної армії. До його складу входили: два піхотних куреня по чотири сотні, кінна розвідка (50 шабель), гарматна батарея (вісім 76,2-мм польових гармат), запасний курінь (дві піхотні і дві кулеметні сотні) та інші підрозділи. Воєнно-політичний провід УНР дуже високо цінував бойові якості січовиків та їх заслуги. У спеціальному наказі тих днів Військового міністерства відзначалося: “Січове Стрілецтво виявило себе вірною підтримкою уряду і високобойовою та дисциплінованою частиною. Тому уряд вирішив вибрати якраз Січових Стрільців як гвардію України”. Це була єдина військова формація періоду визвольних змагань, удостоєна високого звання гвардійської. Причому першим це найменування їй надав М. Грушевський [7. Оп.2, арк. 6, арк. 1].

Таким чином, наприкінці березня 1918 р. регулярна Армія УНР вже нараховувала близько 15 тис. вояків. Її ядром були 1-ша Запорізька дивізія та 1-й полк Січових Стрільців. Війна змусила уряд докорінно змінити ставлення до військового будівництва й активніше продовжувати процес творення боєздатних збройних сил. Одним із його шляхів могло бути залучення до війська значної кількості військовополонених українців із таборів Німеччини

та Австрії (близько 100 тис. в таборах Німеччини). З березня 1918 р. уряд закликав усіх військовополонених вступати до Армії УНР. Зрештою, вже у лютому зусиллями Союзу Визволення України (створений 1914 р. у Львові) в таборах розгорнуто формування українських військових частин. Суттєву моральну і матеріальну підтримку акції надавала Німеччина. Впродовж місяця дивізія Синьожупанників зосередилася в районі Ковеля. Її командиром був генерал В. Зелінський (пізніше генерал-полковник Армії УНР), який потрапив у полон під час війни, а начальником штабу – полковник Генерального штабу В. Янів. Дивізія складалася з чотирьох піхотних, кінного і гарматного полків і мала близько 6000 козаків і 300 старшин. Її полки очолювали досвідчені офіцери колишньої російської армії: полковники І. Блоха (2-й полк ім. Залізняка), І. Малохатка (3-й полк ім. І. Богуна), М. Чехівський (4-й полк ім. П. Дорошенка), М. Шаповал (1-й Кінний полк), усі щирі українці, готові завзято боротися за незалежність Батьківщини. 24 березня дивізія прибула до Києва і справила добре враження на М. Грушевського та нового військового міністра О. Жуковського. Проте у ній безпідставно усунули з посади генерала Зелінського й замінили генералом І. Мартинюком. Несподівано для військовиків Синьої дивізії наказом Жуковського вона була 25 квітня розформована [212, с. 22-43]. Паралельно в австрійських таборах сформовано Сіру дивізію (за кольором одностроїв), яка остаточно доукомплектувалася у Володимирі-Волинському. У середині травня 1918 р. вона об'єднала близько 20 тис. козаків і старшин. Очолив дивізію генерал В. Сокира-Яхонтов. Командирами полків стали талановиті й високоосвічені полковники. Зокрема, командир 1-го піхотного полку Антін Пузицький закінчив кадетський корпус, Одеське юнкерське училище і Миколаївську академію Генерального штабу. Згодом він став генералом Армії УНР. Його полк мав три піших курені, гарматну батарею (чотири 76-мм польові гармати), кулеметну команду, розвідувальну і саперну чоти, всього близько 4000 бійців і командирів [10. Оп. 1, стр. 39, арк. 66].

Після прибуття до Києва Сіру дивізію очолив генерал-лейтенант Ф. Василів-Чечель. Вже у часи Гетьманату дивізію (15 тис. козаків) скеровали на Чернігівщину для охорони північних кордонів України. Ще у березні вона отримала найменування 1-ї стрілецької козацької дивізії. Таким чином, другий етап розбудови армії та її сухопутних військ був помітним поворотом у концепції воєнно-політичного провладу України на користь формування регулярної армії. Саме тоді М. Грушевський нарешті заявив, що державі потрібна “хоч невеличка, але добра, тверда, дисциплінована армія” [498, с. 174]. У свою чергу міністр О. Жуковський стверджував, що армію слід розбудовувати на принципах єдиноначалля, суворої дисципліни, виведення поза сферу політики. Наприкінці березня вийшов наказ про заборону рад, комітетів у частинах, мітингів і політичних маніфестацій. У цьому напрямку окремі командири дивізій і полків пішли ще далі. Полковник О. Пилькевич, згодом генерал Армії УНР, виступив у найвпливовішій урядовій газеті “Нова Рада” із закликом розбудовувати регулярну армію на принципах воєнної науки, ліквідувати виборність командирів, перейти від добровольності до планового призову в армію та ін. [108. 1918. 16 квітня].

Військове міністерство за участю залучених генералів і полковників Генерального штабу колишньої російської армії, на жаль, лише навесні 1918 р. приступило до створення національної регулярної армії планово і цілеспрямовано. Насамперед здійснено переорієнтацію попереднього курсу військового будівництва: передбачено розпустити всі нерегулярні частини і загони доби революції, у червні 1918 р. призвати на службу юнаків на основі Закону про загальну військову повинність, сформувати 20 нових стрілецьких дивізій. Слід відзначити, що такий же шлях пройшли супротивники – армії червоної та білої Росії й Польщі, які творилися у ході війни. І хоча В. Ленін ще в грудні 1917 р. дійшов висновку щодо формування регулярної кадрової армії, на зміну розкладеним і здеморалізованим військам царської Росії її перші частини творилися на основі добровольності. Причому тодішній наркомвоєнмор Л. Троцький і нарком П. Дибенко ще у березні 1918 р.

дотримувалися цієї точки зору на проблему комплектування армії, до того ж виступали за виборність командирів до батальйону (дивізіону) включно. Проте принцип добровільності не виправдав надій. За підрахунками російського історика М. Молодцигіна, у червні–серпні 1918 р. із 142 повітів Росії лише в 39 вдалося сформувати добровольчі загони, причому 25% повітів дали всього по сто добровольців, а 17 – жодного [676, с. 115].

Відтак, 29 травня 1918 р. В. Ленін підписав декрет “Про примусовий набір до Червоної армії”, згідно з яким планувалося сформувати 60 дивізій по 27 тис. бійців у кожній. Проте цей план провалили. І лише в результаті жорстких репресивно-організаційних заходів до лютого 1919 р. мобілізували 430 тис., а до кінця року – 2 млн 456 тис. осіб. Щоправда, цей процес супроводжувався масовим дезертирством. Всього за 1919 р. дезертирували з армії близько 800 тис. призваних до війська, у деякі місяці – до 180 тис. (8–9 дивізій) [676, с. 184].

У квітні 1918 р. військове міністерство УНР оголосило реєстр військових частин нової армії, до якого увійшли 40 піхотних, 8 стрілецьких, 7 кінних полків, які повинні були скласти 14 дивізій. За свідченнями генерала О. Удовиченка, навесні 1918 р. армія нараховувала 35 тис. багнетів, 1500 шабель, 60 гармат у складі існуючого Запорізького корпусу, Синьої і Сірої дивізій та полку Січових Стрільців. Тобто, плани розгортання армії від 17 квітня, оголошені О. Жуковським, що включали формування нових восьми корпусів: Київського (командир генерал І. Мартинюк), Волинського (генерал С. Дядюша), Подільського (генерал Ф. Колодій), Чернігівського (генерал О. Дорошкевич), Полтавського (генерал О. Осецький) та Харківського (генерал Г. Васильченко), не були здійснені. Власне, міністр передбачав їх реалізувати у червні–липні 1918 р. [5. Оп. 1. спр. 11, арк. 25].

Однак у результаті наростання політичної кризи в державі 29 квітня стався переворот і до влади прийшов генерал П. Скоропадський, який оголосив утворення Української держави. Центральна Рада не знайшла надійної опори в армії, насамперед внаслідок її нечисельності і недостатньої боєздатності, до яких спричинилися серйозні помилки провладу держави у військовому будівництві.

3.2. Доба Української Держави

Оголошений Всеукраїнським з'їздом хліборобів 29 квітня 1918 р. гетьманом Павло Скоропадський очолив збройні сили Української держави. Як досвідчений військовик, донедавна командир 34-го армійського корпусу, почесний отаман Вільного козацтва, він зосередив головну увагу на формуванні власної регулярної армії. Проте німецькі окупанти, вважаючи Гетьманат тимчасовою владою, категорично виступали проти його планів сформувати масову армію на основі загальної військової повинності. Власне, на думку начальника штабу групи німецьких військ “Київ” генерала В. Гренера, український уряд мав насамперед підтримувати німецькі збройні сили у заготівлі зерна і продуктів. Цим, зокрема, займалися німецькі консульські установи у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві. Обмежувала гетьманське правління й Австро-Угорщина, до окупаційної зони якої відійшла частина Волині, Подільська, Херсонська і Катеринославська губернії. Відтак, гетьманові довелося всіляко маневрувати [545, с. 374; 612, с. 260-268]. Ініціативи влади також стримувала російська імперська спадщина, яка регенерувалася в правничій практиці, пресі, церковно-релігійному житті, використанні старих кадрів, толеруванні політично різнобарвної російської еміграції.

Щоб прихилити на свій бік загалом небідне офіцерство російської армії, яке осіло на Наддніпрянщині, гетьман вже у першій своїй “Грамоті до всього українського народу” оголосив недоторканність приватної власності, свободу торгівлі й підприємництва, відновлення основ культури і цивілізації [97. 1918. 16 травня; 772, с. 177-178]. Водночас прагнув заручитися підтримкою духовенства Православної церкви, яке традиційно мало капеланів у військових частинах [778, с. 60-75]. Оновлено текст військової присяги (один варіант – для сповідуючих християнство, другий – для інших). Ухвалено “Закон про військову підсудність” [97. 1918. 7 червня]. Тобто, вживалися різні заходи, які мали зробити службу в армії привабливою і почесною.

“Гетьман намагався організувати спочатку невелику, але цілком певну

армію, – зазначав діаспорний історик Василь Верига. – Як основа її мав бути сформований надійний офіцерський корпус з тодішніх, дуже старанно вибраних, українських і російських офіцерів. Але на перешкоді стали німці... Єдине, чого вдалося добитися Гетьманові – це дозвіл на сформування однієї пішої т.зв. Сердюцької дивізії із добровольців” (близько п’ять тисяч вояків. – Авт.) [460, с. 335]. Обходячи перепони або знаходячи компроміси з німцями, П. Скоропадський розгортав нове військове будівництво з утворення вищих структур українського війська, зокрема артилерії.

Вже 2–10 травня 1918 р. було сформовано Раду міністрів на чолі з головою (отаманом) Федором Лизогубом, зокрема й Військове міністерство, яке виконувало головне завдання – організацію української армії. Підбираючи кандидатуру на посаду військового міністра, П. Скоропадський запропонував її відомому артилеристу генералові Василю Кирею, який, щоправда, відмовився. Кандидатура генерала В. Дашкевича-Горбацького викликала спротив німців. Отож, міністром став українець з Чернігівщини, син священика, бойовий генерал, командувач армії в роки Першої світової війни Олександр Рогоза (1858–1919). До складу міністерства входило Головне Артилерійське Управління (ГАУ), функції якого були подібними до згадуваного вже ГАУ російської армії. Його очолив 63-річний генерал-хорунжий Іван Значко-Яворський, уродженець Полтави, вихованець Чугуївського юнкерського училища та Академії Генерального штабу, кавалер Золотої Георгієвської зброї. Під його керівництвом діяли навчальні, технічні та господарські формації артилерійського відомства. Йому підпорядковувалися відділи: загальний (полковник Гоголь-Яновський), ручної зброї (полковник Вакар), гарматний (полковник Християнович), амуніції і набоїв (полковник С. Лукашевич), хімічний (полковник Володимир Сінклер) [677; 97. 1918. 16 травня]. У липні 1918 р. ГАУ очолив 44-річний генерал Микола Синєоків, високоосвічений артилерист. Він закінчив Донський кадетський корпус, Артучилище і Михайлівську артакадемію, до призначення на посаду був начальником артилерії 1-го Волинського корпусу. 3 жовтня

1918 р. – генерал-значковий (генерал-лейтенант). У березні 1919 р. перейшов до Добрармії Денікіна, згодом перебував в еміграції (помер у 1934 р.) [467, с. 52].

Вишколом кадрів займалася Головна Шкільна Управа, якій підпорядковувалися військові школи, училища, кадетські корпуси всіх родів зброї. До її складу, зокрема, входив Навчальний відділ з підвідділом гарматних шкіл, який влітку 1918 р. очолив уже згаданий генерал І. Значко-Яворський. При Головній Шкільній Управі діяла Комісія з утворення військових шкіл в Україні під керівництвом генерала М. Юнаківа. До організаційно-методичної роботи в комісії генерал залучив досвідчених генералів: А. Нілуса, С. Дельвіга, Д. Промтова, О. Попова, В. Кирея. Саме їх зусиллями були створені або відновили навчання кадетські корпуси у Києві, Полтаві, Одесі, Сумах і Миколаєві, Київська юнацька гарматна школа (начальник – Д. Промтов), Одеська юнацька гарматна школа (А. Нілус), Старшинська артилерійська школа в Дарниці під Києвом (О. Попов) та запроектовано Львівську юнацьку гарматну школу [677, с. 77-78].

Згідно з наказом гетьмана П.Скоропадського у травні 1918 р. створено комісію для опрацювання штатів військових частин армії Української держави під головуванням Начальника Генерального штабу генерала О. Сливинського. До її складу ввійшла група досвідчених генералів (С. Дельвіг, В. Сінклер, О. Акерман, Д. Альтфатер, Ф. Колодій), яка розробила організаційну структуру артилерії та штати її частин і підрозділів [5. Оп. 2, спр.7, арк. 37а]. В основу організації артилерії покладено структуру, яка існувала в російській армії, з деякими змінами: враховано досвід світової війни та реальні можливості. Зокрема, артилерія за видами поділялася на польову, гірську і кінну. Найчисленнішою була польова артилерія, яка входила до складу піхотних дивізій і армійських корпусів (84 гарматних полки), яка у свою чергу ділилася на легку, важку і мортирну. В залежності від організаційного підпорядкування артилерія поділялася на армійську, корпусну і дивізійну [577, с. 132]. Зауважимо, що пізніше, в 1930-х роках, в арміях з'явилася ще й полкова і батальйонна артилерія.

Координувало цю важливу роботу Управління Головного інспектора артилерії на чолі з генералом-значковим Сергієм Дельвігом, яке підпорядковувалося Начальникові Генерального штабу. Головний інспектор артилерії у тісній співпраці з Управою персонального складу Головного штабу (начальник – військовий старшина, підполковник Микола Удовиченко) насамперед укомплектував свій апарат управління, командний склад армійської, корпусної і дивізійної артилерії високоосвіченими здібними старшинами і генералами з бойовим досвідом. Зокрема, всі вісім начальників артилерії корпусів були генералами, шестеро з них: М. Синєоків, І. Пащенко, М. Данилович, С. Лукашевич, П. Деревницький, Є. Пащенко, закінчили кадетські корпуси, артучилища, артакадемії, двоє – В. Добровольський та І. Жуків – вищу освіту здобули в Офіцерській артшколі. В роки Першої світової війни на фронті командували гарматними полками, бригадами. Дві третини з них були українцями.

Зокрема, високий фаховий рівень демонстрували брати Іван і Євген Пащенки, перший – начальник артилерії 2-го Подільського корпусу, а другий – 6-го Полтавського. Вони народилися на Полтавщині й походили зі старовинних козацьких родин. Військову освіту здобули у Полтавському Петровському кадетському корпусі, Михайлівському артучилищі і Михайлівській артилерійській академії в Петербурзі. В роки Першої світової війни командували гарматними бригадами на Південно-Західному фронті. За бойові заслуги відзначені багатьма нагородами. Генерали були щирими українцями, активно працювали у період формування артилерії своїх корпусів. На жаль, їхня плідна праця обірвалася наприкінці 1918 р. з приходом до влади Директорії, яка повторила помилки Центральної Ради стосовно “старих” кадрів. Генералів змусили покинути службу й згодом емігрувати [628, с. 153-154].

Високоосвіченими, з багатим фронтовим досвідом були всі 24 командири гарматних бригад корпусної і дивізійної артилерії, з них у ранзі генералів – 15, а решта – полковники. Військову освіту в обсязі

кадетського корпусу, артилерійського або військового училища та артакадемії мали 15 комбригів, шестеро закінчили Офіцерську артшколу. Таким чином, 21 артилерійський командир мав вищу військову фахову освіту. На посади командирів гарматних полків, запланованих для формування, підібрано й призначено здібних старшин у ранзі полковників. Серед них було чимало українців, діячів українського руху в російській армії.

Так, уродженець Києва, 54-річний генерал-майор Микола-Євграф Іванів мав блискучу військову освіту, на фронтах Першої світової війни командував гарматною бригадою, в 1917 р. був начальником артилерії Київського військового округу, брав участь у військових з'їздах (обраний членом Українського центрального військового комітету), входив до Секретаріату Центральної Ради. Попри все, гетьман П. Скоропадський затвердив його командиром 6-ї легкої артбригади [628, с. 98-99]. Генерал Володимир Лохтіонов закінчив кадетський корпус, артучилище, артакадемію. На фронтах Першої світової війни командував гарматною бригадою. Зголосився до служби в армії Української держави й отримав призначення командиром важкої гарматної бригади Харківського армійського корпусу. Звільнений із служби військовим відомством Директорії, наприкінці 1918 р. вступив у Добрармію генерала Денікіна, був деякий час інспектором артилерії цієї армії [467, с. 29].

Наприкінці травня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила законопроекти, які визначили головні напрямки військового будівництва. Насамперед наголошувалося, що “завданням Армії Української держави є охорона Держави від зовнішніх ворогів і підтримання порядку в Державі на заклик горожанської влади”. Армія оголошувалася аполітичною: військовослужбовцям заборонялося входити до складу політичних партій, брати участь у політичних заходах, виборах. Запроваджувалися правові основи військової служби, порядок проходження її військовиками різних категорій. Наступними актами від 16 червня і 24 липня 1918 р. встановлено військові ранги, скасовані Центральною Радою, що позитивно відбилося на вирішенні

кадрових проблем, оскільки офіцерство і генералітет радо йшли на службу; оголошено загальну військову повинність і терміни дійсної служби: в піхоті – два роки, в артилерії – три. 20 липня гетьман затвердив текст військової присяги: “Обіцяю й присягаю Всемогучим Богом і святим Євангелієм, що буду служити, не жаліючи свого життя, вірно і щиро аж до останньої краплі крові Українській Державі і Ясновельможному Гетьманові, Верховному Вождеві Української Армії і Флоту. Я буду ставити у всіх випадках якнайбільший опір ворогам Української Держави й свято берегти доручену мені службову таємницю і слухати без застережень усіх наказів для потреби служби й Держави...” [677]. Вже текст самої присяги свідчив про характер армії як регулярної, дисциплінованої, ставив її в один ряд зі збройними силами провідних європейських країн.

Отже, на відміну від Центральної Ради гетьману П.Скоропадському незважаючи на опір німецької окупаційної влади вдалося від самого початку державотворення взяти курс на створення регулярної боєздатної армії, на засадах плановості, організації зверху у відповідності з опрацьованою концепцією, структурою і штатами. У перші ж місяці до військового будівництва залучено близько 300 генералів і адміралів, офіцерів Генерального штабу колишньої російської армії, які мали добру військову освіту, фронтовий досвід кількох війн. Завдяки відкриттю кадетських корпусів і військових училищ армія мала можливість поповнювати командирські кадри. Були створені умови для формування артилерійських полків і бригад. Цей процес проходив під керівництвом чіткої системи управління артилерією – від Головного інспекторату артилерії збройних сил до командирів полків і окремих дивізіонів.

24 липня 1918 р. П. Скоропадський і його уряд ухвалили розроблений Генеральним штабом за участю досвідчених генералів і полковників Генштабу О. Сливинського, О. Галкіна, М. Какуріна, Є. Мішковського, С. Дельвіга, В. Сінклера, М. Юнаківа, В. Петріва генеральний план організації армії Української держави, який доповнено 6 вересня після таємної зустрічі

Скоропадського з імператором Вільгельмом II у Берліні. Українська армія мала бути доведена до 300 тис. козаків і складатися з восьми армійських корпусів. У кожному з них мало бути дві піхотні, одна кінна дивізії та три гарматні бригади й окремий гарматний полк. До служби в армії залучалося 175 генералів, близько 45 тис. старшин, зокрема 500 старшин Генерального штабу [97. 1918. 29 липня; 592, с. 426]. Тоді ж у Берліні гетьману дозволено перебрати Чорноморський флот і приєднати Крим.

Водночас планувалося до листопада укомплектувати всі частини старшинським і підстаршинським складом, а з 15 листопада здійснити перший призов 85 тис. добровольців. До березня 1919 р. передбачали мобілізувати ще 79 тис. і невдовзі довести чисельність армії до 300 тис. козаків, що гарантувало Українській державі повну безпеку (на ці заходи уряд виділяв 1 млрд 254 млн карбованців) [592, с. 426; 149, с. 101-102]. Щодо оснащення зброєю, бойовою технікою та усім необхідним, проблем майже не було: російські війська Південно-Західного і Румунського фронтів залишили в Україні багато озброєння і військового майна в місцях постійної дислокації.

Однак виступ Директорії проти Гетьманату восени 1918 р. призупинив військову, аграрну та інші реформи, започатковані П. Скоропадським та його урядом. Гетьманські військові реформи частково впровадили опоненти навесні 1919 р. А “ясновельможний пан гетьман всієї України” (офіційний титул П. Скоропадського) емігрував до Німеччини, де він з’явився на світ й дістав на чверть століття життєвий прихисток. Там же й похований наприкінці Другої світової війни.

3.3. Доба Директорії УНР

У ході антигетьманського повстання у листопаді–грудні 1918 р. на хвилі національного руху й соціального радикалізму бідноти кількість військ Директорії бурхливо зростала за рахунок військових частин Української Держави, які за прикладом 1-ої Української стрілецької козацької (Сірої) дивізії та Запорізької дивізії генерала О. Натіїва перейшли на бік Армії

відродженої УНР, а також за рахунок численних повстанських формацій. Вважається, що загальна кількість українського війська на кінець грудня 1918 р. становила близько 150 тис. вояків (за деякими даними, і 250 тис.) [672, с. 49–54]. Проте бойова потуга стихійно утвореної великої маси військовиків за короткий час була невеликою, оскільки повстанські частини мали обмежену мету – повалити гетьмана, який поновив право поміщиків на землю. Як швидко вони утворювалися, так само й розпадалися або віддалялися від регулярної армії й діяли самостійно. Вже на початку січня 1919 р. Армія УНР мала всього 50 тис., а наприкінці місяця під час відступу з Києва – лише 21 тис. козаків [465, с. 67; 770, с. 32].

Провід УНР, насамперед Головний Отаман С. Петлюра, якому підпорядковувалися всі структури Військового відомства та армії, усвідомлював, що для захисту незалежності України потрібна сильна регулярна армія. Її реорганізація та відновлення були покладені на Військове міністерство на чолі з генералом О. Осецьким, якого 9 січня 1919 р. змінив генерал О. Греков, а також на Генеральний штаб і Штаб Дієвої армії, в яких працювали досвідчені генерали та полковники. [759, с. 8–9; 773, с. 13].

Однак уроки поразки у Першій українсько-більшовицькій війні пішли на користь не всім. За доби Директорії урядовці далі дискутували щодо основоположних принципів військового будівництва. Ліві політики дотримувалися точки зору, що армія має складатися з добровольців. Щоправда, С. Петлюра домігся прийняття закону від 27 листопада 1918 р. про комплектування армії шляхом мобілізації чоловіків 20–35 років, козаків і до 43 років – колишніх офіцерів російської армії та пізніших українських формацій. З метою популяризації військової служби Директорія 8 січня 1919 р. ухвалила законопроект про наділення кожного козака додатковим наділом (5 десятин), а також надання їм безповоротної допомоги на реманент (2 тис. гривень) [773, с. 12]. Це заохочувало зубожіле селянство до служби в Наддніпрянській армії.

Згодом, 26 січня 1919 р., уряд ухвалив Закон про мобілізацію, який впроваджував порядок призову, встановив категорії населення, які звільнялися від призову або мали право на відстрочку, зокрема для закінчення навчання. Впродовж лютого–березня 1919 р. було оприлюднено низку постанов уряду про мобілізацію в Корпусних районах та наказів Головного Отамана, зокрема від 4, 17, 22 лютого 1919 р. про доведення частин і з'єднань до повного штату, мобілізацію вчителів і рознарядки галичанам на поповнення [9. Оп. 2, арк. 28, арк. 1–16]. Вважалося, що таким шляхом вдалося призвати на службу щонайменше 100 тис. осіб і довести чисельність сухопутних військ до 150 тис. старшин і козаків. [9, Оп. 2, арк. 28, арк. 1–16]. Згадуючи ті часи і загалом процес розгортання української армії, В. Винниченко стверджував: становище Директорії та її війська “було не блискучим. Повстанці, правда, прибували до нас лавами. Але не було офіцерів, не було зброї... Розуміється, в два-три тижні неможливо утворити навіть у найкращих обставинах армії” [149, с. 180]. Але один із соціалістичних провідників Директорії лукавив. На основі багатьох джерел, зокрема архівних, відомий дослідник визвольних змагань Василь Верига свідчить, що мобілізація була погано організована: “У 2-му Подільському корпусі мобілізація почалася за кілька днів після оголошення повстання. У зв'язку з цим наплинула велика кількість людей, але клопоту з тим не було, бо завдяки гетьманському урядові касарні були відремонтовані, приготовлені продукти, а від військового одягу та іншого майна, включаючи зброю, тріщали полкові склади. Тому всі мобілізовані підстаршини і вояки зразу ж одержали повний комплект нового військового одягу, але вже першої ночі половина мобілізованих зникла з касарень” [460, с. 44].

Варто додати, що гетьман П. Скоропадський у спогадах писав про чималі військово-технічні потенції відродженої держави: “На Україні залишилися запаси усілякої зброї, снарядів, набоїв і самого різноманітного майна від наших діючих армій. Ці, за своєї величини, фантастичні запаси,

були розкидані по всій Україні. Певно, що головна маса знаходилася близько тилу наших колишніх армій, в Подільській, Волинській і частинно Київській губерніях (тобто на території зайнятій Армією Директорії УНР. – Авт.)... Того, що знаходилося в Україні, було достатньо для спорядження не одної, а кількох крупних армій” [373, с. 186].

Політики Директорії УНР щодо кадрових генералів і старших офіцерів мало чим відрізнялося від ставлення Центральної Ради. Укомплектовані за Гетьманату командним складом полки, дивізії, корпуси та інші формації, які мали 175 генералів та 15 тис. старшин, чого вистачило б, за слушним зауваженням В. Вериги, для комплектування півмільйонної армії, були зметені антигетьманським повстанням [460, с. 44–45]. Загалом воєнно-політичне керівництво відновленої УНР приділяло більшу увагу військовому будівництву, ніж Центральна Рада. 16 грудня 1918 р. армійська газета “Ставка” опублікувала підписаний С. Петлюрою “Наказ Армії УНР”, який проголошував створення регулярних збройних сил республіки “для оборони Української народної Самостійної Республіки і захисту всього трудящого народу”. Оголошено також масову мобілізацію до армії 150 тис. козаків [748, с. 186].

Проте військові міністри УНР генерали О. Осецький (26.12.1918–1.01.1919), Олександр Греків (2.01–12.02.1919), сотник О. Шаповал (13.02–21.03.1919) не довірили високі керівні посади багатьом відомим українським генералам. Внаслідок цього на першому етапі Головне Управління Генерального штабу, в якому залишилося після розвалу, учиненого О. Осецьким, всього чотири старшини Генерального штабу, за висловом М. Капустянского, “відіграло незначну роллю” [555, с. 45]. Призначення старшин, які не мали серйозної військової освіти, полковника А. Мельника і підполковника В. Тютюнника, на високі посади начальника штабу Дієвої армії та його помічника було зумовлене “з причин національно-політичних, як видатних і популярних у війську і суспільстві діячів”. Утім, на початку січня 1919 р. війська більшовицької Росії розгорнули загальний наступ на Україну з метою насамперед оволодіти Лівобережжям і Донбасом. За

підрахунками О. Удовиченка, на українському Північному фронті діяли з'єднання Червоної Армії загальною кількістю близько 86 тис. вояків [769, с. 50].

Незважаючи на складні геополітичні умови, вузьку соціальну базу в містах зусиллями Головного отамана С. Петлюри, Військового міністерства, Генерального штабу, командного складу армії спішно творилися піші дивізії і полки, кінні та гарматні частини. Становий хребет Армії УНР складали Запорізький корпус на Лівобережжі (близько 4000 бійців), корпус Січових Стрільців (10800 бійців) в районі Києва, Волинська група (4000 вояків), Сіра та повстанська Дніпровська, Чорноморська, Подільська та Селянська або Київська дивізії, а також інші формування – загалом 30 тис. вояків. У складі військових формувань створювалися гарматні частини і підрозділи, які мали 120 гармат [555, с. 51].

Друга українсько-більшовицька війна, яка розгорнулася вже у січні 1919 р., суттєво ускладнила формування Армії УНР і змусила Військове міністерство зосередити головну увагу на посилення регулярних корпусів, дивізій та інших частин, сформованих в Українській Державі, а також включити в структуру армії повстанські формації й надійно їх підпорядкувати. Основу сухопутних військ склали корпуси Запорізький і Січових Стрільців, організовані й боєздатні формації з усталеним особовим і командним складом. Крім того, у січні–лютому 1919 р. доукомплектовано менші з'єднання: Дніпровську, Чорноморську, Київську, Волинську і Подільську Республіканську, 1-шу Стрільцьку козаку дивізії, окремі бойові групи, полки, повстанські загони, а також частини кадри, в яких часом нараховувалося всього кілька десятків вояків, розсипаних по всій Україні й не завжди зв'язаних з командуванням Дієвої армії [759, с. 236–237].

Подальша розбудова сухопутних військ проходила в умовах бойових дій навесні 1919 р. проти Червоної Армії, яка захопила Київ і розгортала наступ по Правобережній Україні, та польської, яка захопила Волинь у ході бойових дій проти Холмської групи Армії УНР та Галицької Армії. З величезними труднощами у квітні–травні 1919 р. С. Петлюри, Військовому міністерству та

Генеральному штабові вдалося реорганізувати армію, поповнити її за рахунок чергової мобілізації. Відтак, її сухопутні війська набрали структури, яка наведена у таблиці “Армія УНР наприкінці квітня 1919 р.” [759, с. 242–243], що вміщена у додатку № 1.

Організаційна схема корпусів, дивізій і полків була визначена штатним розкладом з досить чіткою структурою і підпорядкуванням. Проте, на наш погляд, найбільше значення відіграло за тих умов впровадження принципів концепцій військового будівництва, які сприяли значному підвищенню боєздатності Армії УНР. Вони були викладені у ті дні полковником Миколою Капустянським, начальником Оперативного відділу штабу Армії УНР, якого військові історики часто називають “головним мозком армії”. У розробленій ним доповідній записці Головному управлінню Генерального штабу він обґрунтував основні засади, на яких повинна розбудовуватися і діяти Українська армія: насамперед – тверда дисципліна, яка не допускає втручання політичних сил і опирається лише на воєнні закони; високий рівень організації вишколу і виховання особового складу; сучасна організаційна структура з твердим підпорядкуванням і централізацією командування; комплектування на основі закону про загальний військовий обов’язок (добровольцями планували лише поповнювати частини); єдине командування для всіх без виключення формацій; надійно організоване постачання війська всім необхідним для бойових дій; зразковий підбір і розстановка кадрів; утворення на території України трьох військових округів: Правобережного, Лівобережного і Приморського для підтримання належного порядку у запіллі, організації поповнень, постачання та ін. [9. Оп. 2, спр. 5, арк. 5–10]. Корпусні округи ділилися на дивізії. М. Капустянський наголошував, що неможливо будувати армію “революційним шляхом”. “Коли Українська Держава дійсно бажає мати армію, а не банди, – писав він, – то треба будувати цю армію на чисто воєнно-науковому фундаменті, виправленому досвідом послідньої величезної світової війни”. Полковник підкреслював, що дисципліна у військах не може бути “революційною” чи “соціальною”.

Повинна бути одна військова, яка побудована на строгій субординації й підлеглості. Він вважав впровадити територіальний принцип комплектування і поновлення частин і з'єднань; при цьому додав схему організації армії й корпусів як основних оперативно-тактичних одиниць [9. Оп. 2, спр. 5, арк. 13].

Згідно з наказом Військового міністра сотника Г. Сиротинка від 9 квітня 1919 р. “Про нові ступені”, впроваджено нові посадові ранги: для козаків і підстаршин – козак, ройовий, чотовий, бунчужний і підхорунжий; для старшин – хорунжий, чотар, сотник, осавул, полковник; для отаманних старшин – отаман, кошовий, Наказний і Головний Отаман. Нарешті, зусиллями генерала О. Шайбле в Армії УНР впровадили систему персональних військових звань, яка відповідала європейським стандартам. Отже, з березня 1920 р. в сухопутних військах отримали військові звання: козаки – козак, гуртковий; підстаршини – ройовий, чотовий, бунчужний, підхорунжий; молодші старшини – хорунжий, поручник, сотник; булавні старшини – підполковник, полковник; генеральні старшини – генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник [9. Оп. 2, спр. 5, арк. 55–60].

Незважаючи на складну ситуацію на фронті, коли Червона Армія затиснула українське військо в район Проскурова–Жмеринки–Кам'янця-Подільського, у ході бойових операцій командуванню вдалося в короткий час реорганізувати Армію УНР. Улітку 1919 р. посилено військове командування. Військовим міністром став полковник Всеволод Петрів, на високі посади в штаб армії висунуто генералів М. Юнаківа, В. Сінклера, О. Шайбле, Г. Янушевського, полковників: М. Капустянського, П. Ліпка та ін. Особливою активністю відзначався 41-річний талановитий штабіст, виходець з німецьких колоністів Одещини (м. Аккерман) Олександр Шайбле, який з квітня очолював Головне управління Генерального штабу. Під його керівництвом розроблено нові штати армії, військові відзнаки та ін. Саме він став автором закону про відновлення старшинських і генеральських рангів [628, с. 209–210].

У ході реорганізації Дієвої армії всі її частини і загони зведено в 11 стрілецьких дивізій. Кожна з них складалася з трьох полків піхоти, гарматної бригади, кінного полку, технічного куреня та підрозділів запілля. Дві-три дивізії склали групи (по суті, корпуси): Січових Стрільців, Запорізьку, Волинську, Київську, Південно-Східну, які отримали по одній гарматній і кінній бригаді. Штабу армії безпосередньо підпорядковано два панцирні загони та п'ять авіазагонів. Бойовим групам передали також окремі частини і підрозділи – стрілецькі, морської піхоти, партизансько-повстанські та ін. Однак більшість частин і з'єднань не були укомплектовані до повного штату, навіть найкращі дивізії Січових Стрільців. Зокрема, 11-та дивізія полковника Р. Сушка мала в піхотних частинах 158 старшин і 1604 козаків, а разом із артилерією і кіннотою, іншими окремими підрозділами – не більше 2600 старшин і козаків. Уся Волинська група нараховувала близько 4000 багнетів, повстанська Південно-Східна отамана Ю. Тютюнника теж мала не більше чотирьох тисяч бійців. Загалом Б. Гнатевич вважав, що наприкінці липня 1919 р. сухопутні війська Дієвої армії УНР налічували у бойовому строю близько 14 тис. старшин і козаків, 350 кулеметів і 120 гармат [592, с. 537]. Її реєстр характеризує таблиця [759, с. 245–249], що вміщена у додатку № 2.

Спільно з Галицькою Армією Збройні сили УНР упродовж серпня–листопада 1919 р. вели напружені бої з перемінним успіхом – воювали проти військ більшовицької Росії та Добровольчої армії генерала Денікіна, які завершилися поразкою визвольних змагань [630, с. 231–275]. На жаль, завдяки добре налагодженій розвідці білогвардійці були поінформовані про сили, склад і дислокацію з'єднань Дієвої армії УНР. Певну інформацію про важкий матеріальний стан української армії, поширення епідемії тифу подали супротивнику старшини-перебіжчики [269, с. 149].

Від грудня 1919 до травня 1920 р. Армія УНР головними силами під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка здійснила глибокий рейд по тилах більшовицьких військ й перейшла до партизанських форм збройної боротьби. У ході Першого Зимового походу до Армії УНР входили групи:

Запорізького корпусу під загальним командуванням генерала І. Омеляновича-Павленка; Київська – 5-та і 12-та піші дивізії, 9-ї дивізії Січових Стрільців, полк морської піхоти (командир-отаман Ю. Тютюнник); Волинська – частини 1, 2 та 4-ї дивізій (командир генерал О. Загородський); 3-тя стрілецька Залізна дивізія та Спільна Юнацька школа (командир полковник О. Удовиченко, деякий час його заміщав полковник В. Трутенко). Загалом армія мала 10 тис. багнетів і 2 тис. шабель, 17 гармат. Щоправда, в результаті епідемії тифу майже 3/4 вояків звалила хвороба, і активних багнетів і шабель командарм мав не більше 3,5 тис. [592, с. 123]. Звернення Директорії про допомогу зі спалахом тифозної епідемії погіршували організації Міжнародного Червоного Хреста, а держави Антанти з кінця 1919 р. поширили торгівельну блокаду УНР і на медикаменти [269, с. 180].

Після укладення навесні 1920 р. воєнної конвенції з Начальником Речі Посполитої Ю. Пілсудським, сухопутні війська Армії УНР, які знаходилися на території, підконтрольній Польщі, були реорганізовані й в результаті проведеної мобілізації доукомплектовані козаками. Відтак, улітку 1920 р. вони мали: 8 генералів, 3822 старшин, 11677 козаків, 95 гармат і 9405 коней [822, с. 104]. Високоосвіченими, досвідченими і національно свідомими кадрами було укомплектовано військове керівництво. Посади військового міністра займали генерал В. Сальський, а від 25 липня 1920 р. – генерал-поручник М. Юнаків. Командувачем армії залишався генерал М. Омелянович-Павленко. Очолював Генеральний штаб генерал В. Сінклер, його помічниками і генерал-квартирмейстерами були генерали Г. Янушевський, С. Дядюша, полковники Є. Мишківський, В. Куш, М. Капустянський. Командирами піших дивізій призначено генералів О. Загородського, О. Удовиченка, Ю. Тютюнника, М. Безручка, А. Гулого-Гуленка, полковника А. Долуда. Окремою Кінною дивізією командував генерал І. Омелянович-Павленко.

На основі глибокого аналізу бойової діяльності сухопутних військ Армії УНР Генеральний штаб на чолі з генералом В. Сінклером опрацював

удосконалену організацію військ і оприлюднив 1920 р. нові штати дивізій, бригад, полків піхоти, артилерії, кінноти, інженерно-технічних частин та Юнацьких шкіл. Насамперед, передбачалося замість Армії УНР з восьми дивізій мати в збройних силах дві загальновійськові армії. Кожну з них складала 3-4 піших і кінна дивізії. Змінювалися штати кінних, артилерійських, автопанцерних, інженерних і понтонних частин. Водночас зменшено особовий склад і збільшено кількість військової техніки [9. Оп. 2, спр. 52, арк. 4–12, 41–43, 104].

Як бачимо, організаційна структура та озброєння з'єднань і частин сухопутних військ цілком відповідали тогочасним вимогами воєнної науки, і завдяки наявності великої кількості фахово підготовлених командирів із великим фронтовим досвідом вони демонстрували високу боєздатність в боях із набагато переважаючими військами Червоної Армії. Навіть під час і після підписання Варшави з Москвою Ризького миру, коли Армія УНР опинилася сам на сам з більшовицькими військами. У таборах Польщі і частково Румунії інтернована українська армія в 1920–1923 рр. зберігала свою організаційну структуру та особовий склад [561; 570, с. 29–36; 698, с. 10–60; 486, с. 9–10; 681, с. 612–618]. Інтернованим козацтвом опікувався Державний центр УНР в екзилі. Одним із його провідних завдань стало збереження боєздатності таборових збройних формувань.

3.4. Західно-Українська Народна Республіка

На відміну від Наддніпрянщини, утворення боєздатних збройних сил Західно-Української Народної Республіки стало гострою необхідністю з перших днів її існування, коли довелося захищати свою незалежність у боротьбі з агресією Польщі, а згодом – Румунії. Водночас галицький провід покладався на декларації президента США В. Вільсона і Антанти щодо права націй на утворення власних держав й сподівався уникнути затяжної війни, обмежитися формуванням невеликої армії на добровільній основі. “Кому тільки доля Рідного Краю лежить на серці, кому не байдуже щастя дітей і

внуків, хто не хоче панщини, але бажає собі справедливого ладу без хлопа і пана, хто не хоче жити більше в неволі, темноті і убожестві, бути визискуваним і поштуркуваним, – зверталися до галичан 5 листопада Українська Національна Рада і Генеральна команда, – той зараз як стій пристане до українського війська” [630, с. 55].

Проте ці заклики у перший тиждень війни виявилися безрезультатними. Бої точилися насамперед у Львові, куди вдалося стягнути лише 3300 старшин і стрільців, з яких 2000 становили вояки полку Українських Січових Стрільців, який прибув з Чернівців, а решта склали добровольці [630, с. 55]. Таке становище було наслідком не лише байдужості певної частини суспільства. Мобілізаційні можливості Галичини й Буковини були обмежені взагалі, оскільки близько 100 тис. українців мобілізував австрійський уряд у ході світової війни. Вони знаходилися здебільшого на далеких балканських фронтах: за підрахунками Л. Шанковського, більше 30 піхотних, кінних, гарматних полків. Сотні тисяч українців у ході війни депортувала австро-угорська та російська влада. Відтак, не було можливостей швидко розгорнути армію та довести її чисельність до загальновизнаних норм воюючої держави – 8–10% населення [800, с. 43].

Військове будівництво, розгортання сухопутних військ Галицької Армії розпочалося від перших днів українсько-польської війни. Причому поза Львовом групи регулярних і напівпартизанських загонів формувалися стихійно, за ініціативою енергійних українських старшин. Саме ці бойові групи “Сокаль”, “Угнів”, “Яворів”, “Старе село”, “Схід”, “Старий Самбір”, “Рудки”, “Щирець”, “Наварія”, “Крукеничі” та інші утворили суцільний майже 400-кілометровий фронт й не допустили вторгнення польських військ на територію республіки. Структура і склад груп були різноманітними. “В цих групах були самостійні полки, курені, а навіть самостійні сотні, – відзначав колишній старшина УГА Д. Микитюк. – Їх сила була теж різна. Бували сотні сильніші за куренів; а навіть деяких полків, з назначуванням командантів було теж різно, одних призначив ще колишній головний

командант полковник Г. Стефанів (командувач українського війська 9 листопада – 10 грудня 1918 р. – Авт.), інших – Державний Секретаріат Військових Справ, а ще інші взяли самі в перших днях листопада команду в свої руки і держали її досі. Дуже різномірні були теж назви куренів чи полків” [671, с. 77].

Наприклад, група “Угнів,” створена поручником І. Пушкарьом, мала три стрілецьких сотні й одну кулеметну, а також відділи кінноти, артилерії, інженерний. 15 грудня її поповнив курінь поручника М. Шлемкевича у складі трьох сотень (всього 850 вояків), згодом – відділ кінноти (50 шабель) та гарматна 76-мм батарея (6 гармат). Група “Щирець” під командуванням отамана А. Бізанца наприкінці 1918 р. зросла з одного куреня до двох полків і мала п’ять стрілецьких куренів (1500 багнетів) та шість гарматних батарей (17 гармат). Група “Рудки” отамана К. Гофмана мала два курені (10 сотень, всього 1100 багнетів), а згодом отримала гарматну бригаду (24 гармати). Немалою була також група “Глибока” сотника М. Федика, що прикривала Самбір і Хирів, до її складу входили піхотні курені: сотника М. Сковронського (500 багнетів), поручника В. Левицького (350 багнетів і 5 кулеметів), сотника Б. Абеля (350 багнетів і 5 кулеметів), поручника С. Андрущишина (350 багнетів і 4 кулемети), сотника В. Паньківа (350 багнетів і 5 кулеметів), четаря А. Івановича (360 багнетів) і 7-й Бережанський курінь (180 вояків). Їхні бойові дії підтримувало 9 гарматних батарей. Група “Хирів” мала 6 стрілецьких сотень (800 багнетів, 10 кулеметів і 6 гармат), але впродовж грудня завдяки енергійному командирі підполковнику австрійської армії А. Кравсу зросла до 6 куренів і мала 2200 багнетів та 16 гармат [625, с. 136-140].

Усвідомлюючи необхідність формування боєздатної регулярної армії із чіткою структурою й підпорядкуванням, воєнно-політичне керівництво ЗУНР вже у першій половині листопада здійснило ряд рішучих організаційних заходів. Зокрема, 8 листопада створено вище командування армії – Начальну Команду Галицької Армії (НКГА) на чолі з полковником

Г. Коссаком, 9 листопада засновано у складі уряду Державний Секретаріат Військових Справ (ДСВС) і військовим міністром призначено полковника Д. Вітовського. Нарешті, 15 листопада оголошено мобілізацію всіх чоловіків віком 18–35 років, а також Розпорядок ДСВС про військово-територіальний поділ ЗУНР [89. 1918. № 1]. Серед перших і найважливіших заходів слід відзначити поділ республіки на 3 обласні, 12 окружних і 60 повітових Військових команд, на які було покладено надзвичайно важливі завдання: мобілізації і вишколу новобранців, формування бойових частин і підрозділів для фронту; організації підготовки старшинських і підстаршинських кадрів у створених навчальних структурах; забезпечення порядку та охорони населення в запіллі. Відповідно оголошено структуру і штати вказаних команд (на зразок сучасних військкоматів) з широкими повноваженнями [800, с. 53].

Нагадаємо, що в Наддніпрянській Україні у ході військового будівництва 1917–1920 рр. державними утвореннями, зокрема Центральної Ради, Гетьманату і Директорії УНР, аналогічні мобілізаційні органи не були створені або існували лише у планах, наприклад, корпусні та дивізійні військово-територіальні одиниці. Набір добровольців до збройних формувань Центральної Ради здійснювали безпосередньо військові частини. Не було впорядковано належним чином поповнення армії шляхом призову й в добу Директорії УНР. Отож, мобілізаційні можливості Наддніпрянщини з її 26-мільйонним населенням сповна не використано. Не випадково влітку 1919 р. чисельність Галицької Армії після 9-місячної виснажливої війни з Польщею вдвоє перевищувала Дієву армію.

Визначну роль у розгортанні сухопутних військ Галицької Армії відігравав Державний Секретаріат Військових Справ. У його складі діяли всі необхідні відділи. Загальний відділ сотника В. Тимцюрака готував законодавчі акти, накази щодо мобілізації та розбудови військ. Зокрема, вже 13 листопада 1918 р. впроваджено Військову присягу, її текст містив слова: “Присягаю торжественно всемогутному Богу – повинуватися вірно і слухняно

ЗУНР, її верховній владі, її правительству, її армії... На кожному кроці, в кожному случаю хоробро і мужньо боротися... як цього воєнні закони вимагають та як чесним воїнам личить, і в цей спосіб в чести жити й умирати. – Так нам, Боже, допоможи, – Амінь” [89. 1918. № 1]. Персональний відділ сотника В. Панчака займався проблемами комплектування частин сухопутних військ армії, впровадження систему військових звань і відзнак, грошового забезпечення вояків та їх сімей. Саме цей відділ тісно співпрацював із мобілізаційним і координував діяльність Окружних військових команд (ОВК), які відігравали головну роль у формуванні частин армії.

Відповідно до своїх завдань штати Окружних військових команд, які стали центральними і найефективнішими структурами розбудови сухопутних військ, включали управління (командант, його заступник, начальник штабу, референти і військовий священик), а також військові структури. Головним з них був Кіш – запасний курінь піхоти, який протягом кількох тижнів вишколював новобранців і формував для фронту маршові сотні. Запасний гарматний полк готував артилеристів, формував і укомплектовував гарматами батареї й скеровував їх на фронт. При деяких ОВК створювалися старшинські школи піхоти, кінноти та артилерії, зв'язку та інженерні.

Однією з кращих вважалася Коломийська ОВК під командуванням сотника Ф. Приймака. Власне вона на базі колишніх австрійських полків сформувала запасні піхотні полки ім. І. Мазепи і П. Дорошенка, які вишколили новобранців і сформували з них шість добре озброєних кулеметами, піхотними гарматами і мінометами повнокровних куренів і відправили на фронт. Усі вони відзначалися високою боєздатністю. Станиславівська ОВК колишнього січовика отамана Т. Рожанковського мала теж два запасні піхотні полки, які впродовж місяця відправили на фронт три повнокровні курені, а також Кіш УСС, який готував поповнення для полку січовиків. Крім того у складі ОВК діяли кінний і гарматний запасні полки, навчальний полк зв'язківців. Гідний внесок у формування сухопутних військ

внесли також Золочівська, Тернопільська, Бережанська, Стрийська Окружні військові команди, які разом з іншими стали консолідуючо-координаційними осередками процесу військового будівництва, зокрема розбудови сухопутних військ. Завдяки їм створено чітку схему поповнення частин і з'єднань військ, якої, на жаль, не спромоглися впровадити на Великій Україні [625, с. 120-123].

Вказана схема формування і розбудови Галицької Армії успішно діяла впродовж всієї українсько-польської війни. Вона постійно удосконалювалася й пристосовувалася до докорінних реорганізацій армії, перша з яких відбулася у січні–лютому 1919 р. за ініціативою наддніпрянців – нового начальника штабу армії полковника Генерального штабу Є. Мишківського, якого підтримали Д. Вітовський і новий командарм генерал М. Омелянович-Павленко, який теж 10 грудня прибув з Наддніпрянщини [630, с. 146–147].

Як відомо, Михайло Омелянович-Павленко походив із старовинної козацької родини й отримав блискучу військову освіту: закінчив Омський кадетський корпус, одне з найкращих у системі підготовки офіцерських кадрів російської армії Перше Павлівське військове училище в Петербурзі. Служив у Волинському полку (його більшість склали українці), брав участь у російсько-японській війні, згодом закінчив Офіцерську стрілецьку школу. У роки світової війни отримав чин полковника й після поранення очолював Петергофську, згодом Одеську школи прапорщиків. У серпні 1917 р. він перейшов на службу до українського війська, займався творенням старшинських шкіл [628, с. 146-147], у грудні 1918 р. із задоволенням прийняв пропозицію очолити Галицьку Армію – “для полагодження справ допомоги молодій Галицькій Республіці в її боротьбі з поляками”. На посаду начальника штабу генерал запропонував полковника Генерального штабу Євгена Мішковського (Мешковського) [329, с. 90-91].

36-літній полковник теж був українцем, народився у Києві в родині з прадавнім козацьким та дворянським корінням. Закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище, Миколаївську академію Генерального штабу. Всю світову війну провів на фронті офіцером штабів. За Центральної Ради і

Гетьманату займав високі посади у генеральних штабах українського війська. Це був високоосвічений військовик, талановитий штабіст, відданий українській справі [628, с. 138]. У ті ж дні прибули в Галичину, отримали високі посади і взяли активну участь у розбудові війська наддніпрянці: генерал Володимир Генбачов, полковники Микола Какурін, Іван Омелянович-Павленко (молодший брат командувача армії), Джам Булат Кануков, Борис Грубер, Володимир Шепель. Крім того на службу до Галицької Армії запрошено близько 40 старших офіцерів колишньої австрійської армії – німців, австрійців, угорців і чехів, здебільшого уродженців Галичини та Буковини. Їх призначили на командні та штабні посади, чим сприяли організації боєздатної молодшої армії. Не випадково Антін Кравс і Арнольд Вольф стали генералами й командували корпусами, а підполковники Карл Шльоссер і Альфред Бізанц – піхотними бригадами. Щоправда, були й випадкові старшини, особливо на штабних та інтендантських посадах [630, с. 146–147].

В останні дні 1918 р. полковник Є. Мішковський проаналізував характер перших двох місяців українсько-польської війни й прийшов до висновку, що неприпустимо дотримуватися стратегії оборонної позиційної війни, яка фактично панувала в армії. Будучи прихильником маневреної війни, здійснив перехід на систему піхотних бригад як основної оперативно-тактичної одиниці в структурі сухопутних військ, посиленої кіннотою та артилерією. “Першим фаховим начальником генеральної булави був полковник Є. Мешковський, – відзначав Л. Шанковський – Полковник Мешковський не тільки уклав майбутню схему організації Галицької Армії, але й перевів повністю її реорганізацію, сполучаючи в корпуси й бригади різні бойові групи Галицької Армії більшої або меншої сили. Організація переведена полковником Мешковським, виявилася тривкою; вона залишилася незмінно впродовж всього існування Галицької Армії” [800, с. 81].

На базі бойової групи “Північ” та окремих військових частин сформовано 1-й галицький корпус, який успадкував північне крило українсько-польського фронту від Белзу до Львова. Його командиром став досвідчений фронтовик полковник Віктор Курманович, уродженець Підляшшя, єдиний з галицьких воєначальників, який закінчив австрійську військову академію [651, с. 153–165]. Штаб корпусу розміщено у повітовій Кам’янці-Струмиловій (нині Кам’янка-Бузька), неподалік Львова. В його складі діяли відділи: оперативний (розробляв операції та керував бойовими діями) і організаційний (забезпечував діяльність фронтових частин і служб, артилерії, зв’язку, інтендантську, медичну та польових духовників). У корпусі виходила газета “Козацький Голос”. У реорганізації армії важливу роль відіграли командири бригад, зокрема командир 10-ї Янівської бригади 1-го корпусу 25-літній Андрій Долуд, який на чолі козацького загону ім. І. Гонти прибув до Галичини і брав участь у битві за Львів [630, с. 146]. “Найбільший розголос мала особиста відвага командира загону, отамана Долуда, – писав про бойову діяльність наддніпрянців військовий історик Олекса Кузьма. – Його відвагу ставив полковник Стефанів за приклад українському війську. Якби вся наша залога визначалася такою хоробрістю, як наші наддніпрянські брати, – говорив він вечером на старшинських зборах, – до кількох днів із польських військ у Львові й сліду не було б” [594, с. 303].

Призначений командиром бригади А. Долуд об’єднав бойові групи, окремі загони навколо свого куреня, який став ядром бригади, впровадив чітку структуру, утворив боєздатний і ефективний штаб. Його активними помічниками стали командир гарматного полку К. Карась, а також молодший брат – командир сотні Анисим Долуд. Талановитого командира в лютому 1919 р. було відкликано до Армії УНР, де він очолив Херсонську дивізію, а потім став начальником штабу армії (помер після Другої світової війни у далекій Бразилії). 2008 р. Львівське телебачення підготувало про нього документальний фільм.

У часи розбудови сухопутних військ ЗУНР виявилися організаторські й фахові якості молодшого брата першого головнокомандувача – полковника Івана Омеляновича-Павленка, який на підльвівському фронті очолив бойову групу “Наварія”. Він закінчив Омський кадетський корпус, Єлисаветградське кінне училище, в роки світової війни командував гусарським полком. Призначений командиром 3-ї Бережанської бригади, яка утворилася на базі групи “Наварія”, він об’єднав п’ять піхотних куренів, 3-й гарматний полк і дві батареї наддніпрянської Козятинської бригади [652, с. 125, 134, 234, 236, 263]. У березні 1919 р. бригада перейшла на полкову схему й складала два стрілецькі полки по три курені у кожному. Бригад із такою структурою в Галицькій Армії було всього дві: 1-ша бригада УСС і 3-тя Бережанська.

На базі військових груп південного крила українсько-польського фронту сформували 3-й галицький корпус. Він увібрав у себе групи “Щирець”, “Любінь Великий”, “Рудки”, “Крукеничі”, “Лютовиська”, “Хирів”, “Глибока”, “Старий Самбір” і став найчисельнішим в армії. Командиром корпусу призначили полковника А. Кравса – буковинського німця, високоосвіченого військовика, учасника світової війни, що командував піхотним полком [625, с. 27, 125, 139, 140, 156–158, 252, 333–338, 342, 355]. У формуванні корпусу брав участь начальник корпусу генерал Володимир Генбачов. Він закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, 3-тє Олександрівське військове училище і Миколаївську академію Генерального штабу, брав участь у російсько-японській та світовій війнах, за Гетьманату служив начальником штабу армійського корпусу, пізніше деякий час командував корпусом [628, с. 146–147].

Отже, в основу реорганізації були покладені сучасні організаційні схеми, які відповідали характеру маневреної війни. Основною адміністративно-тактичною одиницею ставала стрілецька бригада, насичена кіннотою та артилерією, чисельністю 6–8 тисяч вояків. Отже, за короткий термін,

впродовж півтора місяця, в умовах напружених боїв була сформована нова армія у складі трьох корпусів (по чотири бригади у кожному) та інших частин, яка стала боєздатнішою, добре керованою, з чіткою структурою і підпорядкуванням. Д. Микитюк відзначав, що Галицька Армія перетворилася тоді “в поважну, на європейський лад сформовану боєву силу, що нараховувала біля 60 тисяч бійців, з добре забезпеченим запіллям” [628, с. 65]. Угорський полковник Генерального штабу А. Легар, який відвідав Галичину у січні 1919 р., зауважив: “Галицька армія в цей час є більш здатна до удару, як, наприклад, угорська або австрійська” [671, с. 83].

Завдяки наполегливій праці начальника штабу армії та старшин Начальної Команди план реорганізації виконано майже повністю. “Коли застановимося над цим, яку організаційну працю перевела Н.К... та команди корпусів, у порівняно невеликому для тої справи речинці (від 15 січня до 3 березня 1919 р.), то самі дивуємося тій величї духу й енергії та творчій силі, яку виявили в той час молоді фахові сили нашої армії, – зазначав генерал М. Омелянович-Павленко. – За місяць горячкової організаційної праці, при невинних боєвих операціях, наша армія виростає в поважну, одноманітну, зреформовану боєву силу кількістю 50–60 тисяч і 60 гармат”. Генерал відзначав, що організатором і мотором перебудови був полковник Мішковський [67, с. 115]. В результаті реорганізації Галицька Армія навесні 1919 р. набула нової структури, про що свідчить додаток № 3.

Після від’їзду наприкінці лютого 1919 р. полковника Є. Мішковського в Наддніпрянщину начальником штабу армії, а згодом військовим міністром став генерал В. Курманович, його заступником – полковник Г. Ціріц, які вважали, що варто відмовитися від концепції активних маневрених наступальних дій [651, с. 153–165]. Доцільно, за їх висновками, перейти на нові форми війська й реорганізувати галицькі бригади у бригади полкового складу, звести їх у піхотні дивізії. Передбачалося, що дивізія буде мати два гарматних полки, важкий дивізіон артилерії і кінні частини.

На початку червня 1919 р. Галицьку Армію очолив генерал Армії УНР Олександр Греков, який закінчив університет, Московське військове училище, Миколаївську академію Генерального штабу, брав участь у російсько-японській та світовій війнах, був деякий час військовим міністром УНР. Узимку 1919 р. він марно намагався реорганізувати Армію УНР на взірець Галицької, тобто впровадити структурну схему: корпус–бригада–курінь [759, с. 14–21]. У ті ж дні О. Греков провів блискучу стратегічну наступальну Чортківську операцію, коли українська армія несподівано для поляків перейшла в рішучий наступ, розгромила відбірні частини противника й дійшла майже до Львова.

За цих умов генерал О. Греков, як палкий прихильник маневреної війни, дотримувався концепції Є. Мішковського і його організаційної схеми в період другої реорганізації армії в червні–липні 1919 р. “Коли приглянутись організаційним наказам генерала Грекова, – визнавав Л. Шанковський, – то не залишається найменшого сумніву, що він повернув до концепцій полковника Мишківського та до організаційної схеми, що їх полковник Мишківський опрацював для Галицької Армії” [67, с. 274].

Згідно з наказами Грекова, у червні 1919 р. розгорнулося формування двох нових корпусів. 4-й корпус очолив генерал В. Гембачов, а його штаб – полковник Наддніпрянської армії Микола Какурін. Це був талановитий високоосвічений військовик: закінчив Житомирську гімназію, Михайлівське артучилище і Миколаївську академію Генерального штабу, брав участь у світовій війні. В Армії УНР –генерал-квартирмейстер Генерального штабу. Він доклав багато зусиль для формування нового галицького корпусу. Згодом М. Какурін став помічником командувача радянським Західним фронтом М. Тухачевського в часи наступу на Варшаву. Після війни – професор Академії Генерального штабу в Москві, автор низки книг з історії громадянської та радянсько-польської воєн. 1930 р. арештований органами ДПУ й помер у тюрмі [550–551; 628, с. 101–102].

3-й галицький корпус, який боронив південне крило фронту від Городка до Турки, очолив досвідчений полковник Григорій Коссак. У його складі формувалися теж чотири бригади (Львівська, Самбірська, Стрийська, Гірська) [651, с. 135]. Крім піхотних частин сформували Кінну бригаду Галицької Армії у складі двох кінних полків, пішого куреня та гарматного дивізіону, планувалося мати кінні бригади у кожному корпусі. Генерал О. Греков чітко визначав кількісний стан корпусів, бригад, полків, куренів, сотень. У складі Начальної Команди утворено Оперативний штаб для керівництва бойовими діями [67, с. 269–289]. В результаті нової реорганізації НКГА стала гнучкішою й відповідала вимогам війни.

Таким чином, реорганізації Галицької Армії 1919 р., без сумніву, підняли її боєздатність, що дозволило впродовж дев'яти місяців успішно протистояти набагато сильнішому ворогу – Польщі, яку підтримала Антанта. Лише надіслана з Франції 60-тисячна армія генерала Ю. Галлера змогла переломати хід українсько-польської війни на користь Польщі.

РОЗДІЛ 4

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК

4.1. Формування командних кадрів збройних сил Центральної Ради

Збройна боротьба українського народу за незалежність і соборність у 1917–1921 рр. є однією з найяскравіших сторінок історії нашої Батьківщини. Адже саме тоді стався небачений зліт національного духу і могутній вибух визвольної енергії, які визначили розвиток суспільно-політичної думки й зумовили непереборне багатолітнє прагнення народу мати власну державу. За своїми масштабами і суспільно-політичним значенням Українська революція зайняла визначне місце серед визвольних війн народів Європи. Українці першими серед поневолених народів Російської та Габсбурзької імперій вступили у збройну боротьбу за державність і останніми її припинили. Причому відродили власну державу без підтримки зовнішніх сил [461]. У ході визвольних змагань були створені повноцінні військові формації Центральної Ради, Української держави, Директорії УНР та ЗУНР, у середовищі яких вирости тисячі визначних командирів і воєначальників. Саме генералітет і офіцерський корпус – становий хребет армії – концентрували і втілювали у собі історичний військовий досвід, національні традиції, зберігали спадкоємність поколінь. Історія визвольних війн українського народу ще раз підтвердила, що перемога або поразка визначаються не лише співвідношенням сил і реальністю планів, але й тим, хто стояв на чолі чет, сотень, куренів, полків, бригад, дивізій і корпусів армії. Отже, забезпечення сухопутних військ командними кадрами, організація їх підготовки завжди були одними з найважливіших завдань військового будівництва [628, с. 3].

На першому етапі військового будівництва Центральної Ради (березень–жовтень 1917 р.) процес утворення національної армії та її сухопутних військ набрав форму українізації частин і з'єднань російської армії, шляхом зосе-

редження в них військовиків-українців і вилучення не лояльних до української справи росіян. Новітнє українське військо будувалося із врахуванням українських козацьких традицій. Власне доба козаччини XVII ст. сприймалася в якості найяскравішого періоду української державності. Чи не тому почали з'являтися полки, що носили імена козацьких отаманів і гетьманів – П. Дорошенка, Б. Хмельницького, І. Мазепи, К. Гордієнка, П. Полуботка та ін [588, с. 45]. Особливістю процесу було те, що він проходив в умовах продовження бойових дій Першої світової війни, відтак, командний склад українізованих формацій практично не мінявся, й проблема вирішувалася без ускладнень. До того ж українізація здійснювалася на першому етапі, по суті, без втручання Центральної Ради, серед членів якої існували значні розбіжності з питань військового будівництва. Реальне ж формування власних збройних сил в Україні розгорнулося після більшовицького перевороту в Росії та проголошення III Універсалу Центральної Ради про утворення УНР.

16 листопада 1917 р. Центральна Рада та її Військовий генеральний секретаріат створили Український військовий Генеральний штаб на чолі з 49-річним генералом Борисом Бобровським, на який поклали вирішення проблеми національних командних кадрів. Насамперед, його наказ щодо внутрішнього порядку в українському війську визначив місце і роль командирів, їх права та обов'язки. Особливе значення надавалося докорінній демократизації у відносинах командирів із підлеглими. Водночас наказ радикально обмежував права командирів і збільшував повноваження солдатських рад і комітетів. Це було вороже сприйняте більшістю офіцерів колишньої російської армії й спричинило їх відтік з армії, що створювало дефіцит командних кадрів. Чи не найбільший спротив викликав розроблений за участю С. Петлюри і оприлюднений 17 грудня 1917 р. “Статут Української Народної Армії”, який скасував військові звання, замінивши їх посадовими

рангами: чотовий, сотник, курінний, отаман та ін. [588, с. 49; 772, с. 212; 97. 1918. 7 червня]. Не підтримувало досвідчене офіцерство й переділ великої земельної власності, загалом ліворадикальну політику більшості діячів Центральної Ради.

Згідно з концепцією військового будівництва, яка викристалізувалася у грудні 1917 р. – січні 1918 р., безпосередньо проблемою командних кадрів займалися дві структури Генерального штабу: Інспекторський відділ генерала Луки Кондратовського та Головна шкільна управа на чолі з 50-річним генералом Олександром Астафієвим з 2-го Київського військового училища. Саме він розгорнув активну діяльність щодо продовження діяльності існуючих в Україні військових навчальних закладів. У грудні 1917 р. було шість Юнацьких шкіл: 1-ша Київська піхотна (начальник осавул Скоріно, мала 300 курсантів), 2-га Київська піхотна (начальник осавул Кліопа, 300 курсантів), Чугуївська піхотна (генерал Т. Протазанов, 350 курсантів), Одеська піхотна (генерал М. Анісімов, 300 курсантів), Єлисаветградська кінна (генерал Б. Гернгрос, 300 курсантів), Одеська артилерійська (генерал А. Нілус, 300 курсантів). Ці школи базувалися на колишніх юнкерських училищах, заснованих 1865 р., реорганізованих 1888 р. у військові училища з трирічним терміном навчання. Їх закінчили відомі генерали українських армій: А. Вовк, М. Капустянський, М. Крат, І. Омелянович-Павленко, В. Сікевич, Г. Базильський, М. Безручко, В. Змієнко, В. Петрів, М. Удовиченко, та ін. Ці навчальні заклади зберегли досвідчений викладацький склад і матеріально-технічну базу. Крім того, в Одесі існувала 2-га школа прапорщиків на чолі з полковником (пізніше генерал-полковник Армії УНР) Іваном Омеляновичем-Павленком (до речі, її раніше закінчив Юрій Коцюбинський, син відомого письменника, військовий діяч радянської України). Відзначимо, що Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.) призупинила діяльність цих військових навчальних закладів [821, с. 99].

На жаль, ідеологічні перестороги більшості членів Центральної Ради завадили використати у власних збройних силах величезний потенціал досвідчених генералів і офіцерів колишньої російської армії з Південно-Західного і Румунського фронтів, які після Лютневої революції та більшовицького перевороту, загальної демобілізації армії знайшли тимчасовий притулок в Україні. Десятки тисяч офіцерів та близько 300 генералів і адміралів, які перебували на її території (лише у Києві 12 тис. офіцерів), безперечно, не повністю переймалися відданістю українській справі, але ситуація змушувала їх співпрацювати з Центральною Радою. Згідно з архівними даними, у листопаді 1917 р. близько 30 тис. офіцерів колишньої царської армії виявляли бажання служити в українській армії. Але внаслідок недовіри або, як це було при формуванні 5-тисячного полку Петра Болбачана, недостатнього знання української мови їм відмовляли. Від генералів інколи вимагали довідки про політичну лояльність, яку видавав будинковий комітет за місцем проживання [677].

Варто відзначити, що попри ці умови на службу в українську армію, її сухопутні війська у ті часи зголосилися й були прийняті 70 генералів, з них 47 українців. Щонайменше 59 осіб із них закінчили Миколаївську академію Генерального штабу, всі брали участь у Першій світовій, а 19 – ще й у інших війнах Росії. Серед них були Микола Юнаків, Олександр Греков, Петро Єрошевич, Сергій Дельвіг, Ілля Мартинюк, Олександр Осецький, В'ячеслав Вронський та інші, які віддано служили відродженій Україні й зробили вагомий внесок у розбудову сухопутних військ її збройних сил [807, с. 96-98].

Проте, внаслідок синдрому недовіри як до генералів царської армії більшість з них займали другорядні посади, за виключенням кількох: Олександра Грекова, якому довірено восени 1917 р. командувати військами на Правобережній Україні, Василя Кирея, якого призначено начальником

штабу збройних сил, і деяких ін. Велику шкоду військовому будівництву завдали малодосвідчені з концептуальних проблем військові міністри: економіст, соціал-демократ Микола Порш, який твердо відстоював міліційний принцип розбудови армії, та один із лідерів українських есерів Олександр Жуковський. Маючи у Києві десятки українських генералів, недавніх командармів, вони призначали на високі командні посади людей з політичних уподобань. Так, у грудні 1918 р. збройні сили очолив командир Богданівського полку підполковник Юрій Капкан, у січні його замінив штабс-капітан Микола Шинкар, який 1919 р. організував і очолив повстання проти УНР [507, с. 283, 1090].

Лише поразка Центральної Ради у Першій українсько-більшовицькій війні змусила воєнно-політичний провід на початку 1918 р. змінити концепцію військового будівництва. Навіть М. Грушевський у ті часи заявляв про необхідність створити хоч невелику, але добре зорганізовану армію на основах регулярного війська й сучасної організації та кадровим забезпеченням [498, с. 172]. Саме тоді міністр О. Жуковський згуртував навколо Генштабу висококваліфікованих спеціалістів: генералів О. Осецького, О. Грекова, М. Ковалю-Медзвецького, В. Стойкіна, М. Омеляновича-Павленка, О. Астафієва, Л. Дроздовського, О. Кушакевича, В. Сінклера, полковників Генерального штабу: О. Сливинського, М. Какуріна, Є. Мішковського та інших, які опрацювали план організації нової структури армії, її кадрове забезпечення. Однак розбудова нової армії, зокрема її сухопутних військ, практично з нуля вимагала залучення на службу військових спеціалістів, генералів і офіцерів у величезній кількості. Адже за планом слід було розгорнути будівництво восьми армійських корпусів. Це потребувало багато командирів: корпусів – 8, дивізій – 18, бригад – 36, полків – 72, сотень – 864, а також кінних дивізій, артилерії та інших формацій. Слід було також розбудувати широку мережу місцевих військових органів (на

зразок нинішніх військкоматів): вісім губернських, шість міських і 113 повітових [20. Оп. 2, спр. 1, арк. 74-75].

Завдання виявилось досить складним, оскільки тисячі офіцерів колишньої російської армії з різних причин утримувалися від служби, зважаючи на деякі негативні наслідки військової концепції провідників Центральної Ради. Важливою підставою були постанови про скасування офіцерських рангів в українській армії та деякі новації, які підривали дисципліну, субординацію. Складалася трагічна ситуація: ті особи, що могли би посприяти прискоренню реформи своєю працею у вищих командних інституціях УНР, не бажали або з об'єктивних причин не здатні були цього зробити. Ті ж, хто прагнув прислужитися справі розбудови боєздатної армії, як правило, не підходили на роль керівників через відсутність командно-організаційного досвіду та належної професійної підготовки. За цих умов, напевно, вартувало би рішуче поміняти концепцію використання старих кадрів і розгортати широку мережу різних військових навчальних закладів.

Як це не парадоксально, але повчальним прикладом для воєнно-політичних провідів державних утворень України було вирішення проблеми командних кадрів більшовицькою Москвою. В одній із промов восени 1918 р. тодішній голова Реввійськради республіки Лев Троцький визначив укомплектування армії кваліфікованими командирами однією з найболючіших проблем у процесі військового будівництва та наголосив, що її слід вирішувати на основах воєнної науки і практики. Він рішучо виступив за широке залучення до Червоної Армії старих військових спеціалістів: генералів, адміралів, офіцерів і військових чиновників колишньої царської армії [390, с. 102, 135].

Відтак, після досить гострої дискусії голова Раднаркому В. Ленін підписав постанову, яка передбачала використання в робітничо-селянській Червоній Армії великої кількості старих військових спеціалістів, насамперед

командирів вищої ланки і начальників штабів. Варто відзначити, що близько дев'яти тисяч їх поступили на службу добровільно. Серед них були відомі генерали: О. Брусилов, О. Верховський, О. Лігнау, Ф. Новицький, М. Сапожников, О. Свечін, А. Снесарев та ін. Крім того, широке залучення колишніх генералів і офіцерів царської армії часто набирало форми звичайної мобілізації. Оскільки вони не мали повну довіру більшовицької влади, для контролю за ними впроваджено інститут комісарів. Зокрема, у 1919 р. в армії діяли 60 членів Реввійськрад фронтів і армій та 3200 комісарів у ланках дивізія-батальйон [493, с. 106].

Масштаби залучення командних кадрів колишньої російської царської армії були величезними. За підрахунками відомого сучасного російського військового історика А. Кавтарадзе, в Червоній Армії служили близько 75 тис. офіцерів і генералів, половина з них перебували безпосередньо у фронтових частинах і з'єднаннях. Зауважимо, що в російській армії в період Першої світової війни їх було 240 тис. Щоправда, поступово їх кількість зменшувалася – до 48,4 тис. у 1920 р. [549, с. 222].

Военно-політичний провід радянської Росії вважав зазначений засіб вимушеним і лише одним із шляхів вирішення кадрової проблеми. Головна увага зверталася на підготовку власних командирів із робітників і селян. Відтак, за короткий термін було створено систему підготовки командних кадрів для Червоної Армії, яка включала широку мережу курсів, де за 3-4 місяці навчання отримували вишкіл відібрані червоноармійці. Після закінчення курсів вони призначалися на командні посади ланки взвод–рота. Для підвищення кваліфікації командирів, які в роки Першої світової війни закінчили російські юнкерські училища або школи прапорщиків, коли туди допускалися особи з народних низів, були створені академічні курси.

Вже наприкінці 1918 р. у системі підготовки командних кадрів діяли 63 різних курси, в яких навчалися 13181 курсант. Їх чисельність постійно

зростала: восени 1919 р. існувало 109 курсів – 21749 курсантів, а наприкінці 1920 р. – 150, з них піхотних – 67, кінних – 17, артилерійських – 13, кулеметних – 3 та ін. З 217 командирів Червоної Армії більше третини були підготовлені у створених школах і курсах, які нерідко діяли при стрілецьких дивізіях, як, наприклад, при 44-й стрілецькій Миколи Щорса [676, с. 193].

Одним із таких військових навчальних закладів були засновані 1919 р. Пензенські кулеметні курси. Їх начальником став колишній полковник Генерального штабу Г. Крейдтнер, а комісаром – В. Столяров. Перший набір курсантів склав всього 26 червоноармійців-фронтовиків. Поряд із спеціальними дисциплінами: кулемет, тактика, стріляння, статути, фортифікація, зв'язок та інші вивчалися загальноосвітні – російська мова й література, історія, географія, математика, політграмота. Всього у 1919 р. було підготовлено 95 командирів, яких скеровано у війська на посади начальників полкових кулеметних команд [707, с. 16-17, 60–63].

Безперечно, залучені до військового будівництва генерали і полковники Генерального штабу колишньої російської армії усвідомлювали необхідність залучення на службу в сухопутні війська досвідчених військовиків Південно-Західного і Румунського фронтів, що перебували в Україні. Вони неодноразово виходили з подібними пропозиціями до воєнно-політичного проводу Центральної Ради, які, на жаль, неодноразово ігнорувалися. Згубно відбилася на системі комплектування війська командними кадрами відставка в результаті конфлікту з Володимиром Винниченком голови Військового секретаріату Симона Петлюри, який взяв на себе основний тягар у процесі створення національної армії [744]. Його посаду зайняв цивільний Микола Порш, людина досить далека від військових справ. Головнокомандувачем збройних сил України він призначив 42-річного підполковника Юрія Капкана, командира 1-го Українського полку охорони революції, який мав військову освіту в обсязі юнкерського училища, а в роки війни викладав у Офіцерській стрілецькій школі [482, с. 145-146].

Отже, Шкільна управа розгорнула широкомасштабну роботу щодо підготовки власних командних кадрів. Для вирішення цієї проблеми залучалися досвідчені фахівці, серед яких були начальники військових училищ і кадетських корпусів російських збройних сил – генерали Борис Гернгрос, колишній викладач Єлисаветградського кінного училища, Тарас Протозанов – викладач Чугуївського піхотного юнкерського училища, Євген Сіماشкевич – директор Симбірського і Київського кадетських корпусів та ін. [628, с. 66, 133, 182]. Відтак, у березні–квітні 1918 р. вони опрацювали й подали на затвердження план утворення чотирьох Юнацьких (старшинських) шкіл: Загальної Юнацької на 600 курсантів, кінної (240), артилерійської (420) та інженерної (330). Шкільна управа при Генеральному штабові опрацювала їх навчальні плани, структуру, штати. Але нова воєнно-політична ситуація у листопаді–грудні не дозволила сповна втілити в життя цей перспективний план [9. Оп. 2, спр. 2, арк. 83-84].

Гетьман П. Скоропадський, який прийшов до влади внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р., кардинально змінив систему вишколу командирів своєї армії: залучив до служби багато генералів, адміралів і офіцерів російської армії, зокрема Генерального штабу. А новий текст Військової присяги, на думку фахівців, швидше нагадував умови контракту, ніж присягу на вірність Українській державі [580; 588, с. 49]. Однак на відміну від доби Центральної Ради вишкіл гетьманських командирів проходив без належного національно-патріотичного виховання. Лише в період Директорії вдалося організувати більш-менш системну підготовку старшинського корпусу Дієвої армії УНР [683; 8. Оп. 3, спр. 60, арк. 2].

4.2. Командні кадри Української Держави

Проблема командних кадрів для сухопутних військ Української Держави (квітень–грудень 1918 р.) спрощувалася широкомасштабним залученням до служби у війська великої кількості генералів, адміралів і офіцерів, зокрема Генерального штабу, які після більшовицького перевороту в Петрограді й приходу до влади радянського режиму широким потоком подалися на Дон, Кубань і Наддніпрянщину [580; 703; 771, с. 313-352]. Вважається, що в Україні за доби Гетьманату перебувало близько 800 російських генералів і адміралів, які або осідали та за рівних мотивацій йшли на службу в українське військо, або виїжджали в Одесу і Крим, чи за кордон. Крім того, у Києві перебувало 12–15 тис. офіцерів колишньої Одеської армії. Щоправда, чимало з них згодом приєдналося до білих армій Денікіна і Врангеля. Тож гетьман П. Скоропадський, досвідчений фронтовик, генерал-лейтенант, у процесі військового будівництва, зокрема сухопутних військ, опирався насамперед на генералітет колишньої російської армії. Військовим і Морським міністром став 60-річний генерал-лейтенант Олександр Рагоза, колишній командувач армії в Першій світовій війні. Начальником Генерального штабу залишився (призначений ще 10 березня 1918 р.) уродженець Полтавщини, 32-річний полковник Олександр Сливинський (Слива; помер 1953 р. у Монреалі). До активної діяльності були залучені високоосвічені, з великим досвідом служби генерали М. Юнаків, Л. Дроздовський, О. Галкин, С. Дельвіг, О. Остафійв, полковники Є. Мишківський, В. Петрів, В. Сальський (всі згодом стали генералами), а всього близько 150 висококваліфікованих старших офіцерів [580; 769, с. 42].

30 травня 1918 р. П. Скоропадський видав наказ, який визначив засади його військової політики, формування регулярної армії. У ньому наголошено на деполітизації війська: “Армія мусить бути поза політикою, мати своїм завданням лише службу державі” [588, с. 45]. Того ж дня Рада міністрів

затвердила текст Військової присяги, який, на думку фахівців, швидше нагадував умови контракту, ніж присягу [588, с. 49; 772, с. 212; 97. 1918. 7 червня].

Перед військовим відомством гетьман П. Скоропадський визначив завдання створити 300-тисячну регулярну армію [821, с. 599]. Але командування німецької окупаційної армії дозволило гетьманові мати військову формацію не більше 65 тис. вояків. У цій ситуації П. Скоропадський вирішив укомплектувати свої сухопутні сили вишколеними генеральськими і офіцерськими кадрами, тобто мати кадрову армію, яка могла б у короткий термін розгорнутися у заплановану в ході мобілізації. (Зауважимо, що так згодом діяв німецький рейхсвер, коли після капітуляції Німеччини Антанта заборонила переможеним мати армію. Однак він зумів у 20-і роки зберегти командні кадри, своїх генералів і офіцерів, що дозволило Гітлеру в короткий термін розгорнути армію з досить високою боєздатністю). Отже, Військове міністерство розгорнуло у травні–червні процес комплектування армії командним складом полків і дивізій восьми армійських корпусів: Волинського, Подільського, Херсонського, Київського, Чернігівського, Полтавського, Харківського і Катеринославського. Гетьман планував мати армію мирного часу, яка потребувала 175 генералів і 14930 штаб- і обер-офіцерів, з них не менше 500 офіцерів Генерального штабу [677].

Кожен корпус мав складатися з двох піхотних дивізій, двох бригад польових гармат, однієї бригади власних гармат, одного корпусу кінного полку, чотирьох автопанцерних і радіотелеграфічних сотень, повітряного полку, двох залізничних сотень, технічного і санітарних куренів. Піхотна дивізія мала складатися з трьох піхотних полків, полк – з трьох куренів, курінь – з трьох стрілецьких сотень і сотні скорострелів. Артилерійська бригада мала складатися з трьох полків, кожен полк – з трьох батарей [807, с. 96–98]. Чимала увага приділялася відродженню козацьких військових

традицій [531]. 24 липня запроваджено Закон про обов'язковість військової повинності [97. 1918. 29 липня].

Отже, такі потужні сухопутні сили армії Української Держави слід було укомплектувати командними кадрами. Їх брак відчувався особливо у нижній ланці, що потребувало створення або відродження системи військової освіти, занедбаної в добу Центральної Ради. Саме з цією метою декретом гетьмана від 17 червня 1918 р. при Військовому міністерстві була сформована спеціальна “Комісія по утворенню постійних військових шкіл та Академії України”. Її очолив досвідчений генеральний значковий (генерал-лейтенант) Микола Юнаків. Уродженець Чугуєва, син генерала російської армії отримав блискучу освіту: закінчив кадетський корпус, 1-е Павлівське училище, Миколаївську академію Генштабу, служив у елітних частинах, був професором академії, автором воєнно-історичних праць, а в роки Першої світової війни командував 4-ю армією [628, с. 217].

До складу нової комісії увійшли сорок генералів і полковників Генерального штабу, зокрема генерали Сергій Дельвіг, Олександр Остафіїв, Василь Кирей, Дмитро Промов, Іван Значко-Яворський, Варфоломій Євтимович, Всеволод Петрів, Леонтій Родцевич, а також колишні начальники військових училищ і кадетських корпусів Євген Сіماشкевич, Тарас Протазанов, Борис Гернгрос, Михайло Клінгенберг та ін. [5. Оп. 2, спр. 25, арк.78; спр. 34, арк. 21]. Вказана комісія діяла спільно з Головною Шкільною Управою, збереженою від часів Центральної Ради [588, с. 46].

“Для майбутньої армії слід було утворити відповідні школи, – згадував П. Скоропадський. – Як це не було важко, але ми сподівалися утворити п'ять шкіл. На посаду головного начальника військово-освітньої справи я запросив професора Миколаївської військової академії генерала М. Юнаківа” [373, с. 179-180]. Але зусиллями Головної Шкільної Управи та Комісії генерала Юнаківа план гетьмана перевершили: було створено десять Юнацьких шкіл.

Зауважимо, що в структурі управи функціонували відділи піхотних, кінних, гарматних та інших шкіл, які творили мережу військових навчальних закладів сухопутних військ армії Української держави. Зокрема, розгорнув діяльність відділ піших шкіл.

Головна Шкільна Управа, підпорядкована Військовому міністерству у тісній взаємодії із вказаною Комісією генерала М. Юнаківа, утворила мережу військових шкіл для підготовки командних кадрів сухопутних військ армії Української держави. Відділ піших шкіл під керівництвом полковника Генштабу Всеволода Петріва утворив так звані Юнацькі школи: 1-шу Київську ім. Б. Хмельницького (начальник генерал Йосип Богданович); 2-шу Київську (генерал Олексій Максимів); Полтавську (генерал Микола Анісімов); Одеську (генерал Олександр Кислов); Чугуївську (генерал Тарас Протазанов). Житомирську і Львівську планувалося відкрити згодом. Відділ гарматних шкіл полковника Івана Значко-Яворського опікувався Юнацькими школами: Київською (начальник генерал Дмитро Промтов); Одеською – утвореною на базі заснованого 1914 р. Сергієвського артилерійського училища на чолі з колишнім начальником училища генералом Андрієм Нілусом; Львівською (в проекті). Крім того, Головній Шкільній Управі підпорядковувалися: Єлисаветградська кінна Юнацька школа (полковник О. Петренко); Київська інженерна (генерал Е. Ельснер).

При Юнацьких школах усіх родів зброї сухопутних військ були створені особливі курси для офіцерів, які в роки Першої світової війни закінчили прискорений курс училища й бажали отримати дипломи за повне навчання [677].

Усвідомлюючи надзвичайно важливу роль кадетських корпусів у процесі виховання і вишколу майбутніх командирів, П. Скоропадський у своїх спогадах відзначав: “Одним з моїх перших наказів було відновлення кадетських корпусів... Кадетські корпуси я повернув у лоно військового

міністерства” [373, с. 179-180]. Зазначимо, що одним із перших актів Тимчасового уряду Росії 1917 р. їх передали у підпорядкування Міністерства освіти, що призвело до їх занепаду. Цікаво, що утворені 1938 р. артилерійські спецшколи (всього 16), в яких вихованці навчалися за програмою 8–10 класів й скеровувалися в артучилища, теж були спочатку підпорядковані Наркомосу СРСР. Лише 1946 р. вони переведені під юрисдикцію Міністерства оборони, що радикально поліпшило їх матеріально-технічну базу і кадрове забезпечення [686, с. 6-7].

В Українській Державі було відновлено функціонування кадетських корпусів як важливої ланки у системі підготовки командних кадрів для сухопутних військ армії. Зазвичай їх створювали на базі існуючих в Україні навчальних закладів. Відтак, улітку 1918 р. терміново відкрили п'ять кадетських корпусів, на чолі яких здебільшого стали колишні начальники подібних закладів: Київський (генерал Євген Сіماشкевич); Полтавський (генерал Микола Антонов); Одеський (генерал Микола Родцевич); Сумський (генерал Андрій Саранчов); Миколаївський (проект).

Кадетські корпуси були повністю укомплектовані офіцерським і викладацьким складом й частково – кадетами вже до кінця 1918 р. [373, с. 180]. Важливе місце в системі підготовки командних кадрів займала заснована у Києві влітку 1918 р. Інструкторська школа старшин, в якій передбачалося вдосконалювати чи підвищувати кваліфікацію командирів; у перспективі їх використання на вищих посадах сухопутних військ. Її очолив 42-річний генерал-майор Олексій Максимів, переведений з посади начальника 2-ї Київської Юнацької піхотної школи. На відміну від інших військових навчальних закладів, Інструкторська школа прийняла до пішого куреня та кулеметних, кінних, інженерних сотень і гарматної батареї разом 1300 старшин. 6 серпня 1918 р. школа здійснила перший випуск 283 старшин, які були призначені на командирські посади в 3-й Херсонський

армійський корпус – 55, в 5-й Чернігівський – 58, 6-й Полтавський – 57, 7-й Харківський – 56 і у 8-й Катеринославський – 57 старшин. Після другого випуску Школи 5 вересня у піхотні частини скерували 440 старшин, у кулеметні – 54, інженерні – 20, гарматні – 52 і в кінноту 55 старшин [677, с. 78-79]. Зауважимо, що в цю та інші зразково-інструкторські частини П. Скоропадський зобов'язав прийти офіцерів і понадстрокових унтер-офіцерів російської армії та недавніх юнкерів військових шкіл у віці до 35 років; старшим за віком дозволялося вступати до зразково-інструкторських частин добровільно [97. 1918. 22 жовтня].

У відповідності з планами гетьмана П. Скоропадського 29 жовтня 1918 р. у Києві відкрито державну Військову академію з трирічним курсом навчання. Її начальником призначено авторитетного військового діяча 48-річного генерала Миколу Юнаківа. На початку листопада 1918 р. оголосили прийом у Юнацькі школи молодих людей до 25 років із середньою освітою або випускників кадетських корпусів та у інші навчальні заклади Української держави. Але цей процес зупинило антигетьманське повстання під керівництвом Директорії УНР.

Проект академії Генерального штабу склав уродженець Полтави, вихованець Полтавського кадетського корпусу, учасник російсько-японської війни, викладач Олександрівського військового училища, командир полку на фронті світової війни, начальник штабу 6-го Полтавського армійського корпусу армії 36-річний генерал Володимир Генбачов (помер у 1957 р. у Франції) [682; с. 65]. На першому етапі утворювалися Тимчасові курси академії Генштабу, які очолив генерал-лейтенант російської армії, кандидат на посаду начальника Миколаївської академії Генштабу професор Микола Головин (мав досвід стажування у військовій академії Франції). На навчання були зараховані офіцери, здебільшого полковники, які закінчили в роки Першої світової війни прискорений курс академії: Михайло Добровольський,

Віктор Зеленецький, Олександр Кузьмінський, Василь Чабанівський, Олександр Шайбле та ін. [9. Оп. 2, спр. 37., арк. 530–32].

Вишкільний досвід Гетьманату частково перейняв воєнно-політичний провід УНР [683]. На відміну від гетьмана П. Скоропадського Головний отаман Дієвої армії УНР С. Петлюра поєднав вишкільно-виховну концепцію з національно-державною ідеєю. Тому слід погодитися з дослідниками в тому, що військовий вишкіл командирів без належного національно-патріотичного виховання, прагнення перетворити армію в неодолюваний механізм, як правило, закінчується невдачами [588, с. 55]. Це слід пам'ятати й нинішнім державотворцям.

4.3. Командири Армії УНР

Директорія УНР слушно вважала, що для захисту державної незалежності та соборності українських земель необхідні регулярна армія і сильний командний склад. Реорганізацією збройних сил займалися Військове міністерство, Генеральний штаб і Штаб Дієвої армії, в яких працювали генерали В. Сінклер, Г. Янушевський, О. Рябінін, В. Бронський, О. Осецький, полковник М. Капустянський, підполковники В. Тютюнник, М. Безручко, сотник А. Мельник та ін. [759, с. 8–9; 773, с. 13] За їхньою участю відновлено дискусії навколо засад військового будівництва та кадрових проблем. Як зазначалося вище, чимало політиків продовжували дотримувалися думки про те, що військо має формуватися з добровольців. Однак перемогла концепція С. Петлюри, який зніціював ухвалення 27 листопада 1918 р. закону про комплектування армії шляхом мобілізації чоловіків 20–35 років, козаків та до 43 років – колишніх офіцерів російської армії.

На жаль, цей закон впроваджувався не так дієво, як того прагнули провідники відновленої УНР. Наддніпрянські селяни та міщани мали слабку національну свідомість, яку ще більше підірвала німецька окупація і влада

гетьмана П. Скоропадського. У селянському і робітничому середовищі дуже часто домінували нові соціальні гасла більшовиків (про мир, землю тощо).

Згідно з Законом про мобілізацію (26 січня 1919 р.) оголошено новий, порядок призову, встановлено категорії населення, які звільнялися від призову або мали право на відстрочку, зокрема для закінчення навчання; оприлюднено урядові постанови про мобілізацію в Корпусних районах і накази Головного Отамана про доведення військових підрозділів до повного штату, мобілізацію вчителів і рознарядки Західній області УНР на поповнення галичан [9. Оп. 2, спр. 28, арк. 1–16]. Завдяки цьому вдалося довести чисельність сухопутних військ до 150 тис. старшин і козаків, хоча значна частина з них не відповідала вимогам до вояків, особливо командирів [9. Оп. 2, спр. 28, арк. 1–16].

Згадуючи складний процес розгортання української армії, В. Винниченко зауважив, що Директорії УНР постійно бронювало “офіцерів, не було зброї...”. Щодо Директорії, її ставлення до кадрових генералів і старших офіцерів мало чим відрізнялося від Центральної Ради. Укомплектовані за Гетьманату командним складом полки, дивізії, корпуси та інші формації, які мали 175 генералів та 15 тис. старшин, чого вистачило б, за слушним зауваженням В. Вериги, для комплектування півмільйонної армії, були зметені антигетьманським повстанням. Не довіряли навіть старшинам і генералам – щирим українцям, здатним прислужитися Армії УНР. Навіть такі згодом визначні воєначальники України, як М. Безручко, О. Галкин, В. Сальський, М. Юнаків, В. Куш, С. Дельвіг, В. Сінклер, не отримали високі командні посади, хоча й прийняті на службу [460, с. 44-45]. Загалом після перемоги Директорії лише 36 генералів і адміралів залишено на службі в українській армії, більшість з них виїхала за кордон або на південь України – в Одесу і Крим під захист Добровольчої армії. Зокрема, поступили на службу до Денікіна А. Драгомиров, М. Бредов, М. Головин, І. Барбович, Є. Ельстер

та ін. Червоноармійські лави поповнили Н. Кірпічов, М. Какурін, В. Чернавин та ін. [651, с. 19]. В. Винниченко вимагав від С. Петлюри організувати короткотермінові курси, набирати до них виключно селян і “політично свідомих” осіб й поповнювати ними командні кадри. У грудні 1918 р. розпочато також масову мобілізацію, в ході якої планувалося збільшити армію до 150 тис. козаків [748, с. 161–186].

Водночас Директорія намагалася захопити провідну роль в армії за допомогою представників своїх партійних угруповань. Внаслідок цього, на першому етапі Головне Управління Генерального штабу, в якому залишилося після розвалу, учиненого О. Осецьким, всього чотири старшини Генерального штабу, за висловом М. Капустянського, “відіграло незначну роль”. Призначення старшин, які не мали серйозної військової освіти, полковника А. Мельника і підполковника В. Тютюнника на високі посади начальника штабу Дієвої армії та його помічника було зумовлене “з причин національно-політичних, як видатних і популярних у війську і суспільстві діячів” [555. 4.1, с. 45]. Характеризуючи складний процес військового будівництва тих часів, тобто початку 1919 р., генерал Марко Безручко пізніше зіронізував: “Українська армія організується і формується без усякого плану й без усяких підстав...” [453, с. 81].

Друга українсько-більшовицька війна, яка розгорнулася вже у січні 1919 р., суттєво ускладнила формування Армії УНР і змусила Військове міністерство посилити регулярні корпуси, дивізії та інші частини, сформовані за Гетьманату, а також включити в структуру армії повстанські формації й надійно їх підпорядкувати.

З метою кадрового оздоровлення війська, налагодження дисципліни 13 травня 1919 р. було ухвалено урядовий закон “Про державний інспекторат у військових частинах та інституціях”. Він мав застерегти старшин від розпусти, пияцтва, мародерства, грабежів, господарських зловживань.

Мобілізаційно-кадрову політику влади у 1920 р. корегували також закони “Про заклик до військової служби”, “Про пристан в дієву армію УНР охотників”, “Про поповнення армії та фльоти”, “Про мобілізацію старшин та урядовців-учителів”, “Про загальний достроковий призов до виконання військової повинності народжених в 1900 році”, “Про мобілізацію урядовців державного контролю”. Указані закони доповнені підзаконними актами, спрямованими на кадрове зміцнення командного складу, зокрема за рахунок національної інтелігенції [465, с. 68].

У результаті вказаних та інших організаційних заходів чисельність лише генералів Армії УНР на кінець 1920 р. становила 99 осіб. У 1919–1920 рр. генеральські звання отримали не лише 63 українських старшини, серед них випускники Академії Генерального штабу Росії М. Безручко, О. Удовиченко, А. Вовк, М. Капустянський, О. Алмазов, В. Куш, В. Петрів, В. Змієнко та ін. Вихідці з низів відрізнялися від генералітету старшої школи високою національною свідомістю, почуттям відповідальності за долю України [651, с. 20].

Згідно з наказом Військового міністра від 9 квітня 1919 р. “Про нові ступені”, впроваджено нові посадові ранги: для козаків і підстаршин – козак, ройовий, чотовий, бунчужний і підхорунжий; для старшин – хорунжий, чотар, сотник, осавул, полковник; отаманних старшин – отаман, кошовий, Наказний і Головний Отаман. За ініціативою генерала О. Шайбле, якого підтримав Військовий міністр (з 11 листопада 1919 р.) В. Сальський, в Армії УНР впровадили систему персональних військових звань, яка відповідала європейським стандартам. Отже, з березня 1920 р. в сухопутних військах отримали військові звання: козаки – козак, гуртковий; підстаршини – ройовий, чотовий, бунчужний, підхорунжий; молодші старшини – хорунжий, поручник, сотник; булавні старшини – підполковник, полковник; генеральні старшини – генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник [9. Оп. 2, спр. 5, арк. 55-60]. Як бачимо, нові військові чини введено з

використанням історичної термінології Запорізької Січі та періоду держави гетьмана Б. Хмельницького.

Незважаючи на складну ситуацію на фронті, коли Червона Армія затиснула українське військо в район Проскурова, Жмеринки, Кам'янця-Подільського, у ході бойових операцій командуванню вдалося в короткий час реорганізувати Дієву армію УНР. Улітку 1919 р. посилено військове командування. Військовим міністром став полковник Всеволод Петрів, на високі посади в штаб армії висунуто генералів М. Юнаківа, В.Сінклера, О. Шайбле, Г.Янушевського, полковників М.Капустянського, П.Ліпка та ін. [628, с. 217, 182, 209, 103, 126]. Особливо активністю відзначався 41-річний талановитий штабіст, виходець із німецьких колоністів Одещини (м. Аккерман) Олександр Шайбле, який з квітня очолював Головне управління Генерального штабу. Під його керівництвом розроблено нові штати армії, військові відзнаки та ін. Саме він став автором закону про відновлення старшинських і генеральських рангів [628, с. 209-210].

У ході реорганізації Дієвої армії УНР усі її частини і загони зведено в 11 стрілецьких дивізій. Кожна з них складалася з трьох полків піхоти, гарматної бригади, кінного полку, технічного куреня та підрозділів запілля. Дві-три дивізії складали групи (по суті, корпуси): Січових Стрільців, Запорізьку, Волинську, Київську, Південно-Східну, які отримали по одній гарматній і кінній бригаді. Штабу армії безпосередньо підпорядковувалися два панцирні загони та п'ять авіазагонів. Бойовим групам додавалися також окремі частини і підрозділи – стрілецькі, морської піхоти, партизансько-повстанські та ін. Відзначимо, що більшість частин і з'єднань не були укомплектовані до повного штату, навіть найкращі дивізії Січових Стрільців. Зокрема, 11-та дивізія полковника Р. Сушка мала в піхотних частинах 158 старшин і 1604 козаки, а разом із артилерією і кіннотою, іншими окремими підрозділами не більше 2600 старшин і козаків. Уся Волинська

група нараховувала близько 4000 багнетів, повстанська Південно-Східна отамана Ю. Тютюнника теж не мала більше 4 тис. бійців. Загалом Б. Гнатевич вважав, що наприкінці липня 1919 р. сухопутні війська Дієвої армії УНР мали близько 14 тис. старшин і козаків у бойовому строю, 350 кулеметів і 120 гармат [592, с. 537].

Спільно з Галицькою Армією збройні сили УНР впродовж серпня–листопада 1919 р. вели напружені бої з перемінним успіхом проти військ більшовицької Росії та Добровольчої армії генерала Денікіна [630, с. 231–275]. Від грудня 1919 р. до травня 1920 р. Армія УНР головними силами під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка здійснила глибокий рейд по тилах більшовицьких військ й перейшла до партизанських форм збройної боротьби. У ході Першого Зимового походу до Армії УНР входили групи: Запорізького корпусу під загальним командуванням генерала І. Омеляновича-Павленка; Київська – 5-та і 12-та піші дивізії, 9-та дивізія Січових Стрільців, полк морської піхоти, командир отаман Ю. Тютюнник; Волинська – частини 1, 2 та 4-ї дивізій, командир генерал О. Загородський; 3-тя стрілецька Залізна дивізія та Спільна Юнацька школа, командир полковник О. Удовиченко, деякий час його заміняв полковник В. Трутенко. Загалом армія мала 10 тис. багнетів і 2 тис. шабель, 17 гармат. Щоправда, в результаті епідемії тифу більшість козаків і старшин звалила хвороба і активних багнетів та шабель командарм мав не більше 3,5 тис. [592, с. 123].

Після укладення навесні 1920 р. військової конвенції з Начальником Речі Посполитої Ю. Пілсудським сухопутні війська Армії УНР, які знаходилися на території, контрольованої Польщею, були реорганізовані й в результаті проведеної мобілізації доукомплектовані козаками і старшинами. Відтак, улітку 1920 р. вони мали: 8 генералів, 3822 старшин, 11677 козаків [822, с. 104]. Високоосвіченими, досвідченими і національно свідомими кадрами було укомплектовано військове керівництво. Посаду Військового міністра

зайняв генерал В. Сальський, а від 25 липня 1920 р. – генерал-поручник М. Юнаків. Командувачем армії залишався генерал М. Омелянович-Павленко. Очолював Генеральний штаб генерал В. Сінклер, його помічниками і генерал-квартирмейстерами були генерали Г. Янушевський, С. Дядюша, полковники Є. Мишківський, В. Куш, М. Капустянський. Командирами піших дивізій призначено генералів: О. Загородського, О. Удовиченка, Ю. Тютюнника, М. Безручка, А. Гулого-Гуленка, полковника А. Долуда. Окремою Кінною дивізією командував генерал І. Омелянович-Павленко. Генеральний штаб на чолі з генералом В. Сінклером удосконалив організацію військ і оприлюднив нові штати дивізій, бригад, полків піхоти, артилерії, кінноти, інженерно-технічних частин та Юнацьких шкіл. Передбачалося замість восьми дивізій мати у збройних силах дві загальновійськові армії, кожна з яких складала 3-4 піших і кінна дивізії. Змінювалися штати старшин кінних, артилерійських, автопанцерних, інженерних і понтонних частин. Загалом зменшено особовий склад [9. Оп. 2, спр. 52, арк. 4-12, 41-43, 104].

Значна частина командирів Дієвої армії закінчила ще у довоєнний період різні навчальні заклади російської армії: Академію Генерального штабу, спеціальні академії та офіцерські школи і класи. Щоправда, військовики генеральського рангу А. Валійський, О. Волох, Н. Григор'єв, П. Дяченко, брати Йосип та Костянтин Мандзенки, П. Самутін, В. Татарський змогли досягти високих командних посад в українській армії, закінчивши лише школи прапорщиків. Вони були засновані лише в період світової війни (в Україні 1917 р. діяла 41 школа) [651, с. 10]. Більшість старшинських командирів (отаманів) взагалі не мали військової освіти.

Улітку 1920 р. Генштаб реорганізував нову систему підготовки командних кадрів. Важливою інновацією було впровадження кадетських шкіл. Вони водночас із наданням середньої загальної освіти готували українську молодь до вступу в Юнацькі спільні школи сухопутних військ: піхоти,

кінноти, артилерії та ін. При цьому вони звільнялися від вступних іспитів. Вищим щаблем підготовки командних кадрів стали старшинські школи на базі військової освіти в обсязі Юнацької школи, а також курси удосконалення командирів різних родів зброї [9. Оп. 2, спр. 162, арк. 9-10 зв.]. Втім, кваліфікованих кадрів завжди не вистачало. Загалом організаційна структура з'єднань і частин сухопутних військ відповідала тогочасним вимогами військової науки, і завдяки наявності фахово підготовлених командирів із великим фронтовим досвідом вони демонстрували високу боєздатність в боях із набагато переважаючими військами Червоної Армії.

Будучи інтернованою восени 1920 р. в таборах Польщі і частково Румунії, Наддніпрянська армія до розпуску 1924 р. зберігала свою організаційну структуру і основний командний склад [570, с. 29–36; 698, с. 10–60; 486, с. 9-10; 681, с. 612–618]. Вишколювали командирів військові школи у Вадовицях і Каліші, Школа військових урядовців 3-ої Залізної дивізії (командир Є. Мельників), Електротехнічна школа, курси Генерального штабу (начальник С. Дядюшка, де, зокрема, використовували не лише українські, але й польські, французькі та німецькі військові посібники, активно впроваджувалися штабні ігри [570, с. 118–121]. Наприкінці 1922 р. вказані курси реорганізовано в Академічні курси при Генеральному штабі Армії УНР, що мали стати першим ступенем української академії Генерального штабу. Згодом її бійці та командири отримали статус емігрантів, але аж до вибуху Другої світової війни 1939 р. кадровий потенціал Армії УНР зберігався в різноманітних громадських угрупованнях і товариствах ветеранів на території Польщі, Чехословаччини і Франції.

У міжвоєнний період в різних арміях служило десятки старшин Армії УНР, в тому числі у польській – не менше 57, французькій – двоє, фінській – один, турецькій – один [570, с. 174]. У повоєнний період понад 20 наддніпрянських офіцерів отримали генеральський чин (Б. Барвінський,

П. Дяченко, В. Євтимович, П. Самутін та ін.), 11 – підвищені до рангу генерал-полковників (А. Вовк, М. Капустянський, О. Удовиченко, П. Шандрук, М. Юнаків та ін.), 16 – до рангу генерал-поручників (О. Вишнівський, М. Крат, І. Омелянович-Павленко, В. Филопович та ін.) [628, с. 22]. У складі уряду УНР продовжувало існувати до 1991 р. Військове міністерство, яке від 1920 р. очолювали генерали О. Галкин, А. Вовк, М. Безручко, М. Капустянський, М. Шраменко, В. Филонович, К. Мандзенко та інші відомі воєначальники [42]. На жаль, діяльність цієї еміграційної структури ще не стала об'єктом комплексного узагальнення.

4.4. Вирішення кадрової проблеми у Галицькій Армії

Уже з перших днів свого існування Українська держава була втягнута у кровопролитну війну, тому створення власної армії стало одним із найважливіших завдань воєнно-політичного проводу ЗУНР. Військове будівництво, насамперед формування збройних сил республіки, проходило у надзвичайно складній ситуації. Оголошена в середині листопада мобілізація придатних до служби чоловіків 1883–1900 рр. народження і старшин-українців австрійської армії не змогла задовольнити потребу у вояках. Мобілізаційні можливості виявилися досить обмеженими внаслідок перебування сотень тисяч українців у лавах збройних сил Австро-Угорщини, більше ж 100 тис. перебувало у російському та італійському полоні. Відтак, чисельність Галицької Армії не відповідала загальноєвропейським нормам – 8–10% щодо кількості населення воюючої держави (до речі, в СРСР у роки Другої світової війни цей відсоток становив 16,2). Тому з “планових” 320–400 тис. вояків у бойових лавах Галицької Армії нараховувалося лише 100 тис., що становило близько 4% населення регіону [650, с. 109].

У ході військового будівництва ЗУНР проблемою стало те, що бракувало старшин, насамперед вищого командного складу, зокрема генералів, офіцерів

Генерального штабу, тобто військовиків із вищою військовою освітою та досвідом командування військами. Державний Секретаріат Військових Справ (ДСВС) на чолі з полковником Д. Вітовським та його Персональний відділ, яким керував досвідчений фронтовик сотник В. Панчак (з травня 1919 р. – отаман С. Шухевич), уживали всіх заходів для укомплектування командним складом Галицької Армії. Насамперед, вони намагалися залучити на службу українських старшин. З цією метою був виданий наказ від 16 листопада про їх поголовну мобілізацію на території ЗУНР. Розпорядженням полковника Д. Вітовського 15 грудня 1918 р. всі старшини, підстаршини й стрільці отримували звання на ступінь вищі, ніж ті, що мали в австрійській армії. На відміну від Центральної Ради в Наддніпрянщині, яка ліквідувала старшинські звання, що завдало великої шкоди як військовому будівництву, так і діяльності української армії, ДСВС із перших днів військового будівництва запровадив схвалені Національною Радою старшинські звання: для молодших старшин – хорунжий, чотар, поручник, сотник; для вищих старшин – отаман, підполковник, полковник і для генералів – генерал-четар, генерал-поручник, генерал-сотник [762, с. 52].

Термін служби у званні, після якого надавалося право на підвищення у період війни, становив: для хорунжого – 6 місяців, чотаря, поручника – 2 роки, сотника – 3 роки, отамана, підполковника – рік. За особливі заслуги на фронті наступне військове звання надавалося достроково. Право присвоювати старшинські звання хорунжого і чотаря було в повноваженні командирів частин і Окружних військових команд. Наступні звання, як і звання старшинських шкіл, присвоював ДСВС за представленням командирів полків, бригад, окремих частин і корпусів. Відповідно було впроваджено військові відзнаки та грошові оклади щомісячно, зокрема, хорунжому – 200, поручнику – 300, полковнику – 560 корон. Передбачалася виплата пенсій і допомоги для старшинських сімей, старшинських удів [97. 1919. 31 січня]. Після закінчення війни їх мали наділити землею.

Усі ці заходи не вирішували проблему укомплектування армії власними командирськими кадрами. Визначний військовий історик, старшина УГА Лев Шанковський у своїй фундаментальній праці “Українська Галицька Армія” слушно зауважував, що армія, яка складалася навесні 1919 р. з 12 піхотних, одної гірської та одної кінної бригад відповідно з артилерійськими полками у кожній, повинна була мати згідно зі штатом 50 генералів, 125 професійних старшин Генерального штабу, 6250 старшин, зокрема у бойових формаціях – 4160. У дійсності ж у війську служило лише вісім генералів (з них лише троє галичан), 18 професійних старшин Генерального штабу (галичан – двоє) і 1412 старшин у бойових формаціях. Таким чином, частка старшин становила всього 4,3% (а у фронтових частинах – 2,4%), тоді як у німецькій армії вона становила 16,7%, а у польській – 7% у фронтових формаціях [800, с. 73-74].

Частина старшин Галицької Армії пройшла фахову підготовку у військових навчальних закладах Австро-Угорщини, зокрема кадетських школах у Львові, Лободові (під Краковом), офіцерській школі у Відні (Г. Стефанів, А. Кравс, В. Курманович, Г. Ціріц, А. Вольф), Військовій академії у Вінер-Найштадті (В. Курманович, Г. Ціріц). Щоправда, вищу військову освіту в Австро-Угорщині українцям здобути було значно складніше, ніж у Росії [628, с. 12].

Потужним старшинським резервом вважалися українські військовики, які перебували в італійському полоні. За завданням уряду ЗУНР, в Італію виїхала спеціальна місія “в справі евакуації військовополонених українців” на чолі з отаманом Петром Франком (сином Каменяра), яка виявила в таборах близько 40 тис. вояків, серед них вагому частку становили старшини-галичани, які висловили бажання виїхати на батьківщину й взяти участь у збройній боротьбі за незалежність. Але Італія (як засновниця Антанти) не лише не визнала ЗУНР, але й фактично була союзником Польщі. Лише невелика частка вояків через Українську Збірну Станицю у Відні

ешелонами повернулася в Галичину й поповнила українське військо командирами, здебільшого нижньої ланки. До речі, й тисячі поляків із італійських таборів тоді ж поповнили лави супротивної польської армії [650, с. 304, 349].

У цій ситуації Військове міністерство ухвалило створити систему навчальних закладів у структурах Окружних військових команд, на які згідно з наказом ДСВС від 13 листопада 1918 р. серед інших покладено завдання підготовки старшинських і підстаршинських кадрів різних типів зброї. Впродовж другої половини листопада полковник Д. Вітовський відвідав майже всі військові округи, а в Золочеві, Станиславові та Коломиї провів наради з їх командуванням щодо заснування піхотних і артилерійських старшинських шкіл та організації їх діяльності. Відтак, у січні 1919 р. почали функціонувати перші старшинські школи Галицької Армії: піхотні – у Золочеві (на базі 1-го корпусу), Коломиї (2-го корпусу) і Самборі (3-го корпусу). Водночас у Станиславові засновано артилерійську старшинську школу. Вони підлягали Персональному відділу Державного Секретаріату Військових Справ, який опрацьовував законодавчо-правові акти організації та діяльності старшинських шкіл. У питаннях внутрішньої та гарнізонної служби, а також матеріально-технічного забезпечення школи тісно взаємодіяли з командантами Окружних військових команд.

Згідно з розпорядженнями ДСВС, зразком для організації та діяльності старшинських шкіл Галицької Армії служили подібні школи сухопутних військ австрійської армії воєнного часу з тримісячним терміном навчання. Вони укомплектовувалися здебільшого відрядженими з фронтових частин підстаршинами і стрільцями віком 18–24 роки з освітою не менше шести класів гімназії. Зазвичай підстаршини-фронтовики складали дві третини особового складу школи. Середня чисельність курсантів – близько 100 осіб, які складали три навчальних чети на чолі із вишкільними старшинами.

Посади командантів і викладачів займали досвідчені фахівці, старшини з фронтовим досвідом. До навчальної програми включалися теоретичні предмети і практичні заняття з матеріальної частини зброї (гвинтівка, кулемет, гранатомет, гармата), тактики, воєнної топографії, фортифікації, статутів та ін. Школи давали знання з теорії і практики командування в обсязі командира чети і сотні. За слушним висновком колишнього начальника штабу Самбірської піхотної старшинської школи С. Кульчицького, вони були “добірною і елітарною частиною залоги в місцях свого постою, виразником Українського Війська, Влади і Правопорядку”, а їх слухачі – “інтелігентні, ідейні юнаки з великим почуттям обов’язку і карності” [596, с. 252-254].

Однією з перших розпочала діяльність Старшинська піхотна школа у Золочеві під командуванням досвідченого старшини австрійської армії отамана (майора) Йосафата Фещука. Вона розмістилася в казармах колишнього 35-го австрійського піхотного полку, а для теоретичних занять використовувала приміщення міської школи. Особовий склад школи склали викладачі, вишкільні командири та сто курсантів – три навчальних чети. Серед них було 28 вояків із Легіону Українських Січових Стрільців, а також кілька студентів з університетів Києва і Харкова, зокрема В. Руденко, І. Ткаченко та ін. Поряд із навчанням школу залучали до виконання бойових завдань на фронті. Половина курсантів взагалі залишилися у квітні 1919 р. на фронті, де отримали військові звання хорунжих без випускних іспитів. Із лав школи вийшли відомі політичні діячі і науковці І. Сірко, М. Островерха, С. Терлецький, Д. Микитюк [331, с. 23-32].

Старшинську школу в прифронтовому Самборі створено на початку лютого 1919 р. на чолі з четарем Д. Кульчицьким. Як згадував її колишній викладач поручник М. Хронов’ят, вона мала 88 курсантів, здебільшого підстаршин австрійської армії та легіону УСС. Поряд із ними вперше прийнято добровольців – юнаків, що пройшли перший рекрутський вишкіл,

вихідців із Самбірщини й Дрогобиччини. Щоденні навчання тривали по 12 годин, до того ж школу залучали до виконання бойових завдань. Проте перевірка теоретичних знань і практичних навиків у квітні 1919 р. виявила добрий вишкіл особового складу. Але травнева офензива поляків не дозволила завершити курс навчання. Школа відходила з боями, а наприкінці травня її особовий склад розподілено до куренів 8-ї Самбірської бригади з підвищенням військових звань на одну ступінь. Зрештою, чимало з них отримали старшинські звання вже у червневій Чортківській офензиві Галицької Армії [409].

У сприятливіших умовах діяла Старшинська піхотна школа в Коломиї на чолі з сотником австрійської армії чехом Францем Рімалем. Вона розмістилася у великому будинку польського гімнастичного товариства “Сокіл”, мала пристійні побутові умови для навчань, була взірцевою як у організації навчального процесу, так і у внутрішньому порядку й прикрашала гарнізон міста. Викладачі й команданти навчальних чет упродовж трьох місяців підготували 120 командирів, які показали на випускних іспитах високі результати підготовки й отримали призначення у частини Третього корпусу Галицької Армії. Другий набір – сто слухачів школи навчався лише два тижні: в результаті наступу румун на Покуття і путчу поляків у місті школа відступила до наддністрянського Нижнева і зарахована як підрозділ до 14-ї бригади корпусу [780, с. 146-147].

Водночас на початку 1919 р. засновано Стрийську артилерійську старшинську школу, яку вже у січні передислоковано в Станиславів, де вона зайняла казарми колишнього австрійського 33-го полку польової артилерії. Вона отримала добру матеріально-технічну базу для навчального процесу, достатню кількість гармат і коней. Першим командантом школи призначено досвідченого артилерійського командира, отамана Северина Лещія, а коли його перевели у відділ артилерії ДСВС, школу очолив сотник Іван Сітницький.

Чотиримісячна програма навчання у школі включала матеріальну частину артилерії, внутрішню і зовнішню балістику, правила стрільби з відкритих і закритих вогневих позицій, тактику, воєнну топографію, фортифікацію та ін. Чимало часу було відведено на догляд за кіньми, виїздку, діяльності кінної артилерії в бою. Перший набір складала 44 курсанти, відряджені із фронтових артилерійських частин із відповідною освітою. Вишкільними старшинами були українці, яким доводилося користуватися підручниками і статутами на німецькій мові й використовувати відповідну термінологію. Але виклад і пояснення провадилися українською. Серед слухачів набору був Володимир Кубійович, згодом визначний географ, головний редактор 10-томної Енциклопедії українознавства, в роки Другої світової війни – голова Українського Центрального Комітету в Генеральній Губернії.

У зв'язку із загальним наступом польських військ у травні 1919 р. випуск курсантів школи не відбувся. Вона увійшла бойовою одиницею до складу 3-го гарматного полку сотника Ю.Шепаровича Бережанської бригади Галицької Армії, де більшість курсантів отримали звання хорунжих і призначення на командирські посади [596, с. 267-270]. До складу навчальних закладів Галицької Армії входила також утворена у лютому 1919 р. у Станиславові Старшинська школа зв'язку (її ще називали Звідомного полку), яка готувала фахівців телеграфного і телефонного зв'язку. Під командуванням сотника інженера Лева Шепаровича в школі навчалися 60 курсантів, які засвоювали: роботу на телеграфних апаратах різних моделей, прокладку телефонних ліній і порядок забезпечення зв'язку в різних видах бою, ремонт апаратури, виготовлення сухих батарей та ін. Наприкінці липня 1919 р. школа відступила з військами за Збруч, там і відбувся перший випуск її 50 старшин, яких скеровано на посади в галицькі полки і бригади [455, с. 253].

Таким чином, старшинські школи сухопутних військ Галицької Армії незважаючи на складні обставини війни і короткий термін існування зробили

помітний внесок у підготовку власних командних кадрів. Згідно з підрахунками С. Кульчицького, їх закінчили 440 курсантів, із них 180 внаслідок воєнних обставин були достроково відряджені у війська. Найбільше старшин підготували старшинські школи Золочева – 95, Самбора – 87, Коломиї – 78. Власне вони суттєво повнили старшинський склад у бойових формаціях (загалом 1412 осіб). Їх частка становила 31,2% [595, с. 272].

Зважаючи на те, що старшинські школи готували командирів молодшої ланки, переважна більшість яких обійняла посади командирів чет, слід визнати, що вони не могли стати головним джерелом укомплектування армії, яка майже всю війну зазнавала брак старшин, досвідчених командирів, особливо генералітету, фахових штабних старшин.

До речі, система творення короткотермінових командирських шкіл або курсів була характерною для новоутворених країн і армій, яким доводилося вести збройну боротьбу. Зокрема, готувалися командні кадри в більшовицькій Росії в період громадянської війни 1918–1921 рр. У битвах проти білих армій Колчака, Денікіна, Юденіча та незалежної України кількомільйонна Червона Армія використала колишнє офіцерство і генералітет царської армії, але вони не могли становити основу командного складу військ більшовицької Росії.

У своїй фундаментальній тритомній праці “Як озброювалася революція” колишній голова Реввійськради республіки Лев Троцький відзначав, що проблема командирських кадрів була найбільшнім питанням у ході військового будівництва. Найрадикальнішим заходом стала організація великої мережі 4–5-місячних командирських курсів, до яких відряджалися, насамперед, унтер-офіцери колишньої царської армії з фронтовим досвідом [390, с. 163-177]. Відтак, восени 1918 р. у Червоній Армії розгорнулося утворення мереж командирських курсів. У січні 1919 р. діяло 63 курси, в яких навчалось 13180 курсантів, а вже у вересні їх стало

109 (21749 курсантів). Всього ж за роки війни було створено і діяло 150 командирських курсів, у тому числі: піхотних – 67, кіннотних – 17, артилерійських – 13, кулеметних – 3, інженерних – 8, інших – 42, в яких було підготовлено 50 тисяч червоних командирів [676, с. 193; 701, с. 15-16].

Колишній командувач Українським фронтом 5-мільйонної Червоної Армії В. Антонов-Овсієнко свідчив: із 130 тис. червоних командирів наприкінці громадянської війни 1921 р. більшість – кадрові офіцери колишньої царської армії, третина – офіцери воєнного часу – випускники шкіл прапорщиків у Першу світову війну, коли до них приймали вихідців із робітників, селян, інтелігенції. Решту командирів підготували курси Червоної Армії [443, с. 31].

Незважаючи на ужиті заходи військового проводу ЗУНР укомплектувати власними командирськими кадрами Галицьку Армію виявилось непосильним завданням. Показовим прикладом став факт, що за наказом полковника Д. Вітовського були мобілізовані, поставлені і призначені на командні посади всі українські старшини з колишньої австрійської армії. Однак їх виявилось дуже мало. Адже на тисячу офіцерів цісарського війська часів Першої світової війни припадало лише два українці, тоді як поляків – 27 [752, с. 323].

За таких обставин ДСВС вирішив за згодою Національної Ради залучати на службу в Галицьку Армію офіцерів і генералів колишньої російської, австрійської та наддніпрянської армій, які мали вищу військову освіту, високу кваліфікацію, фронтовий досвід і виявили добровільно щире бажання служити українській справі.

Природним союзником галичан була Наддніпрянська Україна, громадськість якої висловлювала в пресі і зверненнях до галичан готовність допомогти. Зокрема, вже 8 листопада 1918 р. провід Українського Національного Союзу на чолі з В. Винниченком і Н. Шаповалом у зверненні до наддніпрянців наголошував: “Треба допомогти рідній Галичині. Вірні,

чесні українські серця мусять озватися... Ідїть в добровольчий корпус оборони Галичини і рятуйте наш П'ємонт" [108. 1918. 8 листопада].

А вже 11 листопада Дипломатична місія на чолі з О. Назаруком прибула до Києва, де провела переговори з гетьманом П.Скоропадським щодо надання допомоги військом, бойовою технікою і командним складом. У ті дні до Львова, охопленого вуличними боями з поляками, прибув талановитий командир отаман Андрій Долуд (згодом командир дивізії, генерал-хорунжий Армії УНР) зі своїм Окремим загonom ім. Гонти, який неодноразово відзначався у підльвівських боях. За розпорядженням гетьмана, з Одеси в Галичину також передислокувався авіаційний загін із технікою і групою досвідчених летунів – офіцерів російської авіації. Серед них були полковники Б. Губер і Д. Кануков, капітани С. Євський, Ф. Алелюхін (бойовий побратим О. Нестерова), І. Шестаков, підпоручик М. Серіков та інші, які склали поряд із сухопутними військами ядро нового виду зброї – галицької авіації. У грудні 1918 р. з Наддніпрянщини прибула група генералів і вищих старшин Генерального штабу, що обійняли вищі посади збройних сил ЗУНР, загальною ознакою яких була фундаментальна військова освіта і досвід участі у російсько-японській та Першій світовій війнах.

Варто відзначити, що підготовка командирських кадрів у Росії проходила на високому рівні й включала три етапи. Перш за все, вони проходили підготовку у 29 кадетських корпусах, де навчалися з дванадцяти років одночасно 11 тисяч кадетів. Два з них існували в Україні: Володимирський Київський та Петровський Полтавський. Другий етап підготовки включав навчання у престижних військових або юнкерських училищах (всього 25). У роки світової війни офіцерів готували 40 шкіл прапорщиків. Крім того існував елітний Пажеський корпус, куди приймали дітей не нижче генерал-лейтенанта (його закінчив П.Скоропадський). Вищу освіту, яка давала право на генеральський чин, офіцери здобували у Миколаївській академії Генерального

штабу, а також Михайлівській артилерійській та Миколаївській інженерній [571, с. 8-9; 628, с. 8–10].

Саме такий шлях пройшли запрошені на службу до Галицької Армії генерал-майор Михайло Омелянович-Павленко, який очолив Начальну Команду, тобто став головнокомандувачем Галицької Армії, генерал Олександр Греков, який згодом замінив його. Генерал Володимир Генбачов невдовзі очолив 3-й галицький корпус. Начальником штабу армії став талановитий полковник Генерального штабу Євген Мишківський, який у короткому часі опрацював план і здійснив реорганізацію армії. Із окремих бойових груп і загонів він утворив три корпуси бригадного складу, кожна бригада мала три стрілецьких і один артилерійський полки. Армія своєю чіткою структурою, яка відповідала вимогам маневреної війни, стала в ряд передових європейських, зокрема англійської, армій, що здавна відмовилися від громіздкої багатоступеневої організації: армія–корпус–дивізія–бригада–полк. До речі, ця структура існувала в російській, австрійській, німецькій та інших арміях ще досить довго [465, с. 61].

Талановитим штабістом виявився прибулий з Києва полковник Микола Какурін, призначений начальником штабу корпусу (згодом генерал, у 1920 р. – помічник командувача Західним фронтом Червоної Армії М. Тухачевського, визначний військовий історик, загинув у більшовицькій тюрмі). Серед інших командирів, які прибули в Галицьку Армію, був брат командира, визначний кіннотник, полковник (згодом генерал-поручник) Іван Омелянович-Павленко. Значний внесок у розвиток галицької артилерії зробив наддніпрянець отаман Кирило Карась, призначений командиром полку. Він неодноразово відзначався у боях й в одному з них загинув [625, с. 125].

Набагато більше добровольців прибули з австрійської армії – німців, угорців, чехів, хорватів (близько 90 осіб), які мали належну військову освіту в обсязі училища, дехто – академії, фронтовий досвід і щире бажання

служити в Галицькій Армії. Насамперед, серед них було чимало галицьких німців, які народилися й вирости в середовищі українців. Серед них були львів'яни: полковник А. Шаманек (начальник штабу 2-го корпусу, згодом – армії), підполковник А. Бізанц (командир 7-ї Львівської бригади, в роки Другої світової війни – радник губернатора дистрикту “Галичина”, полковник абверу, сприяв українцям), капітан Ганс Кох (начальник оперативного відділення корпусу, згодом – в штабі армії), полковник А. Вольф (згодом генерал-хорунжий) (командир 3-ї Бережанської бригади Галицької Армії), капітан Р. Фріш (командир 6-го арtpолку) та інші. З грудня 1918 р. вступив у командування бойовою групою “Хирів” Галицької Армії підполковник А. Кравс, який згодом став командиром 3-го корпусу, генералом. Загалом у війську служили 40 старшин-німців. Прийшли на службу в українське військо також угорці: полковник (згодом генерал) Г. Ціріц і підполковник Й. П. де Яноші, підполковники – С. Чмелик, чехи А. Виметаль, Ф. Тінкль, К. Долежаль та інші [799].

Відзначимо, що практика запрошення на службу іноземців у свої молоді армії широко застосовувалася в період визвольних війн 1917–1921 рр. в багатьох країнах. Чи не найбільше командирів-іноземців було в Червоній Армії. А кількість генералів і офіцерів колишньої царської армії, здебільшого мобілізованих на службу в Червону Армію, була величезною. За свідченням сучасного московського військового історика А. Кавтарадзе, з 130 914 командирів 75% у 1918 р. склали офіцери і генерали старої російської армії. Щоправда, частка їх поступово зменшувалася і 1921 р. становила 34% [549, с. 347].

Насамкінець слід відзначити, що незважаючи на важкі внутрішні і міжнародні обставини, виснажливу збройну боротьбу з Польщею за незалежність, яку потужно підтримувала Антанта (проти українців вела бойові дії 60-тисячна армія генерала Галлера, сформована і озброєна у Франції й укомплектована вищими французькими командирами, американська

повітряна ескадра ім. Костюшка та ін.), Галицька Армія впродовж майже дев'яти місяців протистояла могутньому противникові. Її командирський корпус склали здебільшого власні командири. Дехто з них, зокрема Мирон Тарнавський, Осип Микитка, стали командирами корпусів, генерал Віктор Курманович – в.о. військового міністра і начальника штабу армії. За період українсько-польської війни 1918–1919 рр. Персональний відділ підготував більше десятка наказів, якими 3500 старшин підвищено у званнях, з них шість – до генеральського чину.

Історія збройних визвольних змагань за незалежність України за участю Галицької Армії в подальшому засвідчила високі морально-бойові якості командного складу сухопутних військ, й особливо його національну свідомість. Водночас слід відзначити, що вітчизняна історіографія ще не приділяє належної уваги цій проблемі. На відміну від Російської Федерації, де щороку виходять десятки монографій, присвячених офіцерському корпусу всіх часів, біографічні збірники офіцерів і генералів, зокрема Білої армії та ін., в Україні ще немає глибоких досліджень, присвячених проблемі командирських кадрів українських армій Центральної Ради, Української Держави, УНР, ЗУНР. Хоча за останній час з'явилося чимало праць із військової історії України вітчизняних авторів: Л. Дещинського, В. Голубка, Л. Кривизюка, О. Лисенка, М. Литвина, С. Литвина, К. Науменка, О. Реєнта, Я. Тинченка, О. Сідака та ін., але вказана проблематика висвітлена в них лише епізодично. Отже, на наш погляд, українським історикам належить ґрунтовніше узагальнити систему підготовки командирських кадрів доби Української революції 1917–1921 рр.

РОЗДІЛ 5

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА, ОЗБРОЄННЯ, ТАКТИКА І СТРАТЕГІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК

5.1. Піхота

Сухопутні війська завжди, у відповідності з вимогами воєнного мистецтва, були найчисленнішим, різноманітним за озброєнням і способами ведення бойових дій видом збройних сил Центральної Ради, Гетьманату, УНР і ЗУНР. Здатність вести довготривалі напружені війни, здійснювати крупні фронтові операції сухопутним військам забезпечувала наявність в їх складі визначальних родів зброї – піхоти, кінноти, артилерії, броневих та інженерно-технічних частин. Кожен із них мав свою організацію, озброєння, способи ведення бойових дій, які успадковувалися від попередніх армій, переймав досвід минулих війн, насамперед Першої світової, удосконалювався у ході визвольних змагань. Ретроспективний аналіз родів зброї різних українських армій засвідчив їх відмінність, водночас виявив загальні закономірності, викликані об'єктивним характером розвитку сухопутних військ.

Основою сухопутних військ завжди була піхота, оскільки їй притаманні вирішальні переваги над іншими родами зброї, а саме: по-перше, завдати поразки противникові у загальновійськовому бою й оволодіти його територією; по-друге, здатність вести напружені довготривалі бойові дії незалежно від пори року і часу доби, погодних умов та особливостей місцевості. “За виключенням кочових племен, – слушно зауважував Ф.Енгельс, автор низки праць з воєнної історії і теорії, – і усіх народів основну масу армії, якщо не всю армію, завжди складали піші солдати” [666, с. 352].

У залежності від рівня соціально-економічного розвитку країн та інших факторів змінювалися й удосконалювалися організація, озброєння і способи ведення бойових дій піхоти. Головними тенденціями, які визначали розвиток піхоти, були: постійне зростання національних збройних сил і перетворення

їх у регулярні армії, значне насичення піхоти вогневими засобами, зокрема автоматичною зброєю, що зумовило радикальні зміни в побудові бойового порядку в наступі, обороні й тактиці взагалі.

Піхота сухопутних військ українських армій доби визвольних змагань 1917–1921 рр. успадкувала досягнення збройних сил європейських держав – учасниць Першої світової війни. Зокрема, війська українських формацій Наддніпрянщини запозичили досвід організації, озброєння та способи ведення бойових дій російської армії, а Галицька Армія – німецької та австро-угорської. У деяких аспектах вони були подібними, оскільки будувалися на загальноприйнятих концепціях військового будівництва. В першу чергу це відноситься до організаційної структури.

Найвищим тактичним з'єднанням піхоти сухопутних військ був корпус, який призначався для ведення бойових дій у складі оперативних об'єднань або самостійно на операційних напрямках, як це було в Галицькій Армії під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. Нерідко здійснював самостійно окремі операції в Армії УНР корпус Січових Стрільців полковника Є. Коновальця (1919 р.), який здебільшого складався зі штабу, двох-трьох піхотних дивізій, корпусних гарматних, кінних, інженерних частин, підрозділів розвідки, зв'язку і запілля. Загалом чисельність особового складу не була однаковою для всіх українських формацій і коливалася від 20 до 50 тисяч. Проте, в окремі періоди війни, як свідчить генерал О.Удовиченко, їх чисельність була набагато меншою. Так, Запорізький корпус полковника П. Болбачана у квітні 1918 р. мав 20 тис. багнетів і 1 тис. шабель, але у травні 1919 р. у ньому залишилося всього 3 тис. багнетів. Корпус Січових Стрільців у ті дні мав 4,5 тис. багнетів [769, с. 36, 60].

Слід відзначити, що організаційна структура піхотних корпусів сухопутних військ армій національних державних утворень в Україні була різною. Вона змінювалася в залежності від концепцій військового будівництва політичних проводів, мобілізаційних можливостей та напруженості й особливостей бойової діяльності збройних сил. Найбільш усталеною вона була

в Галицькій Армії, де після реорганізації у січні 1919 р. до складу корпусу постійно входили чотири стрілецькі бригади та корпусні частини, а загальна чисельність його складала близько 18 тис. стрільців і старшин [625, с. 196].

В армії Української держави гетьмана П.Скоропадського існували так звані армійські корпуси, структуру яких успадковано від російської армії. Вони, порівняно з піхотними, були набагато сильнішими й виконували під час війни бойові завдання на окремих операційних напрямках більшого масштабу. Армійський корпус мав 2–4 піхотні дивізії, а також армійську важку артилерію та інші частини, чисельність яких складала близько 50 тис. солдатів і офіцерів. Щоправда, за Гетьманату вони були кадровими, тобто укомплектовані старшинами, підстаршинами повністю. Структура піхотних дивізій в українських збройних формаціях Наддніпрянської України: Центральної Ради, Гетьманату і Директорії УНР теж була успадкована від російської армії. Це загальновійськове тактичне з'єднання завжди було основним у арміях багатьох держав і призначалося для ведення бойових дій на сухопутних театрах воєнних дій у складі корпусу, а іноді й самостійно. Його відмінністю від російської й основних європейських армій була відсутність бригадної ланки. Звичайно піхотна дивізія мала три-чотири піхотні (стрілецькі) полки, гарматну бригаду або полк, кінний полк і технічні підрозділи. В окремих воєнних операціях дивізії посилювалися стрілецькими частинами чи іншими підрозділами, наприклад, автобронедивізіонами чи бронепоездами [739, с. 326–327].

На відміну від сухопутних військ наддніпрянських армій, Галицька Армія у складі корпусів мала не дивізії, а бригади – тактичні з'єднання, які існували у багатьох європейських арміях й збереглися до нинішніх часів. Галицьку бригаду складали: штаб, 5-6 підпорядкованих штабу сотень, два стрілецькі та гарматний полки. У бойових операціях бригада діяла у складі корпусу й могла виконувати самостійні завдання.

У сухопутних військах українських армій, як і взагалі у збройних силах країн світу, основною тактичною й адміністративно-господарською

одиницею був піхотний (стрілецький) полк. Він міг вести бойові дії у складі дивізії (бригади) або самостійно. У Росії полки, засновані 1699 р. Петром I, на початку ХХ ст. своєю організаційною структурою і чисельністю були аналогічні європейським стандартам. Українські полки звичайно мали штаб, підпорядковані йому штабні, розвідувальні, саперні й інші підрозділи та 3-4 курені, кулеметну команду. Штатна чисельність піхотного (стрілецького) полку коливалася від 1,5 до 2,5 тис. старшин і стрільців. Реально вона складала 700–1000 вояків.

Стрілецькі (піхотні) курені українських полків були основним тактичним підрозділом сухопутних військ. Вони мали по три стрілецьких і кулеметну сотні й вели бій зазвичай у складі полку. Їх чисельність не перевищувала 800 бійців, щоправда в Галицькій Армії, де курені складали бригаду, – 1000–1100 старшин і стрільців [798, с. 20-28].

У ході визвольних війн у сухопутних військах українських армій створювалися тимчасові оперативно-стратегічні, оперативні чи оперативно-тактичні об'єднання. Зокрема, при проведенні Київської наступальної стратегічної операції 1919 р. була створена армійська група генерала А. Кравса у складі двох корпусів. В Армії УНР певний час існували Волинська, Запорізька, Київська та інші групи у складі кількох дивізій та окремих частин. На першому етапі формування Галицької Армії на стратегічних напрямках польського фронту діяли групи “Північ”, “Південь”, “Щирець”, “Хирів” та інші, звичайно у складі кількох куренів і окремих сотень. Їх чисельність складала 1200–1500 стрільців і старшин.

Таким чином, організаційна структура сухопутних військ українських армій в цілому відповідала зразкам збройних сил європейських країн. Військове керівництво постійно прагнуло до її удосконалення, достатньо зауважити, що Галицька Армія за півроку здійснила дві радикальних реорганізації. Командування Армії УНР теж неодноразово, під впливом воєнних обставин, удавалося до трансформацій у збройних силах з метою підвищення боєздатності своїх військ, про що йдеться у наступних розділах.

Піхота збройних сил Центральної Ради

Як вже зазначалося, створення сухопутних військ у процесі військового будівництва за часів Центральної Ради проходило у надзвичайно складний період її існування та гострих дискусій щодо концепцій і доцільності формування власних збройних сил. Военно-політичний провід України вважав достатнім українізацію російських частин і з'єднань дислокованих в Україні військ Південно-Західного і Румунського фронтів, яка прийняла широкомасштабний характер улітку й особливо восени 1917 р. Саме тоді були українізовані 34-й і 6-й піхотні (армійські) корпуси та 17 піхотних дивізій у складі Південно-Західного фронту, які повністю зберегли організаційну структуру, штатне озброєння і чисельність особового складу.

Зокрема, 1-й український (колишній 14-й армійський) корпус під командуванням генерал-лейтенанта П.Скоропадського складала дві піхотних дивізії, гарматна бригада та інші корпусні частини. 1-шу (104-ту) дивізію складала чотири піхотні полки: 413-й Порховський, 414-й Торопецький, 415-й Бахмутський і 416-й Верхньодніпровський. До складу 2-ї дивізії входили також чотири полки: 609-й Красноуфимський, 610-й Мензелинський, 611-й Кунгурський і 612-й Чердинський. Дивізії та полки очолювали колишні командири: генерали Я.Гандзюк і В.Клименко, полковники Генерального штабу Н.Никонів, Г.Порохівський, П.Крамаренко та інші. Кожен із полків мав по три піхотних батальйони те кулеметну команду і нараховував по 2000 багнетів. Отже, дивізії і полки зберігали штатну структуру російської армії та доукомплектований українцями особовий склад, мали фронтовий досвід. На потрібному рівні підтримувалася їх боєздатність [759, с. 232; 798, с. 21-22].

Українізований восени 1917 р. 6-й армійський корпус генерала М.Мандрики, найменований 2-им Запорізьким, мав дивізії подібного штату, кожна з яких складалася з чотирьох полків. Щоправда, її полки мали по 1500 багнетів, а піхотні полки 12-ї дивізії – по 1000. Крім корпусів і дивізій були українізовані й окремі піхотні полки, зокрема Запорізький (1000 багнетів), 134-й Феодосійський (1000), 24-й, 25-й, 27-й запасні, які мали по 800–1000

вояків. Проте, з початком Першої українсько-більшовицької війни (грудень 1917 – березень 1918 рр.) утворені та українізовані на базі російських частин і з'єднань, вони розпалися стихійно або в результаті оголошеної 3 січня 1918 р. Військовим міністерством Центральної Ради загальної демобілізації.

На другому етапі розбудови сухопутних військ, який розпочався у березні 1918 р., завдяки участі залучених до служби в армії досвідчених генералів колишньої російської армії О.Осецького, О. Грекова, П.Ярошевича, М. Юнаківа та інших, на базі стихійно створених військових частин розгорнулося формування піхотних корпусів та 48 дивізій. Були розроблені їх штати, які передбачали піхотний корпус у складі двох дивізій і гарматної бригади, кінного полку, автобронедивізіону та куренів: зв'язку, інженерного, санітарного [798, с. 24]. Проте, до падіння Центральної Ради наприкінці квітня 1918 р. вдалося створити лише один Запорізький корпус полковника П.Болбачана, який складався з двох груп (дивізій) триполкового складу, та дві дивізії – так звані Синю і Сіру з колишніх військовополонених українців у Німеччині та Австрії. Вони будувалися на організаційних схемах російської армії, тобто складалися з двох піхотних бригад по два полки у кожній. Але після прибуття в Україну перейшли на систему полків – по три у кожній дивізії. Чисельність Запорізького корпусу сягала 20 тис. багнетів, 1000 шабель, 64 гармати, загалом близько 25 тис. старшин і козаків. Синя і Сіра дивізії нараховували по 4000 тис. багнетів. Крім вказаних військових з'єднань піхоти в армії існували окремі загони і полки, різноманітні за структурою і чисельністю [769, с. 41].

Отже, впродовж існування Центральної Ради піхота сухопутних військ, яка складала щонайменше 80% їх складу, так і не набрала загальноприйнятих організаційно-структурних форм, що стало результатом хибних концепцій щодо військового будівництва та несприятливих умов, пов'язаних із агресією більшовицької Росії.

Піхота армії Української Держави

Піхоту сухопутних військ армії Української Держави навесні 1918 р. склали успадковані від збройних сил Центральної Ради: Запорізький корпус (дві дивізії) та Сіра дивізія. На вимогу німців корпус було розформовано, й залишено з нього Окрему Запорізьку дивізію, яка мала три піхотних, Гайдамацький, кінний і гарматний полки. У вересні розформовано Сіру дивізію, яка була досить потужною бойовою одиницею: мала чотири піхотні полки, в які входило по три піхотних курені, кожен з них – чотири стрілецьких і кулеметну сотні. Єдиною повнокровною дивізією, яку дозволили створити німці, стала Сердюцька. У жовтні 1918 р. вона мала чотири піхотних і кінний полки, гарматний і автоброневої дивізіони, загалом до 10 тис. старшин і козаків (за іншими даними – близько 5000) [592, с. 42; 769, с. 428].

Незважаючи на спротив командування німецьких військ гетьман П. Скоропадський у червні 1918 р. сформував Генеральний штаб, який підпорядковувався військовому міністрові, опрацював організаційну структуру армії Української Держави, зокрема сухопутних військ, посадово-рангову систему, безпосередньо керував військовим будівництвом. Враховуючи ситуацію, на першому етапі формування армії творилися лише командні кадри піхотних полків, дивізій і корпусів, основу склали кадри 3-ї та 4-ї стрілецьких, 9, 11, 12, 15, 31, 33, 42, 65, 78, 83, 123, 127, і 130-ї піших дивізій, дислокованих у Київщині, Чернігівщині, Харківщині, Катеринославщині, Полтавщині та інших губерніях України. З них було сформовано 8 армійських корпусів у складі 16 піших дивізій.

Розглянемо організацію піхотних дивізій і полків сухопутних військ армії Української Держави станом на 1 вересня 1918 р.

I Волинський армійський корпус:

- 1-ша піша дивізія (Житомир) – начальник генерал В. Левицький;
- 1-й Луцький піший полк – командир полковник М. Душенко;
- 2-й Волинський піший полк – командир полковник В. Яворський;
- 3-й Брест-Литовський піший полк – командир полковник Н. Ясенецький;
- 4-й Холмський піший полк – командир полковник О. Косович;

- 2-га піша дивізія (Рівне) – начальник полковник П. Липко;
5-й Кременецький піший полк – командир полковник В. Маєвський;
6-й Житомирський піший полк – командир полковник Ю. Шевченко.

II Подільський армійський корпус:

- 3-тя піша дивізія (Вінниця) – начальник генерал К. Борк;
7-й Проскурівський піший полк – командир полковник М. Вяземців;
8-й Подільський піший полк – командир полковник О. Куявський;
9-й Вінницький піший полк – командир полковник М. Петровський;
4-та піша дивізія (Жмеринка) – начальник генерал М. Лебедев;
10-й Липовецький піший полк – командир полковник А. Хлистов;
11-й Уманський піший полк – командир полковник Ш. Багоцький;
12-й Брацлавський піший полк – командир полковник П. Кривдін.

III Одеський армійський корпус:

- 5-та піша дивізія (Одеса) – начальник генерал С. Кирпотенко;
13-й Тираспольський піший полк – командир полковник О. Голубенко;
14-й Поморський піший полк – командир полковник Абрамович;
15-й Одеський піший полк – командир полковник С. Юр'єв;
6-та піша дивізія (Одеса) – начальник генерал К. Купчинський;
16-й Єлисаветградський піший полк – командир полковник В. Ліхачов;
17-й Олександрійський піший полк – командир полковник П. Козубек;
18-й Запорізький піший полк – командир полковник В. Терлецький.

IV Київський армійський корпус:

- 7-ма піша дивізія (Київ) – начальник генерал Л. Федяй;
19-й Овруцький піший полк – командир полковник В. Кісільов;
20-й Радомиський піший полк – командир полковник А. Ассієв;
21-й Сквирський піший полк – командир полковник І. Волошин-Петриченко;
8-ма піша дивізія (Черкаси) – начальник генерал М. Остряньський;
22-й Канівський піший полк – командир полковник І. Хижняк;
23-й Черкаський піший полк – командир полковник В. Сікевич;
24-й Чигиринський піший полк – командир полковник І. Богаєвський.

V Чернігівський армійський корпус:

- 9-та піша дивізія (Чернігів) – начальник генерал П. Стефанович-Стеценко;
25-й Чернігівський піший полк – командир полковник Л. Ясновський;
26-й Козелецький піший полк – командир полковник Н. Шеремет;
27-й Ніжинський піший полк – командир полковник М. Миклашевський;
10-та піша дивізія (Прилуки) – начальник генерал О. Безкровний;
28-й Стародубський піший полк – командир полковник В. Яковлев;
29-й Борзнянський піший полк – командир полковник П. Холін;
30-й Конотопський піший полк – командир полковник Я. Лянцкоронський.

VI Полтавський армійський корпус:

- 11-та піша дивізія (Полтава) – начальник генерал М. Омелянович-Павленко;
31-й Роменський піший полк – командир полковник І. Кузьменко-Гвоздевич;
32-й Сумський піший полк – командир полковник Г. Базильський;
33-й Охтирський піший полк – командир полковник Ф. Іваницький;
12-та піша дивізія (Лубни) – начальник генерал В. Олександрович;
34-й Лубенський піший полк – командир полковник Д. Дробнєвський;
35-й Кременчуцький піший полк – командир полковник П. Мурашко;
36-й Полтавський піший полк – командир полковник В.Петрів.

VII Харківський армійський корпус:

- 13-та піша дивізія (Харків) – начальник генерал О. Білінський;
37-й Бірюцький піший полк – командир генерал П. Фостіков;
38-й Куп'янський піший полк – командир полковник І. Пана-Федорів;
39-й Слов'яносербський піший полк – командир полковник М. Стояненко;
14-та піша дивізія (Бахмут) – начальник генерал С. Білима-Колосовський;
40-й Харківський піший полк – командир полковник П. Скулішевський;
41-й Корочанський піший полк – командир полковник М. Гоерц;
42-й Ізюмський піший полк – командир полковник М. Болошин-Петриченко.

VIII Катеринославський армійський корпус:

- 15-та піша дивізія (Катеринослав) – начальник генерал А.Діденко;
43-й Катеринославський піший полк – командир полковник Д.Бутенко;

44-й Січовий піший полк – командир полковник П.Дячків;
 45-й Бердянський піший полк – командир полковник Ф.Зюзін;
 16-та піша дивізія (Павлоград) – начальник генерал І.Свірчевський;
 46-й Бахмутський піший полк – командир полковник Л.Катеринінов;
 47-й Олександрійський піший полк – командир полковник О.Галат;
 48-й Маріупольський піший полк – командир полковник М.Неменуций.

Окрема Сердюцька піша дивізія (Київ) – начальник генерал В. Клименко:

1-й Сердюцький піший полк – командир полковник Богачов;
 2-й Сердюцький піший полк – командир полковник Верниковський;
 3-й Сердюцький піший полк – командир полковник Бондарчук;
 4-й Сердюцький піший полк – командир полковник Басенко.

Окрема Запорізька дивізія (Білокуракіно) – начальник генерал М. Бочковський:

1-й Запорізький ім.гетьмана П. Дорошенка піший полк – командир генерал О. Загородський;

2-й Запорізький піший полк – полковник П.Болбочан;

3-й Запорізький піший полк – полковник Сільванський;

4-й Запорізький ім. гетьмана Б. Хмельницького піший полк – полковник О. Шаповал.

1-ша Стрілецька козацька (Сіра) піша дивізія (Конотоп) – начальник генерал В. Сокира-Яхонтов:

1-й Козацький піший полк – командир полковник Голятовський;

2-й Козацький піший полк – командир полковник Локощенко;

3-й Козацький піший полк – командир полковник Мазуренко;

4-й Козацький піший полк – командир полковник В. Гудима.

Окремий загін Січових Стрільців – командир полковник Є. Коновалець.

Окремий загін низових козаків – командир полковник Кириєнко.

Окрема Кримська бригада – генерал Б. Поджіо.

Чорноморський Кіш – командир полковник Блохін.

Як бачимо, піхота гетьманської армії загалом відповідала загальноприйнятим організаційно-структурним формам.

Піхота Армії УНР

Частини і з'єднання піхоти сухопутних військ Армії УНР склали формування, які утворювалися наспілку у ході антигетьманського повстання Директорії у листопаді–грудні 1918 р. Здебільшого це були численні озброєні селянські маси під проводом отаманів. “Маси українських повстанців, – згадував Осип Назарук, – напливали з усіх боків так скоро, що Штаб Директорії утратив евіденцію щодо їх числа” [320, с. 83].

Окремі ініціативні амбіційні отамани об'єднували навколо себе повстанські загони, створювали під своїм проводом полки та дивізії, які швидко виникали і так само швидко розліталися при перших бойових сутичках з ворогом. Наприклад, повстанська Дніпровська дивізія отамана Д.Терпила (Зеленого) за два тижні зросла до 10 тис. бійців, Корсунська бригада отамана Волянського – до 5,5 тис., Окремий загін Січових Стрільців Євгена Коновальця за місяць бойових дій проти гетьманських частин збільшився до 20 тис. стрільців і старшин і перетворився в Осадний корпус Січових Стрільців, Збірна дивізія отамана М.Григор'єва – до 6 тис. багнетів. Деякі джерела стверджують, що на початок січня 1919 р. Армія УНР налічувала близько 300 тис. вояків. Проте вона від самого початку не набрала рис регулярної і впродовж тривалого часу залишалася об'єднанням численних повстанських частин і з'єднань з притаманними їм неоднорідною структурою, чисельністю, озброєнням, системою постачання та підпорядкуванням. “Армія поступово переставала бути армією, – слушно відзначає київський військовий історик Ярослав Тинченко, – через відсутність структуруючого та організуючого начала в самих її основах – у твердому та ясному викладенні ідеології, в матеріальному забезпеченні, у поведінці вищого командування” [555, с. 8].

Відзначимо, що на початку 1919 р. Україна опинилася у складній ситуації. Розгорнулася Друга українсько-більшовицька війна. У січні два угруповання Червоної Армії силою близько 86 тис. вояків вторглися в межі України й наступали у двох напрямках: через Чернігів, Харків на Київ та з

району Мозиря на Коростень–Житомир. Водночас з південного сходу загрожувала Добровольча армія Денікіна, район Одеси і Херсона зайняли війська Антанти, до того ж проти Директорії виступили отамани Н.Махно, Д.Григор'єв та Д.Терпило. 5 лютого війська С.Петлюри залишили Київ. Сили Армії УНР швидко танули й скоротилися загалом до 40–50 тис. [769, с. 50].

Проте в цих складних умовах Військове міністерство на чолі з генералом О.Грековим, Генеральний штаб, в якому плідно працювали полковники О.Сливинський, М.Какурін, генерал І. Дроздовський та ін., ціною великих зусиль впорядкували військо, яке більш ніж на 90% складалося з піхоти. Згідно з розробленими тимчасовими штатами були структуризовані й укомплектовані два піхотних корпуси: Запорізький і Осадний Січових Стрільців, у березні постав Сірожупанний корпус на Волині, три піші дивізії якого склали Північну групу, Залізничну дивізію, Тульську пішу бригаду та інші частини. Щоправда, чисельність піших частин і з'єднань довести до штату не вдалося. Зокрема 1-ша піша дійова дивізія Північної групи, якою командував полковник П. Никонів, мала чотири піших полки по 300–400 багнетів у кожному. Три полки 19-ї пішої дійової дивізії нараховували всього по 150 багнетів, тобто складали, по суті, пішу сотню [556, с. 46-48].

Скориставшись невеликою паузою на більшовицькому фронті весною 1919 р., командування Армії УНР у короткий термін реорганізувало військо. “Було вирішено перевести до кінця квітня строгу реорганізацію української армії, – писав тодішній полковник Генерального штабу Микола Капустянський. – Численні окремі частини сполучити в 11 дивізій, в кожній по три полки піхоти, з одним гарматним полком і кінною сотнею. Для зручнішого керування ними і маневрування позводити ці дивізії в окремі групи, по 2-3 дивізії в кожній групі. До груп малося додати по бригаді кінноти та важкої польової гармат. Корпуси яко тактичні одиниці касувалися”[556, с. 90].

Генеральний штаб на чолі з генералами О.Осецьким, В.Бронським, В.Сінклером, Г.Янушевським, полковниками М.Капустянським і В.Тютюн-

ником провели величезну роботу з удосконалення організації піхотних частин і підрозділів. Були розроблені їх тимчасові штати. Зокрема, піший полк як основна тактична одиниця складався з трьох піших куренів. Кожен з них мав управління – 63 старшин і козаків, три піших сотні – по 5 старшин і 200 козаків у кожній.

Велика увага приділялася насиченості піших підрозділів кулеметами: кожна сотня повинна мати 8 кулеметів. Курінна кулеметна сотня мала 8 кулеметів системи “максим”, 8 – системи “вольта” і 12 легких. Отже, сотня мала 134 бійців і командирів та 28 кулеметів різних систем. Крім того піший курінь включав сотні пішої розвідки, саперну сотню (181), сотні зв’язку (179 зв’язківців, 41 телефон і 94 версти проводу), До нього входили також чота мотоциклів і самокатів (велосипедів). Згідно з наказом міністра О.Осецького, піший полк отримував озброєння: 2464 гвинтівки, 796 карабінів, 247 револьверів, 56 шабель, 54 кулемети різних систем [9. Оп.2, спр.6, арк. 40-41 зв.].

Реорганізація піхоти сухопутних військ української армії проходила у складних умовах. По-перше, загальний наступ польської армії в середині травня 1919 р. на Волині призвів до розгрому Північної групи і втрати великих запасів зброї та іншого військового майна колишніх баз російської армії у Луцьку та Бродах. Водночас під ударами червоних Запорізький корпус відступив до Румунії, де був роззброєний. Із втратою території до мінімуму скоротилися мобілізаційні можливості, що не дозволило повністю укомплектувати полки і дивізії. Стан піших частин і з’єднань Армії УНР на початок серпня 1919 р. характеризує додаток № 4 [759, с. 246-248].

Таким чином, Армія УНР була суттєво структурована, впорядковано командну вертикаль і підпорядкування, більш виразно виявлялися риси регулярної армії. Все це позитивно відбилося на бойових діях піхотних частин і з’єднань, але їх боєздатність була недостатньою і внаслідок недоукомплектування особовим складом, і належним озброєнням. Таблиця свідчить, у кілька разів менша чисельність багатьох полків і дивізій від штатної. Виконати плани і розрахунки вищих штабів у ході бойових дій часто

було неможливим. Нерідко причиною недоукомплектованості частин була відсутність зброї. Генерал О.Удовиченко вважав, що у ті дні загальна кількість вояків Армії УНР сягала 30 тис., але в бойовому строю їх залишалося не більше 14–15 тис., бо решта через брак зброї перебувала у запіллі [769, с. 61].

Незважаючи на певні труднощі в результаті наполегливої діяльності Військового міністерства, яке очолював улітку й восени 1919 р. полковник Генерального штабу Всеволод Петрів, та командування і Генерального штабу в особі генералів М.Юнакова, Г.Янушевського, В.Сінклера та полковників В.Тютюнника, М.Капустянського, П.Ліпка й інших, Армія УНР та її сухопутні війська напередодні Київської стратегічної наступальної операції стали потужною військовою силою. “Ці регулярні частини Дієвої армії УНР, а не отаманські формування були її основою аж до кінця війни в 1920 році, – відзначав Лев Шанковський. – Ця регулярна Дієва Армія УНР була добра боездатна армія”. Причому вже під час походу на Київ–Одесу в серпні 1919 р. вона збільшила свій бойовий стан, за його підрахунками, до 30 тис. багнетів і шабель, а Запорізький корпус – до 12 тис. бійців [798, с. 197–199].

Остання реорганізація сухопутних військ Армії УНР була здійснена у травні 1920 р. після відомого 1-го Зимового походу. У ході радянсько-польської війни, згідно з укладеними угодами між С.Петлюрою та Ю.Пілсудським, українські війська діяли спільно з польськими на південному крилі фронту. Її командувачем був генерал М. Омелянович-Павленко, Генеральний штаб очолював генерал В. Сінклер. Безпосередньо реорганізацією займалися генерал-квартирмейстери генерал С. Дядюша та полковники Є. Мишківський та М. Капустянський. Організаційна структура зазнала значних змін: насамперед, була ліквідована ланка піхотний полк і замінена бригадою. Відтак, піша дивізія, згідно з новим штатом, мала три стрілецькі бригади, гарматну бригаду, кінний і технічний полки, що робило її потужнішою, мобільнішою, здатною виконувати самостійні бойові завдання, здійснювати локальні фронтові операції.

Стрілецька бригада включала 3-5 піших куренів, кінну сотню та гарматний полк. Курінь складався з трьох стрілецьких і кулеметної сотень і

мав півсотні кінноти; гарматна бригада була досить потужною: мала три полки легкої й один полк важкої артилерії й кінно-гірську батарею. Кінний полк складала три ескадрони та кулеметна сотня (10 кулеметів). Технічний полк мав інженерний, телеграфний курені, автопанцерний дивізіон і автоколонну. Крім того, дивізія мала навчальний курінь підготовки підстаршин для піхоти і кулеметний вишкіл [9. Оп.2, спр. 124, арк. 2–4]. Безперечно, в організаційних схемах дивізії, бригад і куренів відбилися погляди полковника Є. Мишківського, відомого реформатора Галицької Армії.

Отже, піхота була представлена у такому вигляді:

1-ша Запорізька піша дивізія мала три бригади, кожна з яких складалася з трьох піших куренів, курінь – із трьох піших сотень. Аналогічну організацію мали 2-га Волинська, 3-тя Залізна (за виключенням третьої бригади, де замість пішого був кулеметний курінь), 4-та Київська, 5-та Херсонська, 6-та Січова (мала в бригадах по два курені), піші дивізії.

Також вперше в історії українського війська було сформовано І-шу Кулеметну дивізію під командуванням генерала О. Бурківського. Вона складалася з двох кулеметних бригад по два кулеметних курені у кожній. Піші дивізії мали в середньому по 3000–4500 старшин і козаків, Кулеметна – 1700 вояків. У червні 1920 р. Армія УНР мала загалом близько 20000 старшин і козаків [769, с. 143]. У такому складі, але з меншою кількістю бійців і командирів, Армія УНР закінчила бойові дії проти більшовицьких військ 20 листопада 1920 р. і відступила за Збруч у Польщу, де була інтернована.

Піхота Української Галицької Армії

Чи не найточнішу загальну характеристику галицькій піхоті дав визначний військовий історик українського війська Лев Шанковський, колишній її старшина й учасник визвольних змагань: “Піхота була найважливішим, але й найчисленнішим родом зброї УГА. Вона творила 66,3 % стану всієї УГА. Для порівняння подамо, що під кінець Першої світової війни піхота в німецькій армії творила 40% стану всієї німецької армії,

у французькій армії – 50,4% і в австрійській армії 56,1. Відношення піхоти до інших родів зброї в УГА ще найбільше подібне до російської армії, в якій піхота творила 66,7% всієї армії”. Л. Шанковський наголошував, що галицька піхота кращою була в наступі, ніж в обороні, і що “вояки УГА були теж міткі стрільці, крім того виділялися ще й підприємчивістю та зарадністю. малою вибагливістю та видержливістю в маршах... вирізнялися карністю і дисциплінованістю”[800, с. 276–277].

Організаційно-структурні схеми піхотних частин і підрозділів, які склалися від перших днів Листопадового 1918 р. повстання, утворення Західно-Української Народної Республіки у ході війни зазнали кілька змін. Вищими оперативно-тактичними одиницями на першому етапі українсько-польської війни були бойові групи. Кожна з 17 груп носила найменування місцевостей створення або її командирів: “Угнів”, “Старе Село”, “Щирець”, “Хирів” чи В.Секунди, Ю. Головінського, А. Долуда й ін. Групи існували до січня 1919 р. і, зазвичай, склалися з 2–4 куренів, проте деякі мали й більше. Наприклад, група “Щирець” отамана А. Бізанца на початку січня 1919 р. мала п’ять піших куренів, з яких утворено два полки. Зокрема, 2-й полк сотника М. Дибуляка складався з трьох стрілецьких куренів четарів С. Рибачевського, П. Рогушевського та Ананія Степанівна (брата відомої національної героїні Олени Степанівни) [625, с. 137].

Основною тактичною одиницею піхоти сухопутних військ УГА був стрілецький курінь (батальйон). Усього в армії їх нараховувалося 50, і саме з них згодом у ході реорганізації війська складали групи, полки і бригади. Звичайно курінь (за австрійською схемою) складали 4 стрілецьких і кулеметна сотні. Сотня мала три стрілецькі та кулеметну чети. Були також кулеметні сотні з четвертою гранатометною четою, або четою піхотних гарматок, яку називали четою “боротьби зблизька”. Щоправда, таких було мало – лише у бригадах УСС та 2-ї і 5-ї [597, с. 113; 671].

У ході реорганізації полків і бригад улітку 1919 р. для піхоти впроваджувалася однорідна організаційна структура: курінь мав складатися з трьох

стрілецьких і кулеметної сотень. Стрілецька сотня мала три чети, які ділилися на три рої. Четверта чета була кулеметною й мала на озброєнні легкі кулемети зразка “Льюїс” чи “Кольт”. Кулеметна сотня мала 3–4 чети важких кулеметів, у кожній з них було два кулемети системи “максим”. Щоправда, деякі курені мали більшу кількість кулеметів, зокрема в бригадах УСС, 5-ї та 10-ї – по 25 [800, с. 277].

Отже, організація куренів пройшла еволюцію від перших схем, успадкованих від австрійської армії пробойових (штурмових) куренів чисельністю до 1300 вояків, до зразків Наддніпрянської армії. Але перша схема виявилася в УГА надзвичайно живучою й практично зберіглася до кінця існування армії 1920 р. Їх бойова вартість була вищою за наддніпрянську, особливо бригади УСС. Наприклад, її 1-й курінь поручника О.Івановича мав 24 кулемети, що у 2–3 рази перевищувало їх кількість у куренях Армії УНР. Важливе значення для їх боєздатності мало те, що вони комплектувалися і поповнювалися з однієї місцевості й включалися в бригади, які відповідно й називалися Равська, Самбірська, Угнівська, Коломийська й ін. [800, с. 151–154].

На відміну від інших українських військових формацій полкова структура в Галицькій Армії не отримала розповсюдження. Вона створилася лише в 1-й бригаді Українських Січових Стрільців та у ході реорганізації армії у червні 1919 р. – у 3-й Бережанській, 4-й Золочівській та 7-й Львівській бригадах. Полки склалися з 2–3 куренів. Бригади полкового складу, за ідеями начальника штабу УГА, полковника Генерального штабу Є. Мішковського, були особливого призначення й називалися “міцними” [800, с. 157–159; 671].

Внутрішня структурна організація куреня включала, насамперед, командира – курінного отамана, курінного ад’ютанта (начальника штабу), якому були підпорядковані булавна (штабна) сотня – бойові відділи гранатометів, піхотних гармат, мінометів, вогнететів, а також відділи зв’язку, саперів, курінної валки (обозу), санітарний пост. Піхотний курінь у

складі трьох стрілецьких і кулеметної сотень мав за штатом 25 старшин і 830–880 стрільців бойового складу, а загалом – 1280 вояків. Щоправда, повністю укомплектованих за штатом куренів майже не було. Зазвичай вони налічували не більше 850 старшин і стрільців.

Стрілецька сотня мала управління, обоз із семи возів і польової кухні, 3-4 стрілецькі та кулеметну чети. Сотні, в яких було три стрілецькі чети, за штатом мали п'ять старшин, 206 стрільців, у тому числі 150 багнетів. Сотні у складі чотирьох чет – п'ять старшин, 220 стрільців, з них 180 багнетів [800, с. 161–162; 249; 409].

Кулеметна сотня складалася з чотирьох кулеметних чет або трьох кулеметних і чети “боротьби зблизька”. У першому варіанті сотня мала п'ять старшин, 150 стрільців і 8 кулеметів, по два в кожній четі. Для обслуги важкого кулемета системи “шварцльозе”, який перевозився на в'ючних конях, потрібно було 14 вояків і сім коней. Таким чином, кулеметна чета – старшина і 35 вояків – обслуговувала два важких кулемети. Коли на озброєння поставили кулемет системи “максим”, який потребував для обслуги всього шість вояків, у четах було по чотири кулемети, а кількість вояків за штатом скорочена до 30. Чета “боротьби зблизька” включала: рій світильників (рефлекторів), по три рої гранатометів і мінометів та рій вогнеметів, старшину і 30 вояків. Звичайно вони були підпорядковані курінному отаманові [800, с. 161–163].

У грудні 1918 р. до ЗУНР прибула запрошена на службу група наддніпрянських генералів і офіцерів Генерального штабу. Відтак, генерал М. Омелянович-Павленко очолив Галицьку Армію, а полковник Є. Мишківський – її штаб [628, с. 147, 138]. Досвідчений штабіст підготував і впродовж січня–лютого 1919 р. втілював у життя план реорганізації армії за зразком кращих європейських армій. У структуру сухопутних військ впроваджувалася нова схема: корпус – бригада – курінь (полк). Прихильник маневреної війни, Є. Мишківський вважав основною оперативною-тактичною одиницею піхотну бригаду, яка насичувалася кіннотою й артилерією та найкраще

відповідала вимогам визвольної війни. Однорідні за структурою, складом, рівнем бойових сил, зручні в управлінні піхотні бригади не лише проіснували до кінця визвольних змагань 1919–1920 рр., але й виявилися найбоєздатнішими у ході маневреної війни. Вже у січні 1919 р. полковник угорського генерального штабу А. Легар (після відвідин фронту) визнав, що “Галицька армія в цей час є більш здатна до удару, як, наприклад, угорська або австрійська” [67, с. 115-116]. Слід відзначити, що за своєю боєздатністю та чисельністю галицькі бригади були часто потужнішими за дивізії Армії УНР. Так, 5-та Сокальська бригада 1-го Галицького корпусу мала три піхотні курені поручників К. Ващука, Р. Копаницького, І. Чайки, гарматний полк у складі трьох батарей, булавну, кінну, технічну, розвідки і зв’язку сотні та відділи запілля. Відтак, бригада мала близько 5700 багнетів і 175 шабель й утримувала 70-кілометровий фронт на стратегічному північному крилі українсько-польського фронту [625, с. 148–149; 671].

У ході першої реорганізації Галицької Армії, за схемою полковника Є. Мишківського, чотири піхотні бригади склали корпус. Ця інновація дала підставу відомому військовому історичу полковникові Армії УНР О. Думіну зазначити: “З початком 1919 р. завдяки начальникові штабу полковнику Є. Мишківському УГА одержала остаточно одностайну організаційну систему, по якій перестроїлась вона на регулярну армію. Від цього часу УГА ділилася на три корпуси” [582, с. 74–75].

Перший Галицький корпус:

5-та Сокальська бригада	– 3 курені
6-та Равська	– 3 курені
9-та Угнівська	– 2 курені
10-та Янівська	– 3 курені
Всього:	– 11 куренів

Другий Галицький корпус:

1-ша бригада УСС	– 3 курені
2-га Коломийська	– 3 курені
3-тя Бережанська	– 5 куренів
4-та Золочівська	– 4 курені
Всього:	– 15 куренів

Третій Галицький корпус:

7-ма Львівська бригада	– 6 куренів
8-ма Самбірська	– 4 курені (+ 6 доданих груп)
11-та Стрийська	– 4 курені
1-ша Гірська	– 4 курені
Всього:	– 24 курені

У червні–липні 1919 р. вище командування збройними силами ЗУНР, зокрема військовий міністр генерал В.Курманович та його заступник полковник Г. Ціріц, опрацювало план нової реорганізації сухопутних військ Галицької Армії у перспективі переходу її до стратегічної оборони на широкому фронті. Передбачалося відмовитися від схеми корпус – бригада й сформувати чотири піші дивізії, кінну дивізію та Гірську бригаду. Піша дивізія складалася з двох піхотних бригад по два полки у кожній. Полк мав типові три стрілецькі й один пробойовий (штурмовий) курені. До штату пішої дивізії входили також кінна сотня, саперний курінь, півкурінь зв'язку й інші підрозділи – допоміжні й запілля [625, с. 176].

Отже, на базі трьох корпусів утворювалися дивізії, а четверта мала сформуватися за рахунок близько 40 тис. військовополонених галицьких вояків яких планувалося перекинути в Галичину через Одесу. Після повного визволення території ЗУНР від поляків штаби дивізій планувалося розмістити так: 1-ша – у Львові, 2-га – в Тернополі, 3-тя – в Дрогобичі, 4-та – в Станиславові; Гірська бригада – в Стрию або Мукачеві, а Кінна бригада – в Чорткові або Чернівцях. Залишався територіальний принцип їх комплектування [66, с. 271–272].

У наказі командувача армії генерала О.Грекова від 16 червня 1919 р. разом із планами реорганізації подавався кількісний стан піхотних корпусів на той час:

I корпус – 298 старшин і 10000 стрільців, у бойовому стані відповідно 190 (63,8%) і 6500 (65,0%);

II корпус – 236 старшин і 7000 стрільців, відповідно 198 (83,9%) і 5500 (78,5%);

III корпус – 295 старшин і 8000 стрільців, відповідно 234 (79,3%) і 6500 (81,2%).

Разом – 829 старшин і 25000 стрільців, у бойовому стані відповідно 622 (75,0%) і 185000 (74,0%).

Але вже у ході стратегічної наступальної Чортківської операції Галицької Армії (8–28 червня 1919 р.) генерал О. Греков під впливом її успішного розвитку повернувся до попередніх організаційних схем полковника Є. Мишківського [359; 407; 432; 656]. Основним вищим тактичним з'єднанням армії ставала бригада у складі чотирьох піхотних куренів, кінної сотні, гарматного полку, сотень саперів, зв'язку й ін. Згідно з його наказом, від 14 червня розгортається формування 4-го корпусу генерала В. Генбачова і 5-го корпусу полковника Г. Коссака – по чотири піших бригади у кожному.

Оголошено було штатну кількість особового складу Галицької Армії згідно з новою організацією: старшин у бойовому стані – 2585, інших – 285, всього – 2870; підстаршин і стрільців – відповідно 66970, інших – 18935, всього – 85905. У Галицькій Армії, згідно зі штатами, мали служити 88775 старшин і стрільців. Кожний з корпусів мав особового складу 17775 осіб, а також 2308 коней і 416 кулеметів. Кожна піхотна бригада мала 4346 вояків, з них старшин – 138. Курінь складала 1039 старшин і стрільців, сотню – 5 старшин і 115 стрільців. Відзначимо, що цим наказом було впроваджено тимчасові відзнаки належності вояків до корпусів і бригад [66, с. 275–279].

Зазначена організаційна структура УГА, її піхотних частин і з'єднань зберігалася упродовж усіх бойових дій в українсько-польській війні, а згодом – у союзі з Армією УНР проти більшовицької Росії та Добровольчої армії генерала Денікіна. Лише під час тимчасового союзу з Червоною Армією проти поляків, у результаті великих бойових втрат і втрат від епідемії тифу восени 1919 р. корпуси були реорганізовані у стрілецькі бригади триполкового складу за схемою російської армії. До 1-ї галицької червоної бригади УСС увійшли 1–3-й полки, до 2-ї та 3-ї галицьких червоних бригад – 4–9-й піші полки [41, с. 237; 671].

Озброєння піхоти

Характерною особливістю сухопутних військ Наддніпрянських армій було те, що вони загалом не відчували браку зброї. Перші українізовані полки, дивізії, корпуси військових формацій Центральної Ради успадкували озброєння російської армії часів Першої світової війни. Відзначимо, що Росія мала три заводи стрілецької зброї: Тульський, Сестрорецький (у Петрограді) й Іжевський. Хоча на території України подібних підприємств не залишилося, зате було чимало потужних військових баз із величезними запасами, зокрема стрілецької зброї. У своїх спогадах гетьман України Павло Скоропадський зазначав, що Російська імперія лишила в Україні стільки запасів різної зброї, що їх вистачило б на озброєння кількох армій [373, с. 186].

Таким чином, піхота військових формацій Центральної Ради, власне, Гетьманату і Директорії УНР, мала на озброєнні револьвери і пістолети для старшин, гвинтівки і карабіни для підстаршин і стрільців (козаків) та кулемети – для кулеметних підрозділів. Були також ручні гранати, які залишилися від українізованих розформованих частин російської армії та її арсеналів, яких, до речі, нараховувалося близько сотні у запіллі Південно-Західного та Румунського фронтів. Найбільшими з них були арсенали у Києві, Вінниці, Чернігові, Єлисаветграді, Дубно, Луцьку, Жмеринці, Проскурові й ін. [6. Оп.2, спр. 280, арк. 21]

Відтак, на озброєнні старшин і деяких категорій підстаршин і стрільців був найбільш розповсюджений револьвер системи “наган”, так звана індивідуальна зброя (7,62-мм револьвер зразка 1895 р. бельгійського конструктора Нагана з семизарядним барабаном і ручним або самозведенням, мав вагу 750 г, з набоями – 837 г і дозволяв вести прицільний вогонь на відстань 100 м). Завдяки високим бойовим якостям він протримався на озброєнні в російській, українських і радянській арміях майже півстоліття.

У зв’язку з перебуванням на території України у 1918–1919 рр. іноземних військ, зокрема австро-німецьких, експедиційного корпусу Антанти, в піхоті Армії УНР, а також Галицької Армії була досить розповсюджена німецька зброя.

Серед старшин зустрічався як індивідуальна зброя дуже популярний 7,63-мм автоматичний пістолет зразка 1908 р. німецьких конструкторів братів Маузерів. Пістолет “маузер” мав магазин на 6 або 10 набоїв, а також приставний магазин на 20 набоїв. Він надійно попадав у ціль на відстані 100 м, його дерев’яна кобура могла використовуватися як приклад [739, с. 196]. Крім того, на озброєнні української піхоти були й інші зразки пістолетів і револьверів.

Пістолети і револьвери

Види зброї	Система	Країна	Калібр, мм	Вага, кг	Місткість магазину
Пістолет	Штейєр М12	Австро- Угорщина	9,0	0,99	10
"	Рот-Штейєр М07	"		"	"
"	Парабелум М08	Німеччина		0,89	8
"	Маузер	"	7,63	1,1	10
"	Кольт	США	11,43		7
"	ФН Браунінг	Бельгія	9,0	0,93	"
Револьвер	Наган М	Росія	7,62	0,75	"
"	Кольт	США	11,43	1,028	"

Упродовж визвольних змагань 1917–1920 рр. основною стрілецькою зброєю піхотинців сухопутних військ українських формацій Центральної Ради, Гетьманату, Армії УНР і Галицької Армії була 7,62-мм (трьохлінійна) гвинтівка зразка 1891 р. російського конструктора генерала Сергія Мосіна. Талановитий винахідник-конструктор закінчив Михайлівську артилерійську академію, служив і працював на Тульському заводі, а у 1894 р. очолив Сестрорецький. За простотою обладнання і надійністю в різноманітних умовах бойового застосування гвинтівка виявилася найкращою у світі, що забезпечило їй довговічність: стояла на озброєнні різних армій більш як півстоліття. На її основі в 1907 р. був зроблений карабін для озброєння кінноти, артилерії, технічних та інших родів зброї.

Про високі бойові якості гвинтівки Мосіна зразка 1891 р. свідчить тактико-технічна характеристика: вага – 4,5 кг, без багнета – 4,2 кг. Довжина з багнетом – 166 см (багнет – 51 см). Місткість магазину – п'ять набоїв, що дозволяло бойову скорострільність 10–12 пострілів на хвилину. Прицільний вогонь можна було вести на 2000 м, причому куля на відстані 200 м пробивала 4-мм щит станкового кулемета “максим”. Зазвичай піхотинець мав нормативний боезапас – 300 набоїв, з них 30 (6 об'єм) у патронташі на ремені. У роки Першої світової війни Росія виготовила 3,3 млн гвинтівок Мосіна. Для порівняння відзначимо, що Німеччина – 8,5 млн, Австро-Угорщина – 3,5 млн, Франція – 2,5 млн гвинтівок власних зразків [739, с. 275]. Основні тактико-технічні характеристики гвинтівок і карабінів, які стояли на озброєнні армій різних держав і використовувалися у піхоті сухопутних військ українських армій, наведені у таблиці [543, с. 103].

Гвинтівки і карабіни

Система	Країна	Калібр, мм	Вага, кг	Місткість магазину	Прицільна відстань, м
Гвинтівки					
Мосін 1891	Росія	7,62	4,50	5	2200
Лебель	Франція	8,0	4,58	8	2000
Маузер 1898	Німеччина	7,92	4,56	5	2000
Манліхер 1895	Австрія	8,0	3,93	5	1850
Лі-Енфельд	Англія	7,7	4,20	10	2600
Манліхер- Каркано	Італія	6,5	4,16	6	2000
Спрінгфільд	США	7,62	3,94	5	2000
Карабіни					
Мосін 1907	Росія	7,62	3,50	5	1400
Карабін-98а	Німеччина	7,92	3,90	5	2000
Манліхер 1895	Австрія	8,00	4,00	5	

Відзначимо, якщо піхотинці наддніпрянських армій звичайно мали боезапас у 300 набоїв, з них у патронташі – 30, то піхотинці Галицької Армії

мали німецькі патронташі на 45 набоїв, а багнет для гвинтівок Манліхера носили на ремені.

Під час Першої світової війни сталися суттєві зміни в організації й озброєнні піхоти, які були успадковані сухопутними військами українських армій. Насамперед, слід відзначити зменшення її частки у сухопутних військах, зокрема в російській армії – з 70 до майже 50%. Разом з тим вогнева потужність піхоти зросла у два – три рази, в першу чергу, за рахунок різкого збільшення її озброєння автоматичною зброєю – станковими і ручними кулеметами. Вони стали потужним вогневим засобом піхоти у наступі й обороні та зайняли надійне місце в системі озброєння піхоти всіх армій. Відтак, у роки світової війни впроваджено масове виробництво кулеметів, а їх кількість збільшилася в російській армії – у 6 разів, німецькій – у 9, а у французькій – у 20 разів. Вперше кулемети системи американського конструктора Х. Максима з'явилися на полях битв англо-бурської війни 1899–1902 рр. У російській армії вони застосовувалися у ході російсько-японської війни, щоправда, у малій кількості. Були прийняті на озброєння у 1906 р., і після удосконалення підполковником І. Соколовим колісного станка, коробки для набоїв та ін., розпочалося їх виробництво на Тульському заводі. Основні тактико-технічні характеристики кулемета “максим”: вага – 62,7 кг, практична скорострільність 250–300 пострілів на хвилину, прицільна дальність – 2500 м і місткість стрічки в 250 набоїв зробили його кращим кулеметом світу й забезпечили його довговічність – він пройшов Першу і Другу світові війни ХХ ст. [480, с. 172–173].

Англійський історик Р.Форд вважав, що в Першій світовій війні, особливо у битвах 1916–1917 рр., кулемет став пануючою зброєю сучасності й відіграв головну роль у бойових діях усіх армій воюючих держав. Він наголошує, що вже в середині 1916 р. війська Антанти мали 40 тис. кулеметів лише системи “Льюїс”, 16 тис. системи “Шоша” й ін. Якщо напередодні війни Німеччина мала 4900 станкових кулеметів, Франція – 2500, Англія – 108, то наприкінці Німеччина мала 30 тис. лише системи МГ 0,8/1915, Франція – 19 тис. лише системи “Шоша” та ін. [781, с. 107–112].

Значна кількість як станкових, так і ручних кулеметів різних систем була взята на озброєння піхоти Сухопутних військ українських армій. Якщо у Наддніпрянській піхоті були кулемети російських, французьких, англійських та інших систем, то Галицька Армія мала на озброєнні спочатку німецькі та австрійські кулемети. Варто відзначити, що Росія за роки світової війни замовила ручних (легких) кулеметів: у Англії системи “Льюїса” – 11 тис., у Франції системи “Шоша” – 20 тис., у Данії системи “Мадсен” – 15 тис., щоправда, не всі поставки були виконані [674, с. 30–32]. Відтак, вважаємо за необхідне відтворити основні тактико-технічні характеристики кулеметів, які стояли на озброєнні української піхоти у той час [739, с. 628].

Тактико-технічні характеристики кулеметів

Система	Країна	Калібр, мм	Вага, кг	Місткість магазину	Скоростр., хв.	Прицільна дальн., м
Станкові:						
Максим	Росія	7,62	62,7	250	250–300	2500
Шварцльозе,	Австрія	7,62	40,0	250	400	2500
Ручні:						
Льюїс	Англія	7,7	14,0	47	450	2000
Мадсен	Данія	7,62	9,5	250	400	2000
Шоша	Франція	8,0				
Браунінг	США	7,62	8,0	20–40	370	2000
МГ 08/1915	Німеччина	7,92	15,6	100	550	2500

Варто зауважити, що навіть у роки Першої світової війни, особливо на її початку, не в усіх арміях воюючих держав надавалася увага озброєнню власної піхоти. Ще у роки російсько-японської війни були включені в штат піхотних полків російської армії кулеметні команди, які мали вісім станкових кулеметів системи “максим”. У Першій світовій війні подібні підрозділи з’явилися у штатах піхотних батальйонів. Відповідно, в українських арміях доби визвольних змагань 1917–1921 рр. кожен курінь (батальйон) мав

кулеметну сотню. “Ідеальною бойовою одиницею стала комбінація з 6-8 кулеметів, – відзначав Форд, – які у взаємодії контролювали фронт батальйону. На кулемет призначався сектор стрільби, який перехрещувався з іншими кулеметами”. Часто для вказання цілей використовувалися трасуючі кулі [781, с. 118].

Зауважимо, що насиченість кулеметами українських армій була значно меншою від інших, особливо ручними. Зокрема, на 16 серпня 1919 р. в Армії УНР дивізії мали в піхотних частинах кулеметів: 1-ша Північна – 30, 4-та Сіра – 26, 6-та Запорізька – 28, 7-ма Запорізька – 21, 8-ма Запорізька – 13, 10-та дивізія Січових Стрільців – 20, 11-та дивізія Січових Стрільців – 12. У середньому на полк припадало близько 8 кулеметів. Не краща картина була й у Галицькій Армії, де в ті дні її корпуси мали: 1-й – 206, 2-й – 168, 3-й – 130, отже, на курінь припадало по 3–5 кулеметів різних систем [759, с. 246–250; 625, с. 160-165].

Крім гвинтівок, карабінів, ручних і станкових кулеметів піхота озброювалася ручними гранатами: оборонними (вагою 660 г), осколки яких розліталися і уражали на відстані 70 м, а також наступальними (вагою до 400 г). Натренований вояк кидав гранату на 40–50 м. Шоломи, здебільшого німецького зразка, так звані траншейні сталеві (вагою 3,25 кг) українська піхота майже не використовувала. Для порівняння, німецька піхотна дивізія наприкінці світової війни, зокрема під час окупації України 1918 р., мала 144 станкових кулемети системи “Максим” і 108 ручних МГ 1908/1915. До речі, ручні кулемети всіх армій і систем, за виключенням Гочкіса (Франція), мали набої в магазинах, а не в лентах.

Тактику піхоти в різноманітних видах бою, зокрема у наступі й обороні, сухопутні війська успадкували головню від російської та німецької армій. У ході організації національного війська її командування керувалося перекладеними на українську мову статутами, кращим з яких визнавався російський польовий статут, затверджений 1912 р. [64]. Це було цілком закономірно, оскільки від російської армії успадковувалася організація

наддніпрянських армій і наявність серед командного складу офіцерів і генералів колишньої російської армії, які мали досвід війни.

У зв'язку з тим, що бойові дії українських армій мали характер маневреної війни, особлива увага зверталася на тактику наступальних боїв. Вважалося, що успіх у бою залежить від чіткості уяви бойового завдання, розташування своїх військ і противника, рішучості та сміливості, зосередження головних сил на напрямках головних ударів. Насиченість оборони противника артилерією і кулеметами примушувала піхоту діяти розсипним бойовим порядком, розгортати його на безпечній відстані від артилерійського вогню. Статути передбачали фронт наступу для куреня до 500 м, пішого полку – 1000 м, бригади – 2000 м, дивізії – 3000 м. Передбачалося широко застосовувати облоги та оточення ворога [64, с. 13–15; 51; 213, с. 174–175].

У своїх діях командири, особливо молоді, керувалися “Наставленням для дій піхоти у бою”, яке вийшло в часи світової війни й узагальнювало досвід ведення бойових дій. У ньому, зокрема, чітко визначено бойовий порядок наступу. Такого бойового порядку – суцільним строєм із командирами попереду, який продемонстровано у радянському кінофільмі “Чапаєв” під час наступу, – ні українці, ні супротивники не застосовували. Як правило, у наступі сотні, курені та полки піхоти пересувалися розсипним строєм, у два ешелони: три підрозділи в першому і один – у другому. Їх підтримували вогнем власна артилерія і кулемети. Пішому полку визначалася полоса, а куреням і сотням – напрям і об'єкти наступу. Атака оборони противника здійснювалася рішучим кидком і масованим вогнем усіх засобів. Тактика піхоти Галицької Армії у наступі на першому етапі українсько-польської війни 1918–1919 рр. була подібною до австро-німецької, часто визначалася статутами австрійської армії та досвідом старшин. Але принципової різниці майже не було. Зокрема, чета наступала на фронті до 100 м, сотня – 150–200 м, курінь – 500 м і піший полк – близько 1000 м. Підрозділи і полк наступали двома ешелонами. Але бригада їх мала більше, особливо на напрямку головного удару [751, с. 165].

На відміну від світової війни, коли переважали позиційні бої і піхота в обороні будувала потужні фортифікаційні споруди, суцільні траншеї, оборона піхоти сухопутних військ України будувалася на системі опорних пунктів, а проміжки між ними перекривалися стрілецьким вогнем. Зазвичай оборона будувалася у два-три ешелони: попереду головної лінії піхотні підрозділи займали передові опорні позиції в населених пунктах, на пагорбах. Вони насичувалися автоматичною зброєю і діяли за підтримки головної лінії та власної артилерії.

Однією з важливих особливостей визвольних війн було те, що бойові дії піхоти українських армій, як правило, прив'язувалися до мережі залізниць. Піхотні частини і підрозділи діяли за підтримки бронепоездів. У наступі бойовий порядок піхоти будовався з обох боків залізниці з бронепоездом у центрі. Застосувавши імпровізований бронепоезд з гарматою і кількома кулеметами, стрілецькі сотні Окремого загону Січових Стрільців Євгена Коновальця 18 листопада 1918 р. одержали перемогу під Мотовилівкою й відкрили шлях на Київ [547, с. 130–137].

Показовими діями у наступі піхоти Галицької Армії із застосуванням гнучких маневрів були, наприклад, бої 3-го Галицького корпусу за визволення Тернополя 15 червня 1919 р. у ході Чортківської наступальної операції. Цьому сприяла організація армії за схемою корпус – бригада – курінь. Саме тоді комбінованим ударом мобільних бригад (дві з фронту і одна з флангу) генерал М.Тарнавський примусив противника відступити на десятки кілометрів. У ході артилерійської підготовки піхотні частини і підрозділи стрімко наблизилися до оборони поляків, а коли артилерія перенесла вогонь у глибину позицій, заатакували Тернопіль. У розпалі бою розвідка донесла комкору про наближення з лівого флангу польської групи. Генерал виставив проти неї бригаду УСС другого ешелону. Як згадував учасник бою сотник В.Калина, три стрілецькі курені, за підтримки бригадного артполку і кулеметного куреня, в зустрічному бою завдали польській Познанській дивізії полковника В. Сікорського поразки й відкинули її за Стрипу.

Як бачимо, тогочасна українська піхота за способом ведення бойових дій була серед кращих аналогічних європейських армій.

5.2. Кіннота

Один із найдавніших родів сухопутних військ, маючи високу рухливість і маневреність, у поєднанні зі стрімким і потужним ударом, вона в багатьох битвах відіграла вирішальну роль. Можливість виконувати успішно бойові завдання кінноті надавали здатність вести самостійно бойові дії, за короткий час долати великі відстані, завдавати противнику несподіваних ударів у фланг і тил, швидко переходити від кінного до пішого бою.

Вперше кіннота як складова війська з'явилася ще у IX ст. до н. е. в Ассирії, Урарту і згодом у Персії, де була головним родом військ. В Європі відіграла головну роль у завойовних війнах армії Олександра Македонського. Провідну роль кіннота зберігала у феодальному війську, де її вважали лицарською. У Київській Русі вона була основою княжих дружин. Чи не найбільш розвиненою і численною була кіннота монголо-татарського війська, яка відзначалася високою боєздатністю, мала чітку структуру: ділилася на десятки, сотні, тисячі і десятки тисяч. Головною зброєю кіннотників були лук і шабля.

У XVI ст. у війську помітне місце займає легка кіннота, озброєна вогнепальною зброєю. У ній виділялися драгуни і кірасири. Важливий внесок у розвиток кінноти здійснив шведський король Густав III Адольф (1611–1632). У ту добу кіннота швидко розповсюджувалася по всій Європі й займала чільне місце у війську. Зокрема, у Франції вона переважала за чисельністю піхоту у півтора разу. Кіннота ділилася на важку (кірасири), середню (драгуни) і легку (гусари). Російська армія Петра I мала на початку XVIII ст. 40 драгунських полків – 42 тис. кіннотників [738, с. 12].

З появою у XIX ст. масових армій кіннота підрозділялася на стратегічну і військову й складалася з полків, дивізій і корпусів. В армії Наполеона було чотири кінних корпуси. Російська армія тих часів мала досить численну

кінноту: 65 полків, з них 5 гвардійських, 8 кірасирських, 36 драгунських, 11 гусарських і 5 уланських, які склали 11 кінних дивізій, зведених у три корпуси [738, с. 12].

Кіннота Запорізької Січі у період Визвольних війн Богдана Хмельницького XVII ст. була значною силою війська, хоча її утримання вважалося дуже дорогим, і гетьмани не завжди могли прогодувати й озброїти велику кількість кінних козаків. За своїм типом вона належала до легкої з відповідними завданнями: розвідка супротивника, переслідування, рейди, флангові атаки й ін. При атаці застосовувалася лава. Високі якості козацької кінноти достойно оцінили відомі полководці Європи Густав Адольф та Валленштейн, які намагалися залучати до свого кінного війська якомога більше українських козаків. Згідно зі Зборівською угодою з поляками армія Богдана Хмельницького мала щонайменше 60 тис. козаків. В її складі було 6 реєстрових полків, які склали основу війська й мали часом близько 3 тис. вояків. У війні з Польщею недостачу своєї кінноти гетьман інколи компенсував татарською (близько 20 тис.). Слід відзначити, що у поляків її було досить значна кількість, наприклад, у Потоцького під Корсунем – 5,5 тис. кінноти і лише 1,6 тис. піхотинців [592, с. 210].

Після ліквідації Запорізької Січі російські імператори постійно залучали реєстрові козацькі кінні полки Слобожанщини до різних воєнних кампаній – зокрема у війнах з Наполеоном. За наказом імператора Олександра I ще до вторгнення французів у першій половині 1812 р. на Київщині і Поділлі сформували кінно-козацьку дивізію полковника графа де Вітта (4800 шабель). Влітку того ж року на Слобожанщині сформували ще 15 полків (близько 18 тис. шабель). Зокрема, 5-ий Полтавський полк організував і очолив капітан Іван Котляревський (автор безсмертної “Енеїди”). Українські кінні полки брали участь у боях під Смоленськом, Варшавою, Бауценом, дійшли до Парижа, а згодом билися у „битві народів” під Лейпцігом 4–6 жовтня 1813 р. Хоча кілька полків були відзначені нагородами за кампанію, українське козацтво невдовзі було переведено до статусу кріпаків і масово

переселилося на Кубань, де стало зародком Кубанського козацького війська. Під час Кримської війни російський уряд знову повернувся до формування українських кінно-козачих полків й утворив шість, кожен з яких мав 3220 шабель [807, с. 65–68].

На початку Першої світової війни кіннота стала єдиним рухливим родом війська, що становив 10% складу армій воюючих держав. Потужну кінноту мала Росія: 36 кінних дивізій (до 200 тис. шабель), кожна з яких складалася з чотирьох полків, мала 24 ескадрони й близько 4000 шабель. Причому кіннота підрозділялася на дивізійну, тобто передавалася піхотним з'єднанням, і армійську, яка підпорядковувалася вищому командуванню. У складі дивізії були уланські, гусарські, кірасирські, драгунські й козацькі полки. Дивізія мала дивізіон кінної артилерії. Її полки мали по 4–6 ескадронів. Основним озброєнням кінноти була холодна (шабля, піка) і вогнепальна (кулемет, карабін, револьвер) зброя. Власне, така організація була притаманна всім кінним дивізіям воюючих армій, хіба що англійська дивізія мала 9 тис. бійців, а її полки склалися із трьох ескадронів [543].

Слід відзначити, що армії всіх воюючих країн вступили у світову війну з досить численною кіннотою. Але збільшення насиченості військ різними типами вогневих засобів (кулемети, міномети, артилерія й ін.), у середньому у 2–3 рази за війну, спричинило суттєве зниження ролі цього давнього роду військ. До того ж важливу роль відіграли перехід війни до позиційного характеру і поява грізного для кінноти виду зброї – авіації. В одній із своїх книг “Красная конница” (1930) С. Будьонний, вболіваючи за розвиток радянської кінноти, наголошував: до Першої світової війни в Росії було 35 млн коней, з них у робочому віці – 23 млн 8714 конезаводів щорічно поставляли країні 7 млн коней, значна частина яких поповнювала кінноту російської армії. Проте, утворення радянської кінноти наштовхнулося у 1918 р. на великі труднощі: основні райони, які поставляли Росії кіннотників і верхових коней (зокрема, конезаводи України, півдня і південного сходу Росії, тобто Донської області, Кубані), були зайняті військами незалежної

УНР і збройних сил півдня Росії генерала А. Денікіна. У травні 1918 р. Ленін підписав декрет про активізацію заходів з утворення червоної кінноти. Зокрема, в Україні полк Червоного козацтва В. Примакова реорганізовано 1919 р. у дивізію. Паралельно йшов процес створення на півдні Росії бригад О. Кочубея, Г. Кочергіна, Й. Апанасенка, В. Книги, Б. Думенка (його помічником був С.Будьонний) та окремих кінних полків. У результаті досить активної праці в Червоній Армії наприкінці 1918 р. уже нараховувалося 20 тис. шабель, з яких 10 тис. – у складі 11-ї армії на північно-кавказькому напрямку. На початку 1919 р. армія мала 15600 шабель у складі шести стрілецьких, трьох кінних дивізій і двох бригад [731 а].

Як відомо, у 1919 р. на Наддніпрянщині розгорілися битви, в яких Українська армія вела бойові дії проти військ червоної і білої Росії. Саме маючи чотирикратну перевагу в кінноті, Добрармія викинула радянські війська з Донбасу, зайняла Харків і Київ. Проти білої кінноти, головною ударною силою якої був кінний корпус генерала Андрія Шкуро (страчений у Москві 16 січня 1947 р.), не вистояли кінні бригади червоних В. Примакова, Д. Коротчаєва, М. Блинова. Після підступного розстрілу Б. Думенка кінний корпус очолив С. Будьонний, який після успішних боїв проти білої кінноти Шкуро під Воронежем і Курськом у листопаді 1919 р. реорганізований у 1-шу Кінну армію. Саме вона відіграла вирішальну роль у розгромі Добрармії в Донбасі й на Кубані, а у травні 1920 р. була перекинута в Україну. Кінармія мала 16590 шабель, 1600 багнетів, 78 гармат, 464 кулемети і 7 бронепоездів. Складали її чотири кінні дивізії, якими командували Й. Апанасенко, О. Пархоменко, В. Тимошенко і О. Городивков. Хоча Кінна армія потерпіла відчутні поразки у серпні 1920 р. у боях із поляками під Львовом і проти української дивізії М. Безручка під Замостям, в цілому вона зробила важливий внесок у боротьбу з Польщею [628, с. 38–39]. Тогочасні кінні дивізії виховали когорту полководців і воєначальників, серед яких були маршали І. Баграмян, П. Батицький, С. Будьонний, К. Ворошилов, А. Гречко, А. Єременко, Г. Жуков, П. Кошевой, Р. Малиновський, К. Мерецков,

К. Москаленко, К. Рокоссовський, С. Тимошенко; маршали родів військ і генерали армії С. Богданов, П. Рибалко, А. Горбатов, М. Казаков, Д. Лелюшенко, І. Петров, І. Плієв та ін.

Отже, ретроспективний аналіз будівництва і розвитку кінноти в Червоній Армії свідчить, що військово-політичний провід більшовицької Росії усвідомив величезне значення кінноти в умовах маневреної громадянської війни в Росії. На жаль, у сухопутних військах усіх українських армій великих з'єднань кінноти не було створено, її розкидали дивізіонами чи полками по дивізіях або групах і лише на заключній стадії визвольних воєн створено найбільше формування – Окрему кінну дивізію полковника І. Омеляновича-Павленка. Тоді як російська армія мала в 1917 р. 36 кінних дивізій, а Червона Армія 1920 р. – 27 кінних дивізій і кінні корпуси Г. Гая, В. Примакова, М. Каширина-Жлоби й ін., дві Кінні армії [738, с. 57].

Однак потенційні можливості для створення української кінноти були. Саме в Україні формувалося чимало кінних полків і дивізій російської армії, які брали участь у світовій війні; тут дислоковано запасні кінні частини та головні так звані ремонтні депо. За підрахунками Л. Шанковського, у 1912 р. російська армія мала 56 кінних полків, з них 40, тобто 71,4%, були як історично, так і фактично українськими, оскільки саме українці поряд із козаками Дону і Кубані вважалися найкращими кіннотниками. Причому, наголошує військовий історик, “російська кіннота засвоїла собі була від української козацької кінноти тактику воювання “лавою”, що давало їй перевагу над усіма іншими кіннотами європейських армій. Ця перевага виявилася блискуче, наприклад, у великому кінному бою, що його в 1914 році звела 10-та Харківська кінна дивізія й 4-та австрійська кавалерійська дивізія під Ярославцями на Золочівщині. Застосовуючи “лаву” (атака розпорощеними відділами, що атакують стріляючи з коней з усіх сторін, а потім, симулюючи втечу, стягають противника під удари власної сили), харківці 10-ї дивізії цілком розгромили австрійців, відкриваючи шлях собі на Львів” [800, с. 40-41].

Варто зауважити, що згідно зі штатною організаційною структурою кінні дивізії Червоної Армії були потужними оперативно-тактичними одиницями, які склалися, зазвичай, із двох кінних бригад (по два полки у кожній), кінно-гарматного дивізіону й інших частин (загалом близько 7,6 тис. вояків). Деякі дивізії склалися безпосередньо з полків (по шість). Кінний полк мав чотири ескадрони, які ділилися на взводи. Загальна чисельність кіннотників у полку не перевищувала 800 – 900 [738, с. 8–10].

Перші кінні частини сухопутних військ українських формацій з'явилися у ході українізації частин російської армії на території України та за її межами влітку – восени 1917 р. Повністю або частково тоді були українізовані російські кінні дивізії: 3-тя в Донбасі, 7, 9-та – на Південно-Західному фронті; 10, 12-та – на Румунському, 4, 8, 14, 17-та – на Північному фронтах. Восени на базі розформованих або розкладених кінних дивізій утворено: Кінний полк оборони України (з частини 9, 10-ї дивізій), кінний полк ім. І. Мазепи (з 4-ї кінної дивізії), 1-й кінний полк ім. М. Залізняка, які взяли участь у Першій українсько-більшовицькій війні 1917–1918 рр. Найбоєздатнішим кінним полком у цій війні виявився 1-й Запорізький ім. Кошового Отамана К. Гордієнка під командуванням полковника В. Петріва, який утворився з українців 7-ї Туркестанської дивізії на Західному фронті й прибув у бойовому стані на Наддніпрянщину. Спершу він нараховував 420 шабель, мав 18 кулеметів і складався з п'яти кінних і піших та двох кулеметних сотень [103; 930, с. 981–987]. Отже, в результаті українізації в підпорядкуванні військово-політичного проводу УНР наприкінці 1917 р. було 16 кінних полків.

Кінні полки Армії УНР (грудень 1917 р.)

№ з/п	Найменування	Кількість шабель	Командир	Місце дислокування
1	Кінний полк “Вільна Україна”	300		Київ
2	6-й кінний полк ім. Мазепи	300	П-к Сільванський	Полтава
3	5-й Записний кінний полк	350		Балаклея
4	10-й драгунський полк	350	П-к В. Яненко	Суми
5	Український кінний полк	300	Прап. Козир-Зірка	Павлоград
6	1-й гайдамацький кінний полк	100		Одеса
7	2-й гайдамацький кінний полк	100		Одеса
8	3-й гайдамацький кінний полк	100		Одеса
9	9-й Казанський драгунський полк	350		Васильків
10	Український гусарський полк	300	П-к В. Конраді	Кременець
11	5-й Бузький уланський полк	350	П-к Стеценко	Біла Церква
12	9-й Київський гусарський полк	350	П-к В. Сухін	Біла Церква
13	10-й Одеський уланський полк	350	П-к Козаков	Охтирка
14	10-й Інгерманляндський уланський полк	350		Чугуїв
15	8-й Лубенський гусарський полк	350	П-к І. Омелянович-Павленко	
16	12-й Білгородський уланський полк	350	П-к Г. Лермонтов	Проскурів

Крім того, слід відзначити українізовану Єлисаветградську кінну юнкерську школу (300 шабель), начальником якої був генерал Б. Гернгрос. Загалом у кінних частинах в грудні 1917 р. нараховувалося 5000 кіннотників [759, с. 231–234].

Оскільки під час Першої українсько-більшовицької війни українізовані кінні полки майже всі розпалися (козаки поспішали до рідних домівок), у квітні 1918 р. начальником Генерального штабу полковником О. Сливинським спільно з досвідченими військовиками генералом М. Юнаковим, полковниками В. Петрівим і М. Какуріним створено організаційну схему кінноти. Згідно з цим планом передбачалося сформувати чотири кінні дивізії, кінну бригаду та вісім кінних полків при кожному з корпусів. Кінний полк мав чотири кінні, кінно-кулеметну сотню та кілька чот – розвідувальну, зв'язку й ін. Кінна сотня складалася з чотирьох чот, а кінно-кулеметна – з чотирьох чот по чотири кулемети у кожній. Станкові кулемети зазвичай встановлювалися на тачанках. Але заходи щодо організації української кінноти у відповідності із зазначеними планами не були втілені у життя у зв'язку з гетьманським переворотом 29 квітня 1918 р.

Кіннота армії Української Держави

Характерною рисою кінноти сухопутних військ армії Української Держави за гетьмана П. Скоропадського була чітка організаційна структура зразка російської армії й укомплектованість її командного складу професійними високоосвіченими, з великим фронтовим досвідом, кадрами, офіцерами і генералами. Відтак, у складі кожного з восьми армійських корпусів утворювалася кінна дивізія, яка складалася з двох бригад (по два кінних полки у кожній) і кінно-артилерійського полку.

2-гу Волинську кінну дивізію 1-го Волинського армійського корпусу очолив начдив генерал В. Чеславський. До неї входили: 1-ша кінна бригада (командир полковник А. Опатович) у складі 5-го Кінбурзького кінного полку (полковник К. Перемикін) та 6-го Ольвіопольського кінного полку (полковник О.Цвиленів). До 2-ї кінної бригади входили Володимир-Волинський кінний полк (полковник Ю. Зубов) та 8-й Український кінний полк (полковник В. Конрад). Дивізійним кінно-артилерійським полком командував полковник С. Полянський.

4-ту Харківську кінну дивізію 2-го Подільського армійського корпусу очолював генерал І. Барбович. До неї входили: 1-ша кінна бригада у складі 13-го Стародубського кінного полку (командир – полковник М. Нестеровський) та 14-й Ахтирський кінний полк (полковник М. Єлчанінов). До 2-ї бригади генерала Ю. Єлчанікова входили 15-й Білгородський кінний полк (полковник Г. Лермонтов) і 16-й Вознесенський кінний полк (полковник М. Гончаров).

1-ша Чернігівська кінна дивізія (командир генерал В. Біскупський) воювала у складі 3-го Одеського армійського корпусу. Вона мала: 1-шу бригаду (командир – полковник Ф. Поплавський) у складі 2-го Чугуївського кінного (полковник В. Геништа) та 4-го Ізюмського полків (полковник О. Зененко), 2-гу бригаду (полковник М. Каратів) у складі 17-го Чернігівського (полковник М. Бузінов) і 19-го Сумського кінних полків (полковник В. Яненко). Дивізійним кінно-артилерійським полком командував полковник І. Матвіїв.

До складу 4-го Київського армійського корпусу входила окрема Катеринославська бригада генерала О. Ліницького. Вона складалася з кінних полків: 1-го Бузького (полковник С. Білогрудов) і 3-го Київського (полковник В. Сухін).

5-й Чернігівський армійський корпус мав лише 20-й Павлоградський кінний полк полковника О. Булаха. У складі 6-го Полтавського армійського корпусу кінна дивізія знаходилася у стані формування. 7-й Харківський армійський корпус мав 3-тю Подільську кінну дивізію на чолі з генералом С. Кульжинським. До неї входили: 1-ша кінна бригада генерала В. Кислиці, яка складалася з кінних полків: 9-го Тираспольського (полковник М. Ставрока) та 10-го Новгород-Сіверського. У складі 2-ї кінної бригади полковника О. Емануеля створено Одеський (полковник М. Козаков) і Полтавський (полковник Б. Левицький) полки. У 8-му Катеринославському армійському корпусі діяв лише 18-й Новоросійський кінний полк полковника І. Гусєва.

Крім того, у складі окремих піших дивізій були кінні полки: Окремої Сердюцької – Сердюцький Лубенський полковника І. Омеляновича-Павленка;

Окремої Запорізької – Запорізький ім. К. Гордієнка полковника В. Петріва [677, с. 90–105].

Таким чином, у жовтні 1918 р. напередодні антигетьманського повстання було сформовано й укомплектовано командними кадрами, забезпечено озброєнням та іншим матеріально-технічним майном і підготовлено для прийому призовників чотири кінні дивізії, кінну бригаду і чотири окремі кінні полки (включаючи проект Кінного полку Генерального штабу). Для розгортання кінних частин планували зібрати 63 тис. коней. Згідно з планом розгортання армії кінні дивізії укомплектовувалися людьми і конями до 15 листопада 1918 р., загалом у кінноті мало служити 35,6 тис. вояків [677, с. 100–105].

Але всі ці заходи були зірвані антигетьманським повстанням Директорії УНР, яке вибухнуло саме 15 листопада 1918 р. До того ж німецьке командування від новосформованого уряду (складався із діячів правих, лівих, проросійських поглядів) домоглося відкладення призову і розгортання армії 1 грудня, чим поставило Гетьманат перед катастрофою, спричинивши його падіння.

Кіннота Армії УНР

Більшість військових істориків вважають, що однією з головних помилок у ході будівництва збройних сил з боку військово-політичного проводу була недооцінка створення об'єднань кінноти, ігнорування досвіду як Червоної, так і Добровольчої армій, які, усвідомлюючи визначну роль кінноти в маневреній громадянській війні, долаючи організаційні та матеріально-технічні труднощі, таки спромоглися сформувати кінні корпуси і навіть армії. Впродовж 1919 р., напруженого і вирішального у долі визвольних змагань, українська кіннота існувала у вигляді окремих дивізіонів і полків, зосереджених у піших дивізіях, лише Запорізький корпус мав кінну бригаду.

У процесі реорганізації Армії УНР у червні – липні 1919 р. було вирішено перейти до створення кінних бригад. Проте, як доповідав 26 липня

1919 р. Генеральний інспектор кінноти полковник Іван Омелянович-Павленко, їх формування йшло надзвичайно повільно. Згідно з наказом Головного Отамана С. Петлюри мали створити чотири кінних бригади, кожна з яких складалася б із двох полків і кінно-гірської гарматної батареї. Але наприкінці липня цих частин так і не сформовано внаслідок браку командного складу, зброї (карабінів) і коней. Інспектор кінноти армії пропонував Військовому міністру полковнику В. Петриву та начальникові штабу Дієвої армії генералу М. Юнаківу негайно створити кінну школу, статус і організація якої підготовлені, а при ній заснувати підстаршинські курси. Начальником школи інспектор кінноти пропонував призначити досвідченого кіннотника, колишнього начальника штабу кінного корпусу російської армії, а на той час командира Волинської кінної бригади генерала Сергія Кулжинського. Уродженець Чернігівщини мав фахову військову освіту: закінчив 1-й Московський кадетський корпус, 3-тє Олександрівське військове училище, Миколаївську академію Генерального штабу; на фронтах світової війни був начальником штабу 12-ї кінної дивізії, очолював 1918 р. Єлисаветградське кінне училище [9. Оп.2., спр.5., арк.51–53 зв; 628].

У серпні 1919 р., за підрахунками Л. Шанковського, сухопутні війська об'єднаних армій УНР і Галицької мали близько 15 тис. кіннотників, але лише половина з них була підпорядкована Штабу Головного Отамана, а решта входила до складу повстанських формувань, які майже не використовувалися при проведенні операцій, зокрема Київської, у серпні 1920 р. Отже, на долю об'єднаної української армії припадало близько 7,5 тисяч шабель, але з них 1,5 тис. було в галицьких бригадах. Шість тисяч українських кіннотників воювали у 12 кінних полках. Шість полків входили до сформованої влітку 1920 р. Окремої Кінної дивізії, а решту приділено до піших дивізій [799, с. 44].

Організація, чисельність і стан української кінноти Армії УНР у середині серпня 1919 р. засвідчує, що вони не відповідали тодішній ситуації і вимогам визвольної війни [759, с. 238–242].

Кіннота Армії УНР (16 серпня 1920 р.)

Найменування частин кінноти	Куди входили	Загальна чисельність	Шабель	Командир
1-й полк ім. Залізняка	4-та Сіра дивізія	166	42	Осавул К. Смовський
4-та окрема бригада	Корпус СС			
7-й кінний полк		201	80	Осавул Гайда
8-й кінний полк		40	33	Полковник Кантович
10-та окрема кінна сотня	10-та дивізія СС	175	70	Сотник Загаєвич
11-та окрема кінна сотня	11-та дивізія СС	87	41	Чот. Пилипенко
6-та Окрема гайдамацька	6-та Запорізька	123	57	
7-ма окрема кінна сотня	7-ма Запорізька	86	18	
3-тя окрема кінна бригада	Запорізький корпус	884	291	Полк. П. Дяченко
2-й кінний ескадрон	5-та Селянська пд.	52	25	Сот. Цюрупа
1-й кінний ескадрон	12-та Селянська дивізія	35	25	Сот. Сердюк
Лубенський кінний полк	3-тя піша Залізна дивізія	262	65	Полк. Ф. Поплавський
9-та окрема кінна сотня	9-та Залізнична піша дивізія	29	20	Сот. Дерезанський
Окремий курінь кінноти	2-га піша дивізія	200	150	

Повстанські загопи нараховували шабель: отамана Висоцького – 100; отамана Зеленського – 300; отамана Соколовського – 100; отамана П'ятенка – 200 шабель. Всього близько 700 шабель.

Як бачимо, до середини серпня 1919 р. штати кінних частин піших дивізій не впорядковано. Полки, по суті, були кінними сотнями, розпорощеними в піхотних дивізіях. За цих умов наказом начальника Дієвої

армії було опрацьовано план формування кінних куренів на базі сотень або малочисельних полків. Отже, при дивізіях створювалися кінні курені, які згідно з оприлюдненими штатами склалися з управління (командир куреня – полковник, його помічник й ін.) й бойових підрозділів. До них відносилися три кінних сотні по 108 шабель у кожній, кулеметна сотня – 84 козаки та кінно-технічна сотня (відділи телеграфістів, телефоністів, які мали 38 телефонних апаратів, 20 верст проводу, а також відділ саперів – 24 бійці). Перехід на нові штати кінноти в піших дивізіях здійснили до кінця 1919 р. [9. Оп.2., спр.6., арк.1-3].

Після реорганізації армії УНР навесні 1920 р. створили 12 кінних полків, які мали у бойовому стані 1600 шабель. Найвищу боєздатність виявила Окрема Кінна дивізія полковника І. Омеляновича-Павленка, яку сформували наказом по армії 30 червня 1920 р. До неї спочатку увійшли Лубенський та Збірний Запорізький кінні полки, а у липні – 3-й Чигиринський та 4-й Ніжинський кінні полки. Заплановані для поповнення дивізії ще два кінні полки розгорнути не вдалося. Дивізія нараховувала близько 1200 шабель [98. 1936. зб.5, с. 228].

Враховуючи досвід визвольних війн 1917–1919 рр., Генеральний штаб Армії УНР навесні 1920 р. опрацював штати двох кінних дивізіїв та окремої кінної бригади. У зв'язку з браком озброєння та завдяки укладеній з Польщею військової конвенції українці запросили у польського Верховного командування чимало зброї, що підтверджувало великі плани розвитку власної кінноти. Заявка включала:

Види зброї	Для кінної дивізії	Для кінної бригади
Гвинтівки	6600	3300
Карабіни	992	496
Револьвери	1460	730
Кулемети	64	32
Шаблі	1992	996
Списи	5536	2766

Слід відзначити, що дискусія щодо утворення кінних бригад і дивізій чи кінних куренів продовжувалася до завершення визвольної війни у листопаді 1920 р. Зокрема, Військовий міністр В. Сальський у лютому 1920 р. у доповіді Головному Отаманові С. Петлюрі пропонував повернутися до варіанта створення при піших дивізіях кінних куренів (до тисячі шабель), які при необхідності можна було об'єднати у кінні полки (по два курені в кожному). Міністр рекомендував відмовитися від формування кінних дивізій чисельністю 3-4 тисячі шабель, враховуючи як досвід останніх боїв, так і наявність людських і матеріальних ресурсів [9. Оп.2., спр.7., арк. 363–364].

Відзначимо, що Окрема Кінна дивізія Армії УНР під командуванням полковника І. Омеляновича-Павленка збереглася (1500 шабель) й на початку 1921 р. була інтернована у польському таборі Вадовиці [9. Оп.2, спр.124, арк.1-2]. Влітку того ж року більшість кавалеристів разом із командиром перевели на промислові й сільськогосподарські роботи в Неполоміци під Краків [590, с. 56–57].

Кіннота Галицької Армії

Відзначимо, що галицька кіннота теж не отримала належного розвитку внаслідок її недооцінки. “Українська Галицька Армія, – слушно відзначав поручник УГА О. Ганицький, – мала при своєму формуванні багато даних на те, щоб вчасно організувати у відповідній силі кінноту, як у свій час могла відіграти неабияку роллю в бойових діях... У самому Львові було стільки кінського матеріалу, що тільки з нього можна було сформувати повний воєнний полк кінноти в тисячу шабель”. Автор спогадів наголошував, що галицькі селянські хлопці у повсякденному житті були пов’язані з кіньми. Багато з них рекрутувалося у кінні полки австрійської армії. Зокрема, галичанами укомплектовано уланські полки: 3-й Городоцький, 4-й Жовківський, 6-й Перемиський, 7-й Бережанський, 8-й Станиславський, 13-й Золочівський, 1-й полк уланів Крайової оборони у Львові, 9-й Коломийський драгунський полки, які брали участь у Першій світовій війні й, отже, мали

фронтний досвід і, безумовно, склали б ядро кінноти Сухопутних військ УГА [570, с 77].

Варто зауважити, що на території Східної Галичини й Буковини австрійські військові структури утримували кілька кінних заводів (депо), зокрема у Судовій Вишні на Львівщині, Радівцях на Буковині, а також використовували приватні ферми, які славилися високою якістю коней. Проте, наголошував Л. Шанковський, “доктрина позиційної війни дуже знецінювала значення кінноти. В австрійській армії кавалерійські дивізії були спішені. При піхотних дивізіях існували тільки кавалерійські сотні, завданням яких було вести обмежену розвідку і, головне, служити для втримання зв’язку” [66, с. 205]. Лише восени 1917 р. у ході наступальних операцій на італійському фронті, коли виявилася необхідність мати більші кінні частини, командування австрійської армії поспіхом сформувало десять кінних полків, які укомплектувалися, насамперед, галичанами.

Утворення кінних частин і підрозділів сухопутних військ Галицької Армії розгорталося у складних умовах війни. Крім того, незважаючи на постійні пропозиції командирів бойових груп, а згодом корпусів і бригад, до Військового міністерства, Начальної Команди розгорнути формування кінних частин, посилаючись на уряд, який вважав неможливим утримувати велику кількість коней зимою та сподівався на недалекий кінець війни, військовий провід відклав проблему на весну 1919 р. [799, с. 297].

Проте чимало командирів груп, згодом бригад, створювали окремі кінні підрозділи власноруч, які склали підгрунття кінноти Галицької Армії. Зокрема, ще у листопаді 1918 р. у Легіоні УСС під командуванням четаря Л. Лепкого сформовано сотню, яка стала основою кінного полку 1-ї бригади УСС. Тоді ж засновано структури бригадної кінноти: Вишкіл під командуванням поручника Т. Шухевича, Кіш і збірний пункт коней четаря Ф. Бориса [66, с. 206–207].

Чіткої організаційної структури галицька кіннота набула лише у червні 1919 р., коли Галицьку Армію очолив наддніпрянець генерал Олександр Греков. Згідно з його наказом у червні 1919 р., у розпал Чортківської

наступальної операції створено кінні полки у складі корпусів і окремі ескадрони в бригадах. Згідно з розробленим штатом до складу кінного полку входили: штаб із підпорядкованими йому відділами – рахунковим, провіантовим, медичним, ветеринарним, ковалів і бойові підрозділи – два кінні дивізіони, по три ескадрони у кожному. Ескадрон – чотири чети по 40 кіннотників (усього 160 шабель). Полковий кулеметний ескадрон мав чотири кулеметних чети по два станкових кулемети (всього 8 кулеметів та 100 кіннотників). Загалом кінний полк мав 1000 – 1100 кіннотників, з них у бойовому стані – 960 шабель і 8 станкових кулеметів, а також обоз – 44 вози, 8 польових кухонь [66, с. 206-207].

Безперечно, не всі полки дотримувалися вказаного штату через різні причини. Зокрема, Кінний полк ротмістра Е. Геннінга 1-го Галицького корпусу, сформований вже за Збручем у липні – серпні 1919 р., мав п'ять ескадронів, 650 шабель, дві гірські 7,62-мм гармати і чотири станкових кулемети.

У червні 1919 р. розпочато формування 1-ї Кінної бригади УГА, яка невдовзі мала штабну сотню, два кінних полки по три кінних сотні, а також кулеметні та гарматні підрозділи. Всього близько 800 шабель і 200 багнетів [66, с. 210]. Характерною особливістю цієї бригади, яку включили до складу 3-го Галицького корпусу генерала А. Кравса, була наявність в її командному складі наддніпрянських старшин, які у свій час закінчили Катеринославське кінне училище або школи прапорщиків, а також значна кількість кулеметів – 28 у кулеметних сотнях і пластовому курені. Після тимчасового союзу з Червоною Армією у квітні 1920 р. на базі бригади утворено 3-й Червоний галицький кінний полк, який складався з двох дивізіонів по дві кінні й кулеметні сотні у кожному. Полк нараховував 600 вояків, з них бойового стану – 400 шабель і 12 кулеметів. Командиром полку призначили отамана Едмунда Шепаровича. У результаті антибільшовицького повстання полк приєднався до Армії УНР, яка здійснювала рейд по тилах Червоної Армії, й був розгорнутий знову у бригаду. До її складу входили: п'ять кінних сотень у

двох дивізіонах, стрілецький курінь. Загалом бригада мала 1000 вояків, з них у бойовому стані – 460 шабель, 150 багнетів і 30 кулеметів [66, с. 212]. За іншими даними, бригада мала 800 шабель і 200 багнетів [625, с. 175].

У змістовній праці “Українська Галицька Армія” колишній її старшина Лев Шанковський підсумовує, що в період свого найвищого розвитку (серпень 1919 р.), кіннота УГА нараховувала всього 1340 шабель, тобто становила 3%, тоді як воюючі держави у Першій світовій війні мали щонайменше 10% кінноти у своїх сухопутних військах [799, с. 288].

Реєстр кінних полків УГА

Полки/Сотні	Команданти	Примітки
1 кп	сотн. Е. Генінг	
1	чет. О. Панас	
2	пор. О. Вайнгаймер	
3	пор. М. Алексеви́ч	
4	сотн. Янович	
ск	сотн. В. Возняк	
1 Кінна бригада К-т	от. Е. Шепарович	
Н-ш	сотн. С. де Руменович	сотн. О. Заславський
1 кп	от. Єднак	
	сотн. С. де Руменович	
1	чет. П. Дереш	назва “гвардійська”
2	пор. М. Гавриляк	
3	пор. О. Трач	
ск	чет. І. де Руменович	
2 кп	сотн. Р. Ярій	
1	хор. З. Винницький	
2	пор. Г. Вайс	
3	пор. Т. Пасічник	
ск	чет. О. Яськевич	

Озброєння кіннота сухопутних військ українських формацій успадкувала від російської та австро-угорської армій. Зокрема, шаблі – російського Златоустівського заводу з булату, який не поступався дамаській сталі. Використовувалися шаблі австрійського зразка. Старшини і підстаршини

мали на озброєнні пістолети (револьвери). Деякі полки наддніпрянських армій мали підрозділи, озброєні списами довжиною 311 см, які широко вживалися у російському козацькому війську.

Основною стрілецькою зброєю кіннотника були російські карабіни системи Мосіна зразка 1907 р., а в Галицькій Армії – австрійський Манліхер зразка 1895 р. і німецький – карабін-98а (їх тактико-технічні дані наведені у розділі про озброєння піхоти). Широко застосовувалися ручні кулемети систем Кольта, Льюїса, Шоша, а також станкові системи Максима на тачанках, особливо у наддніпрянських повстанських частинах. В УГА на озброєнні кулеметних сотень кінноти застосовувалися кулемети системи Шварцльозе, який перевозився на чотирьох в'ючних конях. Боезапас для карабіна становив 40 набоїв і розміщувався в ладівниці сідла [798, с. 44].

Характерною особливістю Першої світової війни було суттєве зменшення кінноти в сухопутних військах воюючих держав, зокрема у Франції з 10 до 6 кінних дивізій. До цього спричинилися два головні фактори: позиційний характер війни, коли кіннота спішувалася й використовувалася як звичайна піхота, та насиченість противника вогневими засобами і ущільнення його бойових порядків, що робило коня при наступі уразливою ціллю [751, с. 596]. Ці, а також чимало інших факторів, впливали на розвиток і тактику бойових дій української кінноти в добу визвольних змагань. Враховуючи малу чисельність кінноти як у наддніпрянських формаціях, так і в Галицькій Армії, її підрозділи часто виконували розвідувальні завдання або служили засобами зв'язку. Лише після возз'єднання у липні 1919 р. обох армій, що дозволило командуванню здійснювати наступальні операції, зокрема похід на Київ – Одесу, сталися зміни тактики української кінноти. Широко застосовувалися переслідування, обходи противника кінними частинами.

У своїй книзі “Червона кіннота” колишній командувач 1-ї Кінної армії Семен Будьонний досить фахово проаналізував тактику кінноти в маневреній війні, яка була притаманна громадянській війні в Росії та визвольним змаганням в Україні 1917–1921 рр. Він поділяв бойові дії кінноти на

комбінований бій, коли вона спішувалася на певний час і діяла як піхота, та кінний бій. “Кінна атака – вінець бою”, – наголошував маршал. Але комбінований бій був лише тимчасовим, вимушеним за несприятливих обставин. Отже, основним видом бою вважався кінний, який був досить багатограним. У ході бойових дій кіннота використовувалася для розвідки, дії на флангах і ближньому тилу противника, для рейдів масованими силами у ворожий тил з оперативно-політичними завданнями, переслідування відступаючого противника, прикриття відходу своїх піхотних частин, для ліквідації прориву фронту противником. Головними факторами успіху кінноти у бою були несподіваність удару та рішучий, стрімкий маневр у сполученні з вогнем.

Відзначимо, що українська кіннота діяла на основі засад тактики, узагальнених у статутах російської армії, зрештою, так само, як і 1-ша Кінна армія Будьонного (новий статут для червоної кінноти з’явився наприкінці 1919 р., але він майже не відрізнявся від попередніх). Так, 15 жовтня 1919 р. денікінська Окрема козака кінна бригада генерала М. Солярова у складі двох полків розсипною лавою атакувала позиції 3-го Галицького корпусу на ділянці оборони 1-ї Кінної бригади. При підтримці 30 кулеметів спішені кіннотники завдали денікінцям значних втрат і змусили їх відступити. Сівши на коней, українці стрімкою контратакою переслідували ворога, взяли у полон значну кількість денікінських кіннотників і захопили багато коней і, до речі, бригадну казну з великою сумою грошей.

Особливо відзначилася 1-ша Кінна бригада Е. Шепаровича під час Першого Зимового походу Армії УНР. Маневрений характер бойових дій засвідчив велику роль кінноти. У рейді по тилах Червоної Армії бригада пройшла близько 800 км, провела більше десятка значних боїв, розгромила й захопила штаби 41-ї, 45-ї та 60-ї більшовицьких дивізій. Її бійці і командири виявляли добрий вишкіл і майстерність. Наприклад, для зняття з в’ючних коней кулеметів і відкриття вогню по атакуючому противнику воякам знадобилося всього 15 секунд [105. 1939. 4.1, с. 5–8].

Кінні частини Армії УНР відіграли визначну роль у ході Київської наступальної операції 6-31 серпня 1919 р., переслідуючи відступаючі червоноармійські частини, захоплюючи залізничні станції глибокими рейдами, на яких було зібрано великі трофеї, зокрема кілька бронепоездів. Створена навесні 1920 р. найбільша одиниця – Окрема кінна дивізія полковника І. Омеляновича-Павленка – використовувалася як в обороні, так і в наступі. Класикою тактичного мистецтва став її бій 25 липня 1919 р. проти більшовицької кінної бригади. Коли червоні у ході атаки увірвалися в оборону 3-ї Залізної дивізії О. Удовиченка, українські кіннотники (1500 шабель) завдали могутнього удару у фланги. В кінному бою червона бригада чисельністю 1100 шабель була розгромлена [769, с. 146].

Таким чином, кіннота сухопутних військ українських військових формацій, незважаючи на свою нечисленність, за своєю організацією, озброєнням і вишколом особового складу відповідала рівню та вимогам тогочасних воєн. Вона відіграла помітну роль у деяких бойових операціях, особливо на останньому етапі визвольної боротьби. Водночас зауважимо, що внаслідок її недооцінки вищим командуванням збройних сил УНР і ЗУНР вона суттєво поступалася кінноті противника – польській, більшовицькій та денікінській, що звужувало діапазон її використання у ході воєн за незалежність України, соборність її земель.

5.3. Артилерія

Утворення артилерійських частин збройних сил Центральної Ради

Артилерія збройних сил державних формувань України доби національно-демократичної революції 1917–1921 рр. успадкувала організацію, озброєння і тактику бойових дій насамперед російської армії, яка за вказаними характеристиками і офіцерськими кадрами в роки світової війни була однією з кращих у Європі. Цьому сприяли такі обставини: по-перше, українізовані гарматні бригади, полки і дивізіони Української Центральної Ради влітку – восени 1917 р. створювалися на базі гарматних частин

російської армії; по-друге, на службу в українське військо прийшли і очолили органи управління артилерії, гарматні частини десятки фахових генералів і сотні старших офіцерів із колишньої російської армії, високоосвічених артилеристів із багатим фронтовим досвідом, зокрема, інспектор артилерії армійського корпусу генерал Сергій Дельвіг (1866–1949), начальник Одеського Сергіївського артучилища, уродженець Сімферополя, генерал Андрій Нілус (1858–1941), командир гарматної бригади, автор відомих праць “Артилерія атаки і оборони” (1918), уродженець Батурина, генерал Василь Кирей (1879–1945); по-третє, після закінчення бойових дій на російсько-німецькому фронті й розпаду російської армії на Наддніпрянщині, Буковині, Галичині й Волині залишилася величезна кількість артилерії та боєприпасів, яких вистачило б на весь період визвольних змагань, зокрема й на озброєння збройних сил ЗУНР [72, с. 154-155, 250, 351; 492, с. 298–310; 628, с. 12–14, 76,105,143; 532, с. 517].

Отже, для глибшого розуміння проблематики розглянемо основні характерні риси і здобутки артилерії царської армії, розвитку якої приділялося багато уваги на початку ХХ ст. “Артилерія призначена сприяти в бою іншим родам зброї, – наголошувалося у “Настанові для дій польової артилерії в бою” (1912). – Вся бойова діяльність артилерії повинна перейматися прагненням надавати своїм військам могутню вогневу підтримку... Її бойові властивості визначаються здатністю вогню розчистити шлях своїм військам у наступі й заступити шлях ворогу в обороні. Таким чином, артилерія здатна підготувати, розвинути й закріпити бойові успіхи своїх військ”[451, с. 14]. Цій концепції й було підпорядковано структуру, озброєння й тактику російської артилерії в період Першої світової війни 1914–1918 рр.

Найвищий щабель у вказаній структурі посідав генеральний інспектор артилерії в роки війни – Великий князь Сергій Михайлович Романов, якому підлягали Головне артилерійське управління, що займалося озброєнням, кадрами, забезпеченням артилерії та інспектори артилерії фронтових армій

(відповідали за підготовку і бойове використання артилерії). У свою чергу, їм підпорядковувались інспектори артилерії 30 армійських корпусів, у яких діяли кавалерійські дивізії (Ковель, Київ, Харків, Дубно, Проскурів та ін.) і бригади (Рига, Орел, Воронеж) [532, с. 517–520]. Командир легкої гарматної бригади у складі піхотної чи кінної дивізії водночас був і начальником її артилерії. Власне, цю схему повністю перейняли військові формування Центральної Ради, а згодом Гетьманату Української держави і Директорії УНР.

Згідно зі штатами артилерії 1913 р., затвердженими імператором Росії Миколою II (випускником Миколаївської академії Генштабу), вона поділялася на армійську, корпусну, що мала на озброєнні своїх бригад і дивізіонів важку польову і гаубичну артилерію, та дивізійну – найчисельнішу, яку складали легкі гарматні бригади дивізій. Військово-політичне керівництво царської Росії постійно дбало про насиченість армії артилерією, яка у ході війни зростала. Якщо на початку війни на тисячу солдатів припадало чотири гармати, то в 1918 р. їх було вже десять. І все ж за цим показником Росія відставала від провідних країн Європи. Зокрема, у німецькій і французькій арміях він становив відповідно 6 і 16. У 1914 р. в середньому на піхотну дивізію припадало: в Росії – 7 батарей (54 гармати), Німеччині – 14 (80), Австро-Угорщині – 9,5 (54) [171, с. 170]. Зауважимо, що в українських арміях на початку 1919 р. насиченість артилерії складала на 1000 бійців у Галицькій Армії ЗУНР – 8 гармат, а в Армії УНР – 7 [800, с. 282].

На озброєнні російських гарматних частин були системи виробництва Путіловського, Обухівського і Пермського артилерійських заводів та невелика кількість німецьких крупнівських гармат, які придбали ще до війни [456, с. 15].

Озброєння гарматних частин Росії в роки Першої світової війни

Типи гармат	калібр, мм	вага гармати, кг	вага снаряда, кг	макс. дальність стрільби, м
Гірська гармата М1909	76	627	6,2	8400
Кінно-гірська М1902	76	1884	6,2	6600
Польова легка М1902/1910	76	1965	6,2	6600
Легка гаубиця М1910	122	1345	23,2	7700
Важка гаубиця М1910	152	2165	40,9	9800
Важка гармата М1910	107	2172	16,6	12700
Далекобійна важка гармата	152	5760	41,0	12400
Легка гаубиця Крупа	122	2121	23,0	6400

Досвід російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. засвідчив бойову ефективність легкої 76-мм польової гармати, яка стала основною в артилерії царської армії. “Російські гармати тоді вважалися за найкращі у Європі, – відзначав український військовий історик Лев Шанковський, – зокрема так звана тридюймова (76-мм. – **Авт.**) польова гармата М.1900 і М.1902” [800, с. 47]. На замовлення Головного артилерійського управління лише за шість передвоєнних років російські заводи поставили армії 4520 таких гармат. За чисельністю легкої польової артилерії сухопутні війська Росії випереджали на початку війни всі воюючі держави. Отже, Росія мала 7138, Німеччина – 6894, Франція – 4500, Австро-Угорщина – 1788, Великобританія – лише 1500 легких польових гармат [804, с. 458]. Загалом на початку Першої світової війни в російській артилерії фронтів армій із 959 гарматних батареї було 685 легких 76-мм, всього 5480 одиниць, тобто 77% [451, с. 159]. Традиційно в батареї налічувалося вісім гармат, що пересувалися кінною тягою. Саме легка 76-мм гармата зразка 1902/1910 р., на якій з 1912 р. стали

використовувати захисні щити, згодом стала основною системою озброєння молоді української артилерії.

Російська артилерія нерідко мала перевагу над іншими європейськими арміями в організації і способах бойових дій. Насамперед, відзначимо впровадження в російсько-японській війні командиром артдивізіону полковником І. Слюсаренком стрільби із закритих вогневих позицій. У боях 1914–1918 рр. артилерійські командири отримали величезний досвід управління вогнем у наступі й обороні й інших видах бою, зокрема при облозі однієї з найбільших східноєвропейських фортець – Перемишля (1914–1915). Гарматні частини застосовувалися здебільшого для боротьби з живою силою, особливо дивізійна артилерія, що часто вела вогонь із відкритих позицій шрапнеллю (її один боєприпас мав 260 куль). Таким вогнем батарея могла знищити за кілька хвилин піхотний батальйон наступаючого противника. До речі, у боєкомплекті 76-мм гармати було близько 80% саме таких боєприпасів [804, с. 458]. Слід додати, що російська артилерія тяжіла до позиційної війни, діяла в умовах централізованого командування, часто великими гарматними групами, в умовах непоганого, в цілому, забезпечення. Українська ж артилерія діяла, щоправда, вимушено, в умовах маневреної війни, часто децентралізовано, інколи окремими батареями й дивізіонами, в умовах недостатнього матеріально-технічного забезпечення. На щастя, вона мала прекрасний особовий склад, здібних командирів, особливо в ланці командирів батарей. Саме з них за роки визвольних змагань вирости фахово генерали О. Алмазов, Е. Башинський, К. Смовський, Р. Дашкевич, В. Сварика, полковники С. Мальченко, В. Ольшевський, В. Вишневецький та ін. Більшість з них отримали фах у престижних навчальних закладах Росії – Михайлівському, Сергіївському та Костянтинівському артилерійським училищам, Офіцерській артилерійській школі, Михайлівській артилерійській академії [628, с. 29, 38, 185, 75, 177, 145]. Тож фахова освіта, служба в гарматних частинах російської армії й участь у Першій світовій війні стали великою школою, яка спільно з національною свідомістю дозволили їм зробити посильний внесок у розбудову молоді української артилерії.

Щоправда, процес українізації гарматних частин російської армії наприкінці світової війни проходив дещо повільніше, ніж в інших родах військ, захопивши, насамперед, тиліві запасні частини. Зокрема, 11 травня 1917 р. з'їзд українців-артилеристів Запасної армії в Казані утворив Український військовий комітет на чолі з полковником Савченком, ухвалив резолюцію про створення українських гарматних батареї, дивізіонів і бригад, надіславши до Києва військову делегацію [10. Оп.1, спр.32, арк.1-2]. Ще далі пішов з'їзд українців-артилеристів 20 жовтня 1917 р. на Північному фронті. Його 642 делегати утворили Раду гарматників Сухопутного фронту і звернулися до Командувача артилерії і Головного артилерійського управління російської армії з вимогою на всіх фронтах утворити українські гарматні бригади, дивізіони, батареї [10. Оп.1, спр.32, арк.20-21].

Із фронтових частин російської армії влітку 1917 р. найбільшу активність виявляли артилеристи Південно-Західного фронту на Україні. Загалом Другий Всеукраїнський військовий з'їзд ствердив: до 18 червня 1917 р. було українізовано 17 піхотних дивізій, а в їх складі, відповідно, 17 легких гарматних бригад – 102 батареї, які мали 612 гармат [565, с. 145]. Українізація охопила також навчальні військові заклади артилерії, насамперед ті, що дислокувалися на Наддніпрянщині. Наприкінці квітня 1917 р. у Києві утворено Всеукраїнську юнкерську спілку, що об'єднала 32 військові навчальні заклади, зокрема Одеське Сергіївське, Київське Миколаївське артилерійські училища, 5-ту артилерійську школу прапорщиків. 16 липня 1917 р. Рада Спілки ухвалила резолюцію, в якій, зокрема, вимагалось від Українського військового генерального комітету, очолюваного С.Петлюрою, “негайно і найрішучіше взятися за формування українських частин”, направляти українців лише у військові заклади України, а також залишати їх після закінчення навчання служити на батьківщині [111. 1913.27 липня].

Загалом процес формування української армії шляхом українізації російської хоча й не був ефективним і перспективним, проте давав змогу Центральній Раді мати власне військо, чисельність якого різні джерела

оцінюють з великою амплітудою – від 60 тис. до 1,5 млн вояків [592, с. 370]. Остання цифра, на нашу думку, є малоймовірною. Аналіз організації української артилерії, її кількісного стану і озброєння у листопаді 1917 р., тобто наприкінці українізації, свідчить, що в переддень проголошення УНР вона була на належному рівні. Її розбудову очолили начальник артилерійського відділу Українського генерального військового штабу, уродженець Полтавщини полковник Іван Пащенко (1872–1938) й уже згаданий інспектор артилерії армії генерал-лейтенант Сергій Дельвіг. Обидва мали блискучу освіту в обсязі кадетського корпусу, артучилища і Михайлівської артилерійської академії, фронтовий досвід на високих посадах у російській артилерії [571, с. 28-29; 212].

Серед перших українізованих артилерійських частин у військах Центральної Ради були три гарматні бригади 1-го Українського корпусу генерала Павла Скоропадського, які дислокувалися у Білій Церкві, Бердичеві та Вінниці. Вагомий внесок у їх становлення зробив начальник артилерії корпусу, високоосвічений артилерист генерал-майор Олександр Акерман (за Гетьманату деякий час очолював Генеральний штаб, помер у Франції 1935 р.). “Особливо багато праці вклав у неї чудова особа, мій інспектор артилерії генерал Акерман”, – згадував П.Скоропадський [373, с. 23]. Артилерія корпусу нараховувала 27 гарматних батерей, з них 12 – 76-мм польових гармат, 6 – 122-мм польових гаубиць, 6 – 152-мм важких гаубиць і 3 – 107-мм далекобійних гармат. Всього корпус мав близько 3,2 тис. артилеристів, 108 гармат і гаубиць [5. Оп.2, спр.18, арк. 34–39]. Артилерія 1-го Українського корпусу була найбільш організованою і боєздатною серед українізованих частин російської армії доби Центральної Ради. Щоправда, корпус перебував у тилу, а це сприяло процесу його українізації.

З фронтових корпусів відзначимо насамперед 6-й, яким командував випускник Академії Генштабу, генерал-лейтенант Георгій Мандрика (1869–1937), уродженець Чернігівщини й виходець із давнього козацького роду. Тривалий час начальником штабу корпусу був генерал-лейтенант Олександр

Греків (1875–1958), уродженець Сумщини. Відзначимо, що корпус, який отримав найменування 2-й Запорізький, складався на 80% з українців. Українізацію гарматних частин здійснив інспектор артилерії корпусу генерал Василь Кирей. Високоосвічений артилерист (крім кадетського корпусу і військового училища, закінчив ще й дві академії – артилерійську і Генерального штабу), родом із Чернігівщини, на фронті командував гарматною бригадою, національно свідомий українець цілком віддався службі в українській армії й займав високі посади у війську Центральної Ради, Гетьманату та Директорії; перебуваючи в еміграції, був запрошений на службу до чехословацької армії, помер у Празі 1945 р. [571, с. 163].

Артилерія корпусу складалася з 27 гарматних батарей (108 гармат). Коли восени 1917 р. В.Кирея перевели до Києва, його посаду зайняв полковник В.Афанасієв, у підпорядкуванні якого було дві гарматні бригади легкої та одна (корпусна) бригада важкої артилерії [460, с. 230]. Всі гарматні частини 2-го Запорізького корпусу дислокувалися в Галичині, головно, прифронтовій Тернопільщині. Постійне спілкування з місцевим українським населенням, яке зберігало рідну мову і традиції, сприяло зростанню національної свідомості серед вояків-наддніпрянців.

З інших корпусів російської армії на Південно-Західному і Румунському фронтах українізацію гарматних бригад організовано провели в 11-му під командуванням 47-річного генерал-лейтенанта Петра Єрошевича (1870–1945), уродженця Полтавщини, який здобув військову освіту в Полтавському кадетському корпусі, Михайлівському артилерійському училищі й Академії Генерального штабу [571, с. 68]. Генерал особисто опікувався гарматною бригадою 12-ї піхотної дивізії, яка повністю складалася з українців і в часи більшовізації інших частин корпусу залишалася вірною Центральній Раді. П.Єрошевич згадував, що після розвалу російської армії йому вдалося в листопаді 1917 р. вивести з фронту в розпорядження Українського генерального військового комітету саме 12-ту дивізію та її гармашів (шість батарей, усього 36 гармат) [205, с. 9]. Частково, або у більшості були українізовані гарматні бригади 5,

10, 21, 26, 32, 41-го армійських корпусів й два гарматні дивізіони важкої артилерії. Крім того, окремі частини в тилу фронтів: Сердюцьку гарматну бригаду ім. М. Грушевського під командуванням хорунжого І. Супруненка у Києві, яка мала всього три батареї (12–18 гармат), 3-й важкий гарматний дивізіон у Стародубі (12 гармат), Запасний мортирний дивізіон в Сумах (12 гармат). Українізовано також Одеську Сергіївську артилерійську школу на чолі з генералом Андрієм Нілусом (мала 6 гармат). З великою повагою згадував начальника школи генерал Михайло Омелянович-Павленко, який у ті часи командував піхотною школою, що розміщувалася поруч: “Був освіченою і високоавторитетною, поміж персоналом школи, людиною. Він зумів і в ці жахливі часи оборонити ту позицію для школи, яка дозволила б нормально продовжувати вишкіл майбутніх старшин” [329, с. 52]. До речі, в цій офіцерській школі на початку 1917 р. сотенним старшиною був сумнозвісний військовик М. Муравйов, якого, за вказівкою В. Леніна, наприкінці року призначили командувачем військової групи Київського напрямку (після взяття Києва М. Муравйов їздив до Москви й особисто доповідав Леніну про масові розстріли українських патріотів).

Поряд із українізованими гарматними частинами артилерію Центральної Ради склали заново сформовані ініціативними старшинами-артилеристами окремі батареї і дивізіони, які виявилися життєздатними й, по суті, єдиними, на кого спиралася молода українська влада та її військо у перших боях за свою незалежність. Серед них був кінно-гарматний дивізіон, сформований у Києві полковником Олександром Алмазовим, який мав на озброєнні 12 легких кінно-гірських гармат (подібна до них стала пам’ятником біля станції метро “Арсенальна” в Києві). Тоді ж творилися гарматний дивізіон під командуванням К. Смовського у складі Гайдамацького кошу Слобідської України, окрема гарматна батарея 25-річного Романа Дашкевича (сина священика з Тустанович на Львівщині) в Галицько-Буковинському курені й ін. [651, с. 94–95]. Таким чином, артилерія Центральної Ради восени 1917 р. загалом мала 746 гармат [759, с. 231–234].

Як бачимо, зародження української артилерії в добу Центральної Ради, її організаційне оформлення проходило у складних військово-політичних умовах. На масштаби і темпи цього процесу суттєво впливала хибна концепція політичного керівництва Центральної Ради, яка на першому етапі діяльності в площині державного і військового будівництва стояла на платформі автономії України в рамках Російської Федерації, не бажаючи мати регулярну національну армію. Українізовані гарматні полки і бригади в умовах розпаду російської армії виявилися неспроможними зберегти боєздатність, чому сприяла також надмірна політизація війська, особливо більшовицька агітація. Вони поступово розвалювалися, а у ході оголошеної демобілізації на початку 1918 р. взагалі припинили своє існування. Розбудова артилерії стала можливою завдяки тому, що Генеральному військовому комітетові таки вдалося зберегти цінний кадровий потенціал, який склали освічені і збагачені досвідом світової війни офіцери і генерали артилерії колишньої російської армії.

Більшовицький жовтневий 1917 р. переворот у Петрограді кинув українську армію в центр етнополітичного та суспільного протистояння країни. Подальший розвиток Української національно-демократичної революції тепер визначався збройною силою, здатністю захистити її здобутки, насамперед, від агресії з боку більшовицької Москви. Ленінський Раднарком докладав великих зусиль, щоб підпорядкувати 6-мільйонну російську армію шляхом її більшовизації. З метою утримати Україну у складі більшовицької імперії у центрі уваги Кремля були війська Південно-Західного і Румунського фронтів, особливо українізовані частини. “В листопаді й грудні 1917 року, – згадував генерал-хорунжий Костянтин Смовський, – українізовані частини почали розкладатися під впливом більшовицьких гасел... Генеральний секретар військових справ С. Петлюра переконався, що на зукраїнізовані частини не можна покладати надій, що вони стримають московську навалу, і почав переводити реорганізацію їх” [736, с. 107]. До цих висновків дійшов, щоправда, пізніше, й Михайло

Грушевський, який у розпалі агресії більшовицької Росії в лютому 1918 р. нарешті висловив нову думку щодо військового будівництва. “Нам на якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія”, – писав він, і висловлював надію, що український народ надішле до неї “все щонайкраще, найбільше перейняте щирим, серйозним відношенням до держави, її демократичних соціальних і національних завдань” [37, с. 172–173]. Втім, як нам видається, це рішення виявилось запізнілим.

Отже, на другому етапі творення власного війська (не шляхом українізації, а формуванням регулярних частин) створювалися невеликі підрозділи – батареї й дивізіони, що закладали основу української артилерії Армії УНР. Значну роль у цьому процесі відіграв генерал-лейтенант російської армії Сергій Дельвіг, який прийшов на службу до українського війська у листопаді 1917 р. Він народився в Москві у дворянській родині. Отримав блискучу військову освіту: закінчив Московський кадетський корпус, артучилище, Офіцерську артшколу і Михайлівську артилерійську академію, брав участь у російсько-японській і Першій світовій війні – був інспектором артилерії 9-го армійського корпусу. Тож цілком справедливо очолив інспекторат артилерії Генерального військового штабу. “Перед Сергієм Дельвігом стояло завдання зібрати навколо себе хоча б кілька десятків артилерійських старшин, які б стали засновниками та керівниками українських гарматних формацій, – зазначав сучасний історик Я. Тинченко. – Певною мірою це вдалося Дельвігові, бо вже в січні 1918 року в Києві опинилися такі гармаші, як полковники Алмазов, Сварика, Афанасієв, ротмістр Смовський – палкі українські патріоти, троє з яких стали генералами армії УНР” [759, с. 41].

Показовим прикладом формування гарматних підрозділів було створення К.Смовським артилерії Гайдамацького кошу Слобідської України. Він згадував, що коли розпочалася Перша українсько-більшовицька війна, українізовані гарматні частини розвалювалися, або разом із піхотними переходили на бік більшовиків. У той непростий час інспектор артилерії Кошу

полковник Афанасієв поставив йому завдання сформувати хоча би батарею, оскільки Кіш мав всього дві гармати на залізничній платформі. К. Смовський виявив на станиці Дарниця під Києвом українізований гарматний дивізіон у складі трьох батарей (дванадцяти 76-мм гармат), 90 козаків і 70 коней. З великими зусиллями, часом погрожуючи зброєю, К. Смовському вдалося перебрати гармати і схилити на службу Центральній Раді двох старшин і 38 гарматників. Коли ешелон прибув до Крут, згадував К. Смовський, “полковник Афанасієв подякував мені і юнакам за виконання наказу і сказав, що цей гарматний дивізіон буде називатися 1-м Гайдамацьким гарматним дивізіоном і про це буде оголошено в наказі по коші”[736, с. 114].

Саме батареї цього дивізіону підтримали українські частини у вуличних боях у Києві під час придушення більшовицького повстання наприкінці січня – початку лютого 1918 р. Вогонь артилерії під командуванням К. Смовського забезпечив успіх штурму заводу “Арсенал” – основного і останнього осередку більшовицького повстання. За свідченням учасників того бою, на вогневих позиціях артилерії постійно перебували С. Петлюра і генерал В. Кирей. “Через проламані гарматним вогнем мури “Арсеналу” на завод увірвалися гайдамаки та січовики і до наступу темряви встигнули очистити більшу його частину, – згадував О.Шпилинський. – На чолі військ на завод увірвався Симон Васильович Петлюра”[732, с. 144].

Щоправда, зимові бойові дії проти більшовицьких військ, особливо відступ із столиці, загальмували процес військового будівництва, але змусили провід УНР по-новому оцінити ситуацію і серйозніше зайнятися формуванням армії. Після повернення до Києва у березні 1918 р. С. Дельвіг розробив план розбудови української артилерії, згідно з яким мали сформувати у восьми армійських корпусах 16 бригад легкої і 16 бригад важкої артилерії, по вісім полків гірської й армійської важкої артилерії, протиповітряний і Сердюцький полки. Для їх озброєння передбачено 1500 гармат різних систем. Для поповнення командних кадрів артилерії відновлено навчання в Київській та Одеській артилерійських школах [759, с. 41]. Цей план міг бути реалізованим у зв’язку з новими обставинами.

Зимова кампанія 1917–1918 рр. знову підтвердила, що вести визвольну боротьбу з Росією силами стихійно сформованих напіврегулярних формувань неможливо. Адже збройні сили противника, за підрахунками В. Солдатенка, становили 32 тис. червоноармійців у складі з'єднань, що вторглися на Наддніпрянщину, та близько 120 тис. червоногвардійців у загонах на українських землях [741, с. 45]. Безпосередньо у київському поході командувач В. Антонов-Овсієнко мав на Лівобережжі 18,7 тис. багнетів, 25 гармат, 5 броньовиків, 3 панцерні поїзди. Для захисту незалежності Центральна Рада мала у своєму підпорядкуванні на початку війни лише 16700 вояків, але реально в бойових діях могла використати 6500 бійців і 25 гармат артилерії [757, с. 138]. Втім, після першої поразки у протибільшовицькій війні Центральна Рада таки повернулася до Києва й визволила Наддніпрянщину лише за допомогою німецько-австрійського війська. Щоправда, в його авангарді діяли українські частини, які створювалися в ході наступу.

Дехто із сучасних дослідників перебільшує боєздатність тодішніх збройних сил Центральної Ради. Зокрема Людмила Гарчева (Сімферополь) вважає, що під час наступу на Київ і в ході визволення України від більшовиків Центральна Рада мала у квітні 1918 р. 170 – 180 тис. вояків [477, с. 106]. Що стосується артилерії, то в боях за визволення України фактично діяли: гарматний полк Василя Сварики, легка гарматна бригада у складі Запорізької дивізії (коли після визволення Харкова генерал Олександр Натіїв розгорнув її в корпус, була сформована ще одна бригада), гарматні полки у Синій і Сірій дивізіях. У складі 1-го полку Січових Стрільців Є. Коновальця із двох легких батарей створено гарматний дивізіон Р. Дашкевича, при запорожцях діяв також кінно-гірський дивізіон О. Алмазова, у складі Гайдамацького кошу – дивізіон К. Смовського. Крім того, окремі батареї входили до складу інших груп чи загонів українського війська.

Особливо відзначилися артилеристи Запорізької бригади у боях за визволення Бердичева 25 лютого 1918 р. Місто боронила група більшо-

вицьких військ під командуванням В. Кіквідзе (1300 багнетів, 200 шабель і 6 гармат). Наступ українських частин підтримували три гарматні батареї. Під час контратаки кінноти батарея сотника В. Савицького вела вогонь шрапнеллю по ворогу й практично вся загинула, але завдала нищівної поразки кінноті, яка відступила (наказом Військового міністра батареї присвоєно найменування героїського командира, який був зарубаний червоними) [7. Оп.1, спр.12, арк.32].

У цей драматичний час уряд доручив Військовому міністерству вжити заходів для реорганізації армії й збільшення її чисельності. В березні 1918 р. міністр О. Жуковський опрацював план формування регулярної армії на основі загальної військової повинності. Її ядром стали вісім армійських корпусів, що формувалися в губерніях України. В реорганізованому Генеральному штабі формування артилерії очолив інспектор артилерії С. Дельвіг. Під його керівництвом вже на початку квітня Запорізький корпус мав дві гарматні бригади (48 легких і 8 важких гармат) [769, с. 36]. 15 квітня Військовий міністр оголосив новий реєстр Армії УНР, згідно з яким передбачалося мати 40 піхотних, 8 стрілецьких і 7 кінних полків, крім того 14 дивізій, вже існуючих чи запланованих до першочергового формування. Відтак у складі піхотних корпусів і дивізій терміново створювалися штатні гарматні бригади. Наказ про їх формування від 17 квітня 1918 р. визначив і термін – червень-липень 1918 р. Однак квітневий переворот і приход до влади гетьмана П. Скоропадського завершив цей етап творення артилерії регулярних національних збройних сил.

Отже, характерною рисою розбудови української артилерії в добу Центральної Ради була стихійність на початку військового будівництва, яке з часом набрало організованих форм. Необхідність збройного захисту від зовнішніх ворогів спричинила перегляд військово-політичним керівництвом темпів і масштабів розгортання власної армії, зокрема й артилерії. Хоча це було усвідомлено політиками із великим запізненням, але завдяки невтомній праці досвідчених артилерійських командирів створювалися батареї,

дивізіони і полки, на базі яких можна було формувати гарматні бригади, комплектувати їх освіченими фахівцями і сучасним озброєнням. Артилерійські кадри Центральної Ради стали основою командного складу артилерії армії Гетьманату та Директорії УНР.

Однак, у ході розбудови української артилерії, зрештою, як і армії взагалі, ідеологічні перепони діячів Центральної Ради дуже часто переважали над здоровим глуздом. Це виразно проявилось в кадровій політиці. Бо власне великий потенціал досвідчених артилеристів, офіцерів і генералів російської армії не було використано внаслідок політичної недовіри, хоча серед них було чимало свідомих українців. Наприкінці 1917 р., насамперед, у зв'язку з більшовицьким переворотом у Росії, в Україні знаходилися тисячі військовиків високого рангу, які мешкали і служили у Київському військовому окрузі, затрималися на Південно-Західному та Румунському фронтах і не змогли повернутися в Центральну Росію через терор ЧК. Було й багато втікачів із Росії, яких український уряд позбавив права постійного проживання. Зокрема, у Києві їм видали реєстраційні картки (до речі, червоного кольору), які послужили муравйовцям приводом для масових розстрілів військовиків і цивільних мешканців. За даними Українського Червоного Хреста, жертвами більшовиків у Києві стали не менше трьох тисяч офіцерів. За підрахунками російських дослідників, восени 1917 р. в Україні перебувало не менше 90 тис. офіцерів і 800 генералів російської армії [810, с. 4]. Проте збройними силами Центральної Ради командував недосвідчений підполковник Ю. Капкан, Київським військовим округом – М. Шинкар, а Сердюцькою гарматною бригадою – хорунжий В. Супруненко. Щоправда, навесні 1918 р. на службі в Центральній Раді нараховувалося 78 генералів і адміралів, з них – 47 українців. Але лише 22 були задіяні на командних посадах, 37 – на штабних, адміністративних і дипломатичних і в запіллі, а 19 знаходились у резерві [685, с. 220].

Російський більшовицький уряд у кадровому питанні зайняв лояльнішу позицію. “Червона Армія будувалася виключно розумом і досвідом старих

царських генералів, – слушно зауважив Антон Денікін. – Всі органи центрального управління очолювалися генералами-спеціалістами... Особливо широко представлено Генеральний штаб” [187, с. 144]. Тривалий час Радянська історіографія всіляко замовчувала цей факт. Лише в 1988 р. побачила світ праця військового історика О. Кавтарадзе “Військові спеціалісти на службі Республіки Рад, 1917–1920”, яка пролила світло на це питання. Відомий фахівець однозначно стверджує, що без використання царських генералів і офіцерів у більшовиків було мало шансів виграти громадянську війну, відновити територіальну цілісність Росії. Вони займали наступні посади: командуючих фронтами – 20, начальників штабів фронтів – 22, командувачів арміями – 76, начальників штабів армій – 93, командирів дивізій – 485. Загалом у 1918 р. в Червоній Армії служило 20,5 тис. офіцерів колишньої царської армії, а в середині 1919 р. – 31,5 тис. [549, с. 144]. За підрахунками сучасного львівського дослідника К. Науменка, в Червону Армію було прийнято або мобілізовано 775 генералів і адміралів та 1726 полковників Генерального штабу. Тоді як унаслідок політичної, часто безпідставної, недовіри в армію України прийнято (з великими потугами, часто на незначні штабні посади) всього 52 генерали й адмірали, з яких після падіння Центральної Ради 39 залишилися служити в Армії Української держави, лише один перейшов на бік Червоної та двоє – до денікінської армії [685, с. 219]. Тому нестача військових фахівців високого рангу найбільш відбивалася на невдачах військового будівництва, що призвело до поразки в Першій українсько-більшовицькій війні, окупації Наддніпрянщини більшовиками і вимушених угод із Німеччиною з метою визволення республіки, оскільки власні збройні сили виявилися нездатними сповна захистити незалежність.

Зауважимо, що творенню гарматних частин, не зважаючи на складні обставини, передусім зовнішньо-політичні – агресію з боку більшовицької Росії – сприяв ряд позитивних аспектів. Власне, до розбудови національної артилерії залучено відомих в російській армії фахівців – генералів

С. Дельвіга, О. Акермана, А. Нілуса, В. Кирея й ін. Використовувався не лише кадровий, але й матеріально-технічний потенціал, оскільки на Наддніпрянщині, Волині та Галичині залишилося багато бойової техніки, боєприпасів, артилерійського майна прифронтових частин. Однак стихія, яка охопила всі сфери суспільно-політичного та соціально-економічного життя, завдала великої шкоди військовому будівництву. Тож дослідження процесу творення гарматних частин в українському війську доби Центральної Ради засвідчило: гарматні батареї, дивізіони, з яких пізніше вирости полки і бригади, формувалися ініціативою окремих досвідчених, патріотично налаштованих старшин-наддніпрянців. Щоправда, цьому процесу бракувало єдиного керівництва, плановості. Однак організація артилерії, її озброєння, укомплектованість кадрами далеко не відповідали вимогам нової українсько-більшовицької війни. В кінцевому підсумку це спричинило падіння Центральної Ради і прихід до влади, за допомогою запрошених М.Грушевським німців, гетьмана П.Скоропадського.

“Відомо, що всяка революція опирається на силу і наша також. Сею силою і було військо...” – ці слова прозвучали ще в липні 1917 р. на засіданні Центральної Ради з вуст одного з військовиків [72, с. 151–155]. На жаль, політичні чільники Української революції це зрозуміли запізно.

Артилерія армії Української Держави

Упродовж літа 1918 р. в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського розгорнулася широкомасштабна організаційна робота щодо створення сучасної регулярної армії, та в її структурі – артилерії. Організація та озброєння армійської артилерії підпорядковувались безпосередньо Головному інспектору артилерії армії Гетьманату генералові С. Дельвігу. Вона була його резервом і призначалася для підтримки бойових дій корпусів на головних напрямках ударів. До неї входили дві бригади армійської артилерії та окремий протиповітряний гарматний полк, що дислокувалися у Києві.

1-ою бригадою армійської артилерії командував 60-річний генерал-

хорунжий Густав-Адольф Шелль (1862–1920), виходець із південноукраїнських німецьких колоністів, закінчив Одеське реальне училище, згодом – Михайлівське артилерійське в Петербурзі. Брав участь у російсько-китайській, російсько-японській та Першій світовій війнах, командував гарматними бригадами [628, с. 213]. До складу бригади входили 1, 2, 3 і 4-й гарматні полки, якими відповідно командували військові старшини (підполковники С. Мінченко, М. Русіян, полковники П. Василенко і Л. Білий). Полки склалися з трьох батареї важкої артилерії: дві батареї мали на озброєнні російські 152-мм гаубиці зразка 1909 р., а третя – 107-мм польові гармати зразка 1910 р. або 152-мм гармати зразка 1910 р. [5. Оп.1, спр.33, арк.408].

3 серпня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив розроблені заступником начальника Генерального штабу полковником Миколою Какуріним і Головним інспектором артилерії армії генералом Сергієм Дельвігом штати гарматних частин і підрозділів від батареї до бригади. Згідно з ними важка батарея 152-мм гаубиць або важких гармат мала за штатом п'ять старшин (командир батареї, старший старшина і три молодших старшини), 12 підстаршин, 103 козаки та ділилася на дві чоти по дві гармати у кожній. У батареї на кінній тязі було 29 коней і обоз для транспортування боєприпасів. Боєкомплект складав 300 снарядів на гаубицю і 450 – на гармату й перевозився у полку [5. Оп.2, спр.18, арк.34, 38, 47]. Деякі полки армійської артилерії, що відносилися до груп важкої артилерії особливого призначення (ВАОП), транспортували гармати тракторами. Для перевезення важкої гармати чи гаубиці залучали 6 коней (три пари), а легкої – 4 (дві пари).

2-ою бригадою армійської артилерії командував 50-річний генерал-хорунжий Олександр Колачевський. Це також був досвідчений артилерист: закінчив кадетський корпус, 3-тє Олександрівське училище й Офіцерську артилерійську школу. На фронті командував гарматною бригадою у ранзі генерал-майора. У складі бригади були 5, 6, 7 і 8-й гарматні полки, якими

командували полковники М. Жандр, В. Колпаков, В. Первозванський, В. Мельницький. Організація бригади була аналогічною 1-й [628, с. 112]. Протиповітряний гарматний полк підполковника Василя Тарнавського мав три батареї по чотири 76-мм зенітні гармати зразка 1915 р. (вага системи – 1290 кг, снаряда – 6,5 кг, найбільша дальність стрільби – 8530 м) [5. Оп.2, спр.17, арк. 51; 456]. Крім визначених штатами від 3 серпня 1918 р., до складу армійської артилерії пізніше додано три окремі бригади важкої артилерії.

Згідно з генеральним планом творення армії Української держави в її складі формувалися вісім армійських корпусів. Кожен із них мав дві піхотні дивізії, дві бригади польових легких і одну – важких гармат, корпусний кінний полк та інші частини. В умовах, коли німецька військова адміністрація не дозволяла формувати розгорнуті частини, укомплектовані згідно зі штатами старшин, підстаршин і козаків, П. Скоропадський і його військове відомство знайшли досить прийнятний вихід: формувати корпуси за територіальним принципом і комплектувати їх командними кадрами, створити штаби, 108 повітових комендатур (на зразок сучасних військкоматів) [592, с. 426]. Командиру корпусу на території губернії підпорядковувались усі військові інституції. Оскільки корпус поповнювався з території своєї губернії, це дозволяло на випадок необхідності швидко здійснити призов і розгорнути його частини до штатної кількості. До речі, ця практика застосовувалась у 1920–1930-х рр. у СРСР, коли існували так звані територіальні війська, і в Німеччині (згідно з Версальськими угодами їй заборонялося мати регулярну армію, однак вона зуміла зберегти генералітет та офіцерство).

Організація, структура й озброєння артилерії армійських корпусів регламентувалися вказаними актами і здійснювалися протягом літа 1918 р. зусиллями Головного артилерійського управління, інспекторату та самовідданою працею генералів і старшин на місцях. Архівні документи свідчать про широкомасштабну діяльність командування, насамперед щодо комплектування гарматних батарей, дивізіонів, полків і бригад належними

кадрами. Розпорядженням Персонального управління Військового міністерства від 2 червня 1918 р. впроваджено порядок прийому на службу і призначення на посади артилерійських командирів. Згідно з ним колишні офіцери російської армії подавали рапорт і певні документи про службу на розгляд начальника артилерії корпусу. Старшинські й підстаршинські посади, включно до командира батареї, він розглядав і затверджував особисто. Генералів і старшин на вищі посади затверджував Головний інспектор армії генерал С. Дельвіг [5. Оп.1, спр.33, арк. 458].

Артилерію 1-го Волинського армійського корпусу очолював генерал М. Синєоків, а з 21 липня у ході формування його замінив генерал-значковий Василь Пащенко, уродженець Полтавщини, закінчив Полтавський кадетський корпус, артучилище й артакадемію. Деякий час служив в Генеральному інспектораті артилерії Військового міністерства Росії, в роки Першої світової війни був начальником артилерії кронштадтської фортеці [628, с. 181, 153]. Про його фахове ставлення до справ свідчить випадок, коли він не поступився навіть Військовому міністрові О. Сливинському, який направив до нього прапорщика барона Моніна. У листі до міністра В. Пащенко писав, що не може прийняти офіцера, який не має фахової військової освіти. “Я підбираю із великого списку старшин визначних фахівців, кадрових старшин, старих служак в артилерії, на котрих можна покластися в їх праці і службі й надіятися, що фахове гарматне діло буде розвиватися, а не гинути, – зазначав він. – Слід скористатися тим, що велика кількість старшин “полізли в Україну” й відібрали кращих фахівців. Таке призначення, яке ми бачили у більшовиків, де ветеринарні лікарі призначалися на посади командирів корпусів і армій, ми бачимо” [5. Оп.1, спр.33, арк. 309].

Перебуваючи в Житомирі, де дислокувався штаб Волинського корпусу, генерал В. Пащенко у короткий термін укомплектував свої три гарматні бригади й окремий гірський полк та інші частини і структури, зокрема корпусний артполігон і гарматні парки, енергійно готував місця розташування майбутніх розгорнутих частин. До складу артилерії корпусу входила: 1-ша

легка гарматна бригада на чолі з полковником С. Тихоновичем у Рівному. Вона мала типову структуру – три легких гарматні полки (командири полковники С. Перевалов, В. Богомольний і С. Савицький), до яких входили дві батареї по чотири російські 76-мм легкі польові гармати зразка 1902–1910-х рр. і одна батарея російських 122-мм легких гаубиць зразка 1910 р. Крім того, входили ще три полкових парки (обози, рухомі склади, майстерні та ін.). 2-га легка гарматна бригада під командуванням генерала М. Орловського дислокувалася в Житомирі й мала аналогічну організацію. Її полки очолювали полковники О. Бірюльов, Я. Бегма та О. Годило-Годлевський, уродженець Київщини, вихованець Київського кадетського корпусу й Михайлівського артучилища, учасник російсько-японської та Першої світової війн, на фронті командував бригадою. (За Директорії – командир гарматних частин, начальник артилерії Запорізького корпусу, перебував у складі інтернованої Армії УНР в Каліші) [628, с. 67].

1-ша важка артилерійська бригада корпусу також дислокувалася в Житомирі. Нею командував досвідчений генерал Дмитро Альтфатер – німець за походженням, що здобув військову освіту в артучилищі, артакадемії й Офіцерській артилерійській школі. На фронтах Першої світової війни командував гарматною бригадою; наприкінці 1918 р. виїхав до Латвії, а 1926 р. повернувся в Німеччину, де й помер 1931 р. [469, с. 36]. Його бригада мала два важких гарматних полки, якими командували полковники С. Карпов і М. Куделинський. У вересні 1918 р. її штат збільшено до трьох полків. Два з них були озброєні російськими 122-мм гаубицями зразка 1910 р. (деякі полки використовували німецькі 122-мм гаубиці Круппа зразка 1910 р.), третій полк мав 152-мм гаубиці зразка 1910 р. Таким чином, важка гарматна бригада нового штату мала 9 батарей, 36 гаубиць [5. Оп.2, спр.18, арк.38]. До складу 2-ої Волинської кінної дивізії входив 2-й кінно-гарматний полк полковника Сергія Полянського у Луцьку. Він налічував три батареї по шість російських 76-мм гірських гармат М1904 [5. Оп. 2, спр.18, арк. 38].

Таким чином, начальник артилерії генерал В. Пащенко мав у своєму безпосередньому підпорядкуванні корпусну артилерію – важку гаубичну бригаду (36 стволів). По одній легкій гарматній бригаді мали піхотні дивізії (всього 72 стволи) та кінно-гарматний полк – кінна дивізія корпусу (18 стволів). Волинський корпус мав 126 польових, гірських гармат і гаубиць. Це складало 5 гармат на 1000 козаків, що відповідало загальноприйнятим нормам європейських країн у мирний час: Росія мала перед війною 4, а Німеччина і Франція – 6.

Артилерію 2-го Подільського армійського корпусу формував зі своїм штабом у Вінниці її начальник генерал-хорунжий Іван Пащенко. Свою корпусну 2-гу важку гарматну бригаду він розмістив у Жмеринці. Її командиром призначено досвідченого артилериста полковника Семена Рахмина, а командирами полків – полковників П. Савицького і М. П'яточенка. Структура бригади була аналогічна 1-й важкій Волинського корпусу. Кінно-гірський дивізіон полковника В. Матвіїва розмістився у Могилеві-Подільському. Дивізійну артилерію корпусу складали: 3-тя легка гарматна бригада у Проскурові під командуванням генерала Миколи Лунського (помічник – полковник Р. Грибовський), командири полків – полковники А. Русанов (з жовтня – підполковник С. Іванів), І. Ідзьковський та О. Вікентіїв, а також 4-та легка гарматна бригада, яка дислокувалася у Вінниці. Її очолював генерал Павло Мещеринов, в роки Першої світової війни – командир 8-ої Сибірської гарматної бригади. Не менш досвідченими були командири полків О. Казанцев, Д. Андріїв і В. Сварика [5. Оп.1 спр. 33, арк. 409].

Відзначимо Василя Сварика, виходця зі старовинної української шляхетної родини на Ромненщині, який після закінчення Орловського кадетського корпусу поступив до елітного Олександрівського військового училища, але невдовзі перейшов до Костянтинівського артилерійського, згодом закінчив артакадемію та Офіцерську артшколу. В роки Першої світової війни В. Сварик весь час перебував на фронті: командував

дивізіоном, гарматною бригадою, був помічником начальника артилерії Особливої армії, нагороджений 12 бойовими нагородами. За Центральної Ради разом із братом Петром, полковником російської армії, брав активну участь у військовому будівництві, у боях із більшовиками, в ході яких той загинув. Залишившись на службі в армії Української держави, В. Сварика командував полком недовго: у жовтні був призначений помічником командира артбригади. Згодом служив у Армії УНР, де очолив ГАУ, і разом з її частинами інтернований до Польщі. В середині 1920-х рр. виїхав до Франції. Помер у роки Другої світової війни [759, с. 161-163]. Цей приклад яскраво свідчить про високий якісний склад командних кадрів артилерії сухопутних військ Української держави, його величезні потенційні можливості.

Згідно зі штатами укомплектовано старшинами кінно-гарматний полк кінної дивізії, а також розгорнуто восени у Вінниці окремих мортирний дивізіон полковника Д. Андрієва [5. Оп.1, спр.33, арк. 28].

Швидкими темпами розгорталася артилерія 3-го Одеського армійського корпусу. Її начальник генерал Микола Данилович у роки Першої світової війни вже був генерал-інспектором артилерії 39-го армійського корпусу (після падіння Гетьманату перебрався в Крим, служив в армії генерала Врангеля, згодом емігрував до Югославії, де служив у Військовому міністерстві (помер у 1936 р.) [81. 1937. №18]. Його 5-та легка гарматна бригада під командуванням полковника Германа Зольднера розмістилася в Одесі. Тут же, в корпусах Сергіївського артучилища, знаходилися кадри гарматних полків полковників В. Добровольського, Р. Столбовського і Г. Суткового (згодом останнього замінив полковник В. Шереметьєв). 6-та легка гарматна бригада дислокувалася в Миколаєві. Нею командував генерал Євграф Іванів, а полками – полковники М. Родович, В. Сухотін і підполковник М. Чернобаїв. В Одесі розмістилася корпусна 3-тя важка гарматна бригада полковника Павла Динниківа (командири полків – полковник Є. Ільєвич і підполковник О. Лейбін), а 3-й кінно-гірський гарматний полк полковника

П. Маккавейського – у Могилеві-Подільському. Для проведення бойових стрільб артилерії й тактичних навчань корпус мав під Одесою артолігон під командуванням підполковника Є. Шайтанова [5. Оп.1, спр.33, арк. 382, 409].

Найсприятливіші умови для комплектування були в начальника артилерії 4-го Київського армійського корпусу генерала Сергія Лукашевича (1868–1935). Українець із Пирятина, вихованець Полтавського кадетського корпусу, Михайлівського артучилища та артакадемії, на фронті командував гарматною бригадою, мав багатий життєвий досвід (йому було 60 років). Восени 1918 р. переведений начальником відділу ГАУ. Серед архівних документів виявлено величезну кількість рапортів офіцерів російської армії, які мешкали або опинилися в Києві, з проханням прийняти їх на службу в артилерійські частини [628, с. 127].

Корпусну 4-ту важку гарматну бригаду на чолі з генерал-значковим (генерал-лейтенантом) Миколою Романовським (українець за походженням, мав блискучу освіту, пройшов три війни, на фронті командував бригадою) розміщено в Житомирі. Її полками командували полковники В. Модзелевський і Є. Болхорський. 7-ма легка гарматна бригада полковника Бориса Дем'яновича базувалася в Святошино під Києвом. Її полками командували полковники І. Сиром'ятников, В. Савицький і П. Григорович. У Черкасах спільно зі штабом своєї 8-ої пішої дивізії розмістилася 8-ма легка гарматна бригада генерала Леоніда Островського, українця за походженням, який закінчив Київський кадетський корпус, елітне 1-ше Павлівське військове училище, офіцерську артшколу, брав участь у китайській кампанії 1900 – 1901 рр., російсько-японській та Першій світовій війнах, на фронті командував гарматною бригадою [628, с. 150].

Досвідченими були й командири його полків. Генерал-майор Микола Дмитріїв (1862–1955), вихованець кадетського корпусу, Михайлівського артучилища, у Першу світову війну – командир гарматної бригади, генерал-майор, до українського війська зголосився у березні 1918 р. У рапорті на ім'я Військового міністра він писав: “Бажаючи служити в Українській армії, яка

формується, прошу зарахувати мене в списки кандидатів й надати посаду відповідну моєму рангові. Zobov'язуюся чесно служити Україні". Але внаслідок недовіри до російського генералітету за Центральної Ради розгляд його питання затягнувся й лише за Гетьманату він був прийнятий на службу командиром гарматного полку. Однак його служба Україні обірвалася восени 1918 р. з приходом до влади Директорії, яка з політичних міркувань вилучила з війська сотні генералів і вищих старшин. Утім, більшість із них прагнула продовжувати боротьбу з більшовиками, тому й перейшли до Добрармії генерала Денікіна чи збройних сил Півдня Росії генерала Врангеля, де служило багато українців з Причорномор'я. Цей шлях пройшов і генерал М. Дмитріїв, який згодом емігрував до США, де помер у 1955 р. [571, с. 145].

Антон Денікін у праці “Нариси російської смуги” чимало уваги приділив Україні, зокрема періоду Гетьманату. Він зазначив, що в момент приходу до влади П. Скоропадського УНР не мала повноцінної армії, а військовому будівництву в Українській державі заважала німецька адміністрація. “Німці всіяко чинили опір організації української армії, – слушно зауважував російський генерал, – вважаючи її небезпечною для себе, і допускали лише існування її кадрів... Підготовка цих кадрів – штабів без військ – йшла планомірно і ґрунтовно”. Водночас А. Денікін стверджував: “Офіцерський склад її (армії Української держави. – Авт.) був майже виключно російським. Генералітет і офіцерство йшли в армію тисячами, незважаючи на офіційне паплюження Росії, на необхідність ламати російську мову на галицьку, нарешті на психологічну скрутність присяги на “вірність гетьманові і Українській державі”. Втім, генерал безпідставно вважав, що головними мотивами “вступу на гетьманську службу були: безпринципність одних – “все рівно кому служити, лише б платили”, та ідейність інших, які вважали, що українська армія стане “готовим кадром для армії російської” [354, с. 145–146].

Аналогічно вважав і сучасний російський військовий історик С. Волков. Він відзначав, що у 1918 р. в Україні було близько 90 тис. офіцерів і

генералів російської армії. “Однією з форм самоорганізації офіцерства була служба в гетьманській армії. Гетьманська влада, на відміну від петлюрівської, не була на ділі ні націоналістичною (лише в силу необхідності вживаючи “самостійні” атрибути і фразеологію), ні антиросійською. Це давало можливість навіть покладати деякі надії на неї та її армію як на зародок сил, здатних з часом визволити від більшовиків і відновити всю Росію... Всі посади в гетьманській армії займали російські офіцери, в абсолютній більшості навіть не українці по національності” [810, с. 4-5].

Остання теза, на нашу думку, є бездоказовою. Документи Військового міністерства та Персональної управи свідчать, що серед офіцерів і генералів армії Української держави, й артилерії зокрема, українці займали досить велику частку. Це підтверджують наведені списки командирів гарматних бригад і полків. Майже всі вони і значна частина генералів і старшин росіян за походженням продовжували службу в українському війську до кінця його існування. Одним із них був командир гарматного полку 8-ої легкої гарматної бригади Київського корпусу полковник Віктор Абаза (1864–1931), росіянин, який закінчив Псковський кадетський корпус, Костянтинівське артилерійське училище, брав участь у російсько-японській і Першій світовій війнах. На фронті командував артилерійським дивізіоном. Службу в українській армії розпочав 1917 р. командиром куреня Сірої дивізії. За Директорії УНР командував Сірою дивізією в боях з більшовиками. До речі, поет Павло Тичина був у нього редактором україномовної дивізійної газети “Воля”. Згодом В. Абаза перебував у складі інтернованих частин Армії УНР у Польщі. Похований на православному цвинтарі Воля у Варшаві в 1931 р. [522, с. 9]. Кінно-гірським полком кінної дивізії 4-го корпусу, який дислокувався у Білій Церкві, командував полковник М. Гоцинський.

Начальником артилерії 5-го Чернігівського армійського корпусу призначили генерала Петра Деревницького. За спиною 64-літнього військовика залишилося навчання в артилерійському училищі, артилерійській академії, Офіцерській артилерійській школі, участь у російсько-турецькій, Першій світовій війнах. На фронті обіймав

посаду начальника артилерії корпусу. Його помічником був 38-річний генерал-хорунжий Микола Годлевський, поляк за походженням, уродженець Житомира, який закінчив кадетський корпус, артучилище й артакадемію. Невдовзі він став інспектором артилерії корпусу. За Директорії продовжував службу, навесні 1919 р., командуючи артилерією Північної групи Армії УНР, брав участь у боях на більшовицькому фронті [628, с. 67-68].

Місцем формування і дислокації 9-ої легкої гарматної бригади генерала Федора Снесаріва та його полкам під командуванням полковників К. Ахматова, К. Голікова і Є. Саковича П. Деревицький обрав місто Ніжин. Там же розмістилася 10-та гарматна бригада полковника Сергія Базаліського та його полки під командуванням полковників П. Здоренка, О. Полякова і М. Чернівецького. 5-та важка гарматна бригада під командуванням М. Зайцева та її полки полковників Н. Зайцева, М. Батурського та П. Дергача, а також кінно-гірський гарматний полк полковника М. Харкевича дислокувалися в Чернігові. Начальником корпусного полігона був полковник Казимір Годлевський, поляк за походженням, високоосвічений офіцер [5. Оп.1, спр.33, арк. 407].

Біля витоків артилерії 6-го Полтавського армійського корпусу стояв уже згаданий генерал Євген Пащенко, уродженець Полтавщини. Справою комплектування своїх частин кадрами займався особисто. Коли він дізнався, що всіх старшин шести гарматних батареї 32-ої гарматної бригади (близько 30 осіб, яких планувалося зарахувати до його корпусу) австрійське командування утримує у в'язниці, то негайно вжив певних заходів. Виїхав до Києва, де зустрівся з Головним інспектором артилерії армії генералом С. Дельвігом, звертався до начальника Головного управління Генштабу генерала О. Галкіна. Він все ж довів, що звинувачення старшин бригади у належності до збільшовиченого 2-го гвардійського корпусу були безпідставними, оскільки ще в грудні бригада українізувалася й вийшла з корпусу. Внаслідок чималих зусиль і наполегливості близько 20 старшин звільнили з Чернівецької тюрми й зарахували до артилерії 6-го корпусу. Невдовзі визволено й решту вояків, вивезених австрійцями до таборів Закарпаття [9. Оп.1, спр. 20, арк. 59].

Варто звернути увагу на спогади генерала М. Омеляновича-Павленка, який тоді перебував у Полтаві та міг відтворити процес формування артилерії корпусу. “Я все ж таки мав час кілька разів відвідати наші гарматні кадри. Інтелектуально й фахово вони стояли дуже високо. Що ж до свідомості національної, то треба було бажати більшого. Але як люди культурні, вони хутко надолужували й цю хибу. В особі начальника артилерії корпусу полковника Паценка (старшого), наші гарматчики мали доброго національного провідника й досвідченого інструктора. Гарматчики були розташовані в касарнях, де ще в часі війни містилася піша військова старшинська школа... Можна з повною відповідальністю сказати, що вищі керівники військової справи зібрали у Полтаві серйозні інструкторські сили, які без сумніву виконали б з часом поставлені перед ними завдання. А присутність певного кадру національно свідомого елемента серед старшин, на тлі лояльності до українського визвольно-державницького руху, відкривала перед нами сприятливу можливість для вщиплювання їхнім частинам певних національних ідеалів” [329, с. 67-68].

30 вересня 1918 р. начальником артилерії Полтавського корпусу призначили 52-річного генерала Віктора Зелінського, теж національно свідомого українця з Катеринославщини з блискучою військовою освітою, учасника російсько-японської та Першої світової воєн, кавалера декількох російських орденів і Золотої Георгіївської зброї. На фронті він командував гарматною бригадою та стрілецькою дивізією, з якою потрапив в оточення й перебував у німецькому полоні. За сприяння Союзу Визволення України сформував із військовополонених українців Синю дивізію (1-шу Українську стрілецьку) та привів її до Києва. Невдовзі уряд УНР її розформував, а генерала відправив у резерв. Відновлений на службі за Гетьманату, В. Зелінський командував важкою гарматною бригадою. За Директорії командував фронтом, у 1920 р. очолював Військову місію при посольстві УНР у Варшаві, відвідував табори інтернованих частин, видав книгу спогадів “Синьожупанники” (1940). Помер у польському місті Сопоті в 1940 р. [572, с. 125; 212, с. 2–10, 76; 699, с. 22–24].

11-ою легкою гарматною бригадою у Полтаві командував полковник Володимир Навроцький, а її полками – полковники Ф. Свешніков, І. Данилевський і П. Кривенко. 12-та легка гарматна бригада базувалась у Кременчуці. Командував нею генерал Іван Лукін, а полками – полковники Б. Василенко, І. Кирей та Є. Горленко. У Ромнах розмістилася корпусна важка гарматна бригада генерала Левка Богаєвського, уродженця Полтавщини, який закінчив Полтавський кадетський корпус, артучилище й артакадемію, на фронті командував гарматною бригадою [628, с. 43]. Його помічником був полтавець генерал Федір Кондратівський, а командирами полків – полковники С. Толкушкин і М. Тальвінський.

Кінно-гірським гарматним полком кінної дивізії командував полковник Борис Палій-Неїло. Народився в старовинній родині шляхтича-військовика, освіту здобув у Полтавському кадетському корпусі. Згодом закінчив військове училище, Академію Генштабу. Після Лютневої революції 1917 р. в Росії перевівся з Москви до Полтави. Виявив себе свідомим прихильником Центральної Ради, брав участь у роботі I і II Всеукраїнських військових з'їздів, обирався членом Українського Генерального Військового Комітету, де тісно співпрацював із С. Петлюрою, був помічником Генерального інспектора артилерії. Все це не стало перепоною для гетьмана П. Скоропадського, який затвердив полковника на досить високій посаді. Пізніше Б. Палій-Неїло служив в Армії УНР, став генералом, брав участь у боях, деякий час викладав курс артилерії у Спільній юнацькій школі. Після інтернування у Ланцуті мешкав у Перемишлі, де заснував іконописну майстерню, в роки Другої світової війни емігрував до Німеччини, потім у США, де й помер 1956 р. [628, с. 151–152]

З усіх генералів-артилеристів армії Української держави найгрунтовнішу фахову освіту здобув начальник артилерії 7-го Харківського армійського корпусу Михайло Добровольський: закінчив кадетський корпус, артучилище, дві академії. У Першій світовій війні командував 23-ою гарматною бригадою (згодом служив в армії генерала Денікіна, перебував у еміграції в Югославії,

де очолював Товариство офіцерів-артилеристів. Помер у 1949 р. в Австрії) [467, с. 165-166]. Гарматні частини він комплектував зразковими фахівцями. На посаду командира корпусної 7-ої важкої гарматної бригади затвердив генерала Володимира Лахтіонова, який після закінчення кадетського корпусу, артучилища й артакадемії викладав у Офіцерській артшколі. Брав участь у російсько-японській і Першій світовій війнах, командував гарматною бригадою. Полками командували полковники О. Морович і М. Тимофіїв. Бригада базувалась у Харкові.

13-ою легкою гарматною бригадою, яка дислокувалася в Ізюмі, командував генерал Олександр Бенуа, досвідчений 56-літній військовик, а полками – полковники П. Чашинський, С. Власенко і В. Сварика. 14-та легка гарматна бригада генерала Ігоря Телешова розмістилася в Білгороді з усіма своїми полками, якими командували полковники М. Волчанський, Миткевич-Волчанський і Е. Башинський. Серед них відзначимо Еспера Башинського, українця за походженням, вихованця Полтавського кадетського корпусу й Михайлівського артучилища, який на фронтах світової війни командував дивізіоном, отримав 7 бойових нагород (згодом командував бригадою в Армії УНР, був начальником артилерії Волинської групи, став генерал-хорунжим) [571, с. 114].

Начальником артилерії 8-го Катеринославського корпусу призначили генерала Іллю Жуківа, вихованця Київського кадетського корпусу, Костянтинівського артучилища, учасника двох війн [628, с. 51]. Його штаб розмістився у Катеринославі. Тут же формувалася 8-ма важка гарматна бригада на чолі з полковником Володимиром Поповим зі своїми полками (командири – полковники Л. Андріїв та О. Ціцерон) і кінно-гірський гарматний полк полковника О. Рогози. У складі корпусу розгорталася 15-та легка гарматна бригада генерала Тіта Бенескула (командири полків – полковники М. Гончарів, П. Пантелєєв та В. Лебединський) і 16-та бригада під командуванням полковника Володимира Левковця. Її полками, що дислокувалися в Олександрівську (тепер Запоріжжя), командували полковники Л. Кованько, В. Біляєв і В. Грейц

[5. Оп. 1, спр. 33, арк. 408]. Начальником корпусного артполігона був підполковник О. Лютомський.

Формування постійних кадрів артилерії корпусів, а це загалом 32 гарматні полки, за умов німецької окупації, нестабільного стану в країні, підривної діяльності більшовиків і соціалістичних угруповань, вимагало величезних зусиль від керівництва держави, уряду і командування. “З утворенням армії у мене не йшло гладко, – згадував П. Скоропадський. – Німці нічого не мали проти сформування восьми корпусів, але нічого не мали проти у той час, коли все, що потрібно було до сформування армії, знаходилося в руках німців, мені було недостатньо. Мені потрібно було якнайскоріше сформувати ці корпуси, для цього мені потрібні були казарми, а їх німці не давали... З усіх корпусних штабів йшли дуже тривожні повідомлення” [373, с. 268–269]. Зрозуміло, що німці дбали не про українську армію. Основні зусилля німецьких військових і дипломатів були підпорядковані головному завданню східної компанії центральних держав – взяти з України хліб і сировину (40 млн пудів зерна, 11200 вагонів деревини й ін.).

Навіть після поїздки в Берлін (4–15 вересня) і переговорів з імператором Вільгельмом II міжнародне становище держави залишалося складним. Про це свідчить архівний документ – звіт про нараду, яку 6 жовтня 1918 р. проводив у Києві міністр О. Рогоза. На неї запрошено командирів корпусів і начальників артилерії. У доповіді Головного інспектора артилерії армії генерала С. Дельвіга відзначалося: комплектування старшинським складом майже завершено в гарматних частинах 3-го корпусу (начальник артилерії генерал В. Пащенко), 4-го (генерал С. Лукашевич) і 6-го (генерал В. Зелінський), але в інших – становище незадовільне, особливо погано укомплектовані кінно-гірські полки, деякі з них мають всього третину старшин. Начальники артилерії корпусів скаржилися на нестачу казарм для поповнення, яке згідно з планом призову мало надійти 15 листопада. В. Зелінський доповідав, що деякі його бригади, зокрема корпуси у Ромнах, можуть прийняти лише половину людей. Начальники артилерії корпусів

скаржилися на нестачу озброєння, передусім 76-мм гірських гармат, 122-мм гаубиць і 107-мм далекобійних гармат важкої артилерії. Генерали В. Пащенко, С. Лукашевич і В. Зелінський піддали критиці Військове міністерство, за розпорядженням якого з армії звільнили велику кількість молодих старшин, які в роки війни закінчили школи прапорщиків, здебільшого українців (це розпорядження невдовзі скасували). Учасники наради окреслили також низку заходів для прискорення формування української артилерії [5. Оп. 2, спр. 37, арк. 61].

Отож, на наш погляд, уже згаданий Б. Монкевич перебільшував, коли у праці “Організація регулярної армії Української Держави у 1918 році” стверджував: “Формування армійських корпусів проводилося досить успішно і в середині літа 1918 р. у корпусах старшинські і підстаршинські кадри були сформовані цілком, а вояцькі кадри доходили до 16% основних скорочених штатів” [677, с. 110].

Поряд із артилерією корпусів, яка комплектувалася лише старшинським складом – від командирів гарматних бригад до гарматних чот (тепер – взводів) – та частково підстаршинами, в армії Української держави були сформовані або перейшли у спадщину від Центральної Ради декілька гарматних частин у складі Запорізької, Сірої дивізій та інших формувань. Зокрема, у складі Окремої запорізької дивізії генерала Олександра Натієва діяв 1-й Запорізький гарматний полк полковника В. Парфеніва, який дислокувався на Старобільщині та мав дві батареї 76-мм легких польових гармат (8 одиниць) і батарею 122-мм гаубиць.

До цієї дивізії входив також славнозвісний Окремий Запорізький кінно-гірський дивізіон під командуванням полковника Олекси Алмазова. Він також був створений ще наприкінці 1917 р. і брав участь у боях з більшовиками. Його засновник і командир О. Алмазов народився на Волині, закінчив артучилище й служив у кінній артилерії. За Центральної Ради у складі Запорізького корпусу бився з червоними під Гребінкою, Полтавою, Харковом і в Криму. Згодом дивізіон Алмазова охороняв українсько-

російський кордон на Слобожанщині, деякий час перебував у Харкові. “Кінно-гірський дивізіон, яким командував полковник Алмазов, – писав Б. Монкевич, – був лялькою у порівнянні з рештою частин корпусу. Найкраще зорганізований, найкраще виєкіпований і на славу вишколений, він був окрасою запорожців” [679, с. 158]. На озброєнні чотирьох батарей дивізіону було 16 76-мм російських гірських гармат. Батареями командували старшини – українці О. Чубенко, О. Пилипчук, В. Костенко.

1-шу Стрілецьку козацьку дивізію (або Сіру) у кількості 140 старшин і 5000 козаків сформували в Австрії з полонених українців. Після прибуття на Наддніпрянщину вона дислокувалася на демаркаційній лінії з Росією в районі Конотопа. У цьому місті й розмістився її штаб, а 1-й Козацький гарматний полк, який входив до її складу, дислокувався в м. Алтинівка. Він мав дві батареї 76-мм польових гармат і одну 122-мм гаубицю, всього 12 стволів.

Коли за домовленістю між гетьманом П. Скоропадським і полковником Є. Коновальцем у серпні 1918 р. відновлювалося формування Січових Стрільців, у його складі сотник Роман Дашкевич відновив окрему батарею 76-мм гармат, яка дислокувалася у Білій Церкві. В Українській Державі було сформовано лише одну повнокровну дивізію – Окрему Сердюцьку. Набір добровольців до неї оголошено в липні 1918 р. Він пройшов досить організовано, й невдовзі дивізія нараховувала 5000 вояків під командуванням генерала Віктора Клименка, який служив у військах Центральної Ради та командував корпусом на Поділлі. У складі Сердюцької дивізії в Києві сформовано Сердюцький гарматний полк, який очолив полковник І. Гринченко (з 10 серпня – полковник В. Афанасієв). Полк налічував чотири батареї, з них одну гаубичну, всього 16 стволів (щоправда, згідно з планом дивізія повинна була мати гарматну бригаду, але її формування не відбулося) [5. Оп. 2, спр. 126, арк. 69]. П. Скоропадський вважав цю дивізію своєю гвардією й неодноразово відвідував її, цікавився ходом формування. “В листопаді очікувався набір, деякі частини вже формувалися, зокрема

Сердюцька дивізія, – згадував гетьман, – причому, незважаючи на недоброзичливість, яка відчувалася в російських колах, формування йшло чудово, підбір офіцерів був прекрасним, а новобранці молодець до молодця... Частини, які я переглянув, нічим у розумінні вишколу, не відрізнялися від частин старої імператорської гвардії” [373, с. 268].

Попри всі недоліки, на початку листопада комплектування гарматних частин армії Української держави старшинами й підстаршинами було у стадії завершення. ГАУ проводило велику роботу щодо матеріального забезпечення артилерії. Взято на облік і під охорону 89 постійних і тимчасових артскладів, зокрема у Вінниці, Дубно, Луцьку, Жмеринці, Чернігові, Єлисаветграді, Проскурові, Кам’янці-Подільському й інших містах. На оснащення артилерії працювали машинобудівні заводи у Харкові, Юзівці (тепер Донецьк), Нікополі та Одеське і Ніжинське артилерійські депо [6. Оп. 2, спр. 280, арк. 21–22 зв.]. Зауважимо, що артсклади були досить великими. Про це свідчить лист командира 17-го австрійського корпусу генерала К. Фляйшмана до українського ГАУ 9 серпня 1918 р. Він просив негайно взяти під свою охорону склад у Вознесенську, де знаходилося 400 тис. артснарядів. На прикордонному Волочиському артскладі восени 1918 р. зберігалися дев’ять гармат і 12,5 тис. снарядів; на складі у Бірзулі – 16 тисяч [5. Оп.1, спр. 20, арк. 68; спр. 30, арк. 216]. П. Скоропадський справедливо відзначав: “В Україні залишилися запаси усілякої зброї, снарядів і різноманітного майна від наших діючих армій. Ці, за своєї величиною, казкові запаси були розкидані по усій Україні. Зрозуміло, що головна їх маса знаходилася у ближньому тилу наших колишніх армій, в Подільсько-Волинській та Київській губерніях... Те, що знаходилося в Україні, було достатньо для оснащення не однієї, а кількох армій” [373, с. 186]. Щоправда, чималу частину пограбували загони місцевих отаманів.

Отже, за Гетьманату закладено основи для розвитку регулярного сухопутного війська армії Української держави, зокрема української артилерії, яка за своєю організацією, комплектуванням командирськими

кадрами та озброєнням стала врівень з артилерією армій європейських країн. “Шість місяців тяжкої безупинної роботи, – наголошував у прощальному наказі по армії П. Скоропадський, – дали нам можливість створити ставну і міцну систему управління Військовим Міністерством, сформувати певні кадри восьми корпусів, які можуть зараз прийняти заклик не тільки рекрутів, але й будь-який мобілізаційний вік”. Вищенаведений документ і мемуари служать вагомим аргументом на користь гетьмана П. Скоропадського і Б. Монкевича, який стверджував, що “коли б Гетьманському Урядові було б вдалося вчасно поповнити військовозобов’язаними утворені кадри, справа існування незалежної Української держави була б розв’язана назавше” [677, с. 112]. З цим висновком важко не погодитися. Ініціативи гетьмана насамперед стримувала іноземна військова присутність, а також російська імперська спадщина (в його уряді було чимало вчорашніх кадетів). На думку сучасного київського дослідника Владислава Верстюка, нереалізованість планів гетьмана, хиткість його позицій полягала ще й в тому, що консервативна ідея в Україні не мала тоді достатньої соціальної бази [461, с. 39].

Головні принципи організації і бойового застосування артилерії армії Української держави були успадковані Армією УНР, а також Червоною (Радянською) Армією, коли в структури армій, корпусів, дивізій входили гарматні бригади і полки. Наприклад, у штати дивізій 1940 – початку 1960-х рр. входило два артполки (гарматний і гаубичний), подібно тому, як до піхотної дивізії часів Гетьманату входила бригада у складі двох гарматних полків, щоправда, зведених у бригаду. Майже не було різниці в їх кількісному складі та видах озброєння.

Організація і бойові дії артилерії Армії УНР

Військове будівництво за доби Директорії УНР відбувалося у надзвичайно складних зовнішньополітичних і внутрішніх умовах, насамперед, у безпосередній збройній боротьбі проти військ червоної і білої Росії, Польщі.

Вони й визначили характерні особливості процесу організації, озброєння і бойової діяльності української артилерії, впливаючи на розбудову збройних сил відновленої 26 грудня 1918 р. Української Народної Республіки. Власне, в той день Директорія обрала уряд на чолі з В. Чехівським; посаду військового міністра обійняв О. Осецький, якого в січні замінив О. Греків, а в лютому 1919 р. О. Шаповал.

На відміну від доби Української Держави гетьмана П. Скоропадського, коли військове будівництво здійснювалося загалом у мирних умовах планово, поступово і централізовано (спочатку формувалися управління корпусів, дивізій і гарматних бригад, частини укомплектовувалися командними кадрами і озброєнням, забезпечувалися всім необхідним для доповнення особовим складом) армія Директорії творилася у ході стихії загальноукраїнського антигетьманського повстання знизу – коли до її ядра, єдиної регулярної частини – Окремого загону Січових Стрільців полковника Є. Коновальця (1500 вояків) – приєднувалися окремі частини гетьманського війська, різні повстанські формування партизанського типу і різної політичної орієнтації. “Загальне число козаків, головним чином селян, що стали на заклик Директорії в ряди українського війська, на той час перевищувало 300 тисяч душ, – зауважив генерал М. Капустянський, характеризуючи армію УНР тих днів. – Більшість військових з’єднань виникли революційним шляхом і являли мало організовані дрібні тактичні одиниці зі своїми отаманами на чолі, що часто-густо дуже мало тямали у військовій справі” [555. Ч.1, с. 20].

Особливо фатальні помилки Директорія допустила у кадрово-організаційній політиці. У спадок від Гетьманату вона отримала генералітет і старшинський склад 8 армійських корпусів, 16 піших дивізій, 26 гарматних бригад або 73 гарматних полків, яких слід було негайно використати, оскільки значна частина прагнула перейти на службу в Армію УНР. “На жаль, – відзначав генерал, – новий військовий міністр, він же Начальник Генерального Штабу генерал Осецький, як і уряд, з недовірою поставились до старшин Генерального Штабу і витиснули цю інтелігентну військову силу з України” [555. Ч. 1, с. 20].

Чималих втрат зазнала артилерія. Здебільшого із зазначених причин Армію УНР покинули всі 8 начальників артилерії армійських корпусів, 22 командири гарматних бригад і 62 командири гарматних полків, тобто 86% вищого командного складу. Ці втрати частково компенсували самовідданою працею і вірною службою Україні генерали і полковники Генерального штабу, що залишилися в артилерії Армії УНР: В. Кирей, С. Дельвіг, В. Сварика, Е. Башинський, І. Лукін, Є. Іванів, С. Тихонович, М. Русіян, Б. Палій-Неїло й ін. Саме їхніми зусиллями в надзвичайно складних умовах творилися нові структури артилерії – гарматні батареї, дивізіони, полки і бригади. “Все ж необхідно зазначити, – зауважив сучасний київський дослідник А. Науменко, – що в Армії УНР залишилися старшини – як кадрові так і молоді, що чесно і професійно виконували свої обов’язки. Їм в складних умовах доводилося і воювати, і підтримувати дисципліну і правопорядок у війську” [683, с. 95].

Формування гарматних підрозділів і частин у ході антигетьманського повстання за участю здебільшого стихійно виниклих повстанських селянських загонів і з’єднань теж мало свої специфічні особливості. На першому етапі ініціативою окремих старшин-артилеристів творилися невеликі підрозділи, зокрема гарматні батареї, які озброювалися трофейною бойовою технікою різних зразків і систем і діяли у складі своїх загонів. Оскільки ґрунтовно освічених артилерійських командирів не вистачало, тактика дій гарматних підрозділів була досить примітивною: здебільшого вони знаходилися у бойових порядках піхоти, вели вогонь з відкритих вогневих позицій, в обороні й наступі часто використовували шрапнель і картеч. “Дуже часто українська артилерія, – зазначав історик Л. Шанковський, – випереджувала піхоту в наступі, засипуючи супротивника вогнем зі своїх гармат, а у відвороті часто відступала останньою, стримуючи надто вже сильний натиск ворогів” [798, с. 45]. Як відомо, Друга українсько-більшовицька війна 1919 р. мала маневрений характер і здебільшого велася за залізницю, які використовувалися в бойових операціях. Нерідко гармати розміщалися на залізничних платформах або напіввагонах і

діяли як імпровізовані бронепоїзди, як це було у знаменитому Мотовилівському бою в листопаді 1918 р.

Процес творення національної артилерії в добу Директорії можна прослідкувати на прикладі формації Січових Стрільців. Саме Окремий загін Січових Стрільців (1500 вояків) був єдиним регулярним формуванням новоствореної Директорії у виступі проти Гетьманату, ядром її майбутніх збройних сил. Ініціатором створення артилерії, спочатку окремої гарматної батареї 76-мм польових гармат, став сотник Роман Дашкевич, офіцер артилерії колишньої австрійської армії, організатор воєнного січового руху на Львівщині. Йому вдалося дістати чотири гармати, реквізувати в угорського полку, що повертався на батьківщину, велику кількість коней і зброї, набрати з добровольців гармашів. Бойове хрещення новостворена батарея Р. Дашкевича пройшла у бою під Мотовилівкою 18 листопада 1918 р. Розміщені на рухомих залізничних платформах гармати прицільним вогнем підтримали наступ січовиків і розсіяли небезпечну атаку офіцерських дружин генерала Святополка-Мірського. “Перемога під Мотовилівкою, – відзначав учасник тих подій військовий історик полковник В. Кучабський, – була перемогою стрілецької артилерії” [539, с. 138].

У ході наступу війська Директорії з Білої Церкви на Київ, на її бік перейшли кадри 2-го Подільського армійського корпусу, тисячі добровольців, старшин і стрільців, які вступали до Українського війська. Вже 21 листопада створено дивізію Січових Стрільців. “Організація стрілецької артилерії, переведена Романом Дашкевичем, – наголошувалося в книзі “Історія Січових Стрільців”, – була ще більшим чудом... Стрілецька легка батарея за один тиждень від 21 листопада розвинулася в гарматний полк чотирьох легких батарей і однієї тяжкої” [539, с. 149]. Підвищений у ранзі до полковника, Р. Дашкевич у ході бойових дій формував нові батареї. Наприкінці листопада, коли Армія УНР підійшла під Київ, він мав п’ять батарей легких 76-мм гармат, батареї 122-мм і 152-мм гаубиць, які склали гарматну бригаду Січових Стрільців і зіграли важливу роль у звільненні

столиці України. Зокрема, при вступі до Києва українська артилерія загалом нараховувала вже 25 батарей або близько 100 гармат. Скориставшись тимчасовою перервою в боях, полковник Р. Дашкевич із артилеристів і гармат гетьманського Сердюцького полку створив кінно-гірську 76-мм батарею, а на базі захопленої техніки в Артилерійській школі сформував чотири батареї 76-мм гармат, батарею 122-мм гаубиць і батарею 107-мм далекобійних гармат. “У другій половині січня 1919 р. у склад гарматної бригади СС, – згадував Р. Дашкевич, – входили 13 легких 3-дюймових (76-мм. – **Авт.**) батарей, дві гавбичні 48-лінійні (122-мм. – **Авт.**) батерії, одна важка 6-дюймова (152-мм. – **Авт.**) батарея, одна далекострільна 42-лінійна (107-мм. – **Авт.**) батарея і одна кінно-гірська батарея. Разом було 18 батерій” [500, с. 135].

Удосконалюючи організацію січової артилерії, начальник артилерії корпусу Січових Стрільців полковник Р. Дашкевич на базі 18 батарей сформував шість гарматних полків по три батареї у кожному. 1-й гарматний полк під командуванням галичанина підполковника Михайла Кураха мав дві батареї 76-мм польових гармат і кінно-гірську, 2-й полк сотника Володимира Зарицького – дві батареї 76-мм гармат і одну 122-мм гаубицю. 3-й полк підполковника Олександра Голубаїва складався з трьох батарей 76-мм гармат. 4-й сотника Дмитра Інківа – з двох батарей 76-мм гармат і батареї 122-мм гаубиць. 5-й гарматний полк полковника Дмитра Михайліва мав дві батареї 76-мм гармат і батарею 107-мм далекобійних гармат. 6-й полк сотника Яківа Бутрина мав назву важкогарматний, оскільки до його складу входили дві батареї 152-мм гаубиць і дві батареї 107-мм далекобійних гармат. Крім того, дві батареї 76-мм гармат знаходилися тимчасово у складі Волинської і Чорноморської дивізій [500, с. 135–137]. Зауважимо, що артилерія корпусу Січових Стрільців складала половину артилерії Армії УНР й нараховувала 70 гармат, 4600 вояків, з них 90 старшин і 2000 коней [240, с. 413].

Аналогічно творилися гарматні частини практично всіх з'єднань Армії УНР: Запорізького корпусу, Волинської групи й інших формувань. Їх організаційна структура, а також озброєння, були різноманітними, що

складало чималі труднощі в управлінні, а особливо в постачанні боєприпасів та іншого необхідного майна. Це примусило командування, насамперед, упорядкувати організацію артилерії Армії УНР. Провідну роль у цьому процесі відіграло Головне Управління Генерального штабу й утворена в його складі Гарматна управа на чолі з полковником Михайлом Русіяном. Крім того, при Генеральному штабі створено спеціальний комітет, який займався виключно розробкою штатів артилерії Армії УНР. До нього входили досвідчені генерали С. Дельвіг, В. Сінклер, О. Кислов, Б. Гернгрос, О. Шабле [9. Оп. 2, спр. 127, арк. 32].

Незважаючи на складні геополітичні умови, зусиллями Головного Отамана С. Петлюри, Військового міністерства, Генерального штабу, командного складу армії спішно творилися піші дивізії і полки, кінні та гарматні частини. Основу Армії УНР складали Запорізький корпус на Лівобережжі, корпус Січових Стрільців у районі Києва, Волинська група, Сіра та повстанська Дніпровська, Чорноморська, Подільська та Селянська або Київська дивізії, а також інші формування – загалом 30 тис. вояків. У складі цих формувань творилися гарматні частини і підрозділи, які мали 120 гармат [555. Ч. 1, с. 51; 371, с. 50–52].

У січні 1919 р. Військовий міністр генерал О. Осецький затвердив розроблений Гарматною управою на чолі з її начальником полковником М. Русіяном план організації артилерії Армії УНР і представлені комісією під керівництвом Головного інспектора артилерії генерала С. Дельвіга штати гарматних частин і підрозділів. Указаний план передбачав формування у складі пішої дивізії гарматної бригади з трьох полків; кінна дивізія повинна була мати кінно-гарматний полк. У зв'язку з недостатньою кількістю гармат усі полки легких, важких і кінно-гірських гармат склалися з трьох батарей. Всі батареї мали по чотири гармати, за виключенням важких батарей 152-мм гаубиць і 107-мм далекобійних гармат, які мали по дві одиниці [9. Оп. 2, спр. 126, арк. 10–17]. Штат гарматної батареї нараховував: легкої – 5 старшин, 12 підстаршин і 91 козаків, важкої – на 5 козаків менше [9. Оп. 2, спр. 127, арк. 35].

Вже в середині січня 1919 р. в Армії УНР сформували шість гарматних бригад. Щоправда, кілька з них не були укомплектовані згідно зі штатами як людьми, так і бойовою технікою. 1-ша легка гарматна бригада Волинської групи під командуванням полковника М. Годлевського (дислокувалася в Рівному) мала сім 76-мм польових гармат і чотири 122-мм гаубиці. 1-ша важка гарматна бригада цієї ж групи під орудою полковника М. Омелюсіка в Луцьку – чотири 76-мм польових гармати і чотири 122-мм гаубиці, всього 80 гармашів. 2-га легка гарматна бригада в Ізяславі під командуванням підполковника Е. Башинського мала всього чотири 76-мм гармати. 3-тя легка гарматна бригада була сформована у Проскурові й мала шість 76-мм гармат і 300 вояків. 4-та легка гарматна бригада у Вінниці сформована з кадрів артилерії 2-го Подільського армійського корпусу і складалася з шести батарей: три – 76-мм гармат і три – 122-мм гаубиць і, таким чином, мала 21 одиницю бойової техніки, але лише 154 старшин, підстаршин і козаків. Січова гарматна бригада корпусу Січових Стрільців, якою командував полковник Р. Дашкевич, після того, як передала два своїх полки в Галицьку Армію, мала 12 батарей, 48 гармат у чотирьох гарматних полках. Окрім бригад сформовано окремі гарматні полки: Сірожупанний в Конотопі (чотири 76-мм гармати), Чорноморський у Києві (дванадцять 76-мм гармат і 122-мм гаубиць), 4-й кінно-гарматний полк у Кам'янці-Подільському, який мав дев'ять 76-мм гармат і 9-й Вінницький – мав всього дві 76-мм гармати. Відзначимо ще Окремий кінно-гірський дивізіон полковника О. Алмазова в Запорізькому корпусі, кілька окремих батарей. Загалом Армія УНР мала у січні 1919 р. 152 гармати [759].

Новосформовані частини і підрозділи артилерії Армії УНР змушені були без необхідного вишколу вступати у напружені бої. Переважаючими силами Червона Армія до кінця січня 1919 р. відкинула Запорізький корпус та інші частини за Дніпро, повністю зайняла Лівобережну Україну, а 5 лютого – Київ. Упродовж лютого Армія УНР оборонялася, але під тиском червоних відступила на лінію Коростень – Бердичів – Козятин, а на початку березня відійшла у район Сарни – Проскурів – Могилів-Подільський–Броди [769, с. 53].

У ході воєнних операцій українська артилерія відіграла значну роль. Незважаючи на свою малочисельність (довжина фронту сягала 900 км і щільність артилерії становила всього 0,2 гармати на кілометр) командуванню вдалося шляхом маневрування силами й утворенням нових батареї успішно її застосовувати в оборонних боях. Архівні документи свідчать, що на обліку Головного Отамана, штабу Дієвої армії та Головного інспектора артилерії генерала С. Дельвіга була кожна батарея. Так, 14 січня 1919 р. С. Петлюра наказав полковнику Р. Дашкевичу одну кінно-гірську батарею з корпусного гарматного полку перекинути залізницею з Києва до Полтави в розпорядження начальника артилерії Запорізького корпусу [9. Оп. 2, спр. 168. арк. 219]. 11 лютого Головний Отаман розпорядився перекинути із артилерії Запорізького корпусу дві батареї важкого гарматного дивізіону, а також Республіканський гарматний полк у район Деражні. Крім того, одну легку батарею 76-мм гармат у Підволочиськ полковнику М. Шаповалу [9. Оп. 1, спр. 47, арк. 158, 160]. Головний інспектор артилерії генерал С. Дельвіг 11 лютого 1919 р. наказав командиру Подільського кадрового корпусу (Південної групи) Ф. Колодію негайно відправити залізницею одну важку батарею 122-мм гаубиць у Підволочиськ, а кінно-гірський дивізіон передати командирі Запорізького корпусу В. Сальському у Вапнярку [9. Оп. 1, спр. 47, арк. 105, 146].

Як вже відзначалося, половину наддніпрянської артилерії складала гарматна бригада полковника Р. Дашкевича із корпусу Січових Стрільців. Саме її батареї, дивізіони і навіть полки часто перекидалися на допомогу іншим фронтам чи корпусам. По суті, бригада Дашкевича стала артилерією резерву командування Армії УНР. Два найкращі гарматні полки – 2-й сотника В. Зарицького і 6-й важкий сотника Я. Бутрима, що воювали під Львовом, – передали Галицькій Армії; 5-та батарея сотника І. Грудзінського діяла у складі повстанської дивізії М. Григорієва під Одесою; 4-та поручника О. Пилькевича – у Запорізькому корпусі на Лівобережжі; 10-та – сотника М. Сипка – у Волинській групі В. Оскілка; 12-та сотника С. Білодуба – у Запорізькій Січі отамана О. Божка [500, с. 130–131]. 4 лютого начальник Генштабу наказав

полковнику Р. Дашкевичу передати тимчасово дві важкі батареї 152-мм гаубиць Запорізькій дивізії і Південному фронту, а ще дві батареї (чотири 107-мм гармати) – полковнику М. Шаповалу у Волочиськ [9. Оп. 1, спр. 22, арк. 305].

Наскільки важлива роль приділялася артилерії в Армії УНР, свідчать переговори по прямому проводу між начальником штабу фронту полковником Є. Мішковським і начальником оперативного відділу штабу Дієвої армії полковником М. Капустянським 25 лютого 1919 р. Доповідаючи про ситуацію на ділянці Східного фронту, Є. Мішковський з Козятина наголошував: “Зараз настрої частин добрий і як Ви дасте артилерію, то ми цими силами Київ може й не візьмемо, але евакуюватися Вам більше нікуди не прийдеться”. Він скаржився, що Південна група в районі Козятина зовсім не має артилерії, і просив передати йому гарматний дивізіон, який готується у Жмеринці до виїзду в Галичину, на захист ЗОУНР. “Тоді ми змогли би зайняти Фастів і Білу Церкву” [9. Оп. 1, спр. 23, арк. 324]. 28 лютого Є. Мішковський знову доповідав начальнику Генштабу: “Ми маємо на фронті одну гарматну батарею проти чотирьох ворожих. Зараз перекидаємо залізницею із Жмеринки гарматні частини”. Наступного дня він телеграфував, що нарешті прибула обіцяна 4-та Подільська гарматна батарея, але всі її гармати зіпсовані й відправлені на ремонт до Попільної. На підході до фронту була лише одна батарея 76-мм гармат з 59-го полку [9. Оп. 1, спр. 24, арк. 11]. Отож, 4 березня начальник штабу фронту з полегшенням повідомив М. Капустянському: “Ми приступили до формування двох легких гарматних полків і одного 122-мм гаубиць. Гаубиці отримуємо з Умані. За тиждень будемо мати нарешті свою гарматну бригаду. Адже без артилерії наступати Південна група не зможе” [9. Оп. 1, спр. 23, арк. 341].

Але вже на початку квітня 1919 р. українська артилерія зазнала важкої втрати. Відрізаний від головних сил Армії УНР Запорізький корпус О. Волоха в районі Умані внаслідок сильного удару Червоної Армії та зради повстанської дивізії М. Григорієва (6000 багнетів) змушений був відступити в Румунію, де його роззброєно і перекинуто до Заліщик у Галичину. При цьому

втрачено 80 гармат різного калібру і 34 тис. снарядів, тобто половину артилерії Армії УНР [769, с. 56; 387, с. 333]. У ході боїв значно скоротилася кількість гармат. Так, на початку квітня в північній групі В. Оскілка 1-ша і 17-та гарматні бригади М. Омелюсіка і О. Годлевського мали всього по шість гармат, а 18-та бригада Е. Башинського – лише чотири, всього 16 проти 23 у січні. Холмська група генерала О. Осецького мала дві 76-мм батареї по дві гармати у кожній та 1-й Залізничний гарматний полк (шість гармат). Із шести гарматних полків бригади Р. Дашкевича корпусу Січових Стрільців залишилося лише три (полковників М. Кураха і Д. Михайліва, підполковника О. Голубаїва) та підпорядкований гарматний курінь Запорізької бригади, загалом 42 одиниці. Зовсім мало артилерії використовувала Південно-Східна група Т. Яніва – 4-й Січовий гарматний полк Д. Іньківа (12 стволів). На інших фронтах діяли кінно-гірський дивізіон полковника О. Алмазова (дванадцять 76-мм гірських гармат) і Дніпровська гарматна бригада сотника О. Білокриницького (вісім 76-мм гармат і чотири 122-мм гаубиці). Таким чином, наприкінці квітня 1919 р. артилерія Армії УНР нараховувала загалом 27 батарей або 108 гармат – 4,3 на тисячу бійців, що для воєнного часу було набагато менше загальноприйнятих норм [759].

Між тим, ситуація на фронті ставала катастрофічною: війська радянської Росії витиснули українську армію на Волинь і до Збруча. На початку травня її частини скупчилися в районі Дубно – Броди, ледве стримуючи наступ 70-тисячного червоноармійського угруповання. Потужну допомогу пішим частинам надавала артилерія. В донесенні тих днів із Житомирської групи Армії УНР відзначалося, що 1-й гарматний дивізіон (14 гармат) та артбатарея Юнацької школи (4 гармати) виявили героїзм і мужність в оборонних боях, особливо під Коднею і Троянівом. “Артилеристи, – стверджено у повідомленні, – завжди в потрібній хвилі були на місцях і своїм вогнем підтримували дух і становище піхоти” [9. Оп. 1, спр. 20, арк. 505]. У цей драматичний час ініціативними енергійними заходами відзначився начальник артилерії Правобережного фронту полковник І. Василенко. Він доповідав, що

власноручно зібрав групу артилерії із трьох дивізіонів легкої артилерії та збірний дивізіон із 107-мм гаубичної, 76-мм легкої та гірської батареї і перекинув їх у район Бродів – Радзивилова [9. Оп. 1, спр. 20, арк. 317].

Незважаючи на важке геополітичне становище УНР командування, насамперед начальник штабу Дієвої армії А. Мельник, його помічник полковник В. Тютюнник, генерал-квартирмейстер генерал В. Сінклер, його помічники М. Капустянський і Є. Мішковський швидко провели реорганізацію армії. Як згадував М. Капустянський, було вирішено “численні окремі частини сполучити в 11 дивізій, в кожному по три полки піхоти, з одним гарматним полком і кінною сотнею. Для зручнішого керування ними і маневрування поводити ці дивізії в окремі групи, по 2–3 дивізії в кожній групі. До груп мали додати по бригаді кінноти та важку польову гарматну бригаду. Корпуси як тактичні одиниці касувалися” [555. Ч. 1, с. 47].

Завдяки поверненню особового складу Запорізького корпусу з Румунії вдалося суттєво поповнити піші дивізії, щоправда, до штатної чисельності їх не довели. Але структура армії, чітке підпорядкування частин вищому командуванню (цього часто бракувало раніше), організація централізованого забезпечення вже відповідали вимогам регулярного війська. На жаль, у зв’язку з недостатньою кількістю гармат і підготовлених кадрів укомплектувати дивізійну артилерію повністю було неможливо. Незважаючи на зусилля головного інспектора артилерії генерала С. Дельвіга та гарматної управи, де працювали відомі фахівці генерали Т. Федорів, В. Баньківський, полковники М. Русіян, В. Кирей та ін., поповнити артилерію до штатної кількості не вдалося. Артилерія розподілялася в дивізіях і групах дуже нерівномірно. Якщо в групі Січових Стрільців, яка мала дві дивізії, було 40 гармат, тобто 9 гармат на 1000 вояків, то Запорізька група на три дивізії отримала всього вісім – 2,6 гармат на 1000 козаків. Волинська група полковника В. Петріва (дві дивізії) мала один гарматний полк (дванадцять 76-мм польових гармат і чотири гаубиці). Найкраще поповнилася артилерією 3-тя піша дивізія підполковника О. Удовиченка (стояла на Збручі), яка на 1200

стрільців мала 16 гармат – дивізіон полковника О. Алмазова. На 1000 стрільців дивізії припадало 13 гармат. За підрахунками М. Капустянського, артилерія Армії УНР мала 30 батарей або 120 гармат [555; Ч. 1, с. 51]. Безперечно, реорганізація Армії УНР значно підвищила її боєздатність, хоча завершити формування трьох дивізій, довести їх до штатної кількості не вдалося. На кінець травня 1919 р. Сухопутні війська мали 14-15 тис. багнетів, 800–900 шабель, 350–380 кулеметів і 100 гармат. Загальна ж кількість армії із запіллям становила близько 30 тис. вояків [769, с. 61]. “Реорганізацією нашого війська, – відзначав Ісаак Мазепа, – покладено основи для існування регулярної української армії. Без цього наша попередня боротьба мала малоорганізований, напівпартизанський характер” [291, с. 197].

Специфіка воєнних операцій, а також кількість і ступінь забезпечення боєприпасами, вишкіл української артилерії визначили тактику її застосування. На відміну від російської, в добу Першої світової війни в наступі та обороні українці не спромоглися утворити для підтримки піхоти артилерійські групи. Зазвичай гарматні батареї діяли самостійно, в інтересах певних піших підрозділів або частин. Так, згідно з наказом командувача Північної групи від 17 травня 1919 р., на оборону частин на рубежі р. Горині кожен піший полк отримав по одній гарматній батареї [9. Оп. 1, спр. 8, арк. 138]. Майже завжди батареї вели вогонь із відкритих позицій прямою наводкою. В обороні або в наступі, коли доводилося відбивати контратаки противника, використовувалися снаряди – шрапнелі, які були ефективні при обстрілі кінноти. В боєкомплекті вони завжди займали левову частину – до 70–80%.

Загалом наддніпрянська артилерія була озброєна гарматами російського виробництва, тактико-технічні дані якої наведено у попередньому розділі праці. Поряд із ними під час евакуації австро-німецького війська із України на озброєнні деяких гарматних частин з’явилися захоплені німецькі гармати. Їхні бойові можливості характеризує таблиця [9. Оп. 2, спр. 270, арк. 24].

Бойова характеристика німецьких гармат

Зразки	Вага снаряда, кг	Макс. дальність, м
77-мм польова гармата	6,85	8400
88-мм польова гармата	7,5	6500
105-мм гармата	17,8	10300
105-мм легка гаубиця	15,8	6380
120-мм важка гармата	16,5	7300
150-мм важка гармата	50,5	15600
150-мм польова важка гаубиця	40,5	8500
210-мм мортира	83	9100

Щоправда, у зв'язку із браком боєприпасів, а також кращими якостями російської бойової техніки, артилерійські командири намагалися позбутися німецьких гармат (заміняли їх російськими). Вже влітку 1919 р. крупівської техніки в Армії УНР практично не було.

16-17 липня 1919 р. під натиском поляків Галицька Армія відступила на Збруч і об'єдналася з Армією УНР. Порівнюючи обидві формації, М. Капустянський відзначав: “Загалом Українська Наддніпрянська армія була менш організована й упорядкована, ніж Галицька, карність мала теж слабшу, запілля і постачання кепсько налагоджені” [555. Ч. 2, с. 28]. Дійсно, централізоване постачання армії впродовж усієї Другої українсько-більшовицької війни не було організовано. Цей недолік стосувався також її артилерії. Відновлене Головне Артилерійське Управління (ГАУ), яке тимчасово очолював генерал Федорів, мало управу постачання (начальник – полковник М. Русіян), що складалася із відділів постачання: гармат (полковник Едель), амуніції (полковник Зайковський), боєприпасів (полковник Радулович), пороху та вибухових речовин (полковник В. Кирей), замовлень і прийомки (генерал І. Копестинський) та ін. [9. Оп. 2, спр. 5, арк. 110]. Але ГАУ не мало розгорнутих структур і цілком залежало від Головного управління Генштабу. Впродовж усього свого існування ГАУ постійно боролось за надання йому широких прав у забезпеченні артилерії всім необхідним для бойових дій.

Забезпечення гарматних частин озброєнням, кіньми, боєприпасами, обмундируванням, продовольством здебільшого лягало на плечі їхніх командирів. Вирішення цих проблем розглянемо на прикладі гарматної бригади корпусу Січових Стрільців, якою командував полковник Р. Дашкевич. Коли у червні 1919 р. у бою за Бердичів його бійці захопили 11 гармат, комбриг утворив з них гарматну батарею й приєднав до себе. Таким чином, кількість гармат бригади збільшено до 77. У бригаді було 2050 коней, які здобувалися в боях як трофеї або реквізувалися в австро-німецьких частинах, коли їх відправляли з України. Проблему обмундирування своїх вояків вирішив полковник Р. Дашкевич. В ешелоні, що належав бригаді, знаходився вагон із сукном, яке було прихоплене при відступі з Києва. Зусиллями комбрига в Тернополі галицькі кравці пошили 4000 одностроїв і зразково одягли всю бригаду. “Гармаші всіх 20 батарей та кінної розвідки вбралися в гарні однострої з червоними випустами, артилерійськими відзнаками на комірі: “СС” і гирла гармат навхрест, – згадував Р. Дашкевич. – У такі однострої була убрана і кіннота СС, де з жовтими кавалерійськими відзнаками і “СС” та шаблі навхрест. Гармаші і кіннотники СС були найкраще і найпарадніше убрані з усіх частин української армії” [500, с. 163]. Однак не всі артилерійські командири володіли таким господарсько-організаторським хистом.

У середині липня 1919 р. до збройних сил УНР приєдналася Галицька Армія, яка становила досить вагому силу, набагато зміцнивши українське військо в його боротьбі за незалежність із більшовицькою Росією й суттєво вплинувши на стратегічну ситуацію на Наддніпрянщині. УГА мала три корпуси по чотири стрілецькі бригади в кожному і чотири новосформовані бригади, значну кількість артилерії. Зауважимо, що галицька бригада (6-7 тис. бійців) чисельністю перевищувала Наддніпрянську дивізію, а також дивізію Червоної Армії. Зокрема, 10-та дивізія Січових Стрільців, одна з найкраще укомплектованих в Армії УНР, мала близько 3000 вояків, з них 200 старшин, 3-тя дивізія О. Удовиченка – 2300 багнетів і 100 шабель.

Радянська 45-та стрілецька дивізія у ті дні мала 4000 старшин і стрільців [769, с. 93; 365. Табл. 6]. Галицький військовий історик Б. Гнатевич вважав, що у серпні 1919 р. УГА мала близько 20 тис. піхотинців, понад 500 скорострільів, 800 шабель і 160 гармат. Загальний її стан складав близько 50 тис. вояків [592, с. 548]. Щоправда, напередодні великої стратегічної операції – наступу на Київ та Одесу – “українська армія мала 335 гармат, отже дещо більше як три гармати на тисячу бійців, – зауважив Л. Шанковський. – Це більш-менш половина від норми 1914 р. В 1918 р. на 1000 бійців припадало вже 10 гармат (6 польових, 2 середні, 1,5 важких і 0,5 далекобійних). Дві третини всієї української артилерії було в Галицькій армії (12 полків, 60 батарей), а тільки третина в Наддніпрянській армії, в якій лише корпус Січових Стрільців мав достатню кількість артилерії (6 полків, що властиво були дивізіонами)” [798, с. 45]. Варто зауважити, що в корпусі Січових Стрільців полковника Є. Коновальця на тисячу січовиків припадало 11 гармат, що позитивно впливало на бойові дії.

Підсумовуючи процес розбудови української артилерії в добу Директорії УНР, слід відзначити, що перший її етап співпав із антигетьманським повстанням і початком Другої українсько-більшовицької війни. Йому були притаманні елементи стихії, відсутність централізованого керівництва, оскільки події захопили у вир революції численні повстанські формування з різною політичною орієнтацією, які часом не піддавалися наказам українського вищого командування. Труднощі посилювали дві важливі обставини суб’єктивного порядку: руйнування створеної гетьманом структури гарматних полків і бригад та усунення із служби більшості артилерійських командних кадрів унаслідок недовіри з боку військово-політичного проводу УНР. Водночас за рахунок артилерії Галицької Армії та бригади корпусу Січових Стрільців було створено необхідну для бойової діяльності армії структуру гарматних частин, здатних протистояти двом арміям – більшовицької Росії й угрупованню Добрармії генерала Л.Денікіна, які вторглися в Україну. Більше того, провести блискучу наступальну Київську операцію об’єднаних армій УНР і ЗУНР у серпні 1919 р.

Аналізуючи стан української артилерії напередодні Київської наступальної операції (6–31 серпня 1919 р.), слід відзначити, насамперед, деякі зміни в її організації. Головний інспектор артилерії армії генерал Сергій Дельвіг улітку 1919 р. здійснив реорганізацію артилерії. Зі своїми помічниками і старшинами ГАУ він розробив схему, за якою в пішій дивізії передбачалося мати не полк, а гарматну бригаду із трьох полків. Гарматний полк складався з трьох батарей: двох – 76-мм польових гармат по чотири гармати і батареї 12-мм гаубиць. В армійських корпусах планувалося мати важку гарматну бригаду у складі трьох дивізіонів по три батареї в кожному. Дивізіон складали три батареї: дві – 152-мм важких гаубиць і одна – 107-мм далекобійних гармат. У штат гарматної (гаубичної) батареї входили дві чоти по дві гармати, кулеметна чота (вісім станкових кулеметів “максим”). Гармаші озброювалися карабінами [43], а гарматні номери – револьверами. С. Дельвіг планував уніфікувати не лише організацію артилерії, але її матеріальну частину, тобто озброєння. На озброєнні артилерії армії він пропонував мати: в дивізійній артилерії – 76-мм польові скорострільні гармати М1902 та 122-мм гаубиці М1910; в корпусній артилерії – 152-мм важкі польові гаубиці М1910 і 107-мм важкі гармати М1910; в кінній артилерії – 76-мм гірську гармату М1909 на лафеті зразка 1913 р. Встановлено розміри боєкомплектів для різних систем: 76-мм снарядів – 600 гранат і шрапнелі, 122-мм – 450 гранат, 152-мм і 107-мм – по 300 [9. Оп. 2, спр. 5, арк. 49, 92].

Реформаторські заходи С. Дельвіга відіграли значну роль у розвитку української артилерії, сприяли підвищенню її боєздатності, вивели її на рівень провідних армій європейських держав. Щоправда, повністю здійснити реорганізацію артилерії УНР (а після з'єднання з УГА – обох армій) не вдалося: рішенням воєнно-політичного проводу УНР він був призначений головою військово-дипломатичної місії до Варшави і 16 червня відбув за кордон. Після повернення в кінці місяця генерала скерували главою надзвичайної місії в Бухарест, він здійснив закупівлю озброєння й артилерійських снарядів. Зокрема, 15 серпня у розпалі Київської операції

Дельвіг повідомляв, що до Кам'янця-Подільського відправлено 76-мм гранат – 6867, шрапнелі – 745, 122-мм гранат – 500 одиниць [6. Оп. 2, спр. 282, арк. 1].

Після від'їзду генерала С. Дельвіга посаду Головного інспектора артилерії Армії УНР обійняв генерал Іван Пащенко, високоосвічений артилерист, віддана українській справі людина. 46-літній генерал народився на Полтавщині, закінчив Полтавський Петровський кадетський корпус, Михайлівське артилерійське училище (1892), Михайлівську артилерійську академію. В роки світової війни командував гарматною бригадою на фронті. За Центральної Ради очолював артилерійський відділ Українського Генерального Військового штабу, за Гетьманату – був начальником артилерії 2-го Подільського армійського корпусу [571, с. 212]. Помічником Головного інспектора став полковник Генерального штабу В. Клименко. У своїй діяльності І. Пащенко спирався також на створений штаб Головного інспектора і ГАУ, в якому служили чотири генерали і вісім полковників Генерального штабу.

Продовжувати розбудову національної артилерії, удосконалення її організації, комплектування гідними командними кадрами, оновлення бойової техніки довелося в умовах напружених боїв за визволення України від військ більшовицької Росії, а з вересня ще й проти денікінської Добровольчої армії. Попри складні воєнно-політичні умови було втілено в життя головні пункти плану реорганізації артилерії, зокрема уніфікацію її структурних ланок: батарея–дивізіон–полк–бригада.

Розглянемо її стан і структуру на 16 серпня 1919 р. за допомогою архівних документів і опублікованих матеріалів, маючи на увазі, що утворені групи (Волинська, Запорізька й ін.) були, по суті, корпусами Армії УНР.

Волинська група Армії УНР після несподіваного заколоту її амбітного командувача Володимира Оскілка та поразки у боях з поляками у серпні 1919 р. була ослабленою. Її складала лише одна 1-ша Північна дивізія під командуванням 49-річного генерала Петра Єрошевича (1945 р. загинув у радянському концтаборі). За новим штатом вона мала гарматну бригаду на чолі з полковником Еспером Башинським, який водночас був і начальником

артилерії дивізії. Українець за походженням (народився на Камчатці), вихованець Полтавського кадетського корпусу та Михайлівського артилерійського училища в часи світової війни командував на фронті гарматним дивізіоном, за Гетьманату – полком. Бригада складалася з двох полків: гарматного, який мав за браком озброєння лише дві батареї 76-мм польових гармат (6 стволів) і гаубичного, що складався з двох батарей 122-мм гаубиць та однієї – 76-мм гармат. Загалом бригада мала 14 гармат і гаубиць, близько 550 вояків, з них 55 старшин.

Група Січових Стрільців полковника Є. Коновальця, що діяла в районі Житомира–Бердичева–Старокостянтинова, була краще за всіх укомплектована артилерією. Її дві дивізії мали гарматні бригади триполкового складу. До 10-ї гарматної бригади (10-ї дивізії полковника І. Рогульського), якою командував начальник артилерії групи полковник Р. Дашкевич, входили: 28-й гарматний полк підполковника М. Кураха (дві батареї 76-мм польових і батарея кінно-гірських гармат); 29-й полк полковника О. Голубаїва (три батареї 76-мм польових гармат) і 30-й полк полковника М. Михайліва (дві батареї 76-мм польових гармат і батарея 107-мм далекобійних). Всього в бригаді нараховувалося 32 гармати. 11-та гарматна бригада у складі дивізії полковника Р. Сушка теж складалася з трьох полків, але крім 16 76-мм гармат мала сім 122-мм гаубиць, причому 33-й полк був повністю гаубичним. В оперативному підпорядкуванні групи Січових Стрільців знаходилася також 9-та Залізнична дивізія, яка мала у своєму складі 25-й гарматний полк полковника В. Климка трибатарейного складу (дванадцять 76-мм польових гармат). Загалом група полковника Є. Коновальця мала 77 гармат.

Найменше артилерії дісталось Запорізькій групі, яку склали частини Запорізького корпусу, що повернулися роззброєними з Румунії. Головне артилерійське управління змогло виділити для групи всього 17 гармат. З них 6 – для гарматної бригади 6-ї Запорізької дивізії генерала Ліневського і 11 – для 7-ї гарматної бригади під командуванням полковника О. Лощенка (тринадцять 76-мм польових гармат і одну 122-мм гаубицю) [759].

Не вдалося повністю забезпечити озброєнням артилерію Київської групи Ю. Тютюнника, що об'єднала повстанські дивізії. 5-та Селянська дивізія мала гарматну бригаду, в якій було всього п'ять гармат: дві 76-мм польові, три 122-мм гаубиці. 2-га гарматна бригада Подільської дивізії генерала В. Шепеля завдяки організаторському хисту комбрига полковника П. Рудися мала чотири батареї: дві – 76-мм гармат і дві – 122-мм гаубиць, всього 16 стволів. 3-тя гарматна бригада полковника Г. Чижевського отримала з групи Січових Стрільців один із кращих гарматних полків сотника О. Інківа, який мав три батареї, з них дві – 76-мм польових гармат. Другий полк бригади сотника В. Смоляра мав усього чотири гармати. У 2-й повстанській дивізії “Запорізька Січ” отамана О. Божка діяла бригада, яка була, по суті, полком і мала одинадцять 76-мм гармат і п'ять 122-мм гаубиць, усього 15 стволів. Таким чином, артилерія Київської групи нараховувала 45 гармат. Крім того, артилерія була на озброєнні українських бронепоездів: “Стрелець” мав чотири 76-мм гармати, “Запорожець” – одну, “Помста” – дві 76-мм гармати і одну гаубицю та “Правобережний” – три 76-мм гармати і одну 122-мм гаубицю. Певну кількість артилерії скеровано до піхотних і кінних частин Армії УНР. Отже, за підрахунками Я. Тинченка, артилерія Наддніпрянської армії у ході серпневої 1919 р. наступальної операції на Київ – Одесу нараховувала 177 одиниць [759].

При аналізі її організації і стану прослідковується дві характерні особливості. По-перше, неповне забезпечення артилерійських частин гарматами, нерівномірний їх розподіл серед полків і бригад. Якщо бригада 10-ї дивізії Січових Стрільців мала 32 гармати, то 1-ша Північна полковника Е. Башинського, 3-тя бригада полковника І. Чижевського – всього по 14. По-друге, частка легкої артилерії – 76-мм польових гармат і 122-мм польових гаубиць складала 98%, тобто на долю важкої артилерії припадало всього 1,1%. Зауважимо, що частка польової важкої артилерії в інших арміях 1914 р. складала: Росії – 3,5%, Австро-Угорщини – 4,2%, Німеччини – 4,3% і Франції – 6,2% [751, с. 147]. Але Армія УНР не мала протиповітряної або зенітної

артилерії. Оскільки авіація військ більшовицької Росії була нечисленною й виконувала лише розвідувальні функції, Армія УНР передала зенітні гармати в УГА, проти якої поляки застосовували досить численну за тих часів авіацію, зокрема бомбардувальну. Це були російські протиповітряні 76-мм гармати зразка 1914 р., які встановлювалися на автомобілях.

Маневрений характер бойових дій, а також стан артилерії Армії УНР суттєво впливали на її тактику, способи ведення бою. Всупереч настановам і статутам польова артилерія діяла в боях майже завжди побатарейно і рідко – у складі дивізіону або полку. Розкидані по невеликих бойових відтинках батареї і полки, підпорядковані командирам піхотних частин, були віддані, по суті, самі собі, причому командири батарей чи полків діяли практично самостійно не лише у виборі цілей для стрільби, але й у визначенні своїх завдань. Ось чому особиста доблесть і фаховість командирів часто визначали успіх бою. Надзвичайно важливим було в маневреному бою, коли ситуація різко мінялася, виявляти ініціативу, вміти швидко й самостійно приймати рішення, не вагаючись перед ризиком відповідальності, коли наказу від вищих начальників вчасно не поступало. Слід додати, що артилерія діяла здебільшого в ближньому бою, батареї вели вогонь прямою наводкою і командири постійно знаходилися в бойових порядках. Це вимагало від них великої витримки і відваги.

Архівні документи, воєнно-історичні та мемуарно-аналітичні праці свідчать, що в часи визвольних змагань в Армії УНР виросла когорта талановитих і хоробрих артилерійських командирів. Серед них – 32-річний командир кінно-гірського дивізіону полковник Олекса Алмазів. Уродженець Херсона закінчив Михайлівське артучилище, брав участь у Першій світовій війні, а восени 1917 р. сформував і очолив окрему кінно-гірську батарею, яку згодом розгорнув у дивізіон. Улітку 1919 р. практично не виходив з боїв. Підпорядкований Запорізькому корпусу, він відзначався ініціативними сміливими діями, забезпечуючи успіх пішим частинам. Зокрема, в боях 23–25 червня в районі Базалії вогнем своїх гармат сприяв розгрому 2-го полку

Таращанської бригади В. Боженка. Як відзначалося у нагородному листі, він керував вогнем батарей із відкритих позицій, виявивши особисту відвагу [6. Оп. 1, спр. 67, арк. 111]. Представляючи до нагороди командира гарматної батареї сотника Саву Білодуба, полковник Р. Дашкевич характеризував його як вдалого артилериста, зразкового командира і відважного вояка, який відзначився у бою під Смотричем 22 липня 1919 р. [6. Оп. 1, спр. 67, арк. 123]. Іншого артилериста – молодшого старшину батареї поручника Миколу Малинівського – комбриг представив на підвищення у званні до сотника за вмiле командування, зразкову дисципліну і вишкіл [6. Оп. 1, спр. 67, арк. 121]. Учасник тих подій, а згодом відомий військовий історик Богдан Гнатевич, згадував, як у напружений момент бою під Києвом у районі Ігнатівки коли більшовики перейшли в рішучу контратаку, назустріч ворогу з'явилася кінна батарея поручника В. Яросевича і з ходу відкрила щільний вогонь шрапнеллю. Оперативні, сміливі дії комбата врятували ситуацію й проклали шлях для наступу піхоти [100. 1928, с. XVII].

Восени 1919 р. у республіці склалася важка ситуація: поряд із більшовицьким у середині вересня відкрився денікінський фронт. Кровопротитні бої на двох фронтах і страшна епідемія тифу знекровили обидві українські армії – УНР і ЗУНР. “Політика поставила стратегії непосильне завдання, – зауважив М. Капустянський, – одночасно вести боротьбу з двома ворогами, з яких кожний зокрема сильніший за українську армію” [555. Ч. 1, с. 39]. У результаті 17 листопада знесилена Галицька Армія заключила перемир'я з денікінцями, а Армія УНР, будучи притисненою до польського кордону, 6 грудня під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка прорвалася в тил червоних і білогвардійських військ і розпочала рейд, що увійшов у історію як Перший Зимовий похід. Група Січових Стрільців майже у повному складі була інтернована у табори Польщі. Отже, за підрахунками О. Удовиченка, із 80 тисяч бійців при 250 гарматах на початку Київської операції, наприкінці року залишилося в Армії УНР близько 10 і в УГА – до 15 тис. бійців. У кампанії 1919 р. бойові та небойові втрати об'єднаних армій

склали 47 тис. вояків, з них 25 тис. померлих у часи епідемії тифу [769, с. 120–121, 123]. Великих втрат зазнала й артилерія. Із 177 гармат у серпні 1919 р. у частинах армії, яка рушила у Зимовий похід, залишилося лише 16: кінно-гірський дивізіон полковника О. Алмазова та батарея 76-мм польових гармат сотника Г. Чижевського, решта втрачена у боях або потрапила до поляків при роззброєнні групи Січових Стрільців та інших підрозділів Армії УНР.

Незважаючи на нечисленність, артилерія армії у Зимовому поході, у складних умовах партизанської війни, тисячокілометрових рейдів знову відіграла помітну роль. Батарея Г. Чижевського, діючи здебільшого у складі Запорізької збірної групи, а дивізіон Алмазова – при полку Чорних Запорожців, неодноразово відзначалися командуванням за успішні бойові дії. Характеризуючи їх роль, генерал М. Омелянович-Павленко писав: “Друга частина – кінно-гірський дивізіон на чолі з популярним своїм командиром полковником Алмазовим, майже не знала поразок. Найбільшою заслугою полковника і старшини було вміння лишитися регулярно частиною в умовах партизанської війни”. Серед вищих старшин, які особливо відзначилися в Зимовому поході, командарм виділив артилеристів: Алмазова, Чижевського, Лощенка, Башинського [329, с. 420, 424].

Після того, як у грудні 1919 р. С. Петлюрі вдалося домовитися з Ю. Пілсудським щодо співпраці у військово-політичній галузі, розвитком якої став військовий союз проти більшовицької Росії, за участю Польщі у лютому 1920 р. розпочалося формування двох українських стрілецьких дивізій: у Кам’янці-Подільському – 2-ї під командуванням О. Шаповала і 6-ї полковника М. Безручка – у Бересті. В їх складі творилися артилерійські частини. Згідно з розпорядженням Головного Отамана обидві дивізії мали польські структури: склалися із двох стрілецьких бригад і дивізійної артилерії – двох гарматних дивізіонів по 12 гармат у кожному [6. Оп. 2, спр. 119, арк. 57]. Але внаслідок браку гармат у дивізіях створили всього по одному дивізіону. Отже, Кам’янець-Подільська дивізія, перейменована в 3-тю Залізну, під командуванням О. Удовиченка, на час київського наступу мала 11 гармат, а 6-та Січова

М. Безручка – всього чотири [730, с. 141; 561, с. 24]. Ці дивізії й їх артилерія взяли участь у радянсько-польській війні від її початку, тобто з 25 квітня 1920 р.

Вважаємо за необхідне порівняти стан радянської артилерії, її організацію, озброєння і тактику бойових дій у 1920 р. Артилерія Червоної Армії творилася у ході Жовтневого перевороту 1917 р., яким започатковано п'ятилітню війну за утвердження більшовицького режиму на території розваленої Російської імперії. Цей процес на першому етапі майже нічим не відрізняється від зародження артилерії в арміях Центральної Ради, УНР і ЗУНР, пройшов через період стихійності та децентралізації. У листопаді 1917 р. загони Червоної гвардії в Петрограді мали всього 20 польових гармат малого і середнього калібру [554, с. 121]. Її розбудова здійснювалася дуже повільними темпами. Вже після розгорнутого в лютому будівництва регулярної Червоної Армії, створення Польового штабу, а в його складі Управління головного інспектора артилерії на чолі з колишнім генералом Ю. Шейдеманом і ГАУ, у травні 1918 р. Червона Армія мала всього 53 гармати, 3260 гармашів і 510 коней [542. Кн. 7, с. 128]. У спадок від російської артилерії вона отримала 10,5 тис. гармат різних калібрів і зразків. На неї продовжували працювати потужні артилерійські заводи – Путіловський, Сормовський, Пермський, Царицинський, які хоча й знизили виробництво порівняно з початком Першої світової війни, все ж 1918 р. виготовили 700 гармат, а 1919 р. – вже 1300. Загалом у 1918–1920 рр. артилерія Червоної Армії отримала 4000 гармат і 7,5 млн боєприпасів, враховуючи 1000 відремонтованих [456, с.13]. Такої військово-промислової бази в УНР не було, її військо постійно потребувало нової техніки.

Незважаючи на складні воєнно-політичні умови, впродовж 1918 р. удосконалювалася структура червоноармійської артилерії. Управління інспекторів артилерії впроваджено у фронтах і арміях, начальників артилерії – в корпусах і дивізіях. Розроблено штати гарматних частин і підрозділів. Для їх опрацювання й організації артилерії залучено генералів і старших офіцерів Генерального штабу – В. Костіна, В. Руппенрейта, В. Бойно-Родзевича,

І. Ястребова (розстріляні у 1930–1931 рр.). Впроваджена також однотипна структура артилерії за зразком російської армії: стрілецька дивізія мала гарматну бригаду. На озброєнні дивізійної артилерії мало бути 68 стволів. Кінна дивізія мала кінно-гарматний дивізіон: три батареї 76-мм польових гармат і батарею 114-мм англійських гаубиць, всього 16 стволів. Крім того, передбачалося творити корпусну й армійську артилерію [466, с. 33].

Але під час реалізації прийнятого наприкінці 1918 р. плану формування у складі армії ще 47 стрілецьких, 4 кінних дивізій та інших частин, виявилось, що бракує 3,5 тис. гармат. І все ж міць Червоної Армії різко зростала: якщо 1918 р. вона складала близько 500 тис. бійців, на кінець 1919 р. досягла 3 млн, а в листопаді 1920 р. – 5,5 млн. [459, с. 591–592]. Водночас зростала кількість артилерії: у грудні 1918 р. – 1700, у середині 1919 р. – 2300, а наприкінці 1920 р. – близько 3000 гармат (одна гармата на 1000 бійців – найнижчий показник серед європейських, включаючи українські, армій). Радянські війська, які на початку 1918 р. вторглися на Наддніпрянщину, мали всього 20 гармат, а Південно-Західний фронт, що протистояв у квітні 1920 р. польсько-українським військам, – аж 390. Командуванню Червоної Армії в цій ситуації довелося у березні 1919 р. перейти на нові, скорочені штати артилерії: у стрілецькій дивізії залишено три легких гарматних дивізіони (по дванадцять 76-мм польових гармат) і два важких (чотири 152-мм гаубиці, чотири 107-мм гармати), всього 44 стволи артилерії [459, с. 44–45].

Як бачимо, збройним силам УНР протистояв серйозний супротивник, який переважав її технічно і чисельно. Тож перемагати ворога вдавалося завдяки мужності та професійному вишколу старшинського складу, а також патріотизму десятків тисяч учорашніх селян, які одягнули форму, щоб захищати незалежність і соборність України.

Однак обмежені ресурси змусили ще раз скоротити штати гарматних частин. У серпні 1919 р., у зв'язку із розгортанням 3-мільйонної армії і формуванням нових дивізій, у них передбачалося мати три легких дивізіони

(по дві батареї 76-мм гармат), гаубичний (дві батареї по дві 122-мм гаубиці) і важкий (дві батареї по дві 107-мм гармати). Кількість гармат у дивізії становила 32 стволи. Кінні дивізії мали кінно-гарматні дивізіони трибатарейного складу (всього дванадцять 76-мм гармат). Крім того, 1919 р. створено три бригади армійської артилерії (153 важкі гармати і 152 305-мм гаубиці російського, німецького, англійського та французького зразків). Зенітна артилерія 1919 р. нараховувала десять батарей [493, с. 45]. Армійська та зенітна артилерія підпорядковувалися інспектору артилерії фронту.

На відміну від українських армій, основною тактичною одиницею в Червоній Армії був не гарматний полк, а дивізіон (у бою діяв у складі стрілецьких бригад, здебільшого самостійно). Сучасні російські автори у книзі “Отечественная артиллерия. 600 лет” зазначають, що навіть в останній кампанії 1920 р. на польському фронті “артилерія застосовувалася, як правило децентралізовано. Дивізіони і батареї, які передавалися бригадам і полкам, тісно взаємодіяли з піхотою” [697, с. 142]. Лише в окремих випадках, наприклад, при прориві оборони на р. Березина, на першому етапі наступу творилися артилерійські групи (до 5-6 батарей), а на ділянці прориву 16-ї армії – фронтова артгрупа у складі кількох дивізіонів важкої артилерії, що було вперше у ході війн 1918–1920 рр. Все це пов’язувалося з браком артилерії. Зокрема, проти спільного польсько-українського війська, яке влітку 1920 р. мало 1150 гармат, два радянські фронти – Південно-Західний і Західний – мали всього 800 [43, с. 143, 145].

Однак стан безперервної, на кілька фронтів, війни суттєво обмежував підготовку власних командних кадрів для артилерії робітничо-селянської армії. За цих умов використовувалося три джерела: 1. Прапорщики, унтер-офіцери і солдати артилерії царської армії. 2. Підготовка командирів-артилеристів на прискорених курсах, у військових школах і академії. 3. Залучення на службу в Червону Армію лояльно налаштованих до радянської влади досвідчених генералів і офіцерів старої армії. Основним шляхом вважалася підготовка власних командирів, для чого на базі колишніх Михайлівського і

Костянтинівського артилерійських училищ в Петрограді створено командні курси, які вже 1918 р. підготували 500 командирів батарей і дивізіонів, зокрема майбутніх маршалів артилерії М. Воронова і В. Казакова. Відновлено також діяльність Вищої артилерійської школи й Академії [456, с. 129].

Радянські військові історики відзначали, що в кампанії 1920 р. артилерія Червоної Армії потрапила у складне становище. Цьому сприяв некомплект гармат: у деяких дивізіях він сягав 50%. У батареях залишилося по дві-три, а інколи по одній гарматі. Весь Південно-Західний фронт в Україні мав 245 гармат. На Західному фронті некомплект рядового складу артилерії становив 50 відсотків, а командного – 20 [697, с. 141; 669, с. 52]. Певною мірою це позначилося на ході бойових дій у 1920 р., а також спричинило відчутні поразки на першому і заключному етапах радянсько-польської війни.

Коли 5 травня 1920 р. повернулася із Зимового походу Армія УНР на чолі з М. Омеляновичем-Павленком, вона зайняла оборону в районі Ямполя на Поділлі. Українські частини мали 4300 старшин і стрільців, а також лише 12 гармат. При сприянні польського воєнно-політичного керівництва розгорнувся новий етап її військового будівництва. 15 травня на території Поділля (зайняте українським військом) оголошено мобілізацію, яка дала 4000 бійців. Спішно формувалися нові частини. Дієву участь у розбудові війська і української артилерії брали Головний Отаман С. Петлюра, Військовий міністр генерал В. Сальський, начальник Генерального штабу генерал В. Сінклер, начальник Гарматної управи полковник М. Русіян, його помічник (невдовзі начальник ГАУ) полковник В. Сварика, командувач армії генерал М. Омелянович-Павленко. Сучасний польський військовий історик, дослідник проблем інтернованих і полонених вояків українських армій Збігнєв Карпусь (Торунь) зазначав: Польща, починаючи з лютого 1920 р., виділила для Армії УНР величезну кількість зброї, амуніції й іншого майна, зокрема 31 тис. гвинтівок і карабінів, 328 кулеметів і 58 гармат [815, с. 46]. Зауважимо, що до листопада 1920 р. кількість артилерії в українській армії не перевищувала 48 гармат, причому 12 з них прибули із Зимового походу, а 16

гармат січової артилерії були, по суті, повернені після роззброєння поляками групи Є. Коновальця. Тож від союзників отримано не більше 20 гармат. 25 травня 1920 р. генерал М. Омелянович-Павленко у доповідній записці начальнику Генштабу зазначав, що для формування п'яти дивізій бракує артилерії і просив бодай десять 76-мм польових гармат і дві важкі 152-мм гаубиці, 5000 снарядів до них [15. Оп. 1, спр. 15, арк. 16].

У цей час серед командного складу продовжувалися дискусії щодо штатів бойових частин, зокрема стрілецької дивізії. Врешті-решт було відкинуто польську структурну систему й запроваджено в дивізії два гарматних полки – легкої і важкої артилерії трибатарейного складу [15. Оп. 2, спр. 119, арк. 53]. Щоправда, гармат для їх комплектування бракувало. В ті дні начальник артилерії 2-ї стрілецької дивізії доповідав, що його полки мають по 4–6 гармат і всього 600 снарядів [15. Оп. 1, спр. 1, арк. 24]. 20 травня 1920 р. генерал М. Омелянович-Павленко запропонував розгортати артилерію стрілецьких дивізій етапами: на першому – мати дивізіон, на другому – полк, на третьому – бригаду. Лише дивізійна артилерія мала збільшитися наприкінці реорганізації відповідно до 464 стволів та 12876 коней [15. Оп. 1, спр. 1, арк. 2–4]. Цей нереальний план відхилили за браком бойової техніки. Наказом по армії від 23 травня 1920 р. було оголошено: у штаті артилерії дивізії необхідно мати два дивізіони (76-мм гармат і 122-мм гаубиць), по три батареї у кожному [15. Оп. 1, спр. 15, арк. 4].

Озброєння дивізій Армії УНР

Дивізії	76-мм гармати	122-мм гаубиці
1-ша Запорізька	8	2
2-га Волинська	4	2
3-тя Залізна	9	3
4-та Київська	4	2
5-та Херсонська	2	1
6-та Січова	4	–

Як бачимо, дивізії мали лише по одному дивізіону артилерії. Щоправда, дивізії були нечисленними і нараховували бойового складу в середньому не більше 1200 бійців (5 гармат на 1000 вояків). Гостро стояла проблема командних кадрів. З цього приводу особливо велику стурбованість висловлював начальник Гарматної управи полковник М. Русіян. Серед архівних документів виявлено кілька його звернень до Головного управління Генерального штабу щодо кадрових питань. В одному з них 14 квітня 1920 р. він наголошував: армії бракує ґрунтовно підготованих артилерійських командирів, фаховий рівень більшості з яких не відповідає вимогам часу. Тому М. Русіян пропонував негайно утворити старшинську артшколу для вдосконалення бойової підготовки, видати низку підручників і навчальних посібників, для прискорення перекласти на українську мову російську спеціальну літературу [6. Оп. 2, спр. 305, арк. 5].

До того ж артилерія Армії УНР постійно відчувала незадовільне постачання боєприпасами. Варто зауважити, що крім поляків єдиним джерелом забезпечення української армії зброєю і боєприпасами була Румунія. Для їх закупівлі в Бухарест скерували генерала С. Дельвіґа. Але, як писав у доповідній записці начальнику Генштабу заступник начальника ГАУ полковник В. Сварика, придбане у Румунії та Польщі артилерійське майно було низької якості, зокрема гармати застарілих зразків, боєприпаси невідповідних калібрів, “дають нам те, що їм непотрібне, або небоєздатне” – скаржився він. До цього спричинилося повне усунення від процесу закупівлі ГАУ. Отже, наполягав він, слід негайно підпорядкувати всі служби постачання Головному артуправлінню, а також звернутися по допомогу до інших європейських країн [6. Оп. 2, спр. 126, арк. 3-4].

Військове міністерство і Генеральний штаб позитивно реагували на слушні зауваження і пропозиції. Наприкінці серпня 1920 р. ГАУ передали функції замовлення артилерійської техніки, відділи постачання, посилені досвідченими військовиками, їх очолили генерали Копестинський і Михайлів, полковники Война, Логінов, Русіян, Радулович, Снігоровський [9. Оп. 2, спр. 5,

арк. 110]. З 6 липня 1920 р. ГАУ очолив полковник В. Сварика. Вживалися заходи щодо поліпшення командних кадрів артилерії, особливо у ланках дивізіон–полк–бригада. Їх очолювали здебільшого молоді, талановиті старшини, які пройшли гарт у боях. Серед них був командир гарматної бригади 3-ї Залізної дивізії О. Удовиченка 30-літній полковник Микола Чижевський. Уродженець м. Гадяча на Полтавщині, вихованець Київської політехніки, закінчив духовну семінарію і Михайлівську академію, за роки світової війни виріс до підполковника. З лютого 1918 р. служив в українській армії, був учасником Зимових походів Армії УНР (помер 1951 р. у Кракові). Подібний шлях пройшли начальник артилерії 5-ї Херсонської дивізії сотник Антін Сахно, командир гарматного дивізіону 1-ї Запорізької дивізії 27-літній полковник Михайло Крат (згодом генерал-поручник УНР), командир гарматної бригади сотник Михайло Омелюсік (згодом генерал-хорунжий УНР), командир дивізіону 4-ї гарматної бригади полковник Сергій Чорний [б. Оп. 1, спр. 67, арк. 28, 39, 224, 228].

Діяльність ГАУ активізувалася після того, як його очолив полковник Василь Сварика. Насамперед, він домогся збільшення функцій управління і його складу. В апараті управління продовжували служити генерал О. Михайлів (голова арттехнічного комітету), полковники В. Радуллович, В. Зайківський, водночас прийшли нові досвідчені військовики генерал І. Новицький (начальник відділу зброї), підполковники В. Свобода, П. Шкляренко, Є. Решетніков та інші, всього 22 старшини [б. Оп. 2, спр. 273, арк. 25]. Начальник ГАУ активізував розробку української військової термінології в артилерії; організував ремонт артсистем у майстернях Кам'янця-Подільського, Могилева-Подільського, а також у польських – у Станиславові, Львові, Перемишлі; опрацював проект артилерійських курсів із 4-місячним терміном навчання для старшин, які перебували у резерві Головного інспектора артилерії армії генерала В. Сінклера; організував у Кам'янці-Подільському пункт прийому на чолі з генералом І. Копестинським придбаних в Румунії гармат, боєприпасів тощо; у зв'язку з дороговизною

сідел, збруї, іншого реманенту налагодив їх виробництво в деяких дивізіях, зокрема в 3-й Залізній О. Удовиченка [6. Оп. 2, спр. 273, арк. 4, 8, 13, 15–18, 30]. Завдяки командуванню поступово зростала кількість гармат на озброєнні армії: у серпні їх було 47, у вересні – 49, жовтні – 51, листопаді – 85, з них 78 – 76-мм польових гармат і 7 – важких [815, с. 32, 35, 48].

У ході кампанії 1920 р. польсько-українські війська на першому етапі домоглися великих успіхів: визволили від більшовиків Київ і майже всю Правобережну Україну. Зрештою, у червні – липні завдяки Першій Кінній армії С. Будьонного (25 тис. шабель, 420 кулеметів, 60 гармат) супротивнику вдалося переламати хід війни й просунути впритул до Львова і Замостя. Але могутнім контрударом вони були відкинуті за Збруч. Дивізії Армії УНР вели оборонні бої на Поділлі, за виключенням 3-ї і 6-ї Січової, яка відзначилася в наступі на Київ та обороні фортеці Замостя, де зі своїми артилеристами зупинила й відкинула Конармію Будьонного на Волинь. У ході вересневого контрнаступу Армія УНР вибила червоні частини за Збруч. Коли польські війська у зв'язку з переговорами про перемир'я припинили бойові дії, українські розгорнули самостійно наступ із метою відкинути війська Червоної Армії (45-та дивізія Якіра та кінна бригада Котовського – близько 25 тис. багнетів, 5 тис. шабель і 100–120 гармат) за Буг. Українська армія мала в той час 9,3 тис. піхоти, 2500 кінноти, 74 гармати. В боях 10–21 листопада Армія УНР зазнала поразки й відступила за Збруч, де була роззброєна й інтернована поляками. Українці здали союзнику 17,5 тис. гвинтівок, 400 кулеметів і 81 гармату [16. Оп. 1, спр. 6, арк. 18].

23 листопада Головний Отаман С. Петлюра звернувся до військово-політичного проводу УНР з листом, у якому наголосив: “Армія... одступила, щоб зберегти свою єдність, а в майбутньому боєздатність” [14. Оп. 2, спр. 32, арк. 70]. Того ж дня він наказав Військовому міністру генералу М. Юнаківу: “Ні одної частини, підлеглої Військовому міністерству, не розпускати. Вони повинні розташуватися на загальних умовах інтернування в цілях організації підготовчої праці для повернення на Вкраїну” [14. Оп. 2, спр. 32,

арк. 69]. Невдовзі С. Петлюра оприлюднив наказ Армії УНР, в якому зазначалося: “Цей час треба використати на користь нашої рідної України, аби в найближчий сприятливий момент всім бути готовими кинутися у новий бій і раз назавжди звільнити рідні степи, міста і села України від наших ворогів” [15. Оп. 5, спр. 20, арк. 5–5 зв.].

Отже, за варшавськими домовленостями 1920 р., усі шість дивізій, гарматні бригади і полки інтерновані у таборах Пикуличі, Ланцут, Вадовиці, Александрів Куявський, Стшалково, Каліш, Щипйорно. Військове міністерство, Генеральний штаб, Вища Військова Рада, Головний інспектор артилерії полковник В. Гоголь-Яновський осіли у Каліші, де розгорнули широкомасштабну роботу щодо упорядкування армії, її організації в нових умовах, а також на випадок повернення в Україну. Основною і вищою формою структури збройних сил була стрілецька дивізія у складі трьох стрілецьких і однієї гарматної бригад, кінного полку і технічного куреня. Крім того, при штабі дивізії діяли кінна, піша і кулеметна сотні. Передбачалося, що після повернення в Україну і проведення мобілізації на базі бригад сформуєть 18 стрілецьких дивізій [570, с. 43]. Політичне керівництво держави розташувалось у містечку Тарнів, неподалік Кракова.

Щодо майбутньої організації артилерії, існувало кілька проектів. Один із них, представлений 26 березня 1921 р. командиром 3-ї Залізної гарматної бригади полковником Г. Чижевським, передбачав, що артилерію дивізії повинна складати гарматна бригада на чолі з командиром у званні генерала-хорунжого, він же був і начальником артилерії дивізії. До складу бригади мали входити: три легкі гарматні полки, кожен з них мав дві батареї 76-мм польових гармат (по три одиниці) і батарею 122-мм гаубиць; важкий гаубичний полк, який мав батарею 122-мм і дві – 152-мм гаубиць; окрема кінно-гірська батарея 76-мм гірських гармат; парковий гарматний полк. Усі батареї, крім 76-мм польових гармат, мали по чотири гармати (гаубиці). Загалом у бригаді нараховувалося 13 батарей або 46 гармат. Зауважимо також, що згідно з опрацьованим полковником Г. Чижевським штатом

батарея становила поважну бойову одиницю. Зокрема, батарея 122-мм гаубиць мала чотири гармати, 4 старшини, 220 козаків і підстаршин, 175 коней. Гармату перевозило шість коней – три пари. До рухомого складу крім гармат відносилися: 4 набійні ящики, 10 возів із боєприпасами, 2 телефонні вози, кулеметна тачанка, польова кухня. Для управління вогнем батареї служили дві стереотруби і дві бусолі. Всього за проектом Чижевського гарматна бригада мала: генералів – 1, старшин – 145, підстаршин і козаків – 4872, коней – 2142, гармат – 46, кулеметів – 26 [9. Оп. 2, спр. 183, арк. 2–7].

Оригінальні пропозиції щодо реорганізації артилерії надіслав 31 жовтня 1921 р. командир 5-ї Херсонської гарматної бригади полковник Степан Мальченко, який вважав, що кожна батарея повинна мати не чотири, а шість гармат. “Воєнний досвід армій всіх держав світу, – писав він у доповідній записці Генеральному штабу, – показав, що на 1000 чоловік піхоти слід мати не менше чотирьох гармат. При складі Армії УНР в 100 тис. слід мати 400 гармат, або 100 батарей, коли в батареї чотири гармати; а коли у ній шість гармат – можна мати 66 батарей, що не буде дорого для держави. При 6-гарматній батареї зменшується кількість командирів батарей на 34 чол., 11 командирів дивізіонів і 6 командирів бригад з їхніми управліннями. 6-гарматна батарея більш ефективна на поразку. В бою, якщо буде розбито 1–2 гармати, на боєздатності 6-гарматної батареї це майже не відіб’ється... У роки світової війни в російській армії батарея мала вісім гармат і коли переходили на шість – всі артилерійські командири просили лишити в батареї вісім” [9. Оп. 2, спр. 15, арк. 59–59 зв.].

У цій дискусії взяло участь чимало відомих фахівців, зокрема генерал С. Дельвіг, який надіслав із Бухареста свої пропозиції. Саме він запропонував у складі гарматної бригади мати окрему кінно-гірську батарею; передати у батарею кулеметну чоту, вилучити із озброєння артилеристів шаблі, впровадити в батареях посади гарматних майстрів та ін. [9. Оп. 2, спр. 126, арк. 52]. Врешті-решт Головний Отаман затвердив штати артилерії на перспективу, де враховано пропозиції ряду авторів проектів. Але на першому

етапі, зокрема під час перебування Армії УНР у Польщі в статусі інтернованої, вирішено мати у стрілецькій дивізії один легкий гарматний полк, який складався з трьох дивізіонів по три батареї у кожному. Батарея мала дві гарматні та одну кулеметну чоти. Гармат інтерновані частини не мали [9. Оп. 2, спр. 270, арк. 16, 21].

У ході бойового вишколу у гарматних полках запроваджено двомісячні курси для рядового і підстаршинського складу, а також курси перепідготовки артилерійських старшин. У таборі Ланцут засновано Спільну юнацьку школу на чолі з 35-річним генералом М. Шаповалом, у якій діяло артилерійське відділення. Після шестимісячного курсу навчання старшин для укомплектування гарматних частин і підрозділів викладачами школи працювали шість генералів. У таборі Каліш створено курси Генерального штабу на чолі з 51-річним генерал-поручником С. Дядюшею. Курс тактики артилерії на цих курсах викладали генерали С. Дядюша, В. Куц, полковник С. Мальченко [570, с. 123]. Після закінчення курсів дивізіонами і полками командували відомі в часи війни комбати С. Білодуб, Г. Рогозний, В. Ляшенко, С. Мажуга, В. Крищук та ін. [6. Оп. 1, спр. 67, арк. 53].

У жовтні–листопаді 1921 р. на території Польщі створено Українську Повстанчу Армію на чолі з генералом Ю. Тютюнником, що здійснила спробу пробитися на Наддніпрянщину й підняти загальноукраїнське повстання проти більшовиків. У її складі діяли три групи, ядром яких стала 4-та Київська дивізія. Але нечисленна (найбільша Волинська група мала лише 1200 вояків, серед них 80 артилеристів), погано озброєна армія Тютюнника зазнала поразки, хоча зуміла здійснити глибокий рейд до Коростеня; зокрема, Волинська група за 15 діб пройшла близько 750 км. У поході брав участь начальник артилерії групи підполковник Г. Чижевський зі своїми 80 гармашами, але без гармат, які планували захопити у червоних [460. Т. II, с. 330–331].

Після останньої збройної акції воєнно-політичне керівництво УНР розглядало визволення України зовні як віддалену перспективу, але продовжувало утримувати організовану армію в таборах Польщі. Проте її

кількість різко зменшувалась. Якщо на початку 1921 р. вона, за підрахунками Олександра Колянчука, мала близько 20 тис. вояків, то у середині 1922 р. – 11,5 тисячі. У першій половині 1924 р. за вимогами уряду Польщі табори інтернованих частин Армії УНР ліквідовано, і всі вояки отримали статус політемігрантів [570, с. 45]. Хоча вищі органи УНР діяли ще десятки років, Армія УНР, а в її складі українська артилерія, тоді припинила своє існування.

Підсумовуючи, слід відзначити, що і на цьому етапі збройної боротьби за незалежність УНР артилерія сухопутних військ відіграла важливу роль. У своєму розвитку вона пройшла складний шлях від утворення окремих батарей і дивізіонів, розкиданих на величезному фронті й діючих здебільшого самостійно, до формування гарматних бригад стрілецьких дивізій, які мали чітку структуру і підпорядкування, були укомплектовані здібними командирами бригад, полків, дивізіонів і батарей, мали вишколених гармашів. Водночас зауважимо, що воєнно-політичний провід УНР припустився великої помилки, коли не використав чималий фаховий потенціал вищих старшин – артилеристів армії Гетьманату. В результаті розбудову національної артилерії загальмовано. Не використано також велику матеріальну базу артилерії Української Держави, внаслідок чого бригади постійно відчували нестачу гармат і боєприпасів, іншого майна. Упродовж усієї війни артилерія не була доведена до штатної кількості (за виключенням корпусу Січових Стрільців). Розроблені вищим командуванням штати не завжди відповідали реальним можливостям комплектування гарматних частин і підрозділів. Незважаючи на недоліки, які часто мали об'єктивний характер, слід погодитися з характеристикою Л. Шанковського, який наголошував: “Артилерія була мабуть найкращим родом зброї української армії” [798, с. 45].

Аналізуючи організацію та бойове застосування артилерії Армії УНР з позицій сучасності, відзначимо, що специфічні умови (стратегія маневреної війни, обмежена матеріально-технічна база, брак мирного часу для розвитку та ін.) суттєво обмежують використання її досвіду. Певною мірою простежується

аналогія організації артилерії корпусу Січових Стрільців Армії УНР, який мав у своєму складі потужну гарматну бригаду полковника Р. Дашкевича (батька нині відомого львівського історика Ярослава Дашкевича) восьмиполкового складу. Зауважимо, що сучасні можливості дозволяють у значних масштабах наситити артилерією мобільні бригади, полки і батальйони, на що Армія УНР не спромоглася внаслідок внутрішніх і зовнішніх причин.

Артилерія Галицької Армії

Східна Галичина приваблювала країни Заходу природними багатствами, дешевою робочою силою, а також як плацдарм наступу на радянську Росію і бар'єр проникнення більшовицьких ідей у Європу [558, с. 143]. Цей терен прагнула інкорпорувати й відроджена Друга Річ Посполита. Так розпочалася дев'ятимісячна українсько-польська війна 1918–1919 рр., у ході якої уряд ЗУНР розгорнув творення регулярної Галицької Армії. Її зав'язком стали військові формування, які здійснили першолистопадове повстання, насамперед, півторатисячний полк Українських Січових Стрільців, що боронив Львів у листопаді 1918 р., та сформовані на периферії зусиллями енергійних старшин окремі загони добровольців і бойові групи на західному кордоні. Саме групи “Північ”, “Хирів”, “Рудки”, “Угнів”, “Старий Самбір”, “Крукеничі”, “Щирець”, “Любінь Великий”, “Старе Село”, “Схід”, “Наварія” утворили суцільний фронт на заході від Белза до Турки, а також під Львовом, і не дозволили польським формуванням здійснити загарбницькі плани восени 1918 року [761; 210; 218].

У січні 1919 р. під керівництвом начальника штабу Галицької Армії полковника Є. Мішковського проведено докорінну реорганізацію, в результаті якої вона перетворилася, за висловом військового історика Д. Микитюка, “в поважну, на європейський лад сформовану бойову силу, що нараховувала біля 60 тисяч бійців, з добре забезпеченим запіллям” [671, с. 177]. Галицька Армія тепер мала три корпуси по чотири бригади у кожному. Велика увага приділялася артилерії: кожна бригада мала гарматний

полк. “З-поміж усіх родів зброї галицьких військ найкраще представлялася артилерія, – згадував колишній командир гарматного полку С. Мацькевич. – Свою дуже добру організацію завдячувала ця одна з найважливіших стягів УГА не лише добре вишколеним гармашам, але у великій мірі визначним старшинам-артилеристам, командантам батареї і полків з їх великим боєвим досвідом та організаційним хистом. Зі скромних залишків по австрійській армії ці команданти в дуже скорому часі зформували поодинокі батареї та гарматні полки так добре, що артилерія УГА перевищала польську артилерію і артилерію Дієвої Армії (УНР. – Авт.)” [306, с. 177].

Зародком артилерії Галицької Армії стала гарматна батарея, яку українські повстанці захопили у Тернополі, де дислокувався 33-й австрійський гарматний полк. За завданням Д. Вітовського, досвідчений артилерист поручник І. Сігницький привіз трофейні гармати до Львова. По дорозі у Золочеві він укомплектував батарею добровольцями – українськими гармашами австрійського полку. До 6 листопада 1918 р. привезено ще дві гармати зі Стрия й одну з Підбірців. Призначений командиром першої гарматної батареї Галицької Армії четар Юрій Полянський зайняв вогневу позицію на терасі Високого Замку, встановив телефонний зв’язок з Начальною Командою у Народному Домі (нині Будинок офіцерів Західного оперативного командування) й отримав умовний позивний “Загреб”. Того ж дня українські гармати прицільною стрільбою ліквідували вогонь польських легких гармат, які займали позиції на площі св. Юра і Гицлевій горі. На озброєння першої української батареї взято австрійські 104-мм польові легкі гаубиці, найбільша дальність стрільби яких сягала шести кілометрів [594, с. 189-190].

Як уже зазначалося, 9 листопада 1918 р. створено Державний Секретаріат Військових Справ (ДСВС), який на чолі з полковником Д. Вітовським розгорнув військове будівництво. Важливою віхою цього процесу стали накази від 13 листопада, за якими, нарешті, проголошено мобілізацію військовозобов’язаних 1883–1900 років народження й утворено дванадцять військових округів: Львів, Перемишль, Тернопіль, Станиславів,

Стрий, Чернівці, Коломия, Самбір, Золочів, Чортків та інші. Цим же наказом утворено 12 окружних та 60 повітових військових команд, які відіграли виняткову роль у розбудові Галицької Армії й її артилерії. Саме на них були покладені завдання щодо мобілізації, вишколу новобранців, підготовки старшинських і підстаршинських кадрів для різних родів зброї та ін. Для виконання цих відповідальних завдань до складу окружних команд входили піхотні та гарматні коші, які, зазвичай, діяли на базі колишніх австрійських запасних полків [89, с. 1918. Ч. 1].

Особливо високою організованістю відзначалася Коломийська окружна військова команда на чолі з сотником Ф. Приймаком, де діяли два запасні стрілецькі полки імені гетьманів України І. Мазепи та П. Дорошенка і запасний артилерійський полк. Вони підготували для фронту шість піхотних куренів (батальйонів), а запасний артполк під командуванням талановитого організатора сотника Романа Щипайла (згодом – начальник відділу артилерії Військового міністерства ЗУНР) – кілька гарматних батарей, укомплектованих особовим складом і бойовою технікою. У ті ж дні Тернопільська Окружна військова команда на чолі з отаманом Українських Січових Стрільців Никифором Гірняком на базі колишнього 15-го полку піхоти австрійської армії сформувала 1-й Подільський полк ім. Симона Петлюри. Крім підготовки поповнення для Галицької Армії він займався ще й роззброєнням австро-угорських частин, які поверталися восени 1918 р. із Наддніпрянщини, і тим самим суттєво поліпшив озброєння галицької артилерії [625, с. 121–122].

Упродовж існування Галицької Армії у 1918–1920 рр. організація її артилерії зазнала відчутних змін – від стихійно створених поодиноких батарей, розкиданих по всьому 300-кілометровому польському фронту, до майже 60 батарей у складі бригадних і корпусних гарматних полків з чіткою структурою і підпорядкуванням. На першому етапі (листопад–грудень 1918 р.) основною тактико-оперативною ланкою молоді армії стали бойові групи, які склалися часом із напівпартизанських загонів та окремих куренів, сформованих на периферії енергійними національно свідомими

українськими старшинами австрійської армії. “Сформувалися і на початку листопада вели бої в районі Рави Руської спочатку напівпартизанські загони, – відзначав сучасний історик Микола Литвин, – Угнівський – четаря Івана Пушкаря, Жовківський – поручників Івана Грещака і Володимира Секунди та Яворівський – поручника Івана Клея. На південному крилі фронту поручник Іван Околот у середині листопада сформував у прифронтових Рудках стрілецьку сотню. В районі Лютовиська четар Юрій Дякунчак організував піхотний курінь у складі трьох сотень, який прикрив самбірську дільницю фронту. Поручник Степан Малецький на початку листопада сформував загін для оборони Старого Самбора”[625, с. 131]. В грудні Начальна Команда Галицької Армії встановила зв’язок із десятками груп і загонів, об’єднуючи їх у бойові групи “Північ”, “Південь”, “Схід”, “Рудки” та ін. з єдиним командуванням і підпорядкуванням. Окружні військові команди направляли до бойових груп сформовані й озброєні піхотні та гарматні підрозділи.

Аналогічний організаційний шлях пройшла артилерія. Спочатку стихійно, зусиллями артилерійських старшин створювалися окремі батареї по 2–4 гармати в кожній, які цілком самостійно діяли у складі своїх груп і загонів. На підльвівському фронті групи “Південь-II” від Оброшина до Полянки у листопаді 1918 р. діяли окремі батареї, які сформували й очолили поручники І. Михайлів і М. Кречківський, а також кілька гарматних чет по дві гармати у кожній. Ці гарматні підрозділи були цілком самостійними. І лише в грудні, коли створилася бойова група “Щирець” з єдиним командуванням і до неї стали прибувати із запасних полків Стрия та Станиславова гарматні батареї, утворено артилерійську групу у складі п’яти батарей, на базі якої у січні 1919 р. створено 7-й гарматний полк Львівської бригади. Відзнакою артилерії стали червоний поясок на шапці та червоного кольору зубчатка на ковнірі [807, с. 120].

У грудні 1918 р. розгорнули широкомасштабну діяльність Окружні військові команди [696, с. 86–118, 243–271]. З утворення гарматних кошів у Коломиї, Станиславові, Стрию, Тернополі, Золочеві і Чорткові під

керівництвом артилерійських референтів ДСВС і НКГА розпочалося організоване формування гарматних батарей, вишкіл особового складу і відправка на фронт. Комплектування батарей, а згодом і полків, йшло, насамперед, за рахунок гармашів колишньої австрійської армії. В її складі було чимало гарматних полків і навіть бригад, в яких переважали галицькі українці. У зв'язку з цим привертає увагу таблиця, упорядкована Л. Шанковським:

Гарматні частини австрійської армії у 1914 р.

Полки польової артилерії	Місцевість комплектування	% українців
28-й	Перемишль	60
30-й	Перемишль	60
31-й	Станиславів	69
32-й	Львів	55
33-й	Станиславів	43
Полки польових гаубиць:		
11-й	Львів	52
45-й	Перемишль	60
Дивізіони польових гаубиць:		
43-й	Львів	55
45-й	Перемишль	60
Важкий гарматний дивізіон	Львів	46

Загалом українськими, по суті, були 2, 9, 10, 11, 15, 24, 30, 43, 59-та, також гарматні бригади [798, с. 96-98].

Таким чином, після розпаду Австро-Угорщини й її армії на батьківщину повернулося багато підготовлених гармашів з фронтовим досвідом. Щоправда, повернення з Італійського фронту, де перебувала більшість зазначених частин, дещо затягувалося внаслідок затримки полонених. Але артилеристи в силу специфіки своєї бойової діяльності у полон потрапляли рідко. Проблем із комплектуванням артилерійських підрозділів у командування армії було набагато менше, ніж із іншими спеціалістами, наприклад, летунами.

Слід відзначити, що на першому етапі українсько-польської війни артилерію Галицької Армії помітно посилили гарматні частини, які прибули з Наддніпрянщини на прохання воєнно-політичного проводу ЗУНР. У грудні 1918 р. із Києва прибули три полки, зокрема важкої артилерії, якої тоді бракувало в Галицькій Армії. Це були 2-й і 6-й гарматні полки, сформовані й надіслані з Києва до рідної Галичини командиром артилерії Осадного корпусу Січових Стрільців полковником Р. Дашкевичем, а також 1-й Запорізький важкий гарматний полк [799, с. 283].

Система організації та вишколу артилерії у Галицькій Армії шляхом утворення гарматних кошів при Окружних військових командах, коли у запасних частинах комплектувалися, озброювалися, проходили вишкіл артилеристи у складі штатних батарей і зі своїми командами відбували на фронт, виявилася унікальною і надзвичайно ефективною. Такої системи організації і підготовки артилерії у ті часи не мала жодна з армій країн Східної Європи. А якщо згадати Наддніпрянщину, то ні Центральна Рада, ні Директорія УНР не спромоглися утворити військового округу, Окружних військових команд – системної організації та вишколу сухопутних військ.

Організацією артилерії Галицької Армії безпосередньо керував відділ Державного Секретаріату Військових Справ. Його начальником міністр Д. Вітовський призначив досвідченого артилериста сотника Т. Гозу, якого у січні 1919 р. замінив С. Лещій. У відділі самовіддано працювали старшини І. Слезак, Р. Якверт, І. Коліушко, О. Найверт та інші [625, с. 128]. На внесок відділу артилерії у листопаді–грудні 1918 р. ДСВС видав низку наказів і розпоряджень для організації артилерії у військах. Зокрема, в наказах від 13 і 16 листопада – про утворення Окружних військових команд і запасних кошів, а також про зарахування на облік усіх відставних старшин і підстаршин артилерії, враховуючи їх звання в австрійській армії та фахову освіту [89. 1919. Ч. 2, с. 4]. Характеризуючи діяльність ДСВС і його відділів (референтур), очевидець і дослідник тих подій Мирон Заклинський писав: “З усіх Секретаріатів найкраще працював у Тернополі військовий. Він мав уже

зорганізовані потрібні реферати, завдяки пильній, невмирущій праці Вітовського” [209, с. 89].

У ході українсько-польської війни (листопад 1918 р.– липень 1919 р.) гарматні коші Окружних військових команд підготували й відправили на фронт 49 гарматних батарей. Артилерія Галицької Армії влітку 1919 р. мала 7 тис. вояків, 187 гармат і 6 тис. коней [799, с. 284]. Отже, вона становила потужне бойове формування сухопутних військ ЗУНР і склала близько 10,5% особового складу армії. Насиченість війська артилерією була на рівні показників головних європейських держав або й перевищувала їх. Зокрема, навесні 1919 р. Галицька Армія налічувала 8 гармат на 1000 бійців піхоти, тоді як у 1914 р. французька та німецька мали лише по шість, а російська і австрійська – по чотири. Щоправда, під кінець Першої світової війни російська та австрійська збільшили цю кількість до 10 гармат, а французька й німецька – до 16. Армія Української Народної Республіки упродовж визвольних змагань 1917–1921 рр. мала сім гармат на 1000 вояків. Щоправда, потенційні можливості ЗУНР були незрівнянно меншими по відношенню до зазначених держав. Отже, утримувати артилерію на передовому рівні вдавалося шляхом наполегливої організаційної діяльності всіх ланок сухопутних військ ЗУНР [799, с. 282].

“Організуванню батарей займалися гарматні коші при Окружних Військових Командах в Коломиї, Станиславові, Стрию, Самборі, Чорткові, Тернополі і Золочеві, – згадував командир гарматного полку сотник Степан Мацькевич. – Найкраще був зорганізований гарматний кіш у Золочеві під командою сотника Лещія. Як тільки появився на станції новий транспорт покинутих гармат, чи привезених із-за Збруча, негайно перевозили їх до гарматного кошу, там розбирали, чистили, мастили й ладнали так, щоб стали справні до бою. Дальше вишколювали призначену на те обслугу, пристаралися коней, упряж і весь виряд і до кількох тижнів виростала готова нова батарея до бою. Таких батарей гарматний кіш в Коломиї – 9, другі коші вислали по кілька батарей польових гармат чи важких гавбиць” [306, с. 179–180].

Найповніше відтворено діяльність гарматних кошів ОВК Л. Шанковським у монографії “Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія”. Згідно з його реєстром гарматних батарей підготували й відправили на фронт: Золочів – 20 (командири батарей В. Галан, А. Козак, О. Царевич, І. Балешта, А. Бучак, О. Мельникович, О. Винничук та ін.); Стрий – 9 (Т. Мацьків, І. Михайлів, Р. Олексій, С. Когут, Г. Пушкар та ін.); Коломия – 8 (В. Тотоєскул, Я. Курилюк, Т. Поліха, В. Стафіняк та ін.); Станиславів – 7 (І. Балтро, В. Зубрицький, І. Медвідь, А. Вайдакевич та ін.). П’ять батарей підготували коші в Тернополі, Чорткові, Самборі [799, с. 285–286].

Гарматні батареї Галицької Армії мали досить складну структуру. До управління входили командир батареї (поручник–сотник), перший старшина (заступник), харчовий старшина, старший булавний, сурмач, а також відділення розвідки (6 вояків), зв’язку (8 телефоністів). Батарея мала чотири гармати, поділені на дві чети на чолі із першим старшиною (старшим офіцером батареї – за нинішнім терміном) (50 гармашів), чету скорострілів (дві одиниці) для охорони батареї та обоз (30 возів), до якого входили підстаршини з ремонту техніки, санітар і польова кухня. Всього, згідно з наказами ДСВС і НКГА, гарматна батарея мала штат: старшин – 4, особового складу – 157, коней – 128, гармат – 4, скорострілів – 2, возів – 8 [89. 1919. Ч.6].

На першому етапі організації артилерії батареї Галицької Армії озброювалися здебільшого австрійською бойовою технікою, яка дісталася від частин Австро-Угорщини у ході Першолистопадового повстання 1918 р. у Галичині й Буковині. Зокрема, й застарілими зразками легких польових гармат і гаубиць, які за своїми тактико-технічними даними суттєво поступалися тогочасним російським [543, с. 105].

Тактико-технічні характеристики гармат Галицької Армії

Типи гармат	Рік	Країна	Калібр, мм	Вага гармати, кг	Макс. дальність стрільби, м
Легка гармата	1905	Австрія	76,5	6,68	7000
"-"	1902	Росія	76,2	6,5	8500
Легка гаубиця	1899	Австрія	104	14,7	6100
"-"	1909	Росія	122	23,3	7700
Важка гармата		Австрія	105	15,6	12200
"-"	1910	Росія	107	16,2	12700
Важка гаубиця	1899	Австрія	150	39,0	6600
"-"	1910	Росія	152	40,9	7700

Спочатку в Галицькій Армії була всього одна батарея важких гармат під командуванням четаря І. Костинчука, яка мала дві російські 152-мм гармати з дальністю стрільби 12,4 км. Цей недолік ліквідували за рахунок прибулої артилерії з Наддніпрянщини у складі трьох гарматних полків, які мали 26 гармат і гаубиць, серед них 12 важких [799, с. 283].

Вже на першому етапі українсько-польської війни, коли основну оперативну-тактичну одиницю Галицької Армії складали бойові групи, зусиллями артилерійських командирів у їх складі створюються полки або групи артилерії. Так, наприкінці грудня 1918 р. за наказом командира бойової групи “Старе Село” отамана Осипа Микитки на підльвівському фронті досвідчений артилерист сотник Ярослав Воевідка об’єднав батареї, які прибували з Коломиї (2), Золочева (2), Станиславова (2) у перший гарматний полк. До цього полку приєдналися дві батареї, які прибули з Наддніпрянщини із складу артилерії Осадного корпусу Січових Стрільців полковника Євгена Коновальця. Їх надіслав галичанин, командувач артилерії корпусу полковник Роман Дашкевич. Саме одна з них – 152-мм важких далекобійних гармат – під командуванням сотника Євгена Білинського прицільним вогнем спричинила величезний вибух складів із боеприпасами в районі головного вокзалу Львова (600 тис. набоїв, 5 тис. гарматнів). Велика пожежа викликала масову паніку поляків у місті [265, с. 181-182].

На підльвівському фронті у грудні 1918 р. – січні 1919 р. у складі бойової групи “Наварія” полковника Івана Омеляновича-Павленка було створено групу артилерії “Басівка”. До неї ввійшли прибулі зі Станиславова батареї поручників Т. Мацьківа, Ю. Шепаровича та В. Зубрицького, на озброєнні яких були легкі австрійські 105-мм гармати. У той же час у районі на південь від Оброшина під командуванням прибулого з Відня німця-добровольця Ернеста Кнейфеля створили артилерійську групу “Південь-II”, до якої включили окремі діючі батареї поручників І. Михайліва, М. Кречнівського, Р. Олексія, С. Когута, сформовані у Стрию та Станиславові [691, с. 193–195]. Як згадував колишній комбат четар О. Тишовницький, на південному крилі Польського фронту, де бойові групи були невеликими, артилерія групувалася по 2–3 батареї: із стрийського гарматного кошу – П. Гнатківського, О. Тишовницького та Г. Пушкаря [760, с. 202].

Однак процес об’єднання артилерії в полки чи групи на північному крилі польського фронту дещо затягнувся. У складі бойової групи “Угнів”, яка, по суті, до лютого 1919 р. нагадувала напівпартизанський загін, діяла окрема 6-гарматна батарея поручника Івана Околота. В районі Сокаля об’єдналися дві батареї Г. Давида і О. Мельниковича. На початку січня до них приєдналася батарея важких гаубиць поручника В. Клодницького, що прибула з Чорткова. Проте часто ці батареї діяли відокремлено, в інтересах стрілецьких загонів або куренів на великій ділянці фронту від Сокаля до Немирова [326, с. 17-18]. Завдяки командуванню Галицької Армії й артилерійських командирів процес об’єднання окремих гарматних підрозділів і створення полків та артгруп поступово набирала силу. На першому етапі розбудови артилерії було закладено підґрунтя для успішної реорганізації Галицької Армії у січні 1919 р., коли вся артилерія була зведена у бригадні полки, набула єдиної структури й вийшла на новий, вищий рівень організації.

У ході розбудови Галицької Армії та розгортання її артилерії Державний Секретаріат Військових Справ і Начальна Команда вирішували складну

проблему командних кадрів, брак яких виявився вже у січні 1919 р. Комплектування гарматних частин і підрозділів старшинами здійснювалося трьома основними шляхами. Насамперед, Окружні військові команди взяли на облік усіх старшин-українців колишньої австрійської армії, які призначалися на командні посади. Вони склали близько 360 старшин із 400 за штатом. Багато з них мали університетську освіту або ж отримали фахову освіту в австрійських офіцерських школах артилерії. Із 14 командирів гарматних полків було 11 українців. Серед них, зокрема, випускники Львівського університету й австрійських офіцерських шкіл Володимир Галан, Ярослав Курилюк, Ярослав Воевідка, Юліан Шепаревич, Василь Бабій, Петро Продиус та ін. Усі українські старшини артилерії мали фронтний досвід, дехто з них командував батареями (В. Бабій, Я. Курилюк) [799, с. 285-286].

Недостачу старшин вищих рангів, особливо штабних, ліквідували шляхом прийому на службу в Галицьку Армію офіцерів австрійської армії – галицьких німців, які добровільно зголошувалися до українського війська. Вже наприкінці листопада 1918 р. із Відня прибуло близько 90 осіб на чолі з підполковником А.Кравсом, майбутнім генералом, командиром 3-го Галицького корпусу. Серед них виявилися досвідчені артилеристи-фронтники, які отримали високі посади в Галицькій Армії, й артилерії зокрема. В рефентурах артилерії ДСВС і НКГА служили Р. Якверт, Г. Мот, Ф. Ерле. 24-літній випускник Артилерійської військової академії, командир батареї капітан Роман Фріш очолив 6-й гарматний полк, Ернест Кнейфель – артгрупу “Південь-II”, а згодом 7-й гарматний полк Галицької Армії. Всі вони виявили себе вправними фахівцями, сумлінно виконували свої службові обов’язки й чесно служили українській справі. Серед них були два десятки старшин з Наддніпрянщини, що прибули з гарматними частинами від армій УНР і Української Держави. Відзначимо талановитих командирів полків Галицької Армії отаманів Кирила Карася та Петра Ляковського, які кілька місяців воювали під Львовом.

Командування армії прагнуло поповнювати артилерію власними старшинами, підготованими у військових навчальних закладах, які засновано у січні 1919 р., коли полковник Д. Вітовський віддав наказ про створення трьох піхотних і одної артилерійської старшинських шкіл у Станиславові, тодішній столиці ЗУНР. Ця школа розмістилася у добротні облаштованих казармах колишнього австрійського 33-го полку артилерії, мала приміщення для курсантів, навчальний корпус, артилерійський парк, стайні для коней та ін. Начальником школи міністр призначив отамана Северина Лещія, доброго організатора, вправного артилериста, фронтовика. Начальником штабу став сотник Іван Сітницький, який згодом очолив школу, коли Лещія перевели в референтуру Державного Секретаріату Військових Справ. Викладачами й інструкторами працювали досвідчені артилеристи поручники Т. Мацьків, О. Белей, підстаршини В. Вагель, І. Столярчук. До школи прийнято 44 курсанти, які мали освіту в обсязі не менше 6 класів гімназії, здебільшого підстаршин колишнього Легіону Українських Січових Стрільців віком 18–24 роки. Їх розбили на дві чети (по 22 курсанти), кожна з яких мала командира-вишкільника [596, с. 252-253].

Регулярні заняття в школі розпочалися 10 січня 1919 р. Програма навчання була досить насиченою і включала: теорію артилерії, облаштування гармат, стрільбу, тактику, військову топографію, фортифікацію, статuti, санітарну підготовку, адміністрування і військову стилістику. Чимало часу відводилося на верхову їзду, нагляду за кіньми. Головним завданням адміністрації школи було дати курсантам упродовж чотирьох місяців навчання теоретичні знання і практичні навички з управління вогнем гарматної батареї, ефективного використання артилерії у різних видах бою й у взаємодії з піхотою.

Згідно з розпорядком дня і розкладом занять навчання щоденно тривало вісім годин: чотири години муштри і польових вправ до обіду та чотири години теоретичних лекцій після обіду. Водночас організовано лекторій з історії України, українського війська, культурно-освітні заходи, які мали на

меті національно-патріотичне виховання. В основу підготовки покладено програми, статuti, навчальні посібники австрійської армії, які перекладено українською мовою. Щотижня артилеристи виїжджали у поле, де проводили практичні навчання. Для цього використовувався артилерійський полігон колишнього 33-го австрійського артполку. Згадуючи Станиславівську старшинську школу артилерії, колишній курсант Т. Кульчицький писав: “Школу очолював і вів командант школи, теоретичний і практичний вишкіл вели викладачі, практичний польовий вишкіл (муштра) був у руках досвідчених колишніх активних підстаршин австрійської армії, які своїм знанням та ідейністю в нашій старшинській школі записались золотими буквами як вимагаючі, суворі, але справедливі вишкільники. Всі учні школи цінили їх, поважали, слухали й любили” [596, с. 254]. Зауважимо, що серед тодішніх курсантів були Володимир Кубійович, згодом член НТШ, видатний географ, енциклопедист і громадсько-політичний діяч часів Другої світової війни; Мирон Зарицький, член НТШ, згодом професор математики Львівського університету.

І все ж Першій старшинській гарматній школі Галицької Армії не вдалося здійснити випуск своїх вихованців. 15 травня 1919 р. польські війська розгорнули загальний наступ по всьому Галицькому фронту. Посилені 60-тисячною армією генерала Галлера, яка прибула із Франції, вони стрімко просувалися на схід і скоро наблизилися до третьої столиці ЗУНР – Станиславова. Старшинська школа була терміново реорганізована у бойову гарматну батарею й 25 травня залишила місто. На початку червня вона влилася до 3-го гарматного полку сотника Ю. Шепаровича і 5 червня вступила у бій. У ході наступальної Чортківської операції Галицької Армії (8–28 червня 1919 р.) вона дійшла до Тернополя, де курсанти отримали підстаршинські нашивки, а деякі – й звання хорунжих, і були розподілені по гарматних полках армії [69, с. 289].

У липні 1919 р. у Галицькій Армії засновано Армійський вишкіл артилерії. Після переходу через Збруч під Кам’янцем-Подільським начальник Станис-

лавівської артшколи С. Лещій відновив навчальний заклад. Невдовзі школу очолив сотник І. Сітницький, який відновив навчальний процес. У ній упродовж трьох місяців навчалось 25 підстаршин. У жовтні 1919 р. державна комісія під головуванням отамана С. Лещія здійснила перший випуск галицьких старшин артилерії. Після складання іспитів курсанти отримали свідоцтва і звання хорунжих (перше старшинське звання) й були призначені на командні посади. Загалом у всіх старшинських школах Галицької Армії навчалися і отримали старшинські звання 440 курсантів, не отримали в силу різних причин звання 180 осіб. Артилерійські школи підготували армії 67 старшин [596, с. 272].

Як уже зазначалося, 10 грудня 1918 р. на запрошення воєнно-політичного проводу ЗУНР із Наддніпрянської армії прибули на службу в Галицьку Армію на посади командувача армією – досвідчений генерал Михайло Омелянович-Павленко і начальника штабу – полковник Генерального штабу Євген Мішковський. Вже у січні 1919 р. новий начальник штабу домогся затвердження свого плану реорганізації Галицької Армії. Зауважимо, що уродженець Полтавщини мав ґрунтовну військову освіту: закінчив Чугуївське юнкерське піхотне училище та Миколаївську академію Генерального штабу (1912), на фронтах Першої світової війни виявив високі професійні здібності й в 34 роки став полковником. На Наддніпрянщині обіймав високі посади в Генеральному штабі [630, с. 147]. Згодом написав чимало воєнно-історичних праць.

Є. Мішковський був не лише генератором передових ідей у військовій справі, а й виявив себе талановитим організатором. Він був палким прихильником маневреної війни і вважав віджилими старі традиційні структури армії: насамперед, громіздку дивізію, яка, наприклад, у російській армії складалася з бригад, по три полки у кожній. Отже, за його ідеєю, дивізія як проміжна структура між корпусом і бригадою ліквідувалася. Як основна оперативна одиниця армії впроваджувалася піхотна бригада полкового складу, насичена кіннотою й артилерією. У кожній з них був гарматний полк. Полковнику вдалося подолати консервативні погляди, насамперед, колишніх австрійських офіцерів, і за неймовірно короткий термін (січень–лютий

1919 р.) у ході бойових дій українсько-польської війни здійснити велику перебудову армії, яка перетворилася на сучасну збройну силу європейського зразка й своєю організацією випередила не лише Армію УНР, але й армії Австрії, Угорщини та Польщі [625, с. 146].

У ході реорганізації, в якій брали участь ДСВС і НКГА, командний склад бойових груп і груп артилерії, на початку 1919 р. створено три корпуси, у складі кожного сформовано чотири бригади, до яких увійшли три стрілецьких курені та гарматний полк. Отже, на місці окремих, різноманітних за структурою і складом бойових груп постали однорідні, зручні в управлінні 12 стрілецьких бригад. У складі штабів корпусу і бригади створено референтури артилерії, які, на відміну від сучасних структур командувача артилерією дивізії чи начальника артилерії полку, не виконували функцію керівництва бойовими діями гарматних частин, а займалися, здебільшого, укомплектуванням і забезпеченням їх усім необхідним для бою.

Отже, у лютому 1919 р. Галицька Армія мала три корпуси, з них 1-й корпус підполковника Осипа Микитки у складі бригад: 5-ї Сокальської, 6-ї Равської, 9-ї Угнівської і 10-ї Янівської. До 2-го Галицького корпусу полковника Мирона Тарнавського увійшли: 1-ша бригада Українських Січових Стрільців, 2-га Коломийська, 3-тя Бережанська і 4-та Золочівська бригади. Третій корпус на південному крилі фронту під командуванням полковника Григорія Коссака склали 1-ша Гірська, 7-ма Львівська, 8-ма Самбірська і 11-та Стрийська бригади [249, с. 74-75]. Кожна бригада мала гарматні полки, які носили номер своєї бригади і мали, за невеликим винятком, однакову організацію.

Типовий гарматний полк складався з управління, до якого входили: командир полку, ад'ютант (начальник штабу), якому підпорядковувалися відділи: булавний, муніційний, технічний, санітарний, харчовий та старшини – зв'язку, муніційний, технічний, інтендант, харчовий, лікар, ветеринар. Полк складали три (рідше чотири) гарматні батареї та чета скорострільів. Зазвичай гарматний полк мав 600 вояків, 525 коней, 12–16 гармат і близько 200 возів [625, с. 169]. Окрім 12 гарматних полків

стрілецьких бригад, які організаційно й оперативно підпорядковувалися командантам бригад, НКГА мала армійську артилерію – два наддніпрянські полки важких гаубиць двобатарейного складу і три батареї далекобійних гармат (по дві у кожній).

Отже, аналізуючи способи формування артилерії Галицької Армії, її організаційну структуру і тактику бойових дій, відзначимо, що цими ознаками та боєздатністю вона не поступалася тогочасним формуванням армій європейських держав. Притаманний для Наддніпрянської армії період стихійного творення гарматних батарей і груп артилерії в сухопутних військах ЗУНР тривав недовго. Вміло і максимально були використані артилеристи й озброєння колишньої австрійської армії, на високі посади командирів полків сміливо висувалися добровольці з австрійської армії та Наддніпрянщини. В основу кадрової політики поклали професійні якості, а не політичні орієнтації, як це було в УНР і Червоній Армії. Все це дозволило галицьким артилерійським бригадам упродовж дев'яти місяців протистояти набагато сильнішому польському війську.

5.4. Броневі війська

Броневі сили сухопутних військ українських армій у період визвольних змагань 1917–1921 рр. використовували бронепоезди і броневих автомобілі, об'єднані у бронедивізіони. За відсутністю в Україні власних заводів з виготовлення цієї бойової техніки користувалися трофейними, насамперед, російськими. Вони призначалися для підтримки піхоти і кінноти у наступі чи обороні, а також, щоправда рідко, для самостійного наступу. За винятком військових формацій Центральної Ради, українські війська використовували особливо часто бронепоезди в наступальних операціях і найуспішніше – у Київській 6–31 серпня 1919 р. Проте, порівняно з арміями більшовицької Росії, денікінської і польської, українські залізничні, автомобільні й технічні частини значно поступалися противнику.

Бронепоїзди

Визвольні війни 1917–1921 рр. відзначалися маневреним характером бойових дій як Армії УНР, так і більшовицьких або денікінських військ. В умовах відсутності технічних засобів швидкого пересування, крім кінноти, супротивники часто прив'язувалися до залізниць, мережа яких на заході й сході України була досить розвиненою. При цьому важливу роль відігравали бронепоїзди – броньовані для захисту від куль і осколків рухомі залізничні платформи (вагони), які призначалися насамперед для вогневої підтримки стрілецьких і кінних частин, а також для ведення самостійних бойових дій.

Як відомо, вперше імпровізовані бронепоїзди з'явилися в сухопутних військах під час громадянської війни в США 1861–1865 рр. Тоді у битві при Річмонді (26 червня – 2 липня 1862 р.) федеральне військо генерала Дж. Мак-Клеллена застосувало причеплені до звичайного паровоза платформи для перевезення вугілля, які були захищені дошками та мішками із землею. На них встановлено 32-фунтові гармати. За їх допомогою федералісти з успіхом вели бої проти кінноти південних штатів. Згодом цей винахід широко використовував у боях проти заколотників командувач армії, талановитий воєначальник Вільям Шерман (його ім'ям пізніше названо американський танк). При осаді Пітсбурга 1864 р. на платформи встановлювали ефективну зброю – мортири. Саме імпровізовані бронепоїзди допомогли його армії здійснити 1865 р. 1300-кілометровий маневр до Річмонда й переможно завершити війну [737, с. 601].

В Європі першими застосували подібні бронепоїзди німці у ході франко-пруської війни 1870–1871 рр. Захищені дошками і мішками із землею гармати на платформах були перекинуті під Париж, де обстрілювали місто під час осади. Проте саме французька армія 1884 р. взяла на озброєння близькі до сучасних бронепоїзди: облаштовані металевим захистом товщиною до 18 мм паровоз і платформи з гарматами до 152 мм, досить потужними системами тих часів. У добу англо-бурської війни 1899–1902 рр. англійці застосовували бронепоїзди з металевим захистом і гарматами 76- і

152-мм. Щоправда, у бойових діях вони використовувалися рідко внаслідок нерозвиненої мережі колій й в основному служили для охорони залізничних сполучень [543, с. 106].

А вже у Першій світовій війні бронепоезди мали на озброєнні практично всі сухопутні сили воюючих держав. Оскільки їхні бойові дії здебільшого носили характер позиційної війни, з'явилися важкі бронепоезди з могутніми артилерійськими системами, які часто застосовувалися при штурмі фортець і міст. Зокрема, німецька армія мала три типи бронепоездів: “НУ-1” із броньовим захистом до 80 мм і озброєний важкими – до 203 мм гарматами; “НУ-2” мали гармати до 305 мм і вели обстріл на 15 км; “ХХ” був бронепоездом фронтових частин, що мав на озброєнні кулемети і гармати до 152 мм. Французи теж виготовили декілька бронепоездів із надважкими 280, 306-мм гарматами [715, с. 18].

Російська армія в роки Першої світової війни використовувала відносно мало бронепоездів – усього сім у 1917 р. Щоправда, прийняті на озброєння сухопутних військ за проектом 1915 р., вони були добре обладнані і боєздатні. Російські поїзди склалися з трьох частин: повністю броньованого паровоза, двох площадок і 2–3 контрольних платформ. Були варіанти з додатком броньованих вагонів для піхотних і кінних десантів. Зазвичай такі поїзди озброювалися кулеметами (не менше 12), чотирма гарматами калібру 76, 107, 122 або 152 мм. Команду бронепоезда (120–250 вояків) очолював командир, якому підпорядковувались помічники з артилерії та кулеметів, десанту і господарської частини [715, с. 19].

Варто зауважити, що в роки громадянської війни в Росії більшовицьке керівництво і командування Червоної Армії вдало реагували на характер війни, різко збільшивши кількість кінноти і бронепоездів. 1920 р. армія мала 103 бронепоезди і бронелетючки. Навіть у мирний час (1928 р.) на її озброєнні було 34 бронепоезди [493, с. 75-76].

Велику увагу бронепоездам приділило командування Добровольчої армії білої Росії, яка дислокувалася на Дону. Початок білого руху поклала

утворена навесні 1918 р. Донська армія. Вже наприкінці року сформована з добровольців донських козаків армія нараховувала 76 тис. бійців. Вона мала 24,7 тис. шабель і сім бронепоездів, що надавало їй можливість вести маневрену війну з більшовиками й домагатися значних успіхів [467, с. 171]. У травні 1919 р. вона влилася у Добровольчу армію збройних сил Півдня Росії (ЗСПР), якою командував генерал-лейтенант В. Май-Маєвський. Об'єднані ЗСПР під командуванням генерала Антона Денікіна стали головною силою білого руху проти більшовиків і мали влітку 1919 р. потужні війська – 244,9 тис. вояків, зокрема 107,4 тис. багнетів, 46,6 тис. шабель, 2813 кулеметів, 600 гармат, 72 літаки, 38 танків і 41 бронепоезд [467, с. 89].

У ЗСПР впроваджено чітку структуру бронепоездних частин, якими командував досвідчений генерал М. Іванов. Вони ділилися на дивізіони, кількість яких постійно зростала, оскільки в умовах маневреної громадянської війни в Росії командування усвідомлювало їх велику роль. Воно постійно збільшувало їх чисельність за рахунок успадкованих від царської армії, а також виготовлених на заводах Єкатеринограда, Ростова-на-Дону, Царицина і трофейних, захоплених у Червоної Армії.

Отже, якщо у лютому 1919 р. біла армія мала три дивізіони (по три бронепоезди (два легких і важкий у кожному), то до кінця року – вже десять: 1-й (командир – полковник І. Скопин) включав легкі бронепоезди “Генерал Алексеев”, “Вперед за Родину” і важкий – “Единая Россия”; 2-й (полковник К. Громико) – “Генерал Корнилов”, “Офицер” і “Иоанн Калита”; 3-й (полковник О. Гадд) – “Витязь”, “Дмитрий Донской”, “Князь Пожарский”; 4-й (полковник А. Селіков) – “Орел”, “Слава офицеру”, “Грозный”; 5-й (генерал М. Іванов) – “Генерал Марков”, “Коршун”, “Непобедимый”; 6-й (полковник В. Баркалов) – “Генерал Дроздовский”, “За Русь Святую”, “На Москву”; 7-й (полковник Неводський) – “Генерал Черняев”, “Генерал Скобелев”, “Могучий”; 8-й (полковник А. Зеленецький) – “Доброволец”, “Пластун”, “Богатырь”; 9-й – “Дроздовец”, “Гром победы”, “Солдат”; 10-й – “Генерал Шнифер-Маркевич”, “Волк”, “Слава Кубани”. У складі денікінських частин

діяли й захоплені в українців бронепоезди (наприклад, три в Умані наприкінці вересня 1919 р.). Варто зауважити, що часом у дивізії включалися інші бронепоезди. Інколи бронепоезди не входили у дивізії, а підпорядковувалися безпосередньо військовим частинам, дивізіям або корпусам. Зокрема, 1920 р. кримська російська армія генерала Врангеля мала 12 бронепоездів – чотири дивізії. Зазвичай екіпаж бронепоезду складав близько сотні вояків [467, с. 60-61; 569, с. 12-124; 340, 351, 352, 357, 359, 534]. У денікінських і особливо врангелівських частинах на півдні України, як відомо, служило чимало українців [790; 779].

Непоследовна концепція Центральної Ради щодо військового будівництва призвела до того, що на початку першої українсько-більшовицької війни (грудень 1917 – березень 1918 рр.) збройні сили УНР перебували у зародковому стані. Бронепоезди донедавна Південно-Західного фронту фактично не використовувалися. Крім цього, більшовицькі війська, зокрема група М. Муравйова, яка вела наступ на Київ виключно по залізниці Харків–Полтава–Київ, мала постійно в авангарді бронепоезд під командування балтійського матроса А. Полупанова й діяла досить успішно саме завдяки його бойовій підтримці. Використовував бронепоезд і загін Р. Берзіна, що діяв на Чернігівському напрямку, та загін В. Полякова під командуванням Л. Мокієвської-Зубок (носив ім'я “Свобода або смерть”). Пізніше в другій українсько-більшовицькій війні 1919 р. проти Армії УНР діяли у складі радянських 12-ої та 14-ої армій і 1-ої Кінної С. Будьонного бронепоезди “Коммунист”, “Смерть Директорії”, “Коммунар”, “Красный кавалерист”, “Ворошилов” та ін. Того року командування Червоної Армії з метою більш ефективної бойової діяльності створила Задніпровську бригаду бронепоездів С. Лепетенка, яка відіграла помітну роль у боротьбі з військами незалежної України [459, с. 67, 204].

У сухопутних військах Армії УНР, зокрема у корпусі Січових Стрільців полковника Є. Коновальця, бронепоезди з'явилися взимку 1919 р. Перший з них під назвою “Січовий” зарахували наказом командира корпусу до 1-ої

дивізії Січових Стрільців полковника Р. Сушка. Бронепоезд під командуванням хорунжого І. Савойки мав одну 76-мм польову гармату і чотири кулемети, які обслуговували 19 січовиків [13. Оп. 2, спр. 1, арк. 67]. Після реорганізації корпус Січових Стрільців у березні 1919 р. отримав чотири бронепоезди: “Січовий”, “Стрілець”, а також два трофейних – “Запорожець” і “Помста”. Вони мали досить потужне озброєння: наприклад, “Стрілець” – три гармати (76-мм польову і дві гірських) і 30 кулеметів, “Запорожець” – дві 76-мм гармати і 16 кулеметів, “Помста” – 76-мм польову гармату і легку гаубицю та 16 кулеметів [547, с. 204].

Головне управління і Генеральний штаб постійно відзначали значення бронепоездів в умовах маневреної війни, намагалися збільшити їх кількість, удосконалювати застосування у бою. Начальник Генерального штабу генерал М. Юнаків впровадив спеціальний відділ на чолі з полковником Генерального штабу В. Рукіним, який опрацьовував плани розвитку броневих військ, зокрема бронепоездів. У липні 1919 р. полковник В. Рукін розробив тимчасовий штат бронепоезда, який затвердив Головний Отаман С. Петлюра. Згідно зі штатом типовий бронепоезд мав на озброєнні дві гармати, десять кулеметів, 150 гвинтівок, два мотоцикли. Десант бронепоезда як окремий підрозділ налічував 127 бійців і командирів, два кулемети “Льюїс” та легку 76-мм гармату. Всього штат бронепоезда становив 176 старшин і козаків [9. Оп. 2, спр. 36, арк. 50-50 зв].

“Велику роллю відіграли в Перших визвольних змаганнях бронепотяги, – резюмував Лев Шанковський. – Під час походу на Київ українська армія мала дев’ять бронепотягів, які безнастанно перебували в боях. Серед цих бронепоездів відзначимо: “Стрілець”, “Вільна Україна”, “Запорожець”, “Кармалюк” та інші” [798, с. 52]. Начальник штабу корпусу Січових Стрільців генерал Марко Безручко також свідчив, що в умовах наступу влітку 1919 р. на Київ уздовж залізниці саме панцерні поїзди забезпечили успіх історичної наступальної операції, однієї з наймасштабніших. Зокрема, висвітлюючи бої корпусу за Шепетівку, він писав: “Відправлений для зв’язку

з тульською бригадою на станцію Колоденка бронепотяг “Стрілець” встановив зв’язок. Вночі при повороті на станцію Шепетівка бронепотяг біля станції Майдан–Вілля потрапив у скруту: ворог зірвав шлях перед ним і за ним. Зав’язався бій з ворогом, що напав на панцерник. Бій тягнувся коло години. Панцирник, котрий мав три гармати й коло тридцяти кулеметів, розігнав ворога, багато положив його на полі трупом, направив шлях і пізно вночі прибув на Шепетівку”. Під час боїв у районі Бердичева–Шепетівки корпусові довелося часто знімати свої полки з одного напрямку “й швидко перекидати їх по залізниці на іншу ділянку і тим підтримувати війська, що там билися. Велику допомогу надавали корпусові СС у цей час прекрасні стрілецькі бронепотяги “Січовий”, “Стрілець”, “Запорожець” і “Помста” – всі правдиві, доброї конструкції” [547, с. 222-223]. Командиром бронепоезда “Січовий” призначили хорунжого Осипа Вудкевича, начальником артилерії – четаря Івана Грицюка, а кулеметної команди – четаря Василя Глову. За майстерність у боях О. Вудкевича та І. Грицюка підвищено у ранзі до поручника.

Отже, 16 серпня 1919 р., тобто у розпал Київської наступальної операції, об’єднані українські армії мали дев’ять бронепоездів: “Сух”, “Воля”, “Кліщ”, “Гандзя”, “Стрілець”, “Запорожець”, “Помста”, “Вільна Україна” і “Січовий”. Бронепоезди, захоплені у Червоної Армії, отримали найменування “Чорноморець” і “Кармалюк” [759, с. 238–241]. У боях 1920 р. Армія УНР разом із польськими військами мала чотири бронепоезди, які довелося знищити перед відступом на територію союзної Польщі у листопаді 1920 р.

Броневі війська Галицької Армії значно поступалися іншим українським збройним силам як за кількістю, так і якістю бронепоездів і панцирних автомобілів. Проте характер бойових дій на першому етапі українсько-польської війни 1918–1919 рр., коли супротивники не мали достатньо потужного війська та їх зусилля зосереджувалися на найважливіших центрах і комунікаціях краю, об’єктивно створював умови для використання панцирних поїздів, враховуючи досить розвинену мережу галицьких

залізниць. Молода влада Західно-Української Народної Республіки в умовах зруйнованого господарства в ході світової та українсько-польської війн не мала можливості для виготовлення і належного облаштування бронепоездів, які, наприклад, мала російська армія. “Як правило, – згадував О. Дедик, – на звичайному залізничному ешелоні, що складався з кількох площадок та вагонів, встановлювали одну-дві гармати, декілька скорострелів й така імпровізована панцирка, як тоді казали, вирушала в бій. З часом площадки стали зміцнювати дубовими брусами, а потім будували на них своєрідні броньовані будки. Паротяг та вагони обкладали листами товстої бляхи. Згодом на озброєння Галицької армії надійшли справжні панцерні потяги, які були збудовані на заводах Дрогобича” [516, с. 6-7].

Один із перших галицьких бронепоездів виготовили наприкінці грудня 1918 р. у дрогобицьких залізничних майстернях робітничою бригадою, створеною четарем І. Солодухою. Паровоз, три відкриті платформи і критий вагон облаштували металевими плитами, що надійно захищали від вогню стрілецької зброї. Командиром бронепоезда призначили четаря Теодора Швеця, який керував вогнем гармати. Хорунжий Омелян Верхола очолив кулеметну команду. Команда бронепоезда складалась із трьох артилеристів, шести кулеметників і 10 вояків технічного відділу, включно з машиністом [559, с. 349].

Бронепоезд четаря Швеця передали бойовій групі “Рудки” (згодом 8-ма Самбірська бригада), що діяв у районі Самбір–Рудки–Любінь Великий–Пустомити–Щирець. На фронті його залога збільшилася до 60 вояків. Бронепоезд успішно підтримував наступ галицьких частин на Любінь Великий, Ставчани та обороняв підльвівський район під час контрфанзиви польських частин генерала З. Зелінського у січні–лютому 1919 р. Згодом під другим номером він підпорядкований 7-й Львівській бригаді (базувався у Щирці) [559, с. 349–352].

Інший бронепоезд УГА, який отримав № 212, виготовили у Радехові бригадою чеха Батека. На облаштованих металевими листами платформах

встановили дві 75-мм гармати, а також кулемети, які вели вогонь із амбразур. Він діяв на фронті 1-го Галицького корпусу полковника О. Микитки й особливо відзначився в боях за Белз, Кристинопіль (нині Червоноград), під Сокалем і Рава Руською навесні 1919 р.

Бойові дії 2-го корпусу полковника М. Тарнавського підтримував бронепоезд № 1, який побудовано у Старому Селі (неподалік Львова) артилеристом поручником В. Тотоєскулом (загинув у бою за Сихів, околицю Львова). Він мав на озброєнні дві гармати, кілька кулеметів, а його залогу склала чета стрільців. Згодом бронепоезд переобладнали, посилили захисними металевими щитами. Під командуванням поручника С. Руменовича (німця-добровольця з Відня) бронепоезд ефективно діяв під Львовом, вступаючи у двобій з польськими панцерниками. Особливо відзначився вдалими діями у квітні 1919 р., забезпечивши захоплення Сихова. Згодом його передислокували на фронт 3-го корпусу в район Тернопіль–Чортків–Нижнів [516, с. 3]. Там готувалася наступальна Чортківська офензива [656, с. 5–963; 546, с. 33–35].

Ще один імпровізований бронепоезд виготовив і обладнав у Самборі четар О. Бережницький із бригадою 12 стрільців. Наприкінці 1918 р. на його озброєнні були дві 80-мм гармати, чотири кулемети. Залога під командуванням четаря І. Садлича складалася із трьох старшин, п'яти підстаршин і 64 стрільців. Бронепоезд успішно діяв у складі Самбірської бригади полковника А. Кравса у боях за Хирів, під Перемишлем, але в околицях Нижанкович був пошкоджений і дістався полякам. Під керівництвом четаря О. Бережницького взимку 1919 р. в Дрогобичі на нафтопереробному заводі “Польмін” побудовано новий бронепоезд, який обладнали броньованими плитами, встановили дві гармати і сім кулеметів. На чолі з четарем О. Бережницьким і артилеристом четарем О. Балицьким бронепоезд підтримував бойові дії 3-го Галицького корпусу й базувався на станції Глибока [516, с. 3-4].

Водночас слід відзначити, що командування Галицької Армії мало уваги приділяло розвитку бронепоездів й не використовувало наявні, що будувалися за ініціативою окремих старшин. Вони, як правило, підпоряд-

ковувалися корпусам або бригадам, які відводили бронепоездам здебільшого допоміжні функції. Здебільшого бронепоезди діяли окремо, без піхоти та артилерії. Також зауважимо, що використання бронепоездів безпосередньо на передовій лінії фронту ускладнювалося зростанням насиченості ворожої артилерії та переходом війни у фазу позиційної. При відступі за Збруч у липні 1919 р. бронепоезди Галицької Армії були знищені за наказом командування (щоб не дісталися полякам) [560, с. 82-89]. Зауважимо, що за Збручем була й інша за шириною колія, не придатна для потягів австрійського чи німецького виробництва. Загалом полякам дісталось на Тернопіллі більше 2100 залізничних вагонів [625, с. 385]. Лише частину залізничного складу галицька влада передала Чехословаччині.

Під час бойових дій на Правобережній Україні в союзі з Армією УНР Галицькій Армії підпорядковано декілька бронепоездів, зокрема й трофейні. Так, вояки 4-ої Золочівської бригади у серпні 1919 р. захопили бронепоезд “Комуніст”, який назвали “Галичиною” (мав 5 гармат і 22 кулемети). Ним командував сотник Павло Іванов. Перша бригада Українських Січових Стрільців тоді ж захопила під Христинівкою бронепоезд, який отримав найменування “Вільна Україна”. На Поділлі в галицьких частинах з’явилися й автопанцерники з кулеметами.

Бронепоезди, які Наддніпрянська армія використовувала у 1919–1920 рр., були виготовлені на російських заводах, мали надійний броньовий захист і потужне озброєння. Кулемети (зазвичай до 20) розміщувалися у броньових баштах, здебільшого в бортах, мали боєзапас на кулемет 10–14 лент (по сто набоїв). Гармати, здебільшого дві–чотири 76-мм на бронеплощадках, мали боєзапас по 200–250 гранат на кожну. Бронепоезди оснащувалися крім того зенітною 40-мм автоматичною гарматою. Важливим недоліком таких бронепоездів була залежність від води і палива (звичайна добова потреба – 1000 відер води і 6,5 тонни вугілля). Швидкість пересування бронепоезда була: похідна – 25–45 км/год., бойова – 8–10. Найефективніший вогонь – до трьох кілометрів, максимально артилерійський – 8–10 км. Бронепоезд міг мати з

собою десант: загін піхоти (сотню) – 165 багнетів та чоту кінноти (47 шабель), що найчастіше мав завдання: прорив оборони супротивника у взаємодії з піхотою, підтримка піхоти і кінноти при переслідуванні ворога, захоплення та утримання залізничних вузлів, прикриття відступаючих частин [715, с. 25-27].

Таким чином, у ході бойових дій українських армій за незалежність України загалом вмiло використовувалися нові технічні засоби – бронепoїзди. Вони виявилися ефективним родом зброї Сухопутних військ української армії й, незважаючи на невелику кількість, відіграли важливу роль в її битвах за умов маневреного характеру війни.

Автопанцерні частини

До броневих (панцерних) частин сухопутних військ Армій УНР, Гетьманату і ЗУНР входили автопанцерні дивізіони, які озброювалися трофейними російськими бронемашинами зразка 1914 р. Їх складали на Путіловському заводі в Петербурзі на основі машин іноземних марок. Вони поділялися на: “Путілов-Гарфорд” з бронєю 7–13 мм, озброєні 76-мм гарматою у башті з круговим обстрілом і двома кулеметами системи „максим”, які рухалися по шосе зі швидкістю до 30 км/год., а також легкі вагою до 4,0 тонн “Остін-путіловець”, озброєні двома кулеметами „максим” у баштах, які мали броню 3–4,5 мм і пересувалися по шосе зі швидкістю до 60 км/год. Зазвичай бойова швидкість по пересіченій місцевості була значно меншою – близько 4 км/год. [737, с. 592].

Бронемашини насамперед вважалися засобами маневреної війни і тому в роки Першої світової в царській армії не отримали належного розвитку. Російські сухопутні війська на кінець війни мали всього 13 автобронедивізіонів (близько 300 бойових машин). У ході громадянської війни в Росії, яка на відміну від світової мала яскраво виразний маневрений характер, Червона Армія мала 1918 р. 148 машин у 37 бронезагонах, а 1920 р. – 13 бронедивізіонів – 351 бронеавтомобіль, переважно легких, тобто надавала розвитку, поряд із кіннотою, помітну увагу [737, с. 592].

В арміях білої Росії бронемашини широко використовувалися у бойових діях поряд із танками, яких було 38. Українські військові формації танків не мали. Всього в армії генерала Денікіна восени 1919 р. воювало чотири автобронедивізіони (34 бойові машини). Зауважимо, що всі вони отримували (як і в Червоній Армії) власні найменування: “Генерал Корнілов”, “Генерал Шкуро”, “Атаман Каледін”, “Громобой”, “Илья Муромец”, “Партизан” та ін. [467, с. 60; 569, с. 534, 539].

У сухопутних військах українських армій перший автобронедивізіон утворився у складі Сердюцької дивізії влітку 1918 р. Він мав всього шість бойових машин – по дві у кожній з трьох автопанцерних сотень, а також чоту мотоциклістів та автопарк. Щоправда, в кадрових дивізіях і корпусах армії Української Держави нараховувалося 42 неповних автопанцерних дивізіони, укомплектованих лише офіцерським і підофіцерським складом [9. Оп. 2, спр. 7, арк. 365]. Після переможного антигетьманського повстання у грудні 1918 р. автобронедивізіон перейшов до Осадного корпусу Січових Стрільців полковника Є. Коновальця як 1-й панцирний дивізіон. 2-й дивізіон створено у Запорізькому корпусі, 3-й і 4-й увійшли до Східної групи В. Тютюнника. З приєднанням до Наддніпрянської армії галицьких частин з’явився 5-й дивізіон у 2-му Галицькому корпусі. Всі українські автопанцирні дивізіони мали по 2–3 бойові машини, їх загальна кількість не перевищувала 16. З них 6 діяли у корпусі Січових Стрільців, причому важких автопанцерників на озброєнні українських армій не було. Всі вони мали власні найменування: “Петлюра”, “Черник”, “Сух”, “Галичина”, “Запорожець”, “Хортиця” та ін. [799, с. 293].

Командування Армії УНР намагалось збільшити кількість панцерних машин, які б відповідали характеру бойових дій. 25 лютого 1919 р. Головний Отаман С. Петлюра затвердив штати піших дивізій, в яких передбачалося мати автопанцерний дивізіон (8–10 бойових машин). Крім того, Генеральний штаб запланував сформувати армійський автопанцерний полк у складі двох-трьох дивізіонів [9. Оп. 2, спр. 36, арк. 49, 76-79].

Однією з причин, які обмежували розвиток автобронемашин в українських арміях, був брак палива та можливостей для технічного обслуговування й ремонту. Незважаючи на ці умови та незначну кількість бойових машин, вони проявили себе ефективно у наступальній Київській операції влітку 1919 р. Під час короткотривалого перебування у Червоній Армії та значного скорочення Галицької Армії більшовики зберегли 1-й автобронедивізіон, успадкований від корпусу Січових Стрільців. Коли ж у квітні–травні 1920 р. Галицьку Армію охопили масові репресії, особовий склад дивізіону опинився у підмосковному таборі Кожухів. Щоправда, всіх його вояків (32 старшин і стрільців) як добрих фахівців невдовзі скерували на Московський автомобільний завод АМО [34. Оп. 61. Д. 9, л. 7].

5.5. Інженерно-технічні частини

До складу сухопутних військ українських армій доби Української революції крім піхоти, кінноти, артилерії, броневих частин входили і відігравали важливу роль спеціальні війська: інженерно-технічні, зв'язку й тилу. Зауважимо, що їхні частини не складали окремих родів зброї, а були лише допоміжними формаціями та входили до піхотних з'єднань.

Найвищою організаційною одиницею інженерних військ став так званий технічний курінь (три саперні сотні) у складі корпусу чи групи. На відміну від часів Першої світової війни, коли позиційний характер бойових дій зумовив зростання інженерних військ майже у два рази, у національно-визвольних маневрених війнах українських армій їх роль зменшилася, як і чисельність та діапазон завдань. Головним призначенням технічних куренів, їхні саперних сотень було не облаштування фортифікаційних споруд, а будівля і ремонт доріг і мостів або їх знищення в часи відступу. Лише у ході українсько-польської війни 1918–1919 рр. Галицька Армія та на заключному етапі війни у 1920 р. Армія УНР залучали їх до обладнання оборонних споруд і загород.

На початку 1919 р. технічні та інженерно-саперні курені в Армії УНР входили до складу Запорізького корпусу (250 старшин і козаків), корпусу Січових Стрільців (300), Північної групи (159), Подільського корпусу (30), Південної групи (240). Крім того, у Києві дислокувався 1-й Понтонний курінь, успадкований від російської армії та українізований, який мав 800 вояків. Ще 29 листопада 1917 р. загальні збори його офіцерів і солдатів ухвалили постанову “про цілковите підлягання Українському Урядові в лиці Центральної Ради і її Генерального Секретаріату”. Цю частину наказом Генерального секретаря з військових справ Симона Петлюри 13 грудня зараховано до складу війська під найменуванням Український запасний понтонний батальйон [7. Оп. 3, спр. 23, арк. 14].

Згідно з розробленим у Генеральному штабі під керівництвом полковника О. Сливинського планом розбудови інженерних частин, у квітні 1919 р. планувалося (за прикладом російської армії) створити у піших дивізіях інженерні курені – по чотири інженерні сотні й парки. Кінній дивізії передбачено й кінно-інженерну сотню. Крім того, запропоновано сформувати два понтонні курені (по три понтонні сотні й парк у кожному), які підпорядковувалися армійському інженерові. Розпочалося формування також Запорізького інженерного полку (чотири курені і парк), який укомплектовано фаховим командним складом. Командиром полку призначили 48-річного вихованця Миколаївського інженерного училища та Миколаївської військово-технічної академії полковника (згодом генерала) Олександра Козьму. З ним він брав участь у бойових діях проти більшовиків і невдовзі став інспектором інженерних частин Запорізького корпусу [628, с. 111]. Помер 1945 р. у Каліші.

У ті дні спеціально створена комісія під керівництвом 1-го квартирмейстера Генштабу генерала В. Сінклера опрацювала тимчасові штати інженерно-технічних частин армії. Зокрема, інженерного полку, який складався з куреня саперів (три сотні по п'ять старшин і 198 козаків), телеграфного куреня (14 старшин і 410 козаків), сотні зв'язку (108

зв'язківців, 30 телефонних апаратів і 75 верст дроту) та ін. Понтонний курінь мав складатися із двох понтонних (236 вояків) і навчальної сотень (35 куренів), понтонного парку та ін., всього 325 вояків [9. Оп, 2, спр. 6, арк. 6–8, 29–32]. Однак ці плани не були втілені у життя внаслідок гетьманського перевороту наприкінці квітня 1918 р.

За Гетьманату кожний із восьми армійських корпусів мав корпусного інженера та начальника інженерного постачання, яким підпорядковувалися інженерні полки та понтонні курені. Вони мали старшин і підстаршин і штатну техніку й дислокувалися у містах, де знаходилися штаби корпусів (Києві, Полтаві, Харкові, Одесі та ін.). Там розміщувалися і корпусні автороти. Водночас діяв кадровий Запорізький інженерний полк, а також окремі 5-й і 11-й понтонні курені та саперні сотні у Сердюцькій і Сірій дивізіях [9. Оп. 2, спр. 7, арк. 365-367].

У липні–серпні 1919 р., в період реорганізації Армії УНР, продовжено розгортання інженерно-технічних частин, удосконалення їх організаційної структури. Насамперед вони підсилені фаховими командними кадрами, оскільки дивізійні інженери скаржилися на брак командирів інженерно-технічних частин і підрозділів. Зокрема, наприкінці липня 1919 р. інженер 9-ої пішої дивізії полковник С. Антонович скерував до Військового міністерства доповідну записку, в якій пропонував негайно створити на базі Житомирської Юнацької школи інженерну, розраховану на 150 курсантів. Автор обґрунтував її структуру, навчальну програму, яка включала дисципліни: польову фортифікацію, підривну справу, маскування військ, будівництво комунікацій мостів та ін. [9. Оп. 2, спр. 5, арк. 22-23].

Після реорганізації частин і з'єднань Армії УНР навесні–влітку 1919 р. інженерно-саперні курені утворено не в корпусах, але в деяких дивізіях [759, с. 238–242].

Реєстр куренів і окремих саперних сотень у серпні 1919 р.

З'єднання	Курінь	Чисельність	Командир
Запорізький корпус:			
6-та стр. дивізія	6-й технічний	126	
7-ма стр. дивізія	7-й технічний	129	
Корпус Січових Стрільців:			
10-та стр. дивізія	10-й технічний	95	сотник Яценко
11-та стр. дивізія	11-й технічний	82	четар Місіюк
Волинська група	1-й технічний	85	
Київська група	3-й технічний	133	полк. Савченко
	Окр. інж. сотня	18	
Дніпровська бригада	8-й технічний	136	полк. Ніговський
5-та Селянська дивізія	Окр. технічна сотня	18	інж. Нехаєнко
Група Ю. Тютюнника	2-й технічний	300	

У зв'язку із суттєвим скороченням Дієвої армії УНР 10 лютого 1920 р. штати і структура інженерно-технічних частин були переглянуті. Згідно з наказом Військового міністра генерала В. Сальського передбачалося у кожній із шести дивізій мати технічний полк, який включав: інженерний курінь (дві саперні сотні) і телеграфний курінь (3–4 сотні – за кількістю піших полків). Крім того, в армії утворено навчальний курінь, який готував спеціалістів (саперів, зв'язківців та ін.) [9. Оп. 2, спр. 124, арк. 4-5].

Але цю схему не впроваджено. На практиці кожна дивізія мала інженерно-технічний курінь як окрему військову частину, що мала номер своєї дивізії. Слід відзначити, що особовий склад цих куренів робив свій внесок у бойову діяльність дивізії. Неодноразово відзначалися вдалими діями в армійських наказах такі інженерно-технічні курені: 1-й Запорізької дивізії підполковника Ю. Герасимова, 3-й Залізної дивізії підполковника І. Харченка, 4-й Київської дивізії сотника М. Скорнякова, 6-й Січової дивізії сотника В. Бокітька. Варто зауважити, що їх командири були досвідченими військовиками. Зокрема, 57-літній підполковник Володимир Бокітько –

кадровий офіцер російської армії, брав участь у Першій світовій війні – командував інженерним батальйоном. В Українській армії з 1917 р., очолював інженерний курінь Сірої дивізії, згодом 6-ої Січової дивізії полковника М. Безручка. Особливо відзначився в оборонних боях з кіннотою Будьонного під Замостям у серпні 1920 р. Маючи лише 350 старшин і козаків, він залучив п'ять тисяч мешканців Замостя й побудував фортифікаційні споруди, зокрема близько 100 вогневих точок для кулеметів. Українську оборону будьонівці безуспішно штурмували впродовж двох днів, а потім відступили до Володимира-Волинського [572, с. 100-101].

Призначений на посаду армійського інженера полковник Генерального штабу В. Рукін у серпні 1920 р. подав на розгляд Військового міністра генерала М. Юнаківа розгорнутий план реорганізації інженерно-технічних частин Армії УНР. Насамперед задумано сформувати дві армійських інженерно-технічні бригади. У першій мали бути полки: навчально-технічний, саперний та зв'язку. Новацією відзначався склад Другої бригади, який включав автопанцерний, автомобільний та мотоциклетний полки. Характерним для його планів стало розгортання автомобільних частин і підрозділів. Зокрема, запропоновано у кожній дивізії сформувати 2–3 піших (за кількістю бригад) автоколон по 24 вантажних і 4 легкових автомобілів. Крім того, передбачалось у піших дивізіях сформувати радіодивізіон у складі 2–3 сотень зв'язку [9. Оп. 2, спр. 36, арк. 49-50, 76-78]. Однак у зв'язку з воєнними обставинами цей план втілити у життя повністю не вдалося.

Інженерно-саперні частини Галицької Армії теж формувалися в умовах бойових дій проти поляків і мали особливо великі труднощі із матеріальним забезпеченням (адже великі склади інженерного майна у Львові та Перемишлі у перші дні війни дістались супротивнику). Вдалося скористатися лише невеликими складами в Угневі, Коломиї і Чорткові. Зокрема, з Угнева під час відступу вивезли до Сокаля чимало шанцевого інструменту, динаміту, ракетниць із ракетами та ін. Загалом Держсекретаріат Військових Справ і командування Армії приділяло належну увагу створенню інженерно-

саперних частин і підрозділів, причому їх вишкіл і формування покладалися на Запасний саперний кіш у Чорткові на чолі з поручником К. Кізюком. У січні–лютому 1919 р. у ньому вишколено та сформовано чотири саперні сотні, які скеровано до корпусів. Згідно з планом реорганізації УГА передбачалося навесні 1919 р. мати у кожному корпусі інженерно-саперний курінь у складі чотирьох саперних сотень, майстерні. Але виконати цей намір не вдалося через перебіг воєнних подій – наступ армії Галлера. Лише у липні за наказом командарма генерала О. Грекова на базі Запасного було сформовано армійський 1-й технічний курінь під командуванням поручника К. Кізюка [799, с. 300; 809, с. 93–97]. Саперні сотні (150–200 вояків) створено у кожній бригаді. Ними командували добрі фахівці, зокрема у 1-й бригаді УСС – поручник В. Клим, 7-й Львівській – поручник С. Вайс, 10-й Янівській – четар К. Фрей, 14-й Тернопільській – поручник К. Кізюк. Крім того, у складі бригади УСС створено одну на всю армію понтонну сотню поручника Котлярчука [625, с. 150, 157].

Усвідомлюючи важливе значення зв'язку для забезпечення безперервного управління військами у різних видах бойових дій, командування сухопутними військами українських армій у ході військового будівництва формувало підрозділи зв'язку. Насамперед використано особовий склад і засоби зв'язку українізованих частин (підрозділи радіо, радіотелеграфного і телефонного зв'язку). Вищі штаби (армії, бойових груп і корпусів) мали у своєму складі зазвичай радіодивізіони або сотні зв'язку (до ста зв'язківців), які комплектувалися радіостанціями, телеграфними апаратами, мали підрозділи телефонного зв'язку. Зокрема, влітку 1919 р. кожний корпус або група військ, яка дорівнювала штату корпусу, мав радіодивізіон (радіотелеграфний дивізіон), у складі якого були чотири радіотелеграфні команди з апаратами Морзе чи Юза для зв'язку з командуванням армії чи групи армій. Корпусні телефонні сотні складалася з чот – комутатора, телефонних за кількістю бригад для забезпечення прокладки ліній і зв'язку з ними [799, с. 49-50]. Використовувалися телефонні апарати здебільшого російського зразка.

У сухопутних військах армії Української Держави згідно зі штатами російського армійського корпусу залишилося вісім радіотелеграфних дивізіонів (за кількістю корпусів), які склалися із 3-4 радіотелеграфних і телефонних сотень. Вони дислокувалися у містах розміщення штабів: Києві, Харкові, Одесі й ін.

Галицька Армія після реорганізації у січні–лютому 1919 р. мала при Начальній Команді телефонний курінь у складі трьох сотень для зв'язку з корпусами і одну – з вищими органами. Кожна сотня складалася із телеграфної, двох телефонних і двох будівельних (для прокладання ліній зв'язку) чет. Корпуси мали телефонні сотні, які склалися з п'яти чет телефонного зв'язку зі штабом армії, чотирьох своїх бригад [455, с. 253–255]. “Начальна Команда була все злучена безпосередніми лініями з ДСВС, і з корпусами, – згадував колишній зв'язківець сотник-інженер Р. Білинський, – кожен корпус зі своїми бригадами, кожна бригада зі своїми куренями, кожен курінь зі своїми сотнями. Артилерія мала власні телефонічні лінії і вживала також піхотних. Крім того, кожна корпусна команда мала ще кільканадцять телефонних зв'язків з різними допоміжними військовими формаціями” [455, с. 250].

Слід відзначити талановитих організаторів служби зв'язку: начальника служби зв'язку армії сотника Я. Кузьмовича та корпусів – поручників С. Цапа, М. Влоха і М. Ігнатенка. Для підготовки старшин і підстаршин служби зв'язку у Станиславові заснували школу під командуванням сотника-інженера Л. Шепаровича – так званий Звідомний полк, що складався з трьох (за кількістю корпусів) куренів, по чотири сотні у кожному. Штат полку включав: Команду, Старшинську і підстаршинську школи, вишкільні сотні зв'язківців – телеграфічну, телефонічну, радіо. Крім того, існували науково-дослідна станція та ремонтна майстерня, які налагодили вироблення акумуляторів для апаратури зв'язку. Зауважимо, що сотню радіозв'язку вилучили зі штату полку і вона існувала частинами при Держсекретаріаті Військових Справ ЗУНР і Начальній Команді Галицької Армії. Придбано

також радіостанції, які могли підтримувати зв'язок на відстані 1000–3000 км. Ця радіогрупа мала загалом 120 старшин і зв'язківців, 8 автомашин та 18 возів. 1920 р. її поділено на три частини й підпорядковано бригадам ЧУГА [796, с. 153-155].

Зауважимо і те, що радіотелеграфний пересилач наприкінці 1918 – першої половини 1919 р. мала лише Начальна Команда армії. Для пересилання таємних наказів використовувався шифр [807, с. 123]. Нерідко вдавалося перехоплювати й інформацію супротивника (як українцям, так і полякам).

Таким чином, незважаючи на труднощі воєнного часу, частини і підрозділи зв'язку сухопутних військ українських армій були гідно організовані, укомплектовані фаховим особовим складом і необхідною технікою, забезпечуючи управління військами впродовж тривалих і напружених боїв 1917–1921 рр.

5.6. Воєнно-політичні концепції урядів і стратегія армій України у 1917–1921 рр.

Одним із перших і найавторитетнішим дослідником цієї проблеми був визначний військовий теоретик, генерал пруської армії Карл Клаузевіц (1780–1831). На основі вивчення досвіду більше 130 війн і походів XVI–XIX ст.ст. він написав низку військово-історичних праць. У своїй головній книзі “Про війну” генерал зробив важливий висновок, що “війна є знаряддя політики; вона неминуче повинна носити характер останньої... Ведення війни у своїх основних рисах є сама політика, яка змінила перо на меч, але від цього не перестала мислити за своїми власними законами” [568, с. 387]. Власне Клаузевіц вперше сформулював важливі принципи стратегії війська у битвах, кампаніях і війнах взагалі: максимальне напруження всіх сил; зосередження найбільших сил на напрямку головного удару; несподіваність, швидкість і рішучість дій, енергійне використання досягнутих успіхів. Суттєвим внеском ученого у воєнну теорію було визначення ролі моральних чинників для досягнення перемоги.

Аналіз бойової діяльності сухопутних військ українських армій у добу визволення змагань 1917–1921 рр. теж засвідчив вплив на хід війни та окремих стратегічних операцій політики національних державних утворень: Центральної Ради, УНР і ЗУНР. На наш погляд, це мало здебільшого негативні результати. Варто зауважити, що політичні концепції урядів України, особливо керівництва Центральної Ради, у сфері військового будівництва завдали великої шкоди утворенню регулярного і боєздатного українського війська та впливало на їх стратегію в боротьбі за незалежність молодого держави. Якщо політичний провід ЗУНР на чолі з Президентом Національної Ради Є. Петрушевичем і першим прем'єр-міністром К. Левицьким внаслідок агресії з боку Польщі змушений був відмовитися від сподівань на багатообіцяючі декларації В. Вільсона з перших днів приходу до влади приступити до творення регулярної 100-тисячної Галицької Армії, то Центральна Рада під впливом політиків-автономістів на чолі з М. Грушевським і В. Винниченком по суті відмовилася від формування повноцінних збройних сил, що не вписувалися в їх політичну концепцію існування автономної України у складі федеративної Росії. Виступаючи на шпальтах “Робітничої газети”, молодосвідчений голова уряду В. Винниченко писав: “Не своєї армії нам треба, а знищення усіляких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організовувати! Українського мілітаризму не було і не повинно бути!” [113. 17 квітня].

Іншим було ставлення до війська у Східній Галичині. Проте, створивши достатньо сильну Галицьку Армію, уряд ЗУНР від початку українсько-польської війни визначав її стратегію, керуючись перш за все політичними прагненнями, часом не враховуючи ситуацію на фронті. Показовим прикладом служить операція з метою звільнення Львова від поляків 11–13 січня 1919 р. Президент Є. Петрушевич поставив завдання командуванню армії повернути столицю ЗУНР до 18 січня, коли за участю української делегації в Парижі відкривалася міжнародна мирна конференція. На його думку, ця перемога мала підняти авторитет і престиж галицького уряду й сприяти визнанню Антантою ЗУНР.

Спроба визволити Львів без ретельної підготовки фронтальною атакою не вдалася. “Українці не могли досягнути в цій офензиві ніякого успіху, бо до неї не підготувались і наступ на Львів був узагалі не під силу Українській Галицькій Армії, – слушно відзначали галицькі військові історики Б. Гнатевич і О. Думін. – Львова безпосередніми атаками зайняти не було можна. Поляки, хоч чисельно в ньому і слабші, могли під захистом муrowаних будівель міста з успіхом боронитися. Заняти Львів можна було тільки стратегічним маневром, що відтяв би сполуку столиці від заходу, себто здобувши шлях Перемишль–Львів. На додаток останню офензиву Начальна команда УГА повела на вимогу Директорії УНР, щоб досягами на фронті можна було добитись успіхів на Мировій Конференції” [592, с. 494].

Між тим чимало командирів Галицької Армії, зокрема командувач бойової групи “Хирів”, згодом 3-го корпусу, полковник А. Кравс, вимагали головний удар завдати на Перемишль і зайняти лінію р. Сян, що призвело б до повної блокади Львова й неминучої капітуляції його польського гарнізону. Лише таким чином, наголошував учасник тих подій, колишній старшина УГА Лев Шанковський, можна було досягти успіху. “Здобуття Львова мало б величезне морально-політичне значення, але стратегічно воно не вирішувало війну з Польщею. Могло вирішити польсько-українську війну капітуляція Львова, яка могла наступити внаслідок здобуття Перемишля, досягнення лінії Сяну й тим самим відрізу Львова від усіх джерел постачання й допомоги з заходу” [800, с. 100].

Варто зауважити, що впродовж майже усієї війни уряд нав’язав сухопутним силам своєї армії стратегічне завдання будь-якою ціною зайняти Львів й таким чином пропонував концепцію позиційної оборонної війни на всьому 300-кілометровому фронті. Була відкинута пропонована штабом Галицької Армії на чолі з полковником Є. Мишківським концепція маневреної війни, наступальна стратегія. Саме для можливості ведення наступальних стратегічних операцій під його керівництвом армія перейшла на нову структуру корпус–бригада–курінь, яка відповідала стратегії

маневреної війни й була ефективнішою, про що свідчать наступальні стратегічні операції – Вовчухівська (лютий 1919 р.) й особливо Чортківська (червень 1919 р.). Проте втручання політичного проводу звело їх успіхи нанівець.

Характерним прикладом була Вовчухівська операція на її першому етапі 17–25 лютого 1919 р. Вже на нараді 12 лютого в Ходорові за участю Президента Є. Петрушевича й командування армії, корпусів і бригад точки зору щодо її стратегії, вибору головного напрямку удару розділилися. Під впливом політичного проводу командарм генерал М. Омелянович-Павленко опрацював план, який передбачав визволення Львова. Щоправда, на відміну від пропозицій деяких членів уряду, не лобовим ударом, а шляхом його блокування: ударом на Городок–Судову Вишню перерізати залізницю Перемишль–Львів, а потім атакувати місто із заходу. Лише полковник А. Кравс із групою старшин наполягали після виходу на залізницю вести наступ на захід – на Перемишль й уникнути штурму галицької столиці з її 15-тисячним польським гарнізоном. Але цей план було відкинуто [625, с. 327–328].

Перша фаза операції розвивалася успішно. Вже 18 лютого українські війська вийшли на залізницю й обірвали усілякий зв'язок Львова з Перемишлем, власне з Польщею. Серед частин львівського гарнізону і польського населення розпочалася паніка. Відкинувши ворожі контратаки, галицькі бригади закріпилися на зайнятих позиціях й готувалися до продовження наступу. Однак в цей момент із Ставки Галицької Армії поступив наказ припинити бойові дії у зв'язку з перемир'ям. Як згадував генерал М. Омелянович-Павленко, 18 лютого він отримав телеграму від місії Антанти, яка на чолі з французьким генералом Бертелемі виїжджає до Львова і вимагає припинити бойові дії на фронті, щоб дати їй можливість зав'язати переговори з українцями. Хоча голова місії погрожував у випадку відмови санкціями Антанти, командарм рекомендував урядові Голубовича не давати згоди й наполягав продовжувати успішно розпочату операцію. “Не треба доводити, – писав він у спогадах, – що самий факт можливості переговорів

дуже шкідливо відбивався на наших намірах. Але уряд не знайшов можливим відмовити відпоручникам держав-переможців” [329, с. 144].

Наступальну стратегічну операцію обірвали в момент її найбільшого успіху, й у Ходорові, а згодом у Львові, розпочалися переговори про перемир'я. “Вже від самого початку цих переговорів було ясно, що місія Антанти не є об'єктивна і піддержує поляків... Предложений антантською місією акт перемир'я, – наголошував М. Дольницький, – зазначав, що галицькі українці повинні були покинути майже половину своєї державної території, а крім цього мали ще добровільно зректися цінного дрогобицького нафтового району. Само собою, що відповідь української делегації мусіла бути лише негативною” [508, с. 438].

Нав'язане Антантою перемир'я ефективно використало командування польських військ, яке перекинуло на галицький фронт резерви й зосередило для контрудару близько 36 тис. жовнірів і офіцерів у групах “Схід” і “Буг”. На другому етапі Вовчухівської операції (7–18 березня 1919 р.) полякам вдалося завдати сильного удару галицькими корпусами, які продовжували вперті атаки Городка, щоб звідти розгорнути наступ на Львів і виконати наказ політичного проводу – будь-якою ціною визволити столицю ЗУНР. У результаті потужним контрударом противнику вдалося не лише повернути втрачені позиції, але й значно потіснити частини 1-го і 3-го Галицьких корпусів. “Зі зламанням нашої березневої офензиви, – визнавав тодішній начальник штабу армії і виконуючий обов'язки військового міністра полковник В. Курманович, – що була кульмінаційним пунктом нашої активності, ставав ворог з дня на день сильнішим, а тим самим перебирав теж і ініціативу в оперативних акціях. Він мав за собою Антанту і її допомогу під кожним оглядом” [266, с. 3–4].

Уряд ЗУНР та Президент Національної Ради Є. Петрушевич продовжували беззастережно покладатися на справедливі рішення Антанти, й Паризької мирної конференції зокрема. Внаслідок надмірного оптимізму закінчилися провалом переговори 27 березня у Хирові за участю американського генерала

Ф. Й. Кернана. На них знову була відкинута як неприйнятна демаркаційна “лінія Бертелемі”, яка давала шанс зберегти ЗУНР хоча б на половині її території та достатньо сильну 100-тисячну Галицьку Армію до кращих часів. Політичний провід не врахував нової стратегічної ситуації, що вимагала нових рішень. Якщо в лютому під час успішного розвитку Вовчухівської операції українці вважалися переможцями, то тепер вони були по суті переможеними й під реальною загрозою втратити Галичину повністю. Маючи підтримку Антанти і глав держав-переможниць, представник Польщі в Хирові А. Скарбек слушно попереджав: “Коли ж ви тепер не підете на перемир’я, то за місяць ми будемо мати армію Галлера (60-тисячне об’єднання, яке формувалося тоді в Парижі. – Авт.) і тоді викинемо вас із Галичини” [653, с. 88].

За підрахунками Л. Шанковського, до середини травня 1919 р. Й. Пілсудський, який багато уваги приділяв галицькому фронтові, зосередив проти Галицької Армії великі сили: 84 тис. вояків, з них 60 тис. бойового стану, які мали 1000 кулеметів, до 350 гармат, 10 бронепоездів і 8 ескадр авіації. Сухопутні війська ЗУНР їм значно поступалися, мали 35,6 тис. багнетів і шабель, 400 кулеметів, до 200 гармат і 5 бронепоездів. Автор зауважує, що українці мали обмежену кількість набоїв і снарядів для гармат. Отже, в цій ситуації слід було, наголошує Л. Шанковський, обирати відповідну стратегію подальшої боротьби [799, с. 148–149].

Проте, навіть за таких складних умов, усвідомлюючи реальну загрозу поляків, Начальна Команда розробила перспективний стратегічний план ведення подальшої війни: зосередити свої сухопутні війська на південному крилі фронту – за Дністром, де побудувати міцну оборону для продовження війни. “Район за Дністром, а ще більше Карпати, – писав один із авторів плану В. Курманович, – був дуже пригідний до ведення зтяжних, упертих боїв, чого найкращим доказом приклади зі світової війни. Армія могла скоротити свій теперішній фронт на одну третину, а зліквідувавши Окружні Команди із запасовими кошами і приділеними відділами на північ від Дністра, могла неабияк скріпитися фізично і матеріально”. Маючи в тилу

дружню Чехословаччину, уряд ЗУНР зміг би перекинути з Італії десятки тисяч полонених у часи світової війни галицьких вояків, а також можливість придбати озброєння. Тобто, армія змогла би суттєво зміцнитися. Водночас поляки виходили на Збруч, де вступали у збройну боротьбу з більшовицькими військами. Власне саме для цього Антанта й надавала допомогу Польщі. “Антанта і Польща, – продовжував В. Курманович, – числилися зі скорою ліквідацією нашого фронту, щоб мати вільну руку проти більшовицької загрози Європи. При нашій плані поставала зовсім нова ситуація. УГА висмикнулася незліквідована і стоїть за Дністром чи в Карпатах, та є чинником, з яким усякий мусів числитися” [266, с. 448].

Але політичний провід ЗУНР, а найбільше другий прем'єр-міністр С. Голубович, відкинули план військовиків. Більше того, невдовзі були усунені з посад його автори, В. Курманович і М. Омелянович-Павленко. В результаті в середині травня поляки розгорнули широкомасштабну наступальну операцію й відтіснили Галицьку Армію спочатку в трикутник на південь Тернополя, а в середині липня – за Збруч. Політика проводу ЗУНР й вимоги до армії “все, або нічого” призвели до втрати держави. Ігнорування стану геостратегічної і воєнної ситуації й використання армії для вирішення політичних прагнень без урахування важливих факторів призвели до відчутних поразок стратегічних операцій Галицької Армії і поразки в українсько-польській війні 1918–1919 рр.

Чи не найбільш показовим прикладом впливу політичної концепції на стратегію бойових операцій сухопутних військ був наступ об'єднаних армій УНР і ЗУНР на Київ–Одесу у серпні 1919 р. після переходу Галицької Армії за Збруч. Приєднання боєздатної і загартованої у битвах з поляками 50-тисячної Галицької Армії провід УНР, а особливо Симон Петлюра, зустріли з неприхованим задоволенням. Адже 30-тисячна Дієва армія була затиснута радянськими військами в районі Кам'янця-Подільського, де знаходився уряд республіки. “На допомогу нам прийшли брати-галичани, – писав у наказі 22 липня Головний Отаман. – Вони залишили свої оселі, відходячи під переважною

силою ворога; але прийшли на наш терен, як то належить дисциплінованій армії й свідомій у правоті свого діла і своїх змагань” [630, с. 222].

Военно-політичний провід УНР розбудував грандіозні стратегічні плани щодо використання об'єднаних українських армій. Один із його авторів генерал М. Капустянський виклав його на нараді 30 липня в Кам'янці-Подільському за участю військових представників Франції, Англії та США. “Головний Отаман і українське командування сподівалося, що Антанта і Денікін досить зорієнтувалися в стратегічно-політичній ситуації, взяли на увагу наслідки Великої війни і революції, – писав він пізніше. – Тому командування мало надію, що Українську армію буде вжито, як активний чинник у боротьбі на протибільшовицькому фронті, а Лівобережжя і Правобережжя – як базу для наступу”. План передбачав, що Денікін зі своєю Добрармією поведе наступ на Москву у напрямку Харків–Курськ–Орел. Українська ж після звільнення Правобережжя діє у напрямку Київ–Чернігів і забезпечує ліве крило Добрармії. Польська армія наступає через Гомель на Брянськ–Москву. Якщо б українські армії одержали від Антанти зброю і військову техніку, Україна розгорнула б армію до 500 тис. вояків і забезпечила її повноцінне функціонування [555, с. 93–96].

Об'єктивно аналізуючи вказаний план, чимало авторитетних істориків, зокрема В. Кучабський, М. Дольницький, Б. Гнатевич, А. Кравс, Л. Шанковський та інші, вважали його нездійсненним, який не враховував тодішню воєнно-політичну ситуацію. Насамперед, констатував В. Кучабський: “В цьому часі Україна не належала вже до ніяких тогочасних політичних систем Європи... і через те ніхто не рахував вже тоді на неї, як на корисного для себе союзника. І вже під ніякою умовою вона не могла від Антанти дістати якоїсь підтримки. Антанта поклала вже тепер усі надії лише на Денікіна. Україна була вже тоді з закордонно-політичного боку засуджена на загибелю” [509, с. 456].

Проте, на початку серпня Головний Отаман і командування Армії УНР розробили план стратегічної операції, згідно з яким головним напрямком

визначено Київ. Основною мотивацією, за свідченням генерала О. Удовиченка, було те, що “з політично-національного боку захоплення Києва, як столиці України, давало повне моральне задоволення для війська й громадянства”. Допоміжний удар невеликими силами задавався у напрямку Одеси, де оперували незначні сили 14-ої Радянської Армії, наполовину розкладені повстанським рухом. “З стратегічного боку одеський напрямок не давав жодних вирішальних результатів у боротьбі з Червоною Армією”, – підсумовував генерал О. Удовиченко [769, с. 97-98].

Зовсім іншої точки зору щодо стратегії боротьби на Правобережжі влітку 1919 р. дотримувалися воєначальники Галицької Армії. Хоча вони теж піддавалися впливу політичного проводу ЗУНР, але сміливіше відстоювали свої плани й погляди на ситуацію. Нове командування на чолі з генералом М. Тарнавським розробило три варіанти: 1. Відновити бойові дії Галицької Армії з метою визволити Галичину, для чого відбити у поляків коридор Чортків–Станіславів–Калуш–Лавочне з виходом до Чехословаччини. Згодом перекинути з Італії 20 тис. галичан і розгорнути бої з поляками. 2. Взяти участь у поході на Київ, проти чого виступали генерали М. Тарнавський і В. Курманович, оскільки попереджували: армія опиниться в оточенні трьох фронтів – більшовицького, денікінського і польського (що й сталося згодом). 3. Розгорнути наступ на Одесу, Миколаїв, Херсон, де знаходилися незначні сили більшовиків. Через Одесу отримати зв'язок із Заходом, а головне, повернути з Італії українських бранців. При цьому враховувалося, що на півдні України діяли десятки повстанських загонів, зокрема отаманів Зеленого, Шепеля, Крука, Волоха, Ангела, Сокола, з якими встановлювалися дружні відносини. Останній багатообіцяючий план підтримала Начальна Команда. Його палким прихильником був генерал А. Кравс. “Я заявлявся наступом в напрямі Одеси й вияснив, що тільки через Одесу можемо осягнути зв'язок зі світом”, – писав він у спогадах. При цьому генерал слушно зауважував, що “слід використати вигідно для себе похід Денікіна на Москву і загострення відносин між Польщею і радянською Росією. Відтак,

якщо Петлюра поведе Армію УНР на Москву, слід Галицькій армії діяти у напрямку Одеси” [243, с. 10].

Без Галицької Армії С. Петлюра ніколи не наважився би на Київську операцію. Крім чисельності, вона мала сучасну структуру, досвідчених командирів, а головне – національно свідоме, патріотично налаштоване, дисципліноване стрілецьтво. Її сухопутні війська крім піхоти включали 40 гарматних батарей, причому артилерія була одним із кращих родів військ. Деяко слабшою була кіннота: бригада в 3-му корпусі та полки в інших. Армія мала частини бронемашин і бронепоезди. Проте, як наголошував учасник тих подій та походу на Київ Л. Мишуга, ще перед операцією чимало старшин не вірили, що утримати столицю під ударами червоних і особливо військ Добрармії буде можливо коли навіть об’єднаним арміям вдасться оволодіти Києвом (це здавалося цілком можливим). Він відзначав, що на нарадах за участю вищого командування та урядів УНР і ЗУНР більшість висловлювалася проти походу на Київ. Однак Головний Отаман скористався владою і віддав наказ про його здійснення [673, с. 125-126].

Тодішній начальник штабу армійської групи генерала А. Кравса, яка, виконуючи наказ вищого командування, успішно просувалася вперед і 31 серпня оволоділа Києвом, полковник В. Льобковіц звертав увагу на те, що, розгортаючи наступ на Київ, політичне керівництво УНР не зуміло налагодити відносини з денікінським корпусом генерала Бердова, який теж наступав на Київ, і зіткнення з ним було неминучим. Отже, визволивши Київ від червоних, генерал А. Кравс змушений був залишити його під тиском переважаючих сил денікінців. А вже у вересні в українців з’явився новий фронт – денікінський. Щоправда, вступивши у збройну конфронтацію з українськими арміями, досить досвідчений стратег генерал Денікін припустився фатальної помилки, оскільки піддався впливу політичної концепції – не допустити існування незалежної України та знехтував реаліями воєнно-стратегічної ситуації. Це стало одним із факторів, які спричинили його поразку у війні з більшовицькою Москвою.

Отже, Київська наступальна операція об'єднаних українських армій закінчилася поразкою. Більшість військових істориків вважають винним у цьому політичний провід УНР – Директорію на чолі з С. Петлюрою. Він “не узгоджував політичних міркувань і планів з вимогами, – відзначав колишній начальник штабу корпусу Б. Гнатевич. – Директорія перенесла похід на Київ із політичних міркувань, щоб чимдуж заволодіти столицею краю. Тим часом стратегія вимагала чого іншого. Похід на Київ був із стратегічного становища щонайменше дуже небезпечним підприємством, з огляду на загрозу з обох крил фронту та з огляду на відомі всім ворожі настрої добровольців до української держави. Після втрати Києва, коли ясні стали наміри військ Денікіна, стратегія вимагала, щоб перекинути армію на захід та залишити большевиків і денікінців одних проти одних” [592, с. 566]. До речі, ці думки збігаються з іншим перспективним планом галицьких воєначальників відтягнути армію на південь і залишити поляків у збройному протистоянні з більшовиками влітку 1919 р.

Підсумовуючи аналіз впливу політики, зокрема політичного проводу, національних державних утворень доби Української революції на хід визвольних війн і окремих стратегічних операцій, загалом на воєнну стратегію, можна зробити висновок, що цей фактор часто ставав визначальним для результатів бойової діяльності збройних сил молодих держав у боротьбі за незалежність. Водночас слід відзначити, що така практика була притаманною для багатьох держав та їх армій. Історія війн, зокрема ХХ ст., має багато прикладів того, як політична доцільність визначала стратегію бойових дій збройних сил. Причому результати стратегії могли бути як негативними, так і позитивними. У книзі “Моє життя” колишній голова Реввійськради РРФСР Лев Троцький відтворив боротьбу навколо планів розгрому Добармії Денікіна восени 1919 р. (всупереч пропозиції Леніна він скерував головний удар Червоної Армії з Царицина на Ростов–Кавказ). Оскільки удар проходив по території антирадянськи налаштованого донського козацтва, Троцький обрав напрямок Вороніж–Харків–Ростов через Донбас. “Ми

першим ударом відрізали добровольців від козаків і залишивши козаків у стороні, зосереджували головні сили проти добровольчої армії... Селянське й робітниче населення в цій полосі було цілком на боці Червоної армії. Просуваючись в цьому напрямку, Червона армія входила б, як ніж у масло” [766, с. 432].

Дійсно, ця операція закінчилася успіхом більшовицьких військ. Зовсім протилежний результат мала наступальна стратегічна операція Червоної Армії на Варшаву влітку 1920 р., яка мала чітку політичну мету – перенести більшовицьку революцію на Захід. “Необхідно посилити натиск для най-скорішого розгрому білогвардійської Польщі й надання допомоги польським робітникам і селянам у справі створення радянської Польщі”, – писав Л. Троцький командуванню фронтів. Водночас командування 1-ої Кінної армії – С. Будьонний і К. Ворошилов – телефонували делегатам II конгресу Комінтерну (19 липня–7 серпня 1920 р.), що „не вкладуть шаблі у піхви доти, поки червоні прапори не будуть майоріти над Варшавою, Берліном, Парижем і Лондоном” [471, с. 312].

В остаточному результаті радянські війська зазнали поразки в битвах під Львовом, Варшавою, Замостям, і Москва втратила великі території, зокрема Західну Україну і Західну Білорусію. “Помилка стратегічного розрахунку в польській війні, – визнавав пізніше Троцький, – мала величезні історичні наслідки. Польща Пілсудського вийшла з війни несподівано зміцненою. Навпаки розвитку польської революції було завдано жорстокого удару. Кордон, встановлений за ризьким договором, відрізав Радянську республіку від Німеччини, що мало в майбутньому виняткове значення в житті обох країн” [766, с. 437].

До речі, чимало військових операцій супротивних сил були прямо або опосередковано пов’язані з політичною доцільністю у роки Другої світової війни. Показовий приклад – Сталінградська битва. Німецькі військові історики й безпосередні її учасники свідчать, що удар на Сталінград улітку 1942 р. був допоміжним. “Головне завдання літньої кампанії, – аналізує план

і директиву верховного командування вермахту від 5 квітня 1942 р. генерал Ганс Дьорр, – заключалося не в зайнятті Сталінграда, а в завоюванні Кавказа з його нафтовими промислами”. Проте, у ході розвитку стратегічної операції, з виходом групи армій “Б” до Сталінграда, внаслідок амбіційних планів Гітлера, пов’язаних із найменуванням міста, цей напрямок стає головним. Поразка німецьких військ і блискуча перемога Червоної Армії виявилися історичними подіями, які переломили хід війни. “Для Німеччини битва під Сталінградом була найбільшою поразкою в її історії, для Росії – її величезною перемогою. Під Полтавою (1709) Росія домоглася права називатися великою європейською державою, Сталінград був початком її перетворення в одну з двох найвизначніших світових держав”, – підсумовував генерал Дьорр.

Варто відзначити, що в ході радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. зафіксовано чимало прикладів впливу політичних факторів на стратегічні операції, які не були викликані ситуацією на фронті й спричинили великі людські втрати. Зокрема, Київська стратегічна наступальна операція 3–13 листопада 1943 р., яка була проведена поспіхом із метою визволити столицю України до свята Жовтневої революції 7 листопада й здобута втратою 30569 солдатів і офіцерів 1-го Українського фронту. Берлінська наступальна операція і штурм нацистської столиці по суті лобовим ударом військами 1-го Білоруського фронту маршала Г. Жукова та її зайняття до Першотравня 1945 р., а також намір випередити союзників, обійшлися втратою в останні дні війни 352475 вояків, з них 78291 – полеглими [497, с. 196, 220]. Між іншим, коли головнокомандувачу військами в Європі генералові Д. Ейзенхауеру штаб доповів, що Берлінська операція може обійтися його військам у близько 100 тис. убитими й пораненими, він категорично від неї відмовився і, поступаючись престижем, залишив штурм Берліна радянському маршалові Жукову. Так само він вчинив на початку травня 1945 р.: повідомив Москві, що 4 травня скеровує 3-тю армію генерала Патона на Прагу. Але радянське командування не погодилося з його планом визволити столицю Чехословаччини американськими військами, й Ейзенхауер відмовився від свого

наміру. В результаті Празька наступальна операція 6–11 травня 1945 р., коли війна практично закінчилася, обійшлася Українському фронту втратою близько 50 тисяч воїнів [806, с. 300].

На жаль, численні негативні приклади втручання політичного керівництва у бойову діяльність армії й стратегію війни не стали повчальними для керівництва, зокрема СРСР, яке примушувало війська Радянської Армії займатися не властивими їй функціями. З метою досягнення політичних завдань: нав'язування іншим народам радянської системи або порятунку прокомуністичних режимів, сухопутним військам збройних сил СРСР довелося проводити бойові операції 1956 р. в Угорщині (2260 вбитих і поранених), 1968 р. в Чехословаччині (втрати – 194 чол.), 1979–1989 рр. у Афганістані (безповоротні втрати – 13833 та санітарні – 466425 воїнів) [497, с. 397–398, 405].

У добу незалежності України її Збройні Сили дійсно стоять на сторожі інтересів своєї держави і свого народу, а військово-політичне керівництво країни, насамперед Президент України – Верховний Головнокомандувач, націлює весь особовий склад, від солдата до Міністра оборони, докладати всіх зусиль для високої боєготовності.

РОЗДІЛ 6

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-БОЙОВИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБОВОГО СКЛАДУ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК

6.1. Принципи, форми, методи виховання і вишколу

Історичний досвід діяльності збройних сил переконливо свідчить, що їх морально-бойовий стан залежить від системного цілеспрямованого вишколу ідейно-виховної роботи, побудованих на засадах національних традицій, державницької ідеології, з врахуванням досвіду попередніх поколінь захисників Вітчизни. Аналізуючи сучасну військову історіографію, на наш погляд, слід відзначити, що цій проблематиці приділяється недостатньо уваги. Зауважимо, що в сусідній Росії, згідно з прийнятою 2001 р. державною програмою “Патріотичне виховання громадян Російської Федерації на 2001–2005 роки,” визначено основні шляхи її реалізації. Серед них важливе місце посіло виховання на героїчному минулому Батьківщини, популяризація славних подвигів російських воїнів, діяльності полководців і воєначальників. Там виходять сотні воєнно-наукових праць з історії як Червоної, так і Білої армій, десятки біографічних збірників, які впливають на формування патріотизму й морально-бойових якостей особового складу збройних сил.

На жаль, творчий доробок українських військових істориків із цієї проблематики набагато поступається сусідам – росіянам і полякам. Відзначимо праці В. Голубка, В. Солдатенка, В. Верстюка, Я. Тинченка, М. Литвина, К. Науменка, Л. Кривизюка, В. Довбні, В. Футулуйчука, О. Колянчука, Л. Шанковського, В. Сідака та фундаментальне видання авторського колективу під керівництвом О. І. Кузьмука “Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: Історичний нарис, події, портрети” (Київ, 2001). Безпосередньо організацію військово-патріотичного виховання та вишколу в добу визвольних змагань 1917–1921 рр. аналізують лише декілька авторів: В. Футулуйчук, Л. Кривизюк, М. Литвин, Л. Шанковський [482; 506; 571; 742; 759; 733; 625; 785; 799].

Дослідження теорії і практики військово-патріотичного виховання у збройних силах українських держав того часу набувають важливого значення сьогодні, як слушно зауважує В. Футулуйчук, “у зв’язку з новими факторами сучасного військового будівництва та їх становлення, які сьогодні перебувають на стадії докорінних реформ, глибоких структурних змін. Суттєво змінюється військова та правова доктрина держави, триває значне скорочення та реорганізація армії України, здійснюється перехід до професійної служби на контрактній основі, який може спричинити втрату певною мірою почуття національної гордості, патріотизму” [785].

Отже, створення принципово нової системи формування морально-бойових якостей захисників незалежної України є не лише актуальною проблемою командирів і виховних структур наших Збройних Сил, але й завданням усього суспільства. Потужний вклад повинні вносити військові історики, які досліджують збройну боротьбу армій національних державних утворень доби Української революції. Саме тоді у складних умовах надзвичайно напруженого протистояння могутнім арміям ворогів Української державності виявилася величезна значущість морально-вольового фактора у війні. Повчальним прикладом була збройна боротьба Галицької Армії Західно-Української Народної Республіки, яка мала всього п’ять мільйонів населення, проти Польщі, що переважала українців людським потенціалом майже в шість разів, до того ж мала потужну підтримку з боку Антанти [630, с. 75]. Дев’ятимісячна українсько-польська війна 1918–1919 рр. ще раз засвідчила важливість широкомасштабної системи виховання особового складу армії на принципах національної свідомості, патріотизму, вірності Військовій присязі. Отже, на наш погляд, цей досвід заслуговує на глибокі дослідження й висвітлення. Вважаємо, що історичні традиції організації системи виховання, форми і методи повинні бути використані в сучасних Збройних Силах України, безперечно, з урахуванням воєнно-політичних реалій.

На всіх етапах військового будівництва та бойової діяльності збройних формацій, зокрема сухопутних військ Центральної Ради, Української

Держави, УНР і ЗУНР військово-політичне керівництво, командування армій приділяло значну увагу формуванню високих морально-бойових якостей особового складу, піднесенню національної свідомості та вихованню почуття патріотизму. “Армія – окраса держави і нації, – наголошував 1918 р. Голова Центральної Ради Михайло Грушевський, – її особовий склад несе почесну варту і тому повинен перейнятися щирим, серйозним ставленням до держави, її демократичних, соціальних і національних завдань... боронити найвищі народні досягнення своєю кров’ю” [498, с. 49].

Ці завдання завжди були і є актуальними для командування і виховних структур Збройних Сил України вже ХХІ ст. Історичний досвід свідчить, що високого морально-бойового стану армії неможливо досягнути без системно спрямованого військового вишколу та широкомасштабної, чітко організованої ідейно-виховної роботи, в основу якої покладено національно-державні традиції попередніх національних збройних формацій.

У змістовній праці “Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.)” полковник В. Футулуйчук сформулював загальні принципи виховної роботи, які були притаманні сухопутним військам українських державних утворень часів визвольних змагань. Головними з них були: ідейна спрямованість, формування національної свідомості, виховання патріотизму, вірності українському народові і Військовій присязі, єдність і виховання військового вишколу, виховання на героїчному минулому українського народу та бойових традиціях його війська та досягненнях національної культури й мистецтва [785].

Але формування національно свідомого, патріотично налаштованого захисника Української незалежної держави є складним і довготривалим процесом. Військово-політичне керівництво першого державного утворення – Центральної Ради у ході військового будівництва серед концептуальних засад акцентувало увагу на виховання особового складу армії, зокрема її сухопутних військ, вважало національну свідомість козаків і старшин однією з найвищих духовних і етичних цінностей. “Військо завжди було і, поки воно

буде, – наголошував у ті дні Симон Петлюра, – завжди залишатиметься плотьтю від плоті і кров'ю від крові народу. Внутрішній лад війська, його внутрішня організованість, той дух, що вітає серед нього і над ним, цементуючи численні одиниці в одне велике ціле і утворюючи з нього ту відпорну, ту боєздатну для всякої військової боротьби в різних її формах силу, – завжди буде показником внутрішньої сили кожної нації, кожної держави. Військо – захисник і оборонець держави: воно стоїть на варті її цілості, честі її, добробуту населення і слави” [785, с. 33].

На всіх етапах військового будівництва, формування боєздатних збройних сил, сухопутних військ України вирішальну роль у вихованні і вишколі особового складу відігравали командири. Вони були організаторами виховної роботи і вишколу підлеглих на всіх рівнях організаційної структури армії від рою (відділення) до верховного командування. До них висувалися високі вимоги у сфері морально-політичної і фахової підготовки. “Треба, щоб кадрова старшина, – зазначав Голова Центральної Ради Михайло Грушевський, – складалася з елементів ідейних, культурних, інтелігентних.., щоб при формально твердій дисципліні і субординації армія мала дійсно демократичний характер по суті, щоб побут козака чи старшини у війську мав характер громадянського виховання” [709, с. 43]. Тому вже у Першій українсько-більшовицькій війні (грудень 1917 – березень 1918 рр.) відчутно відрізнялися частини і підрозділи українського війська, в яких зусиллями командного складу досягнутий високий морально-бойовий дух бійців. Серед тих, хто відзначився у боях в обороні Києва та згодом на вулицях столиці, були: сформований С. Петлюрою Гайдамацький кіш Слобідської України, 1-й курінь Січових Стрільців під командуванням Є. Коновальця, Допоміжний Студентський курінь Н. Короля, який самовіддано бився під Крутами. У визволенні Лівобережної України та Криму високі морально-бойові якості проявили бійці і командири Запорізької дивізії полковника Петра Болбачана.

Форми і методи виховної роботи в українському війську доби Центральної Ради були різноманітними, але їх арсенал був обмеженим, порівняно з майбутньою Армією Директорії УНР чи Галицькою Армією, зі створеними

спеціальними органами і структурами – культурно-освітніми відділами та газетами в дивізіях і корпусах, інститутом військового духовенства. Наприклад, єдиною дивізією, де існував відділ пропаганди, на чолі з редактором Дивізійної газети, відомим пізніше радянським поетом Павлом Тичиною була Сіра дивізія полковника Антона Пузицького [498, с. 50].

Слід відзначити, що виховна і вишкільна діяльність командного складу проходила в умовах безперервних бойових дій Армії УНР проти більшовицьких, денікінських і польських військ. Саме тому провід України, особливо Головний Отаман С. Петлюра, вимагав від них сконцентрувати увагу на відродження духовності нації, наголошував, що розбудова незалежної української держави неможлива без відродження національної свідомості. Водночас він підкреслював надзвичайно важливу роль командирів як станового хребта армії. В опрацьованому Тимчасовому статуті українських військових частин 16 грудня 1917 р. С. Петлюра наголошував: “Усі начальники відповідальні за стройову і бойову підготовку своєї частини, за військовий вишкіл, гідність, боєдатність всіх підлеглих. Усі начальники зобов’язані уживати увесь свій вплив для зміцнення серед козаків товариських відносин і тісної згуртованості” [571, с. 224].

Із різних причин, перелік яких подано у розділі про кадрове забезпечення військового будівництва, Наддніпрянська армія постійно відчувала нестачу фахово підготовлених командирів, особливо середньої ланки: сотня–курінь. До цього спричинилася впроваджена на початку розбудови армії виборність командирів. У вказаному Тимчасовому статуті зазначалося, що “в межах полку і всякої іншої окремої частини на всі посади, починаючи з сотні і закінчуючи куренем, козацька старшина обирається своїми частинами”. Це призводило до недовіри солдатських мас колишнім офіцерам російської армії, які могли і бажали прислужитися Україні. М. Грушевський якось відзначав: “Як легко у нас зібрався великий і гарно заспіваний хор і – як виявилось трудно зладити добре дисциплінований курінь на оборону українських вольностей! Скільки у нас порядних або й добрих поетів, белетристів, публіцистів – як трудно знайти порядного командира” [709, с. 39].

Аналізуючи вирішення цієї проблеми в армії Української держави гетьмана П. Скоропадського, слід відзначити, що вона була укомплектована командними кадрами, успадкованими з російської армії, й частка національно свідомих українців серед них була незначною. Проте, армія була кадровою, тобто майже не мала особового складу і всього дві розгорнуті дивізії. Водночас, як відзначав М. Капустянський, “як видатний військовий діяч, гетьман Скоропадський з великою енергією взявся за організацію української військової сили, тієї головної підвалини всякої держави... Щоб підготувати своє національно-виховане і освічене старшинство, розроблено план, по якому весь терен покривається військово-науковими закладами, починаючи від Академії Генерального Штабу до підстаршинських шкіл включно. В цілях відродження історичної мілітарно-національної традиції розроблено і приступлено до переведення в життя інституту Вільного козацтва” [555, с. 68].

У перспективі П. Скоропадський планував укомплектувати армію виключно українськими старшинами. Поки що, як слушно зауважував Б. Монкевич, вони складали меншість, але це були старшини, “що відчували свій кровний зв’язок з Україною і почували себе українцями”. Саме вони склали в Армії УНР генералітет і старшинство Генерального штабу та робили посилений внесок у виховання і вишкіл особового складу сухопутних військ. Відзначимо, що гетьман відновив старшинські і генеральські ранги, скасовані Центральною Радою, причому вони мали національний характер й відрізнялися від найменування рангів російської армії. Впроваджена 20 липня 1918 р. Військова присяга, яку склали всі військовослужбовці гетьманської армії, наголошувала: “Обіцяю й присягаю Всемогучим Богом і святим Євангелієм, що буду служити, не жаліючи свого життя, вірно і щиро аж до останньої краплі крові Українській Державі і Ясновельможному Гетьманові...” [677, с. 109-110].

На відміну від Червоної Армії в Наддніпрянській, зрештою як і в російській та інших європейських арміях, ніколи не було інституту політкомісарів, на яких покладалася організація ідеологічної роботи і

політичного виховання у військах. Проте характер збройних сил, зокрема сухопутних військ, їх місія у визвольних війнах, стан українського суспільства, який перебував століття в умовах бездержавності й вимагали певної організації виховної роботи, зокрема ідеологічної. З цією метою, щоправда із запізненням, створено систему культурно-освітніх управлінь у вищих штабах та відділів у дивізіях, бригадах і полках та позаштатних інструкторів у куренях, сотнях і батареях.

Згідно з Положенням про організацію культурно-освітньої праці в Армії УНР 1919 р., виданим військовим міністром Б. Сальським, було визначено їх головне завдання: національно-патріотичне виховання особового складу армії, інформування старшин і козаків про внутрішнє і міжнародне становище України, організація випуску військової преси й розповсюдження її серед військовиків і місцевого населення. Серед методів і форм реалізації цих завдань зазначалася організація масових акцій: урочистого складання присяги, заходів з нагоди пам'ятних дат держави і війська, проведення публічних лекцій, організація бібліотек, військових хорів, аматорських театрів, шкіл для малописьменних. В остаточному результаті, підкреслював міністр, слід виховати національно свідомих патріотів, відданих захисників Вітчизни. Відповідно впроваджувалися штати культурно-освітніх структур [9. Оп. 2, спр. 115, арк. 36-37 зв.].

Частина вказаних завдань лягла на плечі Міністерства преси і пропаганди, яке розгорнуло свою діяльність навесні 1919 р. у Кам'янці-Подільському. Насамперед воно продовжило видання, які виходили у Києві у 1917–1918 рр. і розповсюджувалися у військах, зокрема газети “Нова рада”, “Вісті з Центральної Ради”, “Голос фронту”, “Україна” та інформаційний бюлетень Армії УНР “Ставка”. Вживалися заходи, щоб кожний корпус, і навіть дивізія мали свою військову газету. Згодом було налагоджено випуск газет “Український січовий стрілець” та “Стрілецька думка” корпусу Є. Коновальця, “Запорожець” – Запорізького корпусу, а також часописів “Український стрілець”, “Український козак” та “Вільна окраїна”, інформбюлетені Армії УНР “Українська ставка” і “Новини”.

Відзначимо надзвичайно плідну діяльність культурно-освітнього відділу 6-ої Січової дивізії полковника М. Безручка, який з весни 1919 р. налагодив видання дивізійного часопису “Український стрілець”, а восени 1920 р. ще одного часопису – “Нове життя”. У них друкувалися аналітичні статті, повідомлення з фронтів і батьківщини, нариси з бойової діяльності частин, підрозділів, окремих вояків. Аналогічний відділ 3-ої Залізної дивізії генерала О. Удовиченка видавав часопис “Залізний стрілець” (редактор В. Осінський, згодом І. Губенко), навколо якого згуртувалися відомі культурно-освітні діячі УНР М. Дараган, П. Загоруйко, М. Коваленко, Ф. Крушинський. Після інтернування восени 1920 р. у Польщу вони заснували літературне товариство “Веселка” та однойменний журнал на чолі з Є. Маланюком. Особливістю пресових видань дивізії було висвітлення бойового літопису дивізії, що сприяло вихованню особового складу на українських військових традиціях [570, с. 110-112].

Архівний документ – доповідна записка начальника культурно-освітнього відділу 2-ої Волинської дивізії до Військового міністерства – свідчить про увагу, яка приділялася вихованню у вояків національної свідомості. Він пропонував значно посилити “впровадження у війську агітації в напрямку виховання національної свідомості” і виклав план роботи відділу Волинської дивізії, який передбачав: організацію 2-місячних курсів українознавства, курсів керівників козацьких хорів, створення полкових бібліотек, видання листівок патріотичного змісту, військових співанок, портретів з біографіями провідних діячів УНР і воєначальників [9. Оп. 3, спр. 7. арк. 12].

Вже у період бойових дій Армії УНР в її надрах зародилися згодом всесвітньовідомі творчі колективи – армійська українська капела Олександра Кошиця, який за вказівкою С. Петлюри виїхав з гастролями 1919 р. за океан, та Всеукраїнський Наддніпрянський хор під орудою Дмитра Котка, танцювальний ансамбль Василя Авраменка, який разом з О. Кошицем виступав на сценах США і Канади після війни.

Одним із найважливіших завдань виховної роботи у війську була широкомасштабна діяльність з пропаганди безумовного виконання усіма військовиками вимог Військової присяги і статутів – основ правопорядку в армії. Текст присяги став одним із перших законодавчих документів у процесі військового будівництва. Задля посилення емоціонального впливу на вояків у ритуалі складання присяги брали участь старші командири, а також представники громадськості й православного духовенства. Присяга складалася колективно на майданах міст. При кожній нагоді командири закликали особовий склад свято дотримуватися присяги на вірність українському народові. Військова преса також нагадувала козакам і старшинам про святість Військової присяги, необхідність міцної дисципліни; в бою діяти так, як заповідала присяга.

Усвідомлюючи важливість статутів у процесі розбудови і бойової діяльності війська уряди Центральної Ради, Гетьманату й УНР та командування збройних сил уживали заходів щодо опрацювання і впровадження нових статутів. З цією метою у складі Генерального штабу створили спеціальну комісію, до якої увійшли досвідчені генерали і полковники Генерального штабу М. Юнаків, О. Шайбле, Г. Янушевський, В. Сінклер, В. Сальський, В. Бронський, М. Капустянський, Є. Мішковський та інші. Їхніми зусиллями у 1918–1920 рр. опрацьовано загальновійськові та родів зброї статuti: Статут військової повинності, Статут українських козаків, Дисциплінарний Статут, Статут внутрішньої служби, Муштровий статут для піхоти, Статут залогової служби, Статут польової служби та інші, які визначили основи внутрішньої організації армії, порядок підлеглості, вимоги дисципліни, а також повсякденної і бойової діяльності військ.

Впроваджені у повсякденне армійське життя 1917–1920 рр. військові статuti регулювали основні аспекти діяльності військ, містили правові норми та правила, детально регламентували відносини між військовослужбовцями, їх життя і побут, правила поведінки на службі та поза нею. У статутах закріплено основні положення, які відбивали новий характер

збройних сил Української революції, призваних надійно захистити свободу і незалежність народної республіки. Водночас, як зазначав Статут польової служби, нові військові статuti увібрали в себе багатолітній досвід Першої світової війни та війни за незалежність України, “бувшої російської та інших чужоземних армій”, а також, що в них “внесені ті вимоги, які ставить до статутів саме життя, дух та традиції нашої молодої армії, – залишаючи непорушними основні принципи військової науки, однакові і одні для всіх армій” [64, с. 1].

Визначаючи права й обов'язки особового складу армії, статuti відігравали значну роль у вихованні війська, містили основні принципи і напрямки у його вихованні і вишколі, націлювали на безумовну високу військову дисципліну, як основу чи фундамент, на яких трималася армія, вимагали забезпечувати її свідомий характер. Одним із перших законодавчих актів України був „Дисциплінарний Статут”, який затвердив гетьман П. Скоропадський 10 серпня 1918 р. Статут наголошував, що військова дисципліна “вимагає від кожного чина твердого виконання своїх обов'язків і внутрішнього бажання чесно їх виконувати навіть до смерти”; далі статут підкреслювалось, що дисципліна “вкорінюється не жорстокості кар, але ж особливим прикладом, невідступністю від ставлених вимог, доглядом за їх виконанням, справедливістю, суворою законністю, дбайливістю про підлеглих”. „Муштровий статут для піхоти”, який опрацював і видав навесні 1919 р. у Кам'янці-Подільському Навчальний відділ Головного управління Генерального штабу Армії УНР і був затверджений Головним Отаманом С. Петлюрою, визначав піхоту основним родом зброї сухопутних військ і містив основні принципи, форми і методи виховання і вишколу (навчання) особового складу. “Дисципліна є найголовнішим ґрунтом для всієї військової справи, – наголошував статут, – це життєвий нерв війська: вона єднає десятків і сотень тисяч людей до купи; від того чи іншого стану її залежить своя чи ворогова перемога, і це вирішує судьбу війська та Держави” [51, с. 1].

У статуті втілено основні принципи виховання й навчання, якими мали керуватися командири і начальники. Рекомендувалися загально визнані методи педагогіки. “Навчати треба переважно показуванням та власним приміром, – зверталася увага командирів, – навчатель завжди і з кожного погляду повинен відповідати своєму призначенню. Він має впливати на своїх підлеглих особистим приміром; знати досконально самому те, чому він навчає, не тільки теоретично навчати, але й практично” [51, с. 3].

„Статут польової служби”, який визначав порядок дій у бою, вимагав від бійців і командирів ініціативи. “Не тримайся за статут, яко сліпий за стінку,” – нагадував він давні настанови Петра I, наголошував, що при виконанні бойових завдань, в залежності від ситуації, кожен командир повинен був діяти свідомо і самостійно, брати на себе відповідальність за успіх бою [64, с. 5].

Важливими законодавчими актами стали „Статут внутрішньої служби” і „Статут залогової служби”. Перший з них опрацьований і впроваджений у військах 1919 р., визначав, насамперед, загальні обов’язки особового складу в контексті завдань збройних сил: “Українська армія має своїм завданням озброєну оборону Української Народної Республіки від ворогів зовнішніх”. Серед загальних обов’язків бійців і командирів відзначалися головні, зокрема: “Кожний вояка повинен вірно і пильно служити Українській Народній Республіці й Уряду, захищати їх від ворогів до останньої краплі крові та стояти на сторожі права і ладу своєї Республіки... свято і непорушно додержувати присяги, бути безмежно відданим Батьківщині й Уряду, правдивим, хоробрим, безупередно коритися начальникам... терпляче приймати всі тягарі та злидні, шанувати військову стать, допомагати один одному словом та працею, затримувати інших від лихих вчинків і рятувати їх під час бою у небезпеці, не шкодуючи життя”. Як бачимо, ці положення залишилися жити і в нинішніх статутах. Таким чином, військові статuti поряд із Військовою присягою стали важливою складовою у процесі виховної і вишкільної роботи в сухопутних військах українських армій, що суттєво

впливало на зміцнення її дисципліни, боєздатності. Концептуально важливим для наслідування цього досвіду майбутнім, зокрема нинішнім, збройним силам є основний принцип виховного процесу, побудований на свідомості і глибокому розумінні особовим складом почесного обов'язку захищати Українську Державу, зі зброєю в руках відстоювати свободу свого народу. Як і сьогодні, Командири і виховні структури опиралися перш за все на моральні чинники впливу, що досягалося наполегливою цілеспрямованою ідеологічною роботою. Водночас присяга і статuti визнавали необхідність елементів примусу як з боку командирів, так і створених при армії спеціальних структур, зокрема військово-польового суду.

Серед різноманітних форм і методів піднесення боєздатності частин і підрозділів Армії УНР слід відзначити виховання на бойових традиціях українського війська. Цьому сприяли їх пропаганда, відзначення пам'ятних подій з історії, а також присвоєння полкам і куреням імен видатних військових діячів минулого: Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Петра Сагайдачного, Івана Богуна, Кармалюка, Петра Дорошенка та інших, або Запорізької Січі, Січових Стрільців, Гайдамацький, Низових Козаків, Чорних Запорожців та ін. Додамо, що і до створення 1920 р. Воєнно-історичного товариства в дивізіях існували воєнно-історичні відділи, які збирали документи і матеріали з історії окремих частин і з'єднань, відтворювали їх бойовий шлях, заслуги в роки визвольних змагань. Все це використовувалося в пропаганді бойових традицій війська і, безперечно, для виховання в особового складу гордості за свою частину та стремління примножити бойову славу.

Командування Галицької Армії використало багатий арсенал виховної роботи, напрацьований попередніми поколіннями українських національних формувань, а також австро-угорської армії, через яку пройшли десятки тисяч галичан і буковинців.

Аналізуючи фактори, які сформували високі морально-бойові якості її вояків, визначний стрілецький історик Степан Ріпецький відзначав: “В

УССтрілецтва було глибоке почуття обов'язку супроти своєї батьківщини. Був це той моральний наказ, який зв'язує одиницю з громадою, до якої вона належить, і каже їй бути діяльною, працювати і нести жертви для добра і щастя своєї спільноти.., могутнім моральним мотивом Стрілецького визвольного чину була віра УССтрільців у їх ідею та в її перемогу... Глибока віра УССтрільців в перемогу їх основної ідеї – у визволення України та її щасливе майбутнє, виросло з їх патріотизму, гарячої любові до батьківщини та бажання бачити її вільною” [357, с. 133-135].

Ці риси українського вояка були притаманні старшинам, підстаршинам і стрільцям усіх частин і підрозділів Галицької Армії. Генерал-полковник Армії УНР Микола Капустянський, у підпорядкуванні якого 1919 р. були галицькі корпуси, з похвалою відзначав позитивні риси Галицької Армії: “Одноманітний, національно вихований, з палкою любов'ю до свого краю, елемент вплив новий, свіжий патріотично-бойовий струмінь... З національного боку це була одноманітна маса, з піднесенням національним почуттям”. Саме цим вона вирізнялася у складі об'єднаних українських армій у ході битв проти більшовицьких і денікінських військ на Правобережній Україні влітку й восени 1919 р. [556,с. 113].

Процес формування всіх цих визначних якостей воїнів Галицької Армії й, насамперед, національної свідомості як основи військово-патріотичного виховання спирався на активний громадсько-політичний рух і поширення ідеології самостійності і соборності України в західноукраїнських землях, до якого спричинилася також діяльність Греко-католицької церкви на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. На початку ХХ ст. у краї діяли масові потужні національні партії, об'єднання і товариства, зокрема “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, в яких ідейно гартувалися майбутні бійці і командири Галицької Армії. Лише в товариствах “Січ” та “Січові Стрільці” напередодні Першої світової війни діяли 813 осередків, в яких проходили патріотичне виховання і військовий вишкіл близько 80 тисяч галицької молоді. Саме з них вийшли талановиті командири Галицької Армії: генерали О. Микитка, М. Тарнавсь-

кий, полковники Д. Вітовський, Г. Коссак, отамани С. Горук, О. Букшований, П. Франко та інші, імена яких увійшли в історію визвольних змагань 1914–1921 рр. Отже, історичною заслугою Січового руху, його творців і провідників було формування національної свідомості і державницької орієнтації широкого загалу українства. “Без “Січей” не було би ані Українських Січових Стрільців, ані Української Галицької Армії, не було би й 1 Листопада 1918 р., ані Акта 22 січня 1919 року”, – писав А. Чернецький [765, с. 39-42].

Проте визначальним фактором формування високих бойових якостей українських вояків була чітко організована цілеспрямована виховна робота, яку проводило командування Легіону (полку) УСС, Пресова Кватира, культурно-освітні інституції та Вишкіл у ході бойових дій на фронтах Першої світової війни, що послужило взірцем для організації військово-патріотичного виховання в майбутніх національних збройних формаціях. У процесі розбудови інституцій Галицької Армії у Військовому міністерстві, Начальній Команді Галицької Армії, корпусах і бригадах були створені референтури пропаганди. Враховуючи високу релігійність особового складу, було впроваджено корпус військових священників – капеланів на чолі з Преподобництвом, а також Пресову Кватиру, Відділи освіти, фронтовий театр, армійські часописи в кожному корпусі й деяких бригадах.

Упродовж усього існування Галицької Армії від листопада 1919 до квітня 1920 р. й на всіх етапах її розбудови і бойової діяльності командування та виховні структури вважали одним із найважливіших завдань формування високих морально-бойових якостей особового складу. Загальні принципи виховної роботи були викладені у праці “Національне виховання” керівника історичного відділу Пресової Кватири НКГА Миколи Євшана-Федюшки. Її головною концепцією було: “Українська національна ідея мусить увійти в основу виховання українських поколінь” [791, с. 213].

Водночас були визначені форми і методи та основні принципи, серед яких відзначимо: формування національної свідомості і патріотизму,

виховання бійців і командирів у душі безмежної відданості українському народові і Військовій присязі, єдність вишколу і виховання як складових єдиного процесу, виховання вояків на героїчному минулому українського народу і славних бойових традиціях, на досягненнях національної культури і мистецтва. Визначне місце у системі займала діяльність командирів, Пресової Кватири, Начальної Команди, корпусу капеланів на чолі з Преподобництвами Секретаріату Військових Справ і Начальної Команди, армійська преса й видавництво, фронтовий театр НКГА.

Державний Секретаріат Військових Справ як вищий орган збройних сил республіки постійно і наполегливо вимагав від командирів усіх ступенів й особливо запасних частин, Окружних військових команд, які займалися військовим вишколом і підготовкою кадрів для фронтових частин, приділяти якнайбільше уваги виховній роботі. “Безупинним вишколом і наукою про велику ціль і завдання української нації, – наголошувалося у розпорядженні ДСВС 11 березня 1919 р., – треба українського вояка піднести і скріпити в його характерності”. В іншому зверненні до командного складу виконуючий обов’язки Військового міністра Петро Бубела писав: “Старшини і підстаршини мусять всюди дати добрий примір. Остра військова карність і порядок в кожній справі під час виходу до вправ, праці і повороту, а також приписана віддача честі старшині – є мірилом внутрішньої вартості війська і поодинокого вояка. При вишколі мусить муштра йти в руку з вихованням. При кожній нагоді, особливо при видачі приказів треба їх лучити з собою” [112. 1919].

Від командирів вимагалось, щоб вони були не лише начальниками для підлеглих, але й їх вихователями. Цьому сприяла низка об’єктивних факторів. По-перше, командири Галицької Армії вийшли із одного спільного середовища, тобто не складали, як це було в австрійській і російській арміях, окрему касту; по-друге, серед них було мало професійних військовиків таких, як Віктор Курманович або Мирон Тарнавський, які закінчили австрійські військові школи, служили на високих посадах цісарського війська. Переважна більшість командирів близько 200 піхотних сотень і 50 куренів

були старшинами запасу, отримували звання після університетських студій або семінарій, тобто були високоосвіченими інтелігентами. Варто зауважити, що поважну освіту мали й підстаршини, командири чот і навіть стрільці. За підрахунками Осипа Назарука, серед січовиків було 38% інтелігенції – на одну сотню (200 багнетів) – 76 чол. [89. 1919].

Важливу роль командирів, особливо у ході війни, глибоко усвідомлював військово-політичний провід ЗУНР. На відміну від помилкового скасування військових звань і відзнак Центральною Радою, в сухопутних військах Галицької Армії були впроваджені старшинські звання, від хорунжого (молодшого лейтенанта) до полковника, і генеральські – від генерала-чотаря до генерала-сотника (генерал-полковника) й відповідні відзнаки. За роки війни було здійснено близько 3500 підвищень старшин у званнях та п'ять – до генеральських чинів [479].

Важливу роль у військово-патріотичному вихованні особового складу армії відігравала Пресова Кватира при Начальній Команді з організаційним, видавничим, інформаційним, історичним, вічевим, бібліотечним і театральним відділами. Як згадував її колишній керівник Осип Левицький, Організаційний відділ і підпорядковані йому відділ освіти Етапу армії, бюро пропаганди корпусів, старшини освіти в корпусах і бригадах діяли безпосередньо у військах. Вони організовували агітацію і пропаганду, вели лекторії з історії України, розповсюджували армійську пресу та ін. Видавничий відділ здійснював випуск газет, зокрема “Стрілець”, “Козацький голос”, видавав календарі для стрільцтва. Вічевий відділ організовував віча, часто серед місцевого населення у місцях дислокації, що було дуже важливим заходом під час бойових дій на Правобережній Україні влітку 1919 р. Адже впродовж Першої світової війни галицькі вояки діяли у ворожій для наддніпрянців австрійській армії.

Плідно працював Історичний відділ на чолі з М. Євшан-Федюшкою, згодом І. Кривецьким – одним із кращих учнів Львівської історичної школи Михайла Грушевського. Засновано бібліотечний відділ, який опікувався

бібліотеками, зокрема похідними у фронтових частинах. Слід особливо відзначити діяльність фронтового армійського театру з видатною трупною Катерини Рубчакової, в якій були талановиті актори: А. Бучма, М. Крушельницький, І. Рубчак, Г. Юра, які згодом стали народними артистами УРСР. Відділ освіти, за висловом О. Левицького, мав завданням “поглиблювати освіту нашого вояцтва та скріплювати в нього народно-патріотичного духа” та водночас провадив велику роботу серед українського населення. “Значення її для угрунтування української національної свідомості серед народних мас України та двигнення ідеї української державності далеко важніше, чим усі добутки оружжя”, – слушно зауважував Левицький [625].

На всіх етапах визвольних змагань, у процесі впровадження державницької ідеології, консолідації національно-демократичних сил у боротьбі за незалежність і соборність українських земель велику роль відігравала Греко-католицька церква. “Від виховної сили Церкви в якомусь краю чи народіві, від напруженої виховної праці духовенства, – наголошував митрополит Андрей Шептицький, – у великій мірі залежить могутність батьківщини” [278].

Виконуючи свій обов’язок перед народом, вже у перші дні створення бойових груп, окремих загонів і куренів Галицької Армії до них прийшли добровільно або були запрошені командуванням священники, які стали польовими духовниками галицьких вояків. У процесі військового будівництва та реорганізації армії у корпуси, бригади й полки була створена чітка структура служби військового духовенства, якої не існувало, зокрема, в армії Центральної Ради й, по суті, в Армії УНР (на 45 тис. вояків вона мала всього п’ять польових священників). Наказом Військового міністра Д. Вітовського 1 січня 1919 р. засновано її вищий орган – Зарядче Преподобництво при ДСВС на чолі з о. Миколою Їжаком, а також Польове Преподобництво на чолі з о. А. Калятою при НКГА. Водночас створено референтури духівництва в корпусах і бригадах, були чітко визначені їх компетенції й обов’язки [802, с. 70-105].

Усього у фронтових, тилкових і запасних частинах сухопутних військ Галицької Армії нараховувалося близько 100 польових духівників, для яких

було впроваджено спеціальну форму одягу, ступені йменувань. У правах вони були урівняні зі старшинами – сотником чи отаманом. Коло питань діяльності військових священиків було великим: задоволення релігійних потреб особового складу, піклування про поранених, організація похорон полеглих і ведення їх обліку. Зазначимо, що в жодній із армій України не дотримувалися такого чіткого порядку поховань вояків. Згідно з наказом НКГА крім священиків на них повинен бути командир, почесний ескорт: для стрільців – чета, для старшин – півсотня. Полеглих ховали на військових цвинтарях із встановленням стрілецького хреста з таблицею, записом у книгах своїх і місцевих церков. Оголошено 7 червня як поминальний день пам'яті всіх полеглих вояків Галицької Армії [4].

Діяльність військових священиків Галицької Армії значно впливала на морально-бойових дух її бійців і командирів. Слід відзначити, що на відміну від фельдкуратів австрійської армії вони не обмежували свою діяльність чисто релігійними справами й нерідко втручалися у всі ділянки служби і побуту вояцтва.

Цікаво, що після переходу Галицької Армії у лютому 1920 р. на бік Червоної Армії радянське командування, особисто В. Задонський, намагалося повністю ліквідувати інститут військового духовенства. Були розформовані Преподобництва ДСВС і НКГА, але, враховуючи суцільну релігійність особового складу й негативну його реакцію на ці заходи, дозволено залишити в частинах польових духовників на посадах “учитель моралі”. Проте, наказом від 20 квітня цього ж року їх теж було скорочено, що стало однією з причин антибільшовицького виступу галицьких бригад 24 квітня [116. 1919. 13 квітня].

Враховуючи досить високий рівень освіченості вояків Галицької Армії, її командування надавало важливого значення військовій пресі. Зокрема, 10 квітня 1919 р. командарм генерал Омелянович-Павленко наказав командирам усіх ступенів забезпечити, щоб кожний курінь отримував не менш як 100 примірників армійської газети “Стрілець”, а кожна сотня, батарея – 25 [714, с. 329-334]. Крім того, у військах розповсюджувалися щоденник

“Республіка” – офіційний орган уряду ЗУНР, орган соціал-демократичної партії – “Вперед” – “Український прапор”, газета 1-го корпусу – “Козацький голос”, 2-го корпусу – “Полева газета”, 3-го корпусу – “Стрілецький шлях”, 1-ої бригади УСС – “УСС”, 3-ої бригади – “Стрілецька вістка”, а також численні видання у повітах: “Україна” (Жовква), “Покутський вісник” (Коломия), “Дрогобицький листок”, “Стрийський вісник”, “Голос Калуша”, “Золочівське слово” та інші [607, с. 104, 173].

У редакціях часописів плідно працювали відомі галицькі письменники і журналісти: В. Пачовський, М. Ірчан, О. Назарук, Тарас Франко (син Каменяра), Б. Заклинський, О. Олесь, Ю. Шкрумеляк та інші [116. 1919.10 квітня]. Газети публікували матеріали, які впливали на моральний дух воїнів, зокрема “Стрілець” доносила військам накази командарма, його звернення з нагоди важливих подій, подяки окремим частинам за успішні бойові дії, наприклад, учасникам Вовчухівської та Чортківської наступальних операцій. Великий вплив на психологічний стан вояків мали публікації про героїчні подвиги частин, підрозділів і окремих воїнів-однополчан. Значну увагу приділяла преса вихованню особового складу на бойових традиціях Січового Стрілецтва в роки світової війни, запорізького козацтва часів війн Богдана Хмельницького. Нерідко публікувалися свідчення про злочини польських окупантів проти українців на зайнятих землях, які викликали ненависть вояків до ворога. Отже, слушно зауважує В. Футулуйчук, “друковане слово було вагомим чинником мобілізації українського народу, зміцнення морально-бойового духу стрільців, підстаршин і старшин армії. Своєю діяльністю преса сприяла зміцненню лав Галицької Армії, яка вела 9-місячну війну за незалежність республіки” [490, с. 33-78].

Помітне місце у системі патріотичного виховання вояків Галицької Армії займав фронтовий театр, який згідно зі статутом входив у структуру Пресової Кватири, а його працівники значилися на військовій службі й мали старшинські ступені. Управу театру очолював після смерті у листопаді 1919 р. Катерини Рубчакової головний режисер Амвросій Бучма, уродженець

с. Пустомити на Львівщині. До трупи входили такі велетні театрального мистецтва, як М. Крушельницький, Г. Юра, Д. Курбас (згодом відійшов до Києва), І. Рубчак, В. Калин, А. Юрчакова та ін. Репертуар театру включав виключно українські вистави: “Маруся Богуславка”, “Безталанна”, “Мартин Буруля”, “Наймичка”, “Назар Стодоля”, опери: “Запорожець за Дунаєм”, “Наталка Полтавка”, оперету “Сватання на Гончарівці” та ін., які сприяли піднесенню національної свідомості й почуття патріотизму як вояків, так і населення в місцях дислокування театру [785, с. 68-80].

Воєнно-політичний провід ЗУНР і виховні структури сухопутних військ армії вмiло використовували широкий арсенал форм і методів виховної роботи, які ефективно впливали на особовий склад. Президент ЗУНР Є. Петрушевич, Військовий міністр Д. Вітовський, командарми М. Омелянович-Павленко, О. Греков, М. Тарнавський, командири корпусів і бригад нерідко зверталися особисто або через засоби масової інформації безпосередньо до воїнів із патріотичними закликами. Зокрема в період, коли під ударами польських військ у травні 1919 р. розвалився галицький фронт і армія відступала, в.о. міністра полковник В. Курманович звернувся до вояків з такими словами: “Вояки Української армії. Тепер є хвилини, які рiшають Вашу семимісячну криваву боротьбу. Гляньте довкола Вас – Ваші поля, Ваші луки, Ваші обійстя. Там дома всім б’ється серце з болі і тугою глядять на перебіг Ваших великих боїв. Поляки хочуть грабувати Ваші поля, забрати Ваше майно, закувати в кайдани весь український народ. Тому видержіть цей ворожий напір” [785].

І вже 8 червня Галицька Армія розгорнула блискучу наступальну Чортківську операцію, в ході якої особовий склад армії виявив свої найкращі морально-бойові якості.

Важливим напрямком у процесі формування морально-бойових якостей особового складу Галицької Армії було виховання вірності Військовій присязі. Її текст був затверджений Українською Національною Радою республіки й вимагав від воїнів бути дисциплінованими, “хоробро і мужньо боротися” з ворогами Батьківщини “як сього воєнні закони вимагають та як

чесним воїнам лицює, і в сей спосіб в чести жити і умирати” [496, с. 13-18].

Складання присяги здійснювалося за загальноприйнятим ритуалом, якщо дозволяла ситуація – на центральних площах міст у присутності й за участю представників військових і державних органів, духовенства і місцевого населення, що посилювало емоційний вплив акції. Командири, армійські часописи постійно пропагували вимоги присяги, насамперед, важливість залізної дисципліни у війську. “Армія тримається карністю стрільців, – писав військовий журналіст Тарас Франко у статті про її роль. – Тільки висока дисципліна може забезпечити успіх у війні ЗУНР за незалежність” [476. с. 113].

Виконання вимог Військової присяги, й зокрема дотримання високої дисципліни в армії, були засновані, насамперед, на усвідомленні всіма вояками почесного обов’язку перед українським народом і державою. Командування застосовувало методи переконання, але інколи доводилося застосовувати методи примусу. Військове відомство мало для цього відповідні органи: Польову жандармерію і систему військового судівництва у кожному корпусі. Зокрема, щоб покласти край випадкам дезертирства у важкий для армії період навесні 1919 р., командарм М. Омелянович-Павленко змушений був затвердити 29 квітня того року смертні вироки п’яти дезертирам [89. 1919. Ч. 1].

Чимало уваги приділялося в Галицькій Армії вихованню особового складу на бойових традиціях, в першу чергу Київської Русі, Запорізького козацтва та галицького Січового Стрілецтва. “Дивляться на тебе тіні князя Володимира Великого, короля Данила, дивиться герой нашої історії батько гетьман Богдан Хмельницький, дивиться Дорошенко і Мазепа та страшний труп замученого у московській тюрмі – посліднього гетьмана України Павла Полуботка, – наголошувалося у зверненні командування армії до вояків 1 травня 1919 р. – І всі вони ті герої нашої минувшини кличуть до тебе – за волю України, за самостійність Української Народної Республіки – до зброї!” [116. 1919. 18 травня].

Навіть на фронті, у найнесприятливіших несприятливих ситуаціях, у Галицькій Армії урочисто відзначалися державні свята, особливо 1 листопада – день повстання у Львові та Галичині й утворення ЗУНР, 1 травня – роковини битви Легіону УСС на г. Маківці. Використовувалося розповсюджене в російській армії ще з петровських часів присвоєння полкам почесних найменувань (до речі, такої практики в інших арміях Європи тоді не було). У Галицькій Армії чимало полків носили ім'я Івана Мазепи, Петра Дорошенка, Петра Конашевича-Сагайдачного, Князя Лева, Симона Петлюри, Українських Січових Стрільців. Крім того, всі бригади носили найменування території їх формувань: Львівська, Золочівська, Бережанська, Самбірська й ін. У наказах про відзначення у бойових операціях частини завжди називалися повними найменуваннями, що позитивно впливало на дух стрілецтва.

Вихованню на бойових традиціях своїх частин, полків, бригад і корпусів сприяла воєнно-історична робота, яку здійснювали спеціальні відділи і яка мала на меті вже у ході війни створювати історію частин і взагалі Галицької армії. У зв'язку з цим шеф Пресової Кватири НКГА Осип Назарук у статті “Історія армії”, опублікованій на шпальтах армійської газети, писав: “Культурна сила кожного народу пізнається по тім, як він зберігає пам'ять своїх змагань. Військо – це основа кожної держави. Добра історія війська має виказувати наглядно: чисельність, організацію, дисципліну, моральний дух, як воно боролось, його втрати. Кожен старшина повинен пам'ятати, якщо це не буде зроблене – тоді вся пролита кров, і всі труди, терпіння і геройство підуть на марне. Все це зможе прояснити наше матеріальне й духовне життя й залишити традицію, на якій будуть виховуватися ряди поколінь” [116. 1919. 4 травня].

Таким чином, всього за півтора роки існування і бойової діяльності Галицької Армії військово-політичному проводу республіки та командному складу у важких умовах війни вдалося організувати і здійснити широкомасштабну роботу з метою формування високих морально-бойових якостей особового складу українського війська. Цілком закономірно, що

відзначають усі без винятку військові історики України і зарубіжжя, у 1918–1920 рр. Галицька Армія була однією з найбоєздатніших тогочасних українських військових формацій: чи не перша серед них кадрова із сухопутними військами, які не раз відзначалися успішними стратегічними операціями. В ній було створено вишкільно-виховний апарат із розгалуженими структурами, який своєю роботою забезпечував високий морально-бойовий дух бійців і командирів.

Вважаємо, що досвід зазначеної роботи в Галицькій Армії, а також національних збройних сил інших українських державних утворень у 1917–1921 рр. заслуговує на глибоке дослідження і використання в армії незалежної України.

6.2. Армійське духовенство та його виховна діяльність

Зародження і розвиток душпастирської служби православного священства козацького війська і російської армії

Військове священицтво зародилося в часи перших київських князів і творення українського постійного війська. “Коли ж Українська держава вже сконсолідувалася, – в часах Володимира Великого, Ярослава Мудрого й їх наступників – коли були вже грядиці тривкі й усе державне життя стало на сильних підвалинах, – писав І. Крип’якевич, – наше військо на пару століть приняло постійні організаційні форми” [592, с. 3]. Вже у XI–XII ст. християнська Православна церква була поширена в Київській Русі. У XIII ст. Київська митрополія мала 16 єпархій, з них 10 – на українських землях. Українці відзначалися великою побожністю, регулярно ходили до церкви. Безперечно, релігійність людей розповсюджувалася на військо. Перед війнами і великими походами київські князі організовували урочисті молебени за участю ієрархів церкви. Про наявність у війську священиків свідчать історичні хроніки. В одній із них згадувалося, що “князь Володимир приставив попів своїх, щоб їхали наперед війська і співали тропарі та кондаки Чесного Хреста і на канон святої Богородиці” [592, с. 54].

Церква посідала у козацькому війську Запорізької Січі важливе місце. Документи свідчать, що запорізькі козаки були глибоко віруючими, твердо дотримувалися християнської віри. З часів заснування козацького війська під проводом Богдана Хмельницького практично все українське духовенство було безпосередньо або опосередковано втягнене до виру воєнно-політичних подій. Бо гетьмани і претенденти на гетьманську владу потребували ідеологічної підтримки законності їхнього правління з боку священнослужителів, які завдяки близькості до народу справляли на нього відповідний вплив. Дипломатична діяльність козацької верхівки, як правило, здійснювалася за участю представників кліру. Отже, Українська православна церква була вкрай необхідна козацькій еліті, оскільки релігія посідала чільне місце в свідомості всіх верств українського суспільства [590, с. 82-83; 513, с. 125].

Боротьба за православну віру була одним із головних гасел у визвольних війнах 1648–1654 рр. гетьмана Богдана Хмельницького. Зауважимо, що в ті часи збройні конфлікти і війни досить часто набували національно-релігійного характеру. У місцях постійного перебування реєстрового козацтва засновувалися парафії: Трахтемирівська церква, Межигірський монастир у Вишгороді під Києвом, який існував до зруйнування Запорізької Січі. Їх священники стали першими духівниками українського війська. Коли наприкінці XVII ст. Україна ввійшла до складу Росії як автономія, духовенство Запорізької Січі було практично незалежним від митрополії і московської патріархії. Межигірський Спасо-Преображенський монастир призначав на Січ священників, а очолював військовоє духовенство “начальник запорізьких храмів” Володимир Сокальський. Військовоє духовенство читало проповіді зазвичай українською мовою. Священники, які прибували з Межигірського монастиря, складали присягу і служили на Січі лише рік. Затверджувала їх Рада Коша, яка могла обирати священників від запорізьких громад. Від 1760 р. провідним центром козацької військової церкви стало Старо-Козацьке намісницьке духовне правління на чолі з Григорієм Порохнею [445, с. 211]. До речі, провід Січі, всупереч генерал-губернатору

Малоросії фельдмаршалу П. Румянцеву, відмовився під час війни з Туреччиною підпорядкувати своє духовенство обер-священикам діючої армії. За підрахунками Олени Апанович, до кінця існування Січі в ній діяли 44 постійні церкви і 13 каплиць. Крім того, кожна паланка або полк козаків мали похідні церкви, які функціонували у місцях тимчасового дислокування козацького війська й обслуговувалися польовими духовниками [445, с. 213].

У військових церквах Богослужіння відправлялися щодня. Широко відзначалися релігійні свята, особливо Покрови 1(14) жовтня. Були відомими церкви св. Миколая, св. Михайла та Андрія Первозваного. Військові священики утримувалися нарівні зі старшинами Січі. При церквах діяли церковно-приходські школи, шпиталі й притулки для старих і убогих. Навколо них гуртувалося духовне та культурно-освітнє життя українського козацтва. Після зруйнування 1775 р. Січі Московією на Лівобережній Україні залишилися п'ять реєстрових козацьких полків гусарської групи української кінноти.

Під час війни з Наполеоном 1812 р. за наказом російського імператора Олександра II сформували ще 15 кінно-козацьких полків і 4 піші й кінні бригади. Чимало з них пройшли бойові шляхи до Парижа. Чотири полки Кінно-козацької дивізії з Парижа 1815 р. передислоковано до Чугуєва (існували до 1917 р.). В українських полках російської армії діяли священики Православної церкви, які призначалися Московією.

До XVIII ст. військовими формуваннями московських царів зазвичай опікувалися місцеві єпархи, які призначали священиків і контролювали їх діяльність. У процесі одержавлення церкви, особливо у часи Петра I, впроваджувалося централізоване керівництво військовим духовенством. Штатні військові священики в російській армії з'явилися на початку XVIII ст. на флоті. Указом Петра I 1719 р. на військово-морському флоті впроваджені штатні ієромонахи, які вже не підпорядковувалися місцевим єпархіям. Вони призначалися згідно з указом “для відправлення служб, поученія словесного або письменного, у настановлення людям, відвідування і піклування хворими”. Згодом обер-польові священики призначалися на кожен армію і корпус. Зауважимо, що

обер-польовим священиком армії Суворова в Альпійських походах 1799 р. служив викладач Київської духовної семінарії о. Дмитро Сигаревич [606, с. 6-8].

Система управління військовим духовенством удосконалювалася при Павлові I, який 1800 р. впровадив полкових священиків (підпорядковувалися обер-польовим духівникам армій і корпусів), що тепер не призначалися на час війни чи походів, а існували постійно. Для підготовки кадрів заснували також армійську духовну семінарію [606].

Наприкінці ХІХ ст. імператор Олександр ІІІ здійснив низку реформ з управління державою, армією, військовим духовенством. Усе військове духовенство: головні священики армії, флоту, дивізійні благочинні, полкові, корабельні й інші тепер підпорядковувалися безпосередньо Протопресвітеру збройних сил Росії. Причому вони були урівняні у стані і правах: головні священики гвардії – до чину генерал-лейтенанта, головні священики військових округів і корпусів – генерал-майора, дивізійні благочинні – полковника, полкові – капітана [753, с. 10].

Діяльність військового духовенства скеровувалася на підтримку морально-бойового духу солдатів і офіцерів. “Російське військо, – наголошував С. Булгаков, – трималося двома силами: залізною дисципліною та вірою”. За умов майже суцільної релігійності народів Російської імперії військове духовенство мало потужний вплив на особовий склад армії. Російський полковник В. Полікарпов зауважив: “військові пастирі – священики армії і флоту благословляли на подвиги хоробрих, надихали малодушних, втішали поранених і проводили в останню дорогу загиблих”. Відзначимо, що російська армія була, в основному, православною: 1912 р. в ній проходили службу 89% православних, 5,5% католиків, 2,8% протестантів і 0,8% мусульман. Чисельність військового духовенства сягала 5000 отців [712, с. 39, 59-60].

Функціональні обов’язки полкових священиків на війні визначалися, зокрема, в “Керівних вказівках духовенству діючої армії” від 1916 р. У них наголошено: духівник, насамперед, повинен “непрестанно молитися, щоб Господь не залишив Своєю милістю нашу Батьківщину і Армію, а також

пам'ятати, що кінець війни залежить від волі Божої та напруження сил народних ... усіляко і словом і ділом сприяти піднесенню духу і сил військової частини, до якої він належить". У документі також визначалися форми і методи діяльності й обов'язки священників: здійснювати регулярні богослужіння; організовувати молитви перед боями і панахиди по вбитих; під час бою бути безпосередньо в частинах; піклуватися, щоб вбиті не залишалися без поховань; проводити бесіди з особовим складом, піклуватися про полкові бібліотеки; повідомляти рідних про загибель вояків; організовувати в частині товариства допомоги сім'ям загиблих [702, с. 2-3].

Священики мали оберігати солдатські маси від проникнення в їх середовище шкідливих ідеологій, усувати недоліки в їх вихованні. Навіть Статут внутрішньої служби вимагав від офіцерів стежити, щоб усі православні християни не уникали Служби Божої, регулярно сповідалися та ін. Священики організовували поховання солдатів і офіцерів після бою. Наказами визначено порядок поховань військових, який включав: оповіщення начальників і родичів, організацію Літургії у ході церемонії поховання, порядок поховання на військовому цвинтарі: встановлення хреста з написом, створення каплиць на цвинтарях, зобов'язувалося мати план цвинтаря. Так у Київському архіві виявлено низку планів військових цвинтарів 1914–1917 рр. Зокрема, у Фрідріхівці на Вінниччині план-схема містить прізвища й імена похованих, з яких полків, звідки родом, коли полягли 454 особи [5. Оп. 1. Спр. 31, арк. 646]. Цікаво відзначити: у наказі від 29 травня 1916 р. від священників вимагалось повідомляти відомство про подвиги у боях солдатів, офіцерів, священників. Наказ від 18 березня 1916 р. зобов'язував духовенство при вступі на територію інших держав відноситися “до всього православного духовенства – з любов'ю, до іновірців – коректно” [59, с. 8-17]. У роки Першої світової війни чимало військових священників за подвиги в боях, сумлінну душпастирську службу були нагороджені високими нагородами. Зокрема, Георгіївським хрестом – полковий священник о. Дмитро Мітерев, який під артилерійським обстрілом збирав на полі бою поранених, а

згодом організував поховання вбитих. Орденами Св. Анни II ступеня з мечами відзначено героїчні вчинки о. В. Німенського та протоієрея С. Рожковського; орденом Св. Володимира з мечами – о. Миколу Поспелова та ін. [94. 1915. № 29, с. 3-4].

Таким чином, військове духовенство російської армії, зокрема її сухопутних військ, відіграло важливу роль у формуванні моральних рис війська. Між тим більшовики на чолі з Леніним одним із перших декретів 16 січня 1918 р. ліквідували інститут військового духовенства: Церкву відділили від держави, й почався її розгром, який довершено сталінським керівництвом на зламі 1920-х років. Пізніше Російська Православна церква була затребувана Сталіним у період радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., але вже не мала безпосереднього впливу на військо.

Військове священство формувань Центральної Ради

Упродовж визвольних змагань 1917–1921 рр. Українська православна церква стала вагомим чинником соціально-політичного і національного життя, що стало цілком закономірним явищем, оскільки українці були однією з найрелігійніших націй в Європі, мали давні традиції церковного життя. Водночас, революційні події 1917 р. в Україні зруйнували стару державну систему й суттєво ускладнили існування церкви. Утворилося непримиренне протистояння між православним духовенством Московського патріархату й політичними угрупованнями, насамперед, більшовицьким і соціалістичним, які не визнавали релігію взагалі, вважали її, за висловом більшовиків, “опіумом для народу”. Переслідування і терор проти православного духовенства в більшовицькій Росії стали державною політикою та полем активної діяльності органів ЧК Ф. Держинського.

Як відомо, політичний провід Центральної Ради спершу опинився в руках соціалістів, ставлення яких до Церкви і релігії було неоднозначним. Відомий дослідник історії церкви В. Ульяновський слушно відзначав хибну лінію влади, яка намагалася “перенести практику шкідливих змін у

світському політичному житті на церковний організм, який за своєю суттю чужий таким раптовим змінам і жив за власним, цілком усталеним законом” [777, с. 4]. Щоправда влада деякий час не втручалася у релігійні справи, що було наслідком її політичних уподобань. За висловом О. Лотоцького, Центральна Рада не визнавала існування церковного питання в Україні, що спричинило такі негативні наслідки, як ігнорування церквою українізації, усунення її від підтримки національної ідеї та державотворчих процесів [654, с. 372-373].

Відродження українського військового духовенства в період вибуху революції 1917 р. ускладнилося низкою важливих факторів. За слушним зауваженням Дмитра Дорошенка, революційний рух “розвивався під соціалістичними гаслами, сам по собі не сприяв інтересу до релігії й до церкви” [512, с. 408]. Чимало керівників Центральної Ради, зокрема голова уряду В. Винниченко, вважали релігію приватною справою кожного та підпорядковували справи Церкви Міністерству внутрішніх справ. На думку митрополита І. Огієнка, у ході Української революції Церкву невинно усунули від впливу на українців, що стало однією з вагомих причин поразки визвольної боротьби. Сучасний історик Церкви Богдан Андрусішин наголошує: “Драма полягала у тому, що революція 1917–1920 рр. була без Церкви, навпаки часто виступала проти Церкви. Церква й народ були в руках духовенства, а революційна інтелігенція була проти духовенства” [439, с. 12-16].

Негативну роль відіграло і те, що всі дев’ять православних єпархій України й їх 25 єпископів підлягали й канонічно залежали від Москви, яка постійно прагнула залишити Наддніпрянщину у своєму підпорядкуванні. Лише під впливом III Всеукраїнського військового з’їзду було скликано Всеукраїнський Православний Церковний Собор. У відозві скликання Собору було зазначено: “Кожна військова українська частина має надіслати по одному воякові, а українські частини київської залоги по троє вояків... В Соборі мають взяти участь панотці всіх українських військових частин”. Але й після нього церковний рух в Україні не отримав підтримки з боку Уряду.

Редактор “Нової Ради” А. Ніковський з великою турботою попереджав: “Народна маса вірує, хреститься, молиться і шанує церкву, що коли український уряд не заопікується церквою, то нею охоче заопікується московський синод і патріарх, і тоді вийде, що на Україні існуватиме приватна релігійна спілка, яка підлягатиме московському патріарху і буде скріпляти на Україні гнізда русифікації” [439, с. 12-14].

Суттєвим фактором впливу було загалом негативне відношення Центральної Ради до створення регулярної української армії, яка за сприятливих обставин могла би навіть мати 1,5 млн осіб (саме стільки було в українізованих частинах української армії влітку 1917 р.) [708, с. 89]. Лише зростаюче протистояння з Росією та розгортання українського національного руху в армії змусили воєнно-політичний провід України почати будівництво національної армії. Його очолив Симон Петлюра – голова Генерального Секретаріату Військових Справ, людина патріотична, але без фахової військової підготовки. Саме він відновив національне військове духовенство. “Яко державний муж, Симон Васильович ясно розумів, що державу можна створити тільки з міцним, дисциплінованим військом, вихованим у здоровому національному дусі, – згадував Протопресвітер Армії УНР Павло Пащевський. – А цей дух молодій Українській армії в значній мірі могло надати свідоме українське духовенство. І Симон Васильович почав підшукувати це духовенство” [706, с. 327].

Наприкінці червня 1917 р. він призначив о. П. Пащевського (1874–1944) військовим священиком 1-го Українського запасного полку [572, с. 166-167]. Водночас священиком полку імені Б. Хмельницького він призначив о. Миколу Маринича. Вибір С. Петлюри виявився вдалим: 43-літній Павло Пащевський народився під Каневом, отримав середню духовну освіту, закінчив два курси університету, після прийняття сану священика мав парафії на Поліссі та Херсонщині, згодом входив до Всеукраїнської православної церковної ради. Активна цілеспрямована праця о. П. Пащевського як полкового священика сприяла тому, що полк, названий Дорошенківським,

виявив у боях з муравйовцями в обороні Конотопа і Києва тверду дисципліну і високу боєздатність. Навесні 1918 р. о. П. Пащевського переведено у Департамент ісповідань Міністерства внутрішніх справ УНР. У лавах Армії УНР він перебував увесь період визвольних змагань [458, с. 248-249].

Восени 1917 р. сформовано українські полки ім. Полуботка, І. Богуна, М. Грушевського, П. Сагайдачного, Т. Шевченка, С. Наливайка, де панотціями служили полкові російські священики. Але поступово їх місця займали українські священики: отці П. Білон, М. Матеюк, В. Сукачів, А. Матеюк, О. Маричів. Але багато частин молодої української армії не мали польових духовників. Нерідко розбурхане анархією козацтво усувало їх під впливом ліворадикальної агітації. Військові священики брали активну участь у національно-релігійному житті молодої держави, виступали за відокремлення Української православної церкви від Москви. До Всеукраїнської православної церковної ради входили капелани військових частин П. Пащевський, П. Сікорський, а полковий священик, член Центральної Ради Олександр Маричів став її головою. Отець О. Маричів усю Першу світову війну провів на фронті, завжди був поряд із солдатами. Про його політичні погляди красномовно свідчила анкета, в якій він зазначав: “В відродженні неньки України наша сила, наша слава і для неї повинні віддати всі сили ті, хто вихований потом та кров’ю рідного народу” [777, с. 139]. О. Маричів з капеланом Богданівського полку М. Мариничем були делегатами Церковного Собору, де підтримали радикальні пропозиції щодо автокефалії.

Слід відзначити, що саме Дорошенківський і Богданівський полки, де капеланами були отці П. Пащевський і М. Маринич, а також Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців Євгена Коновальця, в якому душпастирем був о. Маричів, виявилися найбоєздатнішими військовими частинами Центральної Ради в Києві. Військове духовенство своїм потужним впливом зміцнювало моральний бойовий дух козацтва й користувалося авторитетом і повагою. “Найбільшу пошану та любов військове духовенство, – згадував о. П. Пащевський, – здобувало як від вояків, так і від українського

населення тим, що не панячилося, а поділяло разом з вояками і горе, і злидні, і нужду, не боячись разом з вояками, з хрестом в руках, йти в наступ проти ворога. Бувало не раз кулі, немов бджоли, гудуть кругом тебе, а ти твердо й сміливо йдеш поруч з козаками вперед, переконаний в правоті святої своєї справи” [706, с. 329]. Усі урочисті державні акції та величні військові паради, які проходили у Києві, на Софіївській площі, біля пам’ятника Богданові Хмельницькому, обов’язково відбувалися за участю духовенства. Зокрема, Універсали Центральної Ради проголошувалися за участю населення Києва, військових частин столичного гарнізону та військового духовенства.

Отже, священники перших українських військових формувань Центральної Ради виявили себе як ефективна виховна інституція збройних сил молодій державі. Вони першими опрацювали форми і методи душпастирської діяльності у військах армії, яка захищала інтереси українського народу.

Панотці армії Гетьманату

З утворенням Української держави під проводом гетьмана Павла Скоропадського в Україні розгорнулося активне військове будівництво. Гетьман прагнув сформувати вісім кадрових армійських корпусів: 64 стрілецьких й 48 артилерійських, 32 кінних полки, які укомплектовувалися поки що офіцерами й унтер-офіцерами. Створювалися військові училища, кадетські корпуси, зокрема в Києві, Полтаві, Чугуєві, Одесі, Єлисаветграді.

На відміну від провідників Центральної Ради, гетьман П. Скоропадський був глибоко віруючою людиною [703, с. 117; 778, с. 320]. Ставлення держави до Церкви радикально змінилося. Вже у першому документі Гетьмана наголошувалося, що “передовою в Українській державі вірою є християнська – православна”. Було створено Міністерство ісповідань, яке очолив професор філософії Київського університету Василь Зінківський – активний борець за українізацію Церкви та утворення автокефалії [682, с. 373].

П. Скоропадський, який теж був палким прихильником автокефалії,

згадував: “Особисто я – глибоко віруючий православний християнин. Безмежно прив’язаний до нашого православ’я, але не можу без щирого співчуття дивитися на те, у що перетворилася наша Церква, завдяки політиці, яку вела стара російська влада по відношенню до неї. Віра задушена, вбито все живе, святе в нашій релігії”[373, с. 198]. На Соборі 6 липня 1918 р. Гетьман закликав делегатів: “Щоб всі діла української церкви рішались тут у нас – на Україні”. Отже, Церковний Собор 12 листопада 1918 р. задекларував: “Автокефалія української церкви – це не лише церковна, але й національна наша необхідність. Це конечна потреба нашої церкви, нашої держави, нашої нації. І хто розуміє та щиро сприймає інтереси українського народу, той приймає й автокефалію української церкви” [511, с. 334].

Гетьман Скоропадський без жодних сумнівів відновив Інститут військового духовенства збройних сил Української держави за російською армійською схемою, щоправда, лише на рівні полків і дивізій. Першими капеланами гетьманського війська стали священники військових частин, успадкованих від Центральної Ради. В Запорізькій дивізії генерала О. Натііва дивізійним благочинним став протоієрей Анатолій Волкович, колишній священник 13-го гусарського Нарвського полку, який брав участь у Першій світовій війні. За Центральної Ради він був полковим священником у Запорізькому корпусі й за проханням генерала Натііва Міністерство ісповідань затвердило його на високій посаді [З. Оп. 2. Спр. 210, арк. 260]. Полковими священниками в Запорізькій дивізії служили отці Василь Сукачів, Микола Маринич та Микола Машняга – національно свідомі, патріотично налаштовані душпастирі. Активною діяльністю вони позитивно впливали на морально-політичний стан особового складу своїх полків. Їм часто доводилося у місцях дислокації Запорізької дивізії виконувати прохання місцевого населення: хрестити дітей, вінчати молодих, ховати померлих.

Згідно з планом розгортання армії Української Держави командування спільно з Міністерством ісповідань підібрало і затвердило військових полкових священників. Наказ по армії Української Держави, підписаний

Гетьманом П. Скоропадським 11 жовтня 1918 р., призначав, зокрема, панотців 48-ми піших полків:

1-й Волинський армійський корпус, 1-ша піша дивізія (Житомир), 1-й Луцький – Микола Доброхотів, 2-й Волинський – протоієрей Захарій Єндасів, 3-й Брест-Литовський – протоієрей Костянтин Максимович, 4-й Холмський – Леонід Ненадкевич; 2-га піша дивізія (Рівне), 5-й Кременецький – Олексій Руженцов, 6-й Житомирський – Іван Гандзюк.

2-й Подільський армійський корпус, 3-тя піша дивізія (Вінниця), 7-й Проскурівський – протоієрей Микола Морачевич, 8-й Подільський – Сергій Кордюков, 9-й Вінницький – протоієрей Геннадій Касторський; 4-та піша дивізія (Жмеринка): 10-й Липовецький – Іван Литвинчук, 11-й Уманський – протоієрей Петро Глаголів, 12-й Брацлавський – протоієрей Степан Шепелєв.

3-й Одеський армійський корпус, 5-та піша дивізія (Одеса): 13-й Тираспольський – протоієрей Степан Сеченович, 14-й Поморський – протоієрей Леонід Розанов, 15-й Одеський – Василь Кристальов, 6-та піша дивізія (Одеса): 16-й Єлисаветградський – протоієрей Грицько Смирягин, 17-й Олександрівський – протоієрей Парфеній Холодний, 18-й Запорізький – протоієрей Семен Доронович.

4-й Київський армійський корпус, 7-ма піша дивізія (Київ): 19-й Овруцький – Василь Левитський, 20-й Радомишльський – протоієрей Йосип Капенко, 21-й Сквирський – Олександр Горбацевич; 8-ма піша дивізія (Черкаси): 22-й Канівський – протоієрей Андрій Бекаревич, 23-й Черкаський – протоієрей Никодим Сіментковський, 24-й Чигиринський – Андрій Животків.

5-й Чернігівський армійський корпус, 9-та піша дивізія (Чернігів): 25-й Чернігівський – протоієрей Дмитро Мітерєв, 26-й Козелецький – Павло Копотов, 27-й Ніжинський – протоієрей Григорій Митропольський; 10-та піша дивізія (Прилуки): 28-й Стародубський – Микола Сніжинський, 29-й Борзнянський – протоієрей Микола Дубняков, 30-й Конотопський – протоієрей Дмитро Нещеретов.

6-й Полтавський армійський корпус, 11-та піша дивізія (Полтава): 31-й

Ромненський – протоієрей Василь Власов, 32-й Сумський – протоієрей Олександр Куминський, 33-й Ахтирський – Марко Ячиновський; 12-та піша дивізія (Лубни): 34-й Лубенський – протоієрей Микола Ігнатович, 35-й Кременчуцький – Євген Яржемський, 36-й Полтавський – протоієрей Дмитро Рупенін.

7-й Харківський армійський корпус, 13-та піша дивізія (Харків): 37-й Бірючський – Олександр Романкевич, 38-й Куп'янський – Михайло Феліксов, 39-й Ізюмський – протоієрей Микола Крестовоздвиженський; 14-та піша дивізія (Бахмут): 40-й Харківський – протоієрей Костянтин Воскресенський, 41-й Корочанський – протоієрей Юстин Пігулевський, 42-й Валкський – протоієрей Василь Сукачев.

8-й Катеринославський армійський корпус, 15-та піша дивізія (Катеринослав): 43-й Катеринославський – протоієрей Василь Ігнатенко, 44-й Січковий – протоієрей Микола Селецький, 45-й Бердянський – протоієрей Михайло Радугін; 16-та піша дивізія (Павлоград): 46-й Бехмутський – протоієрей Федір Глібовський, 47-й Олександрівський – Тимофій Закрицький, 48-й Маріупольський – протоієрей Федір Муравйов [53, с. 1-3].

Зауважимо, що після падіння Гетьманату із них в українському війську залишилося служити всього декілька осіб. До цього призвели помилки керівництва Директорії. Міністерство ісповідань заявило, що військові священники не мають права на отримання матеріальної допомоги, оскільки не служили в Армії УНР [3. Оп. 1. Спр. 48, арк. 1]. Унаслідок недовіри до української влади 80% військових священників збройних сил Гетьманату змушені залишити службу й шукати інші можливості для забезпечення свого існування. Чимало з них виїхали з офіцерами і генералами за межі України до армій Денікіна, Колчака, Врангеля. До речі, за підрахунками російського історика Л. Онікова, у Добровольчій армії генерала Денікіна 1919 р. служили близько 1000 військових священників, в Російській армії Врангеля в Криму – близько 500, а у Колчака – кілька тисяч [695].

Духовенство Армії УНР

Воєнно-політичне керівництво УНР і, перш за все, Головний Отаман

С. Петлюра усвідомлювали важливу роль військового духовенства для піднесення морально-бойового стану, боєздатності українського війська. З метою забезпечення релігійно-духовних потреб особового складу і посилення впливу церкви на зміцнення збройних сил у січні 1918 р. у складі Генерального штабу Армії УНР створено Головну управу військового духовенства. Близько 30 військових священиків наказом по армії призначено на різні посади. За статусом і правами військові священики прирівняні до старшин у званні підполковника й отримали відповідне матеріальне і грошове забезпечення [577, с. 149]. Відзначимо, що у корпусі Січових Стрільців, який на половину складався з галичан греко-католиків, діяльністю православних капеланів керував протоієрей О. Маричів, а греко-католицьких – о. С. Гребенюк. Представники різних конфесій тісно співпрацювали заради зміцнення морально-бойового стану вояків найбоєздатнішої формації Армії УНР [506, с.115].

Інституцію військового духовенства впроваджено наказом Головного Отамана у січні 1919 р. і призначено Головним священиком українського війська о. Антонія Матеюка. Уродженець Холмщини закінчив Холмську духовну семінарію, отримав сан священика. 1917 р. представляв Холмщину й Підляшшя у Центральній Раді як військовий священик 248-го запасного полку, що дислокувався у Києві. У період Першої українсько-більшовицької війни був капеланом Запорізького загону генерала К. Прісовського, а навесні 1918 р. о. А. Матеюк став дивізійним благочинним. За Директорії військового священика обрали до складу Українського Священного Синоду, де він брав активну участь у розбудові структури армійського духовенства (у листопаді 1919 р. його, хворого на тиф, захопили в полон і розстріляли у Жмеринці денікінці) [458, с. 206].

В умовах безперервних бойових дій інституція військових священиків Армії УНР не набула таких чітких організаційних форм, як у Галицькій Армії або російській, де кожен полк мав священика. Зусиллями Духовної управи військові частини поступово укомплектовувалися капеланами, щоправда,

командири часто самостійно запрошували на службу місцевих священиків. Особливо бракувало полкових капеланів. Щоправда, дивізійна ланка була укомплектована. Зокрема, дивізійними священиками служили: 1-ої Запорізької – А. Волкович, 2-ої Волинської – о. В. Сукачів, 3-ої Залізної – о. П. П'ятаченко, 4-ої Київської – М. Маринич, П. Мельник, 5-ої Херсонської – о. М. Раїнський, 6-ої Січової – о. П. Білон, П. Табінський, Окремої кінної – М. Обертович.

Досвідчені священики служили капеланами навчальних закладів. Душпастирем інженерної старшинської школи в Кам'янці-Подільському був о. Юрій Жевченко, який закінчив Єлисаветградську духовну семінарію, філософський факультет Одеського університету. Під час Першої світової війни був капеланом піхотного полку на фронті. 1918 р. став душпастирем старшинської школи у Києві. Після війни о. Жевченко обирався Сквирським єпископом УАПЦ. 1929 р. був ув'язнений і загинув у концтаборі в Сибіру [710, с. 68-69]. Відзначимо також заслужених і авторитетних військових священиків – капелана Юнацької школи о. Никандра Никитюка, штабу військ запілля – о. Василя Варваріна, 2-ої бригади технічних військ – о. Йосипа Грушецького, Генерального штабу – о. Євгена Ружицького.

На організації служб військового духовенства негативно вплинула відсутність необхідних законодавчих правових актів. У листі до Міністра ісповідань уряду УНР дивізійний священик о. Василь Сукачів з прикрістю писав: “Необхідно, щоб авторитет панотців мав підставу і в законних установах – себто – в штатах. Між тим, на превеликий жаль, становище військового панотця дуже мало з'ясовано. Військові штати передбачають всіх панотців без розділу як тільки куренних, а послідній окремий наказ весь склад панотців на головного і “решту” і тільки, без розділу на дивізійних, бригадних та інших. Не береться до уваги ні сан, ні довголітня служба – всі приравнені по посаді до підполковника. Необхідно виробити досить обосновані штати духовенства, його управління, докладно визначити обов'язки кожної ступені управління, його підлеглість в праці і службовий

зв'язок одного з другим, щоб взагалі управління собою виявляло гарно налагоджений апарат, де між собою зв'язано і одно другому допомагає. За зразок можна взяти штати військового духовенства за старі часи” [З. Оп. 2. спр. 110. арк. 21-22].

Восени 1919 р. Міністерство ісповідань УНР очолив відомий український релігійний і громадський діяч, перший ректор Кам'янець-Подільського університету та Міністр освіти в уряді УНР Іван Огієнко. Звертаючись до українського народу, він наголошував: “Щиро закликаю Вас, всечесні панотці, лавою стати до негайної праці збудування волі й державності Українського народу на релігійно-освітньому ґрунті. Відновіть в собі духа стародавнього пастирства, коли панотці йшли плече в плече з народом, коли були вони найкращими заступниками народу в його релігійно-національному поступі. Тепер, коли всі верстви українського народу з надзвичайними самопожертвами будують державність і волю України, Вам, панотці, повинно перед вести в цій справі святій” [99, с. 278].

Армійське духовенство сприйняло звернення як програму своєї діяльності, взяло активну участь в акції складання військами Присяги оновленого тексту. Урочисте складання присяги козаками і старшинами 14 жовтня супроводжувалося Службою Божою, патріотичними піснями в присутності керівництва держави й позитивно психологічно вплинуло на особовий склад.

Після смерті в листопаді 1919 р. А. Матеюка Головну управу військового духовенства Армії УНР очолив протопресвітер о. П. Пащевський. Під загрозою повного знищення або інтернування у Польщі Армія УНР прорвала фронт і здійснила героїчний рейд по більшовицьких і денікінських тилах 6 грудня 1919 – 6 травня 1920 р., який увійшов в історію як Перший Зимовий похід. Серед його учасників були військові священики. “І от 6 грудня 1919 р. після урочистого молебну розпочався всім знаний, подиву гідний “Зимовий похід”, – згадував протопресвітер П. Пащевський. – Разом з Українською Армією, щиро помолившись і віддаючи себе на ласку Божу, вирушила й частина

українського духовенства, а саме я, як протопресвітер Української армії, небіжчик бл. п. протоієрей Василь Сукачів і небіжчик бл. п. священник Микола Маринич. Нашим завданням було підтримати духа Армії, духовно і морально обслуговувати її й якнайширше освідомляти населення в правдивості святих наших змагань з хижим ворогом” [705, с. 5-6].

У Зимовому поході капелани діяли безпосередньо серед козаків, а протопресвітер П. Пащевський – зі штабом Запорізької дивізії. “Пішки йшов за колоною і панотець Павло Пащевський, – писав О. Доценко, – який тішився симпатіями Запорожців і став правдивим порадиником і отцем духовним всього війська” [515]. Військові священники Армії УНР надавали широку духовну опіку місцевому селянству. Наявність в українському війську православних священників справляла велике враження на селянство Херсонщини, Єлисаветградщини, Катеринославщини, Черкащини, Київщини, де проходили українські війська. Протопресвітер Пащевський писав, як на Херсонщині селяни вигукували: “Оце то правильна партія! Бач, з Богом ідуть! Не те, що більшовики, або проклятий Махно!” [705, с. 5-6].

Генерал М. Омелянович-Павленко – тодішній командувач армії – у книзі про Зимовий похід писав: “Присутність у війську українському священників і щире виконання релігійних потреб також дуже імпонувало селянським масам; можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо єдналися в загальній журбі про долю Рідного Краю; при похоронах забитих або померлих від тифу козаків звичайно брало участь все село – всі жінки загалом клопоталися, щоб прибрати гарно покійника, кладучи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням руху відбувався такий похорон, і тут над отою труною знов було єднання. На крові та сльозах зміцнилася козацька й селянська думка – прокльони й заклики до помсти змішувалися з салютаційними сальвами та співом гімну “Ще не вмерла Україна” [329, с. 278].

Повернення Армії УНР із Зимового походу провели дуже урочисто: відбувся молебень, парад військ і виступ Головного Отамана, який щиро подякував козакам, старшинам і військовим священникам за масовий героїзм.

29 липня 1920 р. за його підписом вийшов наказ: “Протоіерею Дієвої Армії Павлові Пащевському і священикам Волинської дивізії Василю Сукачіву, Київської дивізії Миколі Мариничу від імени Республіки і мого оголошую подяку за ту релігійно-моральну допомогу, яку вони давали нашій рідній Армії під час її незабутнього Зимового походу в тилу ворога. Тоді ж С. Петлюра оголосив їх Лицарями Залізного хреста” [70, с. 3-4].

Після інтернування українського війська в листопаді 1920 р. у польські табори морально-бойовий дух вояків на чужині був суттєво підірваний. За цих умов великого значення набувала діяльність військового духовенства. Зокрема, опіки потребували козаки та стрільці, які опинилися в польських таборах і шпиталях після залишення рідних теренів, зазнавши важких фізичних і духовних випробувань. Тільки свідомий, патріотично вихований громадянин – військовик Армії УНР – міг стійко витримувати тяжкі поневіряння на чужині. Тому колишні військові священики продовжували виконувати свої обов’язки серед інтернованих вояків Української Армії, відправляючи Службу Божу, сповідуючи, підтримуючи їхній моральний дух не лише проповідями та бесідами, а й розповсюдженням книжок і часописів.

На основі подань Міністра ісповідань і протопресвітера Армії УНР П. Пащевського Головний Отаман оголосив нову структуру служби військового духовенства. До складу Головної управи військового духовенства залучено відомих і авторитетних капеланів о. М. Маринича, протоіерея А. Волковича і В. Сукачіва. Водночас вони виконували обов’язки дивізійних душпастирів. Капеланами військових частин і з’єднань були призначено: 1-ої Запорізької дивізії – А. Волкович, 2-ої Волинської – В. Сукачів, 3-ої Залізної – П. П’ятаченко, 4-ої Київської – М. Маринич, 5-ої Херсонської – М. Раїнський, 6-ої Січової – П. Білон, Окремої кінної – М. Обертович, 1-ої Кулеметної – Є. Ружицький, Юнацької школи – Н. Никитюк. Капеланами полків були призначені отці І. Губа, В. Варварів, П. Табінський, Ф. Семакович, Г. Карякін, І. Теодорович, Д. Залізник, Ю. Жевченко та інші [70, с. 79; 3. Оп. 2. Спр. 97, арк. 39]. У всіх таборах (Пикуличі, Ланцут, Вадовиці, Александрів Куявський,

Стшалково, Каліш, Щипйорно) розміщувалися штаби дивізії. Комендантом табору був командир дивізії, а капеланом – її священник.

З метою організації духовної опіки вояків армії в нових умовах Міністр ісповідань І. Огієнко скликав з'їзд військових священників. У листі до них і керівників утворених церковних братств у таборах інтернованих 2 березня 1921 р. він писав: “В справі духовної опіки наших біженців з України і інтернованих козаків, а також в справах церковних взагалі, назріло багато питань, які потребують обговорення і вирішення. Для цього Міністерство ісповідань скликає на неділю 13 березня збори всіх українських панотців, що перебувають за межами Української Народної Республіки”. На з'їзді планувалося обговорити доповіді: Міністра про церковне життя за межами батьківщини й українізацію православної церкви; реферат професора В. Біднова про духовну опіку козацтва і діяльність церковних братств й потреби військових священників; заслухати інформації таборових священників про стан релігійного життя у військових частинах [3. Оп. 2. Спр. 97, арк. 2-3].

13 березня 1921 р. в урочистому відкритті з'їзду та Службі Божій з цієї нагоди брали участь Голова Ради Республіки І. Фещенко-Чопівський, міністри П. Саліковський, В. Прокопович, представник Військового міністерства генерал В. Гудима та інші діячі УНР. Протопресвітер П. Пащевський у доповіді запропонував підпорядкувати капеланів в адміністративному відношенні Військовому міністерству, у церковних справах – Міністерству ісповідань і в канонічних – Українському Святійшому Синоду. Він вважав за необхідне радикально поліпшити матеріальний стан військових священників, ужити заходів щодо будівництва у кожному таборі церкви, заснувати церковні братства й запропонував на обговорення проект Статуту Братства Св. Покрови, який передбачав “моральне об'єднання українського козацтва та його національно-релігійного виховання”. Священники таборів Александрова Куявського, Ланцута, Петрикова, Вадовиць, Пікулич просили дати кошти на побудову церков. Вирішенню цих та інших нагальних потреб військового духовенства сприяло обрання до

Української Церковної Ради протопресвітера П. Пашевського та дивізійних капеланів А. Волковича і М. Маринича.

Про настрій українського військового священства свідчить лист учасників з'їзду до Головного Отамана С. Петлюри, в якому, як у Присязі, наголошувалося: “Всі військові панотці висловлюють тверде бажання невпинно працювати для релігійно-морального та культурно-національного виховання українського козацтва, щоб з нього вийшли вірні, непохитні борці за волю України та її державної незалежності” [З. Оп. 2. Спр. 97, арк. 24-28].

Після з'їзду розгорнулося будівництво й облаштування храмів. Особливо активно – в таборі Александрів Куявський, де знаходилася 6-та Січова стрілецька дивізія генерала М. Безручка. “Влаштувавши своє внутрішнє життя, – писала табірна газета “Наше життя” у спеціальній рубриці “З нашого церковного життя”, – увага нашої дивізії була звернута на задоволення релігійних потреб. В цьому ділі багато зробив і допоміг, як морально, так і матеріально наш командир генерал Безручко. При його допомозі було висвячено на священника теперішнього панотця Білона, який оправдав надії, що покладалися на нього. Невдовзі церква була готова. Намальовані ікони Мати Божої і Христа художника О. Куриласа (копії)” [107. 1921. 24 жовтня].

Дивізійний священник о. П. Білон писав, що він був один на 5000 таборитів. Службу Божу спочатку відправляв у таборовому бараці. За наказом командира дивізії технічний курінь підполковника В. Бокітька на базі барака побудував церкву, а група малярів під керівництвом М. Крушельницького її художньо оформили. Урочисте відкриття церкви відбулося на Шевченківські дні 9 березня 1921 р. Службу в ній о. П. Білон правив почергово з о. М. Мариничем, який прибув із частинами 4-ої Київської дивізії [133, с. 3-4].

Військовий священник П. Білон був одним із найактивніших і досвідчених капеланів армії. “Великою популярністю і пошаною користується, як серед нас, так і серед чужих емігрантів, наш панотець Білон, який цього заслуговує, – писала табірна газета. – Морально чиста і релігійно переконана натура

панотця Білона не може не звернути на себе уваги, його енергія і молодечий запал, з яким він береться за справу рідної церкви, дає надію на кращу будучність нашої Церкви, яка допоможе нам поширити національну свідомість поміж населенням України і буде основним каменем в підвалинах нашої Держави” [107. 1921. 24 квітня]. П. Білон широко використовував у виховній діяльності дивізійну друкарню. Доповідаючи міністру І. Огієнку, що 10 травня 1921 р. дивізійна церква повністю оздоблена іконами та прикрасами в українському стилі, він відзначав, що на замовлення панотців інших таборів М. Раїнського і В. Сукачіва у друкарні 6-ої Січової дивізії видано молитовники [3. Оп. 2. Спр. 101, арк. 51].

Міністерство ісповідань і Головна управа військового духовенства велику увагу приділяли поширенню осередків Братств св. Покрови та Кирило-Мефодіївського на усі військові частини в таборах. Братство св. Покрови вперше виникло у таборі Александрів Куявський. У серпні 1921 р. на загальних зборах таборів головою Братства обрано о. П. Білона, а почесним членом – генерала М. Безручка. Програма Братства передбачала регулярні бесіди з козаками на релігійні теми, виступи церковного хору, видання книг релігійної тематики, культурно-просвітницьку працю та благодійницьку діяльність. Загалом 200 стрільців і старшин стали членами цього Братства [133, с. 8-9].

Дивізійному капеланові активно допомагав о. Петро Табінський, який закінчив Житомирську духовну семінарію, Петроградську духовну академію і був її професором. Згодом – ректором Подільської духовної семінарії, а 1920 р. став капеланом 6-ої Січової дивізії. Після війни викладав у Львівській богословській академії. Репресований 1944 р. органами НКВС, помер 1948 р. у радянському концтаборі [458, с. 319-321].

Братство доглядало могили українських вояків, які померли у таборі. На військовому меморіальному цвинтарі, який зберігся до сьогодні, споруджено величний курган, увінчаний пам’ятником з написом “Борцям за волю України”. На цвинтарі покоїться прах тридцяти старшин і козаків Армії УНР.

На урочистому освяченні військового цвинтаря 18 вересня 1921 р. був присутній протопресвітер армії П. Пащевський [747, с. 71].

На другому з'їзді військового духовенства у Каліші 9 січня 1922 р. під проводом протопресвітера П. Пащевського та представників командування генералів О. Пороховщикова та В. Ольшевського було створено Головну Військову Раду Братства св. Покрови, до якої обрано по два представники від кожного таборового чи дивізійного Братства. З'їзд затвердив текст Статуту Братства, урочисту обіцянку – моральний кодекс. Були представлені й затверджені українські національні ризи для військових священиків, виготовлені поручником медичної служби 6-ої Січової дивізії Христиною Сушковою (дружиною командира артилерійської бригади полковника Р. Сушка) та вдовою генерала Є. Мишківського п. Євгенією. Жінки також виготовили обруси в національному стилі до Святого Престолу. На з'їзді були присутні й виступали голови Братств: П. Білон (6-та Січова дивізія), В. Сукачів (2-га Волинська), П. Мельник (4-та Київська), А. Волкович (1-ша Запорізька), Ф. Сімакович (3-тя Залізна), М. Раїнський (Кулеметна), Н. Никитюк (Юнацька школа) та ін. Брала участь у з'їзді 15 військових священиків – голів таборових церковних Братств [З. Оп. 2. Спр. 139, арк. 68-73; 133, с. 18].

Військове духовенство провадило цілеспрямовану виховну роботу. Зокрема, керівник культурно-освітнього відділу Волинської дивізії В. Сукачів доповідав Головному управлінню Генерального штабу, що у таборі впроваджено “широку агітацію у напрямку національної свідомості”, організовані й активно діють курси українознавства, бібліотека, козацький і церковний хори, налагоджено видання листівок, військового співаника, портретів і біографій провідних діячів УНР і Дієвої армії [9. Оп. 3. Спр. 7, арк. 12].

Міністр ісповідань І. Огієнко вимагав від військового духовенства подбати про увічнення героїв визвольних змагань. У листі до протопресвітера П. Пащевського у липні 1921 р. він зазначав: “Три роки запеклої боротьби за волю України знають дуже багато надзвичайно цікавих лицарських вчинків окремих осіб і частин. Багато лицарів віддали Україні все, що вони мали, і

найбільше з них поклали життя своє за волю України. Імена лицарів не повинно забувати – їх треба зберегти в науку потомкам. От з-за чого дуже прошу Вас, Високоповажний Пане отче, розпорядитися: 1. Щоби при кожній церкві вівся синодик всіх лицарів в боротьбі за волю України. 2. Щоб імена цих лицарів з коротким зазначенням лицарського вчинку на гарно розмальованих листах картону були розвішані на стінах храмів” [З. Оп. 2. спр. 133. арк.. 14-14 зв.].

Загальний синодик вояків Армії УНР, які героїчно загинули у боротьбі за незалежність України, був виданий окремою брошурою під редакцією І. Огієнка 1921 р. в Торуні. Водночас слід нагадати, що списки полеглих публікувалися у російських виданнях Першої світової війни, в Українській Галицькій Армії, чого ніколи не було в Червоній Армії.

Не забуто й підростаюче покоління. Протоієрей В. Сукачів доповідав міністрові І. Огієнку, що при церкві Волинської дивізії у таборі Вадовиці 17 квітня 1921 р. відкрита школа для 42-х дітей старшин і козаків та призначено вчителя [З. Оп. 2. спр. 101, арк. 53]. Отець Білон теж заснував школу при церкві в Александрові Куявському, яку, між іншим, відвідали американська й англійська місії та надали матеріальну допомогу для придбання підручників. Під час приїзду генералів М. Юнаківа, В. Сальського, міністра О. Саліковського священник запрошував їх до храму, доповідав про потреби, домігся приїзду знаного маляра П. Холодного з Калішу для оформлення церкви. На храмове свято св. Покрови запросив генералів О. Удовиченка й О. Загородського і за їх допомогою активізував діяльність культурно-освітнього відділу та видавничої справи [133, с. 21-23].

Складною проблемою у діяльності інституту військових священників був вишкіл кадрів. Міністр І. Огієнко пропонував протопресвітеру П. Пащевському організувати підготовку капеланів Армії УНР. Він зауважував, що “коли Українська Армія повернеться в Україну і буде збільшуватися, панотців потрібно буде велика кількість”. Отже, писав міністр, слід готувати, висвячувати священників, давати їм парафії серед української еміграції. Крім того, пропонував направляти богословів для навчання на філософські факультети

університетів Белграда, Загреба, Оксфорда та Духовної академії в Софії [З. Оп. 2. Спр. 139, арк. 9-10, 45].

Невдовзі засновано пастирські курси у таборі Каліш під проводом протопресвітера П. Пащевського. До його штату зарахували чотирьох священиків-викладачів. Впроваджено термін навчання – чотири місяці, а кількість курсантів – 60. Більшість курсантів навчалися раніше в духовних семінаріях. Зокрема, поручник 3-ої дивізії М. Бачинський закінчив два курси, хорунжий 2-ої дивізії М. Лещук – один курс. Хорунжі С. Черневський, М. Євчук, М. Колесник, І. Мельник закінчили учительські семінарії, а М. Євтушенко – два курси університету. Невдовзі підготовлено до висвячення на священиків близько трьох десятків випускників пастирських курсів. Висвячення за представленням протопресвітера Армії УНР провів єпископ Кременецький Діонісій [З. Оп. 2. Спр. 173, арк. 15, 23, 88-89].

Уряд УНР в еміграції, особливо міністр І. Огієнко, постійно виявляли піклування про військових священиків і стан релігійного життя взагалі. У квітні 1921 р. Військовому міністрові він писав: “Добре поставлена церковна справа в армії має своє велике моральне і національне значення і може відігравати це своє значення лише в тому разі, коли церкви військові будуть у належній спосіб задоволені всім для них потрібним і необхідним”. Просив також ужити “заходів, аби церкви військові та панотці були задоволені потрібним як в найкращий спосіб, щоб вони могли більш нормально проводити свою виховну і культурно-національну працю” [З. Оп. 2. Спр. 142, арк. 23-24].

Створений у ході збройної боротьби Армії УНР за незалежність держави інститут військових священиків відіграв важливу роль у вихованні та підтримці високого морально-бойового духу старшин і козаків. Військові священики були прикладом щирої національної свідомості, патріотизму, відданості ідеям Церкви і народу. Отці П. Пащевський, П. Білон, М. Маринич, В. Сукачів, А. Волкович та інші стали для козацтва не лише душпастирями, але й прикладом моральності, несли у маси українства

правду про визвольну боротьбу. Особливо важливою була їхня діяльність в умовах інтернування на території Польщі. Після ліквідації 1924 р. таборів і отримання статусу емігрантів частина панотців отримала парафії на Волині. Дехто емігрував за межі Польщі, зокрема за океан, де намагався підтримати протестаційні акції на захист соборної УНР.

Польові духовники Галицької Армії

Особливістю утворення інституту військового священства у Галицькій армії було те, що духовенство Греко-католицької церкви масово брало участь у революційних подіях і державному будівництві. “В Листопадовому Зриві з 1918 р., якого блискучим вислідом було створення ЗОУНР, – писав о. Василь Лаба, згодом начальний духовник УГА, – у рядах її творців – геройських українських старшин і стрільців, політичних діячів і світських громадян, найшовся теж український духовник... Майже у всіх галицьких містах і містечках, знані з їхньої громадянської діяльності, духовники були учасниками перебирання в українські руки влади і членами створення місцевих українських урядів... Наше духовенство збитою лавою стануло поруч світської інтелігенції й селянства під прапором власної державности й усіма можливими засобами її розбудовувало” [604, с. 310].

Зауважимо, що митрополит Андрей Шептицький, єпископи Г. Хомишин, Й. Коциловський, священники С. Височанський, Ю. Дзерович, І. Капустянський, С. Картух, П. Карпінський, Е. Качмарський, С. Матковський, С. Метеля, С. Онишкевич, С. Петрушевич, О. Погорецький, О. Стефанович, І. Федевич П. Філяс, М. Цегельський, Т. Чайковський, С. Юрик, І. Яворський були обрані членами Української Народної Ради [630, с. 83-88]. Активними учасниками революційних подій, зокрема на Львівщині, стали декан А. Долинський (Броди), о. М. Герасимович (Лешнев), О. Левицький (Олесько), декан Д. Лепкий (Старий Самбір), С. Онишкевич (Рудки), о. М. Мосора (Сколе), о. М. Боберський, о. А. Мельник, о. Ю. Татомир і о. Ф. Рябій (Самбірщина),

декан І. Волосянський (Сокаль), о. І. Ясеницький і о. А. Калужняцький (Дрогобиччина) та ін. [608, с. 307].

Священики Греко-католицької церкви взяли безпосередню участь у створенні перших загонів Галицької Армії. Зокрема протоігумен Чину Святого Василя Великого о. Платонід Філяс у зверненні до населення Жовківського повіту закликав: “Всім стати кріпко і непохитно вокруг нашої Національної Ради, яка наш нарід заступає перед цілим світом, захищати свою землю від ворогів”. Священики Жовківщини, зокрема Василянського монастиря, організували урочисте запряжнення перших військових підрозділів перед відправкою на фронт [525, с. 113].

Чимало священиків зголосилися добровольцями на службу в армію. Так, о. Теодор Чайківський з Яворова став спочатку польовим священиком групи поручника Івана Клея, яка діяла в районі Яворів–Рава Руська, а згодом – капеланом 6-ої Равської бригади. Парох із с. Вербиці зголосився до бойової групи “Угнів”. Капеланом групи отамана К. Гофмана на Самбірщині став о. Іван Косонога, а о. Іван Колтонюк – групи “Лютовиська”. Польові духовники мали досвід служби капеланами в австрійській армії, брали на озброєння її організацію. “В державі, яка щойно організувалася, – зауважував о. Василь Лаба, – в розгарі війни, у відрізанні від церковного центру – Львівського Митрополичого престолу, ініціативні і досвідчені духовники робили те, що наказували хвиля й потреба” [604, с. 311].

Отже, з перших днів утворення військових формувань Галицької Армії, до них прийшли добровільно або були запрошені командантами десятки священиків-патріотів, які й стали першими польовими духовниками. Вони розгорнули широкомасштабну діяльність, скеровану на військово-патріотичне виховання й піднесення морально-бойового духу українських стрільців і старшин. У процесі військового будівництва утворено структури служби польового духівництва Галицької армії. Вона була визначена Державним Секретаріатом Військових Справ 1 січня 1919 р. у наказі полковника Д. Вітовського “Організація духівництва Українського війська”. В основу

організації служби капеланів покладено досвід австрійської армії, де 1918 р. служила значна частина польових священиків-українців.

Згідно з оприлюдненою схемою при Військовому міністерстві 1 січня 1919 р. утворено вищий орган польового духовенства – Зарядче Преподобництво на чолі з 34-літнім священиком з Рогатинщини, польовим духовником Легіону УСС о. Миколою Їжаком. Преподобництво успадкувало всі функції Фельдвікаріату австрійської армії. У наказі впроваджено організаційно-правові основи інституту військового священства: “Всі духовники Українського Війська підлягають Зарядчому Преподобництву ДСВС, при боєвих формаціях посередно, в кошах і окружних лічницях безпосередньо. Духовників військових покликуює Зарядче Преподобництво. Тих, які не були резервними духовниками австрійської армії, предкладає до іменування Державному Секретаріатові Військових Справ. В цей самий спосіб може наступити і звільнення від військової служби, якщо Зарядче Преподобництво узнає особу духовника за невідповідну” [89. 1919. Ч. 6].

При Начальній команді Галицької Армії створено Польове Преподобництво на чолі з о. Андрієм Калятою, який постійно знаходився при Ставці армії в Ходорові. Він успадкував функції Фельдсуперіату при Головній Команді австрійської армії. Йому підлягали всі польові духовники бойових частин і з'єднань від полку до корпусу. Таким чином, польове Преподобництво керувало діяльністю фронтових капеланів, а капелани запліля підлягали Зарядчому – у Станиславові. У складі штабів галицьких корпусів утворено референтури, яким підпорядковувалися відділи духівників бригад і полків, що обслуговували стрілецькі курені, сотні, батареї й інші підрозділи фронтових частин [785, с. 60].

Накази й розпорядження Військового міністерства та Зарядчого Преподобництва визначили компетенції й обов'язки польового духівництва щодо керівництва діяльністю служби військового духівництва, їх матеріального забезпечення, дотримання правового статусу, вирішення

кадрових проблем: прийом на службу і звільнення, переведення до інших частин, присвоєння звань, надання відпусток та ін. [89. 1919. Ч. 6].

Преподобництво ДСВС постійно піклувалося про поповнення капеланів для майже 100-тисячної Галицької Армії. За підрахунками о. І. Лебедовича, у ній служило 96 священників Греко-католицької церкви, майже третина з яких загинула, що вдсятеро перевищило втрати фельдкуратів австрійської армії в роки Першої світової війни у відсотку до загальної кількості [799, с. 320]. У лютому 1919 р. заступник Військового міністра отаман П. Бубела за представленням о. М. Їжака наказав командирам корпусів і бригад, “всіх богословів, здібних до військової служби, передати Зарядчому Преподобництву ДСВС. Богослови, які мають закінчену духовну освіту, повинні були зголоситися до Зарядчого Преподобництва в цілі одержання духовних свячень” [89. 1919. Ч. 7]. Іншим розпорядженням Військового міністерства від 18 березня 1919 р. усім богословам, які служили вояками, надавалася відпустка до Станиславова для закінчення навчання й висвячення на капелана [24. Оп. 1, Спр. 146, арк. 18].

Військові священники були урівняні в правах із старшинами, користувалися певними привілеями. Впроваджено два ступені найменувань: польовий духовник і преподобник, причому останній мав декілька рангів. Підвищення у рангах здійснював уряд, згідно з представленнями Військового міністра і Зарядчого Преподобника. Списки найменувань публікувалися у “Вістнику ДСВС”.

Серед обов’язків польових духовників відзначено як один з найвідповідальніших, облік полеглих вояків, організацію їх поховань та влаштування стрілецьких цвинтарів. Виконувач обов’язків військового міністра Отаман П. Бубела у наказі від 24 лютого 1919 р. наголошував: “Вітчизна і ми мусимо сплатити свій довг – повинність супроти наших борців-героїв! – Убитих, – оскільки відносини на фронті дозволять, хоронити на спеціальному “Козацькій кладбищі”, закладенім чи то в полі чи на сільських та міських кладбищах, вибравши для цього найгарніше місце. Хоронити кожного убитого осібно. Могила мусить бути зазначена хрестом з таблицею, на котрій подано має бути

ім'я і прізвище, місце, рік уродження і день смерті... Ні одна козацька могила не сміє залишатися без хреста і написі..." [89. 1919. Ч. 7].

Преподобник о. М. Їжак у наказі від 4 лютого 1919 р. вимагав: "Всі духовники Українського Війська мусять як найсовіснійше вести метрики смерти упавших в бою вояків так галицьких як і наддніпрянських (у складі Галицької діяли підрозділи Наддніпрянської армії УНР. – Авт.), а також членів ворожої армії". До метрик мали додавати схему місця поховань, ім'я та прізвище священика, який брав участь у похованні. Преподобництво ДСВС надсилало свідчення про смерть родинам полеглих, вело загальний список втрат [89. 1919. Ч. 6].

Слід додати, що уряд ЗУНР 1 лютого 1919 р. у Львові підписав угоду з поляками про дотримання Женевської та Гаазької конвенцій щодо умов утримання полонених та інтернованих вояків. Спеціальні пункти наголошували: "Раненим і хорим полоненим має бути запевнена належна опіка лікарська та релігійна по обряду ранених... Інтернованим треба забезпечити відповідну опіку лікарську та релігійну по їх обряду [89. 1919. Ч. 9].

Таким чином, у ході військового будівництва за участю вищого керівництва держави та Греко-католицької церкви була створена чітка система військового духівництва, підготовлено і видано низку законодавчих актів, які визначили обов'язки і компетенцію всіх його структур.

Як уже зазначалося, у січні–лютому 1919 р. за короткий термін здійснено докорінну реорганізацію Галицької Армії, в результаті якої вона поділена на три корпуси по чотири бригади у кожному та малі армійські частини і розгорнуте запілля, військові навчальні заклади. Відповідно поновлено структуру польового духівництва. У підпорядкуванні Зарядчого Преподобництва були: Польове Преподобництво, Окружні військові команди, запасні частини, шпиталі й інші формації запілля. Преподобництву при НКГА підпорядковувалися польові духовники корпусів (референти духівництва). Їх очолили авторитетні священики: 1-го корпусу – о. Петро Кашуба, а після його смерті – о. Яким Фецак, 2-го корпусу – о. Анатоль Бадилевич, 3-го – о. М. Юзв'як.

Капелани корпусів, бригад, стрілецьких і гарматних полків, бригадних кошів і лічниць постійно знаходилися в середовищі стрілецтва і мали позитивний вплив на особовий склад. Про їх діяльність Начальний Духовник УГА о. Василь Лаба писав: “В чужих арміях український польовий духовник окрім своїх званевих, службових обов’язків не мав змоги вести яку-небудь народну роботу між українськими жовнірами... В рідній українській армії позиція польового духовника була куди інакша. Він найшовся в чисто українському середовищу... Коли він закликав під прапор і до вірності прапорові, коли говорив, що краще в рідній землі голову зложити, чим на ній рабом жити, то його слово звучало так, як проповідуване ним “Господа слово”... Багато польових духовників УГА вкрилися славою справжніх героїв, що разом зі стрільцями стояли на самих передових боєвих позиціях, разом з ними запускалися на стежі, наражували себе однаково, як і стрільці. Багатьох, около 40, покрила рідна земля, за яку вони віддали своє життя” [604, с. 312]. Всі законодавчі акти, накази й розпорядження Преподобництва ДСВС щодо організації й діяльності інституту військового духовенства базувалися на постановах Риму та митрополита ГКЦ. Зокрема, 24 лютого 1919 р. о. М. Їжак у наказі капеланам армії наголошував, що у Великодній Сповіді слід керуватися вказівками Папи Римського від 4 вересня 1914 р. і 6 лютого 1915 р., що встановлювали її порядок для вояків, які йшли у бій. “Повновласти, дані св. Отцем для духовників усіх воюючих національностей – не держав, – існують аж до цілковитого закінчення війни” [89. 1919. Ч. 7].

Урочисті Богослужіння на фронті мали для вояків неабияке значення. Колишній поручник залоги Степан Шах про Богослужіння на Великдень 1919 р. писав: “Ми влаштували перед церквою, при гарній погоді, військову параду під час обходу. При першому співі отця “Христос Воскрес” віддали обі сотні трикратну почесну сальву вистрілів, а з тисячної групи сокальських парафіян і наших бійців понеслась могутнім хором радісна воскресна пісня “Христос Воскрес із мертвих” і була це найсвітліша хвиля з нашої служби при УГА” [607, с. 19].

З'їзд духовенства ГКЦ 7–8 травня 1919 р. прийняв ухвалу, в якій відзначав потужну роль душпастирів у розбудову молодого республіки, її армії. У вітальній телеграмі командуванню і воякам Галицької Армії, яка була опублікована в армійській газеті “Стрілець”, зазначалося: “Українське греко-католицьке духовенство шле щирий привіт і слова глибокої пошани для наших геройських військ, цілим серцем жертвує їм всі свої сили для допомоги і молить Всевишнього Бога о благословення справедливого, святого діла, кріпкої сили і побіди для освободження цілої дорогої Вітчизни від пихатих ворогів” [116. 1919. 11 травня].

Душпастирська служба капеланів Галицької Армії визначалася, насамперед, їх особистими якостями, національною свідомістю, патріотизмом і готовністю самопожертви. Не випадково майже третина їх загинула в боях та у дні епідемії тифу восени 1919 – взимку 1920 рр. Незважаючи на небезпеку для власного життя, душпастирі були поруч із смертельно хворими вояками.

Власне в умовах епідемії проходили службу 12 священників. Про одного з них – польового духовника 5-ї Сокальської бригади о. Омеляна Баранського – о. В.Пашковський писав: “Пригадую собі ту світлу постать Отця Баранського, котрий ділив гірку долю нашої УГАрмії. Він, добряга, з правдивою посвятою помагав стрільцям, де лише міг. Від них заразився плямистим тифом і довгий час боровся зі смертю”. Про іншого згадував о. І. Лебедович: “До найбільш відважних польових духовників УГАрмії і активних священників, належить о. Теодор Чайківський, польовий духовник 6-ої бригади 1-го корпусу УГА [607, с. 92]. Він отримав освіту в Перемиській духовній семінарії, Львівському університеті, був висвячений 1911 р. єпископом К. Чеховичем. Населення Яворівщини обрало пароха депутатом Української Національної Ради ЗУНР. Колишній старшина 6-ої Равської бригади Т. Наконечний згадував: “День і ніч працював о. Теодор Чайківський, займаючись дуже часто справами чисто військовими. День і ніч ходив до кожного стрільця зокрема, пояснюючи потребу боронити рідну хату. Ні на хвилину не зражувався різними

неприємностями, а своїми гарячими, патріотичними проповідями ворухив душу. Всю свою силу і весь труд, все знання і життя жертвував для ідеї, для котрої горіла його щира, високо-благородна душа. Ні свята, ні дня, ні хвилини не було вільної в о. Теодора Чайківського. Всесь час своєї служби в Українській армії був на фронті – в окопах разом зі стрільцями, заохочуючи їх до витривалості. Не було в бригаді ні одного чоловіка, котрий не любив би його як батька і товариша, чи то в бою, чи в спокою, в біді чи серед достатків, в здоровю чи в хворобі” [607, с. 204]. Патріот України загинув у бою з більшовицькою кіннотою 2 травня 1920 р. під Жмеринкою.

Польовий духовник 9-ої Белзької бригади о. Остап Гайдукевич у книзі спогадів із фронтового життя писав: “Дві доби не спав, ноги неначе повіднімало. А сяду, то зараз засипляю... Не вспів голови приклонити, як дають знати, що на західному кінці села, там до останньої хати, принесли важко раненого. Немає ради! Спішу туди” [474, с. 23]. Колишня медсестра шпиталю 1-го корпусу Марія Янів згадувала священика 10-ої Янівської бригади о. Володимира Демчика: “Парох села Вигнанки біля Брюхович, гарно розумів справу священика в армії. Як лише прийшли відділи УГА до Вигнанки зайняти позиції до наступу на Львів, отець Демчук зараз же зголосився в команданта частини, щоб сповняти обов’язки Духовника при частині. Відтоді я бачила о. Душпастиря серед війська на найбільше висунених позиціях проти ворога... з хрестом в руках, все між стрільцями на фронті” [79. 1955. 6 жовтня].

Духовник шпиталю о. П. Боднар зауважив: “Фронт був недалеко – з початку в Жирівці, а відтак у Сваряві, віддаленій понад кілометр від Жовкви. Роботи було багато. З фронту, переважно ночами, привозили ранених. Я ходив день за днем по лічницях і сповідав наших хлопців... Заповнена була не тільки лічниця, але і деякі приватні дома”. Коли у травні 1919 р. у Жовкву зайшли польські війська, капелан потрапив у полон, згодом – до львівських “Бригідок”, де перебувало в ув’язненні 42 галицьких

священики, серед них о. Андрій Іщак, капелан українського гарнізону у Львові. На прохання о. П.Боднара, йому дозволили опікуватися українцями – військовополоненими і цивільними – в тюрмах Львова [607, с. 94-100].

Командування корпусів, бригад і полків усвідомлювало, що діяльність військового духовенства позитивно впливає на моральний стан і боєздатність вояків. Вони з повагою ставилися до капеланів, створювали необхідні умови для їх роботи. Відзначимо, що командир 2-го корпусу генерал М. Тарнавський був виходцем із священицької родини с. Барилів на Радехівщині, а тому розумів важливість духовної опіки над захисниками ЗУНР [628, с. 192].

Зразково була організована праця капеланів, зокрема у 1-й бригаді УСС отамана О. Букшованого. У 1-му полку капеланом був о. Михайло Кравчук, 28-літній священик з Калущини, висвячений митрополитом А. Шептицьким напередодні українсько-польської війни. У своїх спогадах він писав: “Великодних Свят щодня, часто від рана до вечора, сповідав стрільців, що були розташовані в околиці Самбора”. Польовий духовник завжди був із бійцями: у травневих 1919 р. драматичних боях і наступальній Чортківській операції, в якій полк неодноразово відзначався командуванням. Священик товаришував із письменником Мирославом Ірчаном (А. Баб’юком), стрілецьким поетом-пісенником Романом Купчинським, активно співпрацював з Пресовою Кватою бригади [607, с. 144-145].

“Про польових духовників УГА можна говорити лише в суперлятивах, – слушно відзначав Лев Шанковський. – Це були справжні герої, вірні друзі своїх стрільців, які з’являлися всюди там, де треба було подати добре слово чи навіть особистий приклад. Стрільці любили своїх польових духовників і беззастережно вірили їм” [799, с. 320]. На відміну від фельдкуратів австрійської армії і військових священиків російської, які обмежували себе

суто релігійними справами, духовники Галицької Армії втручалися в усі ділянки військової служби і побуту. Вони підтримували тісні зв'язки з місцевим населенням і своїми колишніми парафіями. Зокрема, духовник Бережанської бригади о. Е. Ковч перед Великоднем 1919 р. зібрав на парафії подарунки для вояків і з делегатами Бережан привіз на фронт. Він пройшов усю війну, перебув польський концтабір, а 1943 р. заарештований гестапівцями за переховування євреїв, загинув у Майданеку.

Духовником 11-ої Стрийської бригади був о. Василь Опарівський, який зголосився до УГА з перших днів війни і виявив себе як патріот батьківщини, був прикладом мужності для стрільців і старшин. Капелан трагічно загинув у червні 1919 р. [91]. Зазначимо, що його дочка Наталія пізніше стала дружиною провідника ОУН Степана Бандери. Батько глави ОУН о. Андрій Бандера був польовим духовником 3-ої Бережанської бригади, пройшов через бої 1919–1920 рр. Згодом повернувся до парафії с. Старий Угринів на Прикарпатті. 1941 р. був репресований органами НКВС і страчений у київській тюрмі [522, с. 177].

Коли Галицька Армія відступила за Збруч і з'єдналася з Армією УНР, структура її військового духівництва збереглася недоторканою. Начальний капелан армії о. Микола Їжак постійно наголошував корпусним духовникам, капеланам бригад, полків та інших частин продовжувати виконання обов'язків, а також зважати, що наддніпрянське вояцтво і місцеве населення дотримуються православної віри. Запропоновано також встановлювати дружні взаємини з православним духовенством, зокрема військовим. Уряд ЗУНР і командування УГА враховувало те, що місцеве населення довгий час знаходилося у складі Російської імперії, піддавалося впливу чужої ідеології, національній дискримінації та належало до Російської православної церкви.

До того ж упродовж чотирьох років українців розділяв фронт світової війни й вони взаємопоборювали себе під чужими прапорами.

Галицькі капелани намагалися зав'язати відносини з місцевими священиками, домовлялися про проведення Літургії в їхніх храмах. Подоляни досить прихильно ставилися до служб, які правили капелани УГА українською мовою та у супроводі гарного стрілецького хору. Польовий духовник 11-ої Стрийської бригади о. О. Гайдукевич згадував, що населення Наддніпрянщини, особливо сільське, досить позитивно реагувало на діяльність капеланів іншої конфесії й просило провести службу або навіть очолити їх парафії: “Прохаємо щоб ви в нас остали на парохії. Хорошо служите, по нашому, значить, по-українські” – говорили вони. З подібними пропозиціями стрічалось більше наших полевих духовників на східно-українських землях” [607, с. 119].

Проте російські православні ієрархи застерігали духовенство і віруючих від контактів з греко-католиками. Кам'янецький єпископ Пімен заборонив своїм священикам вступати у контакти з греко-католицькими капеланами Галицької Армії, не дозволяв надавати храми для релігійних відправ [557, с. 126].

Найвиразніше проявилася відданість армійського духовенства Церкві та народу під час масової епідемії тифу восени 1919 р., що завдала армії втрат, які перевищували бойові. Вважають, що в листопаді 1919 р. близько 15 тисяч стрільців і старшин армії були охоплені епідемією. Преподобництва ДСВС і НКГА скерувало всіх капеланів, парохів із резерву у військові лічниці. Навіть ієрархи майже безперервно знаходилися біля хворих. У ті дні заразився й помер Преподобник армії о. М. Їжак, якого замінив о. В. Лаба. Про свою працю серед хворих розповів о. М. Кривуцький: “Шпиталі містились в літніх дерев'яних бараках... Сповідати хворих почав від бараків I і II полків, опісля

перейшов до бараків III і IV полків. Мій порядок був звичайно такий: рано в каплиці Служба Божа, відтак снідання, а опісля я йшов до шпиталю і причащав вояків, висповіданих попереднього дня. По скінченні св. Причастя я сповідав в наступному бараці хворих вояків, зразу лише галичан, а опісля й місцевих, бо просили... Люди по цих військових шпиталюх вмирили дуже численно, бо був великий брак лікарів, санітарів, і лікарств” [607, с. 149].

Майже всю службу провів у шпиталюх 28-літній польовий духівник УГА отець Іван Лебедович. Він згадував: “Хворі на тиф, в гарячці, стрільці і старшини Української Галицької Армії приїздили до шпиталю зі запаленням легенів, або перестудами. Я обходив кожного дня усі кімнати відвідував хворих, уділяв св. Тайни та потішав... Кожного дня вмирало на тиф кілька, а тої й кільканадцять стрільців і старшин. Я зажадав від команди шпиталю, щоб технічна частина приготувляла домовину для кожного померлого і заявив, що не буду відправляти похорону, доки це не буде виконане, бо стрілець заслужив собі бодай на домовину... Ми зайняли одну частину католицького кладовища в Вінниці і там хоронили наших старшин і стрільців” [607, с. 170].

Тепло словами згадував капелана 6-ої Равської бригади о. Т. Чайківського колишній старшина Т. Наконечний: “Цілоденні походи, недоспані ночі, жар, курява і голод виснажили стрілецьтво до краю. Кожний бажав відпочити, бо думав, що треба скріпити свої сили до нових боїв. Та не відпочивав наш духовник. Де найбільший гурток стрільців, там він приходить, сідає, виймає тютюн (сам не курив) і частує стрільців. Звільна починає розмову і зачаровує змучене украй стрілецьтво своєю батьківською розрадою. Вони щасливі і він з ними. Шляхотна душа Духовника відчувала і розуміла душевні переживання і муки українського стрілецьтва та його палкі пориви до волі, до сонця” [131, с. 205].

Попри важкі фронтові умови, капелани урочисто відзначали Різдво, Йордан, й Зелені свята. Зокрема, у спеціальному наказі командувача армії

генерала О. Микитки з нагоди Різдва зазначалося: “Далеко від рідної хати, здалека від тих, хто очі виплакали, очікуючи з тугою повороту своїх батьків, синів, серед байдужого оточення, нищена хворобами і смертністю, святкує героїська Українська Галицька Армія щорічне Різдво. Склонюючи голову перед пам'яттю героїв, упавших в бою за народну справу, і згадуючи з глибоким жалем тих, що, не діждавшись щасливого кінця тяжкої боротьби, лягли спочити сном на широких полях України – Начальна Команда Української Галицької Армії шле з нагоди Різдвяних Свят всім старшинам і стрільцям сердечні бажання. Нехай це будуть останні сумні свята. Дай нам Боже щасливо пережити всі проби безжалісної судьби і вернути як побідники до рідної хати, та святкувати найблищі свята в крузі наших родин”. У всіх частинах і шпиталях проведені Богослужіння, за участю капеланів організоване відзначення одного з найбільших релігійних свят [41, с. 162].

На початку лютого 1920 р. Галицька Армія внаслідок катастрофічного стану змушена була піти на союз із Червоною Армією й отримала двомісячний перепочинок, її хворих вояків вивезли до шпиталів Одеси. Тоді ж здійснено реорганізацію армії: із залишків корпусів формувалися три повнокровні бригади. Водночас командування радянської 12-ої армії та її політичний провід на чолі з В. Затонським намагалося негайно ліквідувати інститут польових духовників. Згодом ліквідовано Преподобництва ДСВС і НКГА, а також референтури корпусів. Польові духовники цих структур пішли в бригади [630, с. 286–306].

Враховуючи релігійність особового складу армії та намагаючись втримати над нею вплив, нове командування на чолі з В. Порайком було змушене обережно діяти у сфері релігійної політики. Майже всі священники залишалися у війську на посадах “учителя моралі” або вчителів для

неграмотних вояків. Фактично вони продовжували виконувати свої обов'язки, стрільці та старшини відвідували Службу Божу, яку часто проводили галицькі капелани. Особливо святочно пройшов Великдень 1920 р. “На Великдень прибули ми у велике село Багринівці, – згадував о. І. Лебедович. – По середині села велика площа, а на ній гарна мурована церква. Я пішов до місцевого священика і попросив дозволити відправити в церкві співану Службу Божу. “Служіть і для моїх і своїх”, – сказав місцевий священик. Зібрався хор зі старшин. В 10-й рано почалася Богослужба. Прийшли стрільці і старшини полку, але більшу частину церкви заповнило місцеве населення. Вони з великою увагою слідкували за цілим ходом богослуження. Коли почалась проповідь, ціла хвиля посунулася в сторону престола і ловила кожне слово науки, голошене українською мовою. З великими похвалами стрічались відтак наші стрільці, що “галичани” гарно співають. Це мало великий вплив на відношення населення до нашої армії. Старшини і стрільці почувались наче серед своїх родин. Місцеве населення гостило їх і обдаровувало крашанками” [607, с. 175].

Однак провести урочисту Службу Божу капеланам заважали політкомісари. Зокрема, коли о. І. Брикович і командир куреня зупинилися на марші в селі, щоб відзначити свято, політкомісари довго чинили спротив, але погодилися лише завдяки тиску з боку місцевих селян. “Співають стрільці, співає присутній народ, – описував подію її учасник сотник М. Демчук. – Отець Брикович голосить проповідь. Малює тернистий шлях армії, її жертви, могили без хрестів, говорить про кров, проляту за волю. “Засумуй трембіто та по всьому світу, що пропало галичанам сорок тисяч цвіту”. – Ніщо марно не гине, навіть маленьке зеренце, здається, зогнило, пропало, а прийде весна, а воно кільчиться і дає плід, так і ваші труди, ваша кров, зродить волю Україні!

Вперед, стрільці, до Галичини, там ждуть вас катовані ваші рідні”, – закінчив проповідь. Плачуть люди, котяться сльози по обличчях стрільців, обтирають сльози й політруки і – диво – познимали шапки” [607, с. 105].

У цей час Голова Раднаркому Росії В. Ленін оголосив рішучу боротьбу з Церквою. Розгорнувся масовий терор проти служителів православної церкви, антирелігійна пропаганда стала державною політикою. Розстріляно тисячі священників, ієрархів церкви, зокрема митрополит Київський і Галицький Володимир. 20 квітня 1920 р. інститут польових духовників у Галицькій Армії ліквідовано, капеланів вивезли до Києва. Це викликало вибух обурення і стало однією з причин антибільшовицького виступу галицьких бригад на фронті. 24 квітня більшовицькі війська витиснули їх за лінію польського фронту, де вони потрапили у польський полон й були скеровані у концтабори. Серед них й невелика кількість польових духовників, яких Надзвичайна комісія не встигла вилучити й репресувати. Значну частину вояків репресовано органами НК, кинуто у підмосковний концтабір Кожухів або вивезено до Казані в Трудову армію. Галицька Армія закінчила своє існування, а разом із нею інститут польових духовників [607; 608; 630, с. 305–316].

Таким чином, польове духовенство українського війська відіграло надзвичайно важливу роль у підтримці високого морально-бойового духу особового складу та вихованні патріотизму й високої дисципліни. Цьому сприяли визначні особисті якості капеланів, висока освіченість, національна свідомість і самопожертва у ході кровопролитних битв за українську державність, вірність церковним ідеалам. У період визвольних війн 1918–1920 рр. була відпрацьована структура служби польового духівництва, завдання і компетенції її складових, ефективні форми та методи праці у ситуаціях, які виникали у боротьбі за державність. У таборах інтернування ці структури удосконалено, насамперед в Армії УНР.

ВИСНОВКИ

Основою українських збройних сил періоду національно-демократичної революції 1917–1921 рр. виступали сухопутні війська – найчисельніший і найбоездатніший рід військ.

Військове будівництво часів Центральної Ради, Української Держави, ЗУНР і Директорії УНР відчутно відрізнялося в концептуальних поглядах щодо регулярного війська, організаційних засад, кадрової політики. Водночас їм були притаманні й спільні риси. Об'єктивні закони боротьби на декілька фронтів вимагали від процесу військового будівництва всестороннього розвитку видів і родів зброї: піхоти, артилерії, авіації, військового флоту, технічних військ та ін.

На початку ХХ ст. найрозвиненішими були сухопутні війська: піхота, артилерія, кіннота та інші роди зброї, які відігравали вирішальну роль у російсько-японській (1904–1905), Першій світовій (1914–1918) війнах та у визвольній боротьбі поневолених народів імперій Романових і Габсбургів. Характерна особливість зародження і розбудови сухопутних військ – його залежність від концепцій керівництва українських державних утворень у сфері військових доктрин, кадрової політики, організаційних структур, формування морально-бойових якостей особового складу. Вирішуючи проблеми військового будівництва, український провід внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин не завжди реально оцінював внутрішню і зовнішню ситуацію, об'єктивні закономірності розвитку збройних сил. Розбудова українського війська, зокрема сухопутного, проходила у складних умовах іноземної агресії. На масштаби і темпи цього процесу впливала хибна концепція соціального проводу Центральної Ради, яка на першому етапі

діяльності прагнула автономії України в рамках майбутньої федеративної Росії, отже, не вважала необхідним творити власну національну армію. Загроза втрати перших демократичних здобутків революції та початок агресії більшовицької Росії на зламі 1917–1918 рр. підштовхнули молоде політичне керівництво переглянути концепцію військового будівництва і від тактики українізації російської армії перейти до формування власних регулярних частин піхоти й артилерії.

Характерною рисою першого етапу розбудови українських сухопутних військ була стихійність, коли за ініціативою окремих досвідчених національно свідомих старшин творилися військові частини піхоти, артилерії, кінноти, на базі яких формувалися корпуси, дивізії, полки і бригади. Як свідчать очевидці, тодішні організатори “революційного зриву” були або визначними військовими фахівцями без українських військових традицій, або українськими політичними діячами без фахових військових знань.

Догматичне дотримання проводом Центральної Ради соціалістичних програмних доктрин призвело до дезорганізації управління збройних сил, які по суті творилися знизу. Так було втрачено великий потенціал українізованих частин російської армії, які мали вишколені роди зброї сухопутних військ: піхоту, кінноту, артилерію, інженерно-технічні частини, а головне – досвідчених військовиків, зокрема генералів і старших офіцерів Генерального штабу. Лише на другому етапі – взимку і навесні 1918 р. здійснено спробу надолужити втрачене, надати військовому будівництву організованих форм. До нього залучили вишколений і патріотично налаштований командний склад, який розпочав розбудову регулярної армії. Одночасно формувалися частини піхоти й артилерії. Проте сухопутні війська не отримали належної уваги і всестороннього розвитку. Армія майже не мала

кінноти, броневих та інженерно-технічних частин, складів із боєприпасами та артилерійським майном. Утрачений для військового будівництва час повернути не вдалося, і розпочатий фактично лише навесні 1918 р. організований процес формування нового війська обірвав гетьманський переворот.

Державотворчий період Української Держави показовий у розбудові регулярного національного війська. Зазначимо, що у 1918 р. можливості для військового будівництва обмежувалися німецькою окупаційною владою, а також пропозицією федерування України з іншими частинами небільшовицької Росії, яку сповідував кадетсько-октябристський уряд Української Держави. Політична позиція гетьманських міністрів-кадетів (лише голова уряду Ф. Лизогуб був октябристом) довела, що визнання самостійності Української Держави для них було ситуативним, як необхідний етап до федеративної парламентської чи монархічної Росії. Водночас неприйняття командуванням Добрармії ідеї незалежної України та її союзу з Німеччиною відразу ж ускладнили відносини П. Скоропадського з репрезентантами білого руху. Щоправда, гетьману вдалося налагодити діалог із Донською областю (Всевеликим Військом Донським), яка прагнула збройної підтримки у боротьбі проти більшовиків. З великими труднощами гетьману П. Скоропадському вдалося домогтися дозволу на створення сухопутних військ Армії Української держави: кадрових корпусів, дивізій, а в їх складі гарматних бригад, інженерно-технічних частин, зі старшинським і підстаршинським складом та озброєнням. Особливістю розбудови сухопутних військ на цьому етапі була планова організація зверху у відповідності з опрацьованими структурами і штатами. На відміну від Центральної Ради, гетьман взяв курс на створення регулярної боєздатної армії, для чого залучив досвідчених генералів, адміралів, старших офіцерів

колишньої царської армії, які виявили бажання служити Україні. Хоча багато генералів, які стали на військову службу, не були переконаними державниками. Серед них домінувала фахова потреба “служити” і в такий спосіб утримувати свої родини. Чи не тому з ідейних міркувань відмовилися від пропозицій П. Скоропадського генерали В. Кирей, М. Кільчевський, А. Драгомиров, О. Лукомський та ін.

За основу організації сухопутних військ Армії Української Держави та їх родів зброї взято російську систему. Зокрема, реанімована і впроваджена система управління родами зброї від Головних інспекторів піхоти, артилерії, кінноти до командирів корпусів, дивізій бригад і полків. 15 гарматних бригад після повернення з фронту на місця постійної дислокації бригад збереглися й увійшли до складу армії Української держави, щоправда без більшості солдатів, яких демобілізували. Сформовано Сердюцьку й збережено у повному складі Сіру пішу дивізію. Відновлено діяльність піхотних, артилерійських, кінних училищ і кадетських корпусів.

Отже, за Гетьманату закладалися основи для розвитку українських сухопутних військ, які за своєю організацією, структурою, командними кадрами, озброєнням і тактикою виходили на рівень з арміями європейських держав. Антигетьманське повстання восени 1918 р. звело нанівець перші здобутки П. Скоропадського щодо розбудови національної армії. У цей час на бік Директорії перейшли генерали О. Греків, П. Єрошевич, О. Осецький, полковник П. Болбочан, а на службу до білих армій – генерали Б. Луцький, І. Корнієнко, О. Лігнау, З. Матіїв та ін.

На відміну від попереднього періоду, коли військове будівництво Української Держави здійснювалося планово під керівництвом вищого командування, армія Директорії УНР та її сухопутні війська певний час

творилися стихійно у ході антигетьманського виступу, яке захопило у свій вир повстанські формування із різною політичною орієнтацією, що важко піддавалися управлінню вищого командування. Утворені гетьманом структури корпусів, дивізій, бригад і полків зруйновано, а більшість командирів новою владою звільнено зі служби внаслідок політичної недовіри (вони відразу не перейшли на службу до Добровольчої та інших білогвардійських армій). Із напівстихійних формувань розпочато творення і комплектування нових військових частин.

На початку 1919 р. завдяки ініціативі групи генералів і вищих старшин Генерального штабу, які залишилися на службі в Армії УНР (Дієвій армії) на чолі з С. Дельвігом, М. Юнаківом, О. Грековим та іншими, реорганізовано сухопутні війська: створено піхотні, артилерійські, кінні, інженерно-технічні частини, які взяли участь у боях 1919 р. проти поляків, червоних і білих формувань. Незважаючи на умови безперервної збройної боротьби і міжнародну ізоляцію, під час військового будівництва удосконалювалася організація армії. Уточнено структуру родів зброї сухопутних військ, уніфіковано штати дивізій, бригад, полків, куренів, створено Управління головних інспекторів армії. Об'єктивна реальність, а саме безперервна війна на трьох фронтах не дозволили Головному Отаману С. Петлюрі сповна розбудувати своє військо. Наприклад, артилерія Дієвої армії була удвічі менша за загальноприйняті норми в арміях західних країн. Маневрений характер війни вимагав розвитку кінноти, броневих частин, чого не вдалося здійснити. Наприклад, у серпні 1919 р. на великому театрі бойових дій було залучено лише сім бронепотягів і сім панцерок.

Аналіз військового будівництва в ЗУНР засвідчує, що Галицька Армія (згодом Українська Галицька Армія) – стала унікальний воєнно-

національний феномен, який за організацією, професійними ознаками і боєздатністю був аналогічним військовим формуванням західноєвропейських держав. У складних військово-політичних умовах сформовано піхоту й артилерію з високим рівнем організації та озброєння, що укомплектовані здібними старшинами і стрільцями. Арсенал тактики й бойового застосування УГА був дещо ширшим, ніж Наддніпрянської, оскільки галичанам довелося діяти в різних умовах: позиційної війни – українсько-польської 1918–1919 рр. і маневреній – українсько-більшовицькій 1919–1920 рр. Притаманне визвольним змаганням стихійне творення перших напівпартизанських бойових груп, самостійних піхотних, артилерійських, кінних частин тривало недовго. У грудні 1918 р., через місяць після Першолистопадового повстання, розгорнули активну організаційно-мобілізаційну роботу Окружні та повітові військові команди, в яких формувалися й озброювалися, проходили вишкіл стрільці, після чого скеровувалися у фронтові піхотні та артилерійські полки. Вміло і максимально використовувалися кадри й озброєння колишньої австрійської армії. За браком власних вищих старшин приймали на службу добровольців-фахівців, головно австрійців і галицьких німців, яких висували на посади командирів корпусів, бригад, полків. За сприяння наддніпрянських генералів, зокрема тодішнього начальника штабу Начальної команди Галицької Армії полковника Є. Мишківського, у січні 1919 р. молоду армію реорганізовано: всі формування звели до трьох корпусів. До них увійшли по чотири бригади (кожна складалася з трьох-п'яти піхотних куренів, полку артилерії, а також сотень: кінної, зв'язку, технічної й допоміжних формацій).

У червні 1919 р., під час Чортківської наступальної операції, Начальна команда на чолі з генералом О. Грековим започаткувала створення ще

восьми бригад (фактично двох нових корпусів), але відступ за Збруч призупинив ці плани. Найорганізованішою формацією Галицької Армії була артилерія. Галицькі бригади мали по артилерійському полку, що складався з чотирьох-п'яти батареї, а кожна батарея – з чотирьох-шести гармат. Лише батареї важкої артилерії мали по дві гаубиці. Розвідувально-бойові операції здійснював на чолі з П. Франком летунський відділ, який навесні 1919 р. включав три сотні й одну базу, що обслуговувала два десятки бойових машин і чотири автомобілі. Найслабшим місцем Галицької Армії була малочисельна кіннота. Бригади мали кінні сотні (з двох-трьох чет, кожна з яких налічувала від 40 до 50 шабель). Для розвідки і зв'язку використовувалися кінні відділи.

Важливим чинником боєздатності всіх українських армій була організація фахового навчання, військова дисципліна, високий рівень морально-психологічного духу, виховання на патріотичних засадах і бойових традиціях українського народу. До цієї роботи активно долучалися капеланські служби, насамперед Галицької Армії, а в період інтернування й Армії УНР. Вишкіл особового складу продовжено навіть у таборах інтернування у Чехословаччині, Польщі та Румунії (1920–1922).

Таким чином, історія сухопутних військ Збройних сил України доби революції 1917–1921 рр. свідчить, що їхня розбудова стала невід'ємним компонентом процесу військового будівництва національної держави. Специфічний для революційних часів досвід творення національної армії є цінним уроком для реформування Збройних сил незалежної України, оскільки й сьогодні Сухопутні війська – основний вид військ сучасної армії. Літопис сухопутних військ є важливим чинником військово-патріотичного виховання нових поколінь захисників Вітчизни.

Незважаючи на певні досягнення в дослідженні зазначеної наукової проблеми, дисертант звертає увагу на необхідність продовжити і водночас поглибити комплексне вивчення розвитку видів і родів зброї Збройних сил України новітнього часу. Актуальним буде й упорядкування збірника документів і матеріалів про військове будівництво в Україні в період національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВИ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

1. Ф. 811 (Український воєнний генеральний комітет при Українській Центральній Раді).
2. Ф. 1054 (5-та Українська Січова Запорізька дивізія, 1917–1918).
3. Ф. 1072 (Міністерство ісповідань УНР 1918–1921).
4. Ф. 1073 (Державний Секретаріат Військових Справ ЗУНР. 1918–1919).
5. Ф. 1074 (Міністерство військових справ Української Держави).
6. Ф. 1075 (Військове міністерство УНР: 1918–1921).
7. Ф. 1076 (Військове міністерство УНР).
8. Ф. 1077 (Український воєнний штаб УНР. 1918–1919).
9. Ф. 1078 (Генеральний штаб Армії УНР. 1919–1920).
10. Ф. 1115 (Українська Центральна Рада).
11. Ф. 2188 (Начальна Команда Галицької армії ЗОУНР. 1919–1920).
12. Ф. 2192 (Канцелярія Диктатора ЗОУНР. 1919–1922).
13. Ф. 2266 (Штаб корпусу Січових Стрільців).
14. Ф. 2439 (Група інтернованих військ Армії УНР у Польщі).
15. Ф. 3172 (Штаб Дієвої армії УНР. 1918–1922).
16. Ф. 3275 (Штаб командувача військами Армії УНР).
17. Ф. 3521 (Український військовий табір у Йозефові).
18. Ф. 3523 (Табір інтернованих частин Армії УНР в Щипйорно).
19. Ф. 3526 (Табір Александрів Куявський).
20. Ф. 3543 (Український Центральний Комітет у Варшаві).
21. Ф. 3809 (Особистий фонд С. Петлюри).

22. Ф. 4451 (Бригада генерала А. Кравса УГА).

Центральний державний історичний архів України у Львові

23. Ф. 580 (Управління Української військової станиці у Каліші).

24. Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР).

25. Ф. 753 (Українська збірна станиця Ланцут).

Державний архів Львівської області

26. Ф. 256 (Товариство вивчення історії оборони Львова і південно-східних воєводств у 1918–1920 рр. у Львові).

Российский государственный военный архив

27. Ф. 102 (Управление Юго-Западного фронта Красной Армии).

28. Ф. 197 (Управление 12-й армии Юго-Западного фронта).

29. Ф. 199 (Управление 14-й армии Юго-Западного фронта).

30. Ф. 245 (Управление 1-й Конной Армии).

31. Ф. 308 (Второй отдел Генерального штаба Войска Польского).

32. Ф. 471 (Верховное Командование Войска Польского).

33. Ф. 1421 (Управление 45-й стрелковой дивизии).

Российский государственный архив социально-политической истории

34. Ф. 17 (ЦК РКП(б) – ЦК КПСС).

Российский государственный военно-исторический архив

35. Ф. 2067 (Управление Юго-Западного фронта).

36. Ф. 2246 (34-й армейский корпус).

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

37. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – Київ, 1992. – 550 с.

38. Відновлення Української Держави 1918 року: Зб. матеріалів. – Детройт, 1979. – 88 с.
39. Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов. В 3-х т., 4 кн. – Киев, 1967. – Т. I. Кн. 1. – 837 с.; Кн. 2. – 491 с.; Т. II. – 882 с.; Т. III. – 944 с.
40. Гражданская война, 1918–1921. В 3 т. Т. 3. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии. – М.; Л., 1930. – 560 с.
41. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1974. – 326 с.
42. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філядельфія; Київ; Вашингтон, 1993. – 494 с.
43. Директивы Главного Командования Красной Армии (1917–1920). Сборник документов. – Москва, 1969. – 882 с.
44. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – Москва, 1942. – 240 с.
45. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції / О. Доценко. Т. 2. Кн. 1. – Київ; Львів, 1923. – 374 с.; Кн. 4. – Київ; Львів, 1923. – 364 с.; Кн. 5. – Львів, 1924. – 362 с.
46. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали / [Упор. О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ, 2001–2005. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 712 с.; Т. 3. – Кн. 1. – 644 с.; Т. 3. – Кн. 2. – 680 с.
47. Зленко Петро. Українські Січові Стрільці / Матеріали до бібліографічного покажчика / Петро Зленко // За державність. – Зб. 5. – Варшава, 1935. – С. 243–273; Зб. 6. – Варшава, 1936. – С. 238–252.
48. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. – (1918–1920). Сборник документов и материалов. – Киев, 1962. – 536 с.

49. Конституційні акти України. 1917–1920: Невідомі Конституції України. – Київ, 1992. – 269 с.
50. Крах немецкой оккупации на Украине (По документам оккупантов). – Москва, 1936. – 205 с.
51. Муштровий статут для легкої пушкової й гавбічної артилерії. Ч. 1. Навчання при гарматі / УНР. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 55 с.
52. Наказ Головного начальника постачання армії Української держави: По гармат. упр. – К., 1918. – 4 с.
53. Накази Армії Української Держави. – Київ, 1918. – 113 с.
54. Освободительная борьба украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. – Б. м., 1937. – 660 с.
55. Отмарштайн Ю. До історії повстанчого рейду генерала-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаманові / Ю. Отмарштайн // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 17–20.
56. Пам'ятна книга – П'ятидесятиліття Союзу бувших Українських Вояків у Канаді. – Гамільтон, 1987. – 478 с.
57. Перші дні листопада в Східній Галичині. Матеріали і документи. Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 2. – С. 22–23 оп.; Ч. 3. – С. 20–21; Ч. 4. – С. 22–23; Ч. 6. – С. 23; Ч. 8. – С. 29–32; Ч. 9. – С. 22.
58. Разложение армии в 1917 году. Сб. документов. – Москва; Ленинград, 1925. – 190 с.
59. Руководствие указания духовенству действующей армии. – Москва, 1917. – 37 с.
60. Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 – на початку 1919 рр.: (На підставі документів) / В. Савченко // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 158–185; 1936. – Зб. 6. – С. 119–154.

61. Сальський В. Українсько-московська війна 1920 р. в документах / В. Сальський. Ч. 1. (Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки). – Варшава, 1933. – 401 с.

62. Петлюра Симон: Статті, листи, документи. – Т. I. – Нью-Йорк, 1956. – 480 с.; Т. II. – Нью-Йорк, 1979. – 626 с.; Т. III. – Київ, 1999. – 616 с.

63. Справочна книга Армії й Фльоти України / УНР. – К., 1918. – 64 с.

64. Статут польової служби. – Перемишль, 1920. – 232 с.

65. Статут Українського Військово-історичного товариства. – Львів, 1920. – 8 с.

66. Українська Галицька Армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – 674 с.

67. Українська Галицька Армія. Т. 2. – Вінніпег, 1960. – 384 с.

68. Українська Галицька Армія. Т. 3. – Вінніпег, 1966. – 232 с.

69. Українська Галицька Армія. Т. 4. – Вінніпег, 1968. – 290 с.

70. Українська Народна Республіка. Головна управа війська. Накази. – Б. м., 1920. – 112 с.

71. Українська революція: Документи 1919–1921 рр. / Упор. Т. Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.

72. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. – Т. 1. – Київ, 1996. – 592 с.; Т. 2. – Київ, 1997. – 424 с.

73. Устав полевой служби. – Санкт-Петербург, 1912. – 213 с.

74. Штати окремої Сердюцької дивізії / УНР. – Київ, 1918. – 42 с.

75. Штати управління корпусу на час спокійний / УНР. – Київ, 1918. – 10 с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

76. Аванс. Пикуличі. 1920–1921.

77. Альманах Українського Народного Союзу. – Нью-Йорк. 1917–2003.

78. Альманах. – Александрів Куявський. 1921.
79. Америка. 1955.
80. Армія і Фльота України. – Київ. 1918.
81. Артиллерийский вестник. – Белград. 1925–1940.
82. Архіви України. – Київ. 1947–2003.
83. Визвольний шлях. – Лондон. 1948–2003.
84. Військо України. – Київ. 1993–2003.
85. Військова справа. – Париж. 1927–1930.
86. Військовий вісник. – Ланцут, Стшалково, Каліш. 1921–1923.
87. Вісник Генерального секретарства з військових справ УНР. – Київ. 1917–1918.
88. Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. – Тернопіль, Станиславів. 1918–1919.
89. Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. – Станиславів. 1918–1919.
90. Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Армія і держава”. 1964–2003.
91. Вісті – Мюнхен. – 1959. – 29 листопада.
92. Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк. 1961–2003.
93. Воєнна історія. – Київ. 2002–2003.
94. Война. – Санкт-Петербург. 1915.
95. Воля і Батьківщина. – Львів. 1964–1966, 1995–2003.
96. Гуртуймося. – Прага. 1925–1930.
97. Державний вісник. – Київ. 1918.
98. За державність. – Каліш, Варшава. 1929–1939.
99. Історичний календар. 97. – Київ, 1996.

100. Історичний календар-альманах Червоної Калини. – Львів. 1920–1939.
101. Календар-альманах “Дніпро”. – Львів. 1921–1939.
102. Київська старовина. – Київ. 1992–2003.
103. Літературно-науковий вісник. – Львів. 1920–1939.
104. Літопис революції. – Харків. 1923–1933.
105. Літопис Червоної Калини. – Львів. 1929–1939.
106. Наша Зоря. – Ланцут, Каліш. 1921–1923.
107. Наше життя. – Александрів Куявський. 1921.
108. Нова Рада. – Київ. 1917–1919.
109. Око. – Каліш. 1921–1923.
110. Пам’ять століть. – Київ. 1992–2003.
111. Рабочая газета. – Київ. 1917–1919.
112. Республіка. – Станиславів. 1919.
113. Робітнича газета. – Київ, 1917.
114. Розбудова держави. – Київ. 1992–2003.
115. Розбудова нації. – Прага. 1928–1934.
116. Стрілець. 1919.
117. Табор. – Каліш, Париж. 1923–1939.
118. Тризуб. – Париж. 1925–1940.
119. Український історик. – Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен. 1964–2003.
120. Український історичний журнал. – Київ. 1957–2008.
121. Український комбатант. – Новий Ульм. 1947–2003.
122. Український Скиталець. – Ліберці, Йозефів. 1920–1923.
123. Український стрілець. – Бердичів, Київ, Александрів Куявський. 1920–1921.

СПОГАДИ

124. 1918 год на Украине. – Москва, 2001. – 414 с.
125. Андріївський В. З минулого. Від гетьмана до Директорії / В. Андріївський. – Т. 2. Ч. 1–11. – Берлін, 1923. – 307 с.
126. Антонов-Овсієнко В.А. Записки о гражданской войне / В.А. Антонов-Овсієнко. В 3-х т. – Т. 1. – Москва, 1924. – 300 с.
127. Антонов-Овсієнко В.О. В боротьбі проти Директорії / В.А. Антонов-Овсієнко // Літопис революції (Харків). – 1930. – № 1. – С. 103–132; № 2 – С. 104–151; № 3–4. – С. 78–109; № 5. – С. 173–193.
128. Артющенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державу, 1917–1966 / Ю. Артющенко. – Чикаго, 1966. – 221 с.
129. Барвінський О. Образки з громадянського і письменницького розвитку русинів. Спомин з мого життя / О. Барвінський. – Львів, 1912. – 336 с.
130. Бемко В. Українська палестра Бережанської судової округи та її доля / В. Бемко // Правничий вісник. Кн. 2. – Нью-Йорк, 1963. – С. 198–202.
131. Бережанщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – 392 с.
132. Бисмарк О. Мысли и воспоминания / О. Бисмарк. Т. II. – Москва, 1940. – 82 с.
133. Білон П., о. Спогади / П. Білон. Ч. 1. – Пітсбург, 1952. – С. 3-4.
134. Блажкевич Іванна. Листопадовий спогад / Іванна Блажкевич // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 12. – С. 4–6.
135. Бобиляк І. До історії III Бережанської бригади II Галицького корпусу / І. Бобиляк // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 1. – С. 3–5.
136. Божик С. З останніх днів УГА / С. Божик. – Львів, 1923. – 79 с.
137. Бої на вулицях Києва, 1918 р.: (Спогади) / К. К. // За Золотоверхий Київ. – Львів, 1922. – С. 3–21.

138. Бойківщина. Збірник матеріалів. – Філядельфія; Нью-Йорк, 1980. – 521 с.
139. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки до трагедії УГА на Великій Україні) / Є. Бородієвич. – Київ; Львів: Нове життя, 1921. – 86 с.
140. Бречка Д. До історії Белзької бригади / Д. Бречка // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 76–86.
141. Брилинський М. З Денікінцями / М. Брилинський // Літопис Червоної Калини. – 1929. – Ч. 2. – С. 8–10.
142. Будз П. Гуцули в боях під Городком у марті 1919 р. / П. Будз // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 12. – С. 8–9.
143. Бутович М. Зі споминів Сірожупанника / М. Бутович // За державність. – Каліш, 1938. – Зб. 9. – С. 9–17.
144. Буцманюк Б. Залізнодорожна Військова Управа / Б. Буцманюк // Українська Галицька Армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 299–300.
145. Бучаччина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Лондон; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1972. – 942 с.
146. Василич О. Жидачів у рр. 1918–1919 / О. Василич // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 4. – С. 16.
147. Венгринович С. Зі споминів гарматчика: Уривок з денника / С. Венгринович // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – № 2. – С. 14–16.
148. Винник І. Бої Житомирської пішої Юнацької школи / І. Винник // За державність. – Ч. 9. – Каліш, 1939. – С. 164–170.
149. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 – грудень 1919 р.]) / В. Винниченко. – Ч. 2–3. – Київ; Відень, 1920. (Київ: Видавництво політичної літератури, 1990). – 330 с.; 542 с.

150. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – Київ, 1991. – 126 с.
151. Винниченко В. Щоденник. 1911–1920 / В. Винниченко. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – Т. 1. – 317 с.
152. Спомин з падолистового перевороту в Балигороді і Ліську / В.Виноградський // Український Скиталець. – 1924. – Ч. 1. – С. 5–9.
153. Вислоцький І. Отаман Шашкевич / І. Вислоцький // Українське козацтво. – 1975. – Ч. 4 (34). – С. 15.
154. Вислоцький І. Політичні настрої і течії серед старшин УГА / І. Вислоцький // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 11. – С. 4–5.
155. Вислоцький І. Спомини розвідчого старшини 1919–1923 рр. / І. Вислоцький // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 4. – С. 3–5; Ч. – С. 6–10; Ч. 7–8. – С. 8–10; Ч. 9. – С. 6–8.
156. Вишнівський О. Вапнярка: (Зі спогадів командира Синього полку) / О. Вишнівський // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1934. – Зб. 4. – С. 161–189.
157. Вишнівський О. До історії Синіх і Залізних: (Зі спогадів командира 7-го Синього полку) / О. Вишнівський // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1937. – Зб. 7. – С. 68–101.
158. Волицький В. На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918–1920 / В. Волицький. – Торонто, Онтаріо: Гомін України, 1963. – 240 с.
159. Воробець В. 1 листопада в Коломиї / В. Воробець // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 1. – С. 19–23.
160. Врангель П. Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1920 г. / П. Врангель. – Т. 2: Воспоминания. Мемуары. – Минск: Харвсег, 2002. – 384 с.
161. Гайдукевич О. Було колись. Із записника польового духовника УГА / О. Гайдукевич. – Львів, 1937. – 110 с.

162. Гайдучок С. Воєнні спомини / С. Гайдучок. – Львів, 2002. – 56 с.
163. Гакстен. Дубляни в боях за Львів / Гакстен // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 3. – С. 7–8.
164. Галан В. Батарея смерті: (Гармашам 4-го гарматного полку УГА на спомин: лютий 1919 р.) / В. Галан // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік. – Львів, 1933. – С. 55–75.
165. Галан В. Бої о Чортівську скалу під Львовом у 1918 р. / В. Галан // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 23–24, 45–46.
166. Галан В. Київська катастрофа: (31 серп. 1919 – взяття Київа) / В. Галан // Вістник. – Львів, 1933. – № 12. – С. 936–940.
167. Галан В. Місяць слави об'єднаних українських військ: (Спомини з боїв у серп. 1919 р. в Україні) / В. Галан // Календар Канадійського фермера на рік 1953. – Вінніпег, 1953. – С. 88–97.
168. Гарасимів Ю. Десять днів на Прикарпаттю. Спомин з 1919 р. / Ю. Гарасимів // Календар-альманах Червоної Калини на 1930 р. – Львів: Червона Калина, 1929. – С. 15–26.
169. Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи: (Спогади, листопад–грудень 1918 р.) / Н. Гірняк // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1938 рік. – Львів, 1937. – С. 130–141.
170. Гірняк Н. З листів полк. Дмитра Вітовського. (Матеріали до історії Легіону УСС) / Н. Гірняк // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 2. – С. 4–8; Ч. 3. – С. 9–11; Ч. 4. – С. 15–17; Ч. 5. – С. 13–15.
171. Гірняк Н. Микулинецькі події в 1919 р. / Н. Гірняк // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 1. – С. 12–13.
172. Гірняк Никифор. Останній акт трагедії Української Галицької Армії / Н. Гірняк. – Port Amboy, N.J.: Вид. Укр. Військово-Історичного Інституту в США, 1959. – 285 с.

173. Гонта Д. На панцернику “Хортиця” / Д. Гонта // Календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік. – Львів, 1932. – С. 71–86.

174. Гонта Д. Невдала атака денікінської кінноти на панцерний поїзд “Хортицю” / Д. Гонта // Календар–Альманах Червоної Калини на 1937 рік. – Львів, 1936.

175. Горбачева Л. “В Україні ревіли гармати”..: (Спогади 1919 р.) / Л. Горбачева // Календар-альманах Дніпро на звичайний рік 1937. – Львів, 1936. – С. 107–116.

176. Грабовский М. Подпольная коммунистическая работа среди частей Галицкой Армии (1919) / М. Грабовский // Наша кузница. – 1922. – № 5–7. – С. 146–147.

177. Греків О. Весна 1918 року в Україні / О. Греків // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 23–26.

178. Григорієв Н. Спогади Рушника. Як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату / Н. Григорієв. – Львів, 1938. – 264 с.

179. Гриневич Я. З XIV бригадою на Великій Україні / Я. Гриневич // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 7–8. – С. 2–6.

180. Грицай О. Ген. Віктор Курманович – ювілят / О. Грицай // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 7–8. – С. 2–4.

181. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський / [Упор. А. Трубайчук]. – Київ: Либідь, 1992. – 46 с.

182. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 9. – С. 115–149.

183. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України / М. Гуцуляк. – Київ: Либідь, 1993 (Нью-Йорк – Ванкувер, 1973). – 403 с.

184. Д.М. Жидівський курінь / Д. М.// Українська Галицька Армія; у 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 257-258.

185. Дашкевич Роман. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1965. – 205 с.

186. Джус Василь. Полева сторожа при VII Львівській бригаді. Спомини / Василь Джус // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 9. – С. 21–22.

187. Деникин А. Очерки русской смуты. Поход на Москву / А. Деникин // Белое движение: начало и конец. – Москва, 1990. – С. 104–357.

187 а. Дёр Г. Поход на Сталинград / Г. Дёр. – Москва, 1957. – 138 с.

188. Долуд А. Зимовий похід, 1919–1920 / А. Долуд // Український комбатант (Париж). – 1958. – Ч.7. – С. 43–49.

189. Дольницький М. Військова підготовка Листопадового Зриву та її здійснення / М. Дольницький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 49-59.

190. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. В 4 ч. Галицька руїна. Доба Центральної Ради. Доба Гетьманщини. Доба Директорії. – 2-е вид. – Мюнхен, 1969. – 543 с.

191. Доценко О. Визвольні Змагання 1917–1923. Армія / О. Доценко // Українська Загальна Енциклопедія. Т. 3. – Львів; Станіслав; Коломия, 1935. – 1422 с.

192. Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. – 856 с.

193. Дубрівний П. Сірожупанники: (Перша Укр. стріл.-козац. дивізія) / П. Дубрівний // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 38–78.

194. Думін О. Бої за Львів і Наддніпрянські Січові Стрільці / О. Думін // Календар Червоної Калини на 1930 р. – Львів; Київ, 1929. – С. 27–33. – Підп.: Крезуб А.

195. Думін О. В визвольному Києві (Спогади з грудня 1918 – січня 1919) / О. Думін // ЛНВ. – 1932. – Кн. 2. – С. 138–147; Кн. 3. – С. 218–226; Кн. 4. – С. 334–337; Кн. 6. – С. 525–530. – Підп.: Крезуб А.

196. Думін О. Напад большевиків на Крем'янець в травні 1919 р.: (Спогад) / О. Думін // Календар Червоної Калини на 1930 р. – Львів; Київ, 1929. – С. 54–68. – Підп.: Крезуб А.

197. Думін О. Полк. Дм. Вітовський у спогадах / О. Думін // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 11. – С. 4–6.

198. Думін О. Уривки спогадів з 1917–1920 р. / О. Думін // Календар Червоної Калини на 1934 р. – Львів, 1933. – С. 52–55.

199. Думін Осип. Гетьман Павло Скоропадський як командант 1 Українського Корпусу / О. Думін // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 46–52.

200. Думін Осип. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918 / О. Думін. – Львів: Червона Калина, 1936. – 375 с.

201. Дяків Яромир. Стратегічне положення УГА по переході через Збруч літом 1919 р. / Яромир Дяків // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 6/28. – С. 13–15.

202. Дяченко П. Чорні запорожці (Спомини командира полку Чорних запорожців) / П. Дяченко. – На правах рукопису. – 128 с.

203. Євтимович В. Військо йде: Уривок зі спогадів про берез. 1917 р. в Києві / В. Євтимович. – Львів, 1937. – 123 с.

204. Євтимович В. Війська Українського генеральний хорунжий Г. Базильський (Посмертна згадка) / В. Євтимович // Запорожець. – 1938. – Ч. 15–16. – С. 5–8.

205. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / В. Євтимович // За державність. – Ч. 9. – Каліш, 1939. – С. 18–29.
206. Єрошевич П. Спогади з часів гетьмана П. Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів / П. Єрошевич // Табор (Каліш). – 1929. – Ч. 9. – С. 75–83.
207. Жовківський Ю. Дещо про гарматну братію / Ю. Жовківський // Літопис Червоної Калини. – 1939. – Ч. 3. – С. 2–4.
208. З Полтавщини під Белз: (Зі споминів команданта “2-ої батареї 1-го важкогармат. Запорізь. полку”, січ.–лют. 1919 р.) / С. Б., Ю. К. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1939. – № 3. – С. 12.
209. Заклинський М. “А ми тую стрілецькую славу збережемо”. Спомин з визвольної війни / М. Заклинський. Ч. 9. – Львів, 1936. – 131 с.
210. Заклинський М. Вітовський як політичний провідник стрілецтва / М. Заклинський // Календар-альманах Червоної Калини на 1937 рік. – Львів: Червона Калина, 1936. – С. 64–67.
211. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історико-мемуарний і літературний збірник. – Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1985. – 1056 с.
212. Зелінський В. Синьожупанники / В. Зелінський. – Данцінг, 1940. – 113 с.
213. Земик Р. Дещо про летунство УГА // Український Скиталець / Р. Земик. – 1922. – Ч. 13. – С. 9–11; Ч. 14. – С. 3–5; Ч. 15. – С. 4–5.
214. Зибачинський С. Випад галичанських військ на Закарпатті / С. Зибачинський // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 4. – С. 7–8.
215. Іванина Н. Залізні роки: Спомини 1914–1922 / Н. Іванина. – Львів, 1937. – 132 с.

216. Іванис В. Симон Петлюра – президент України, 1879–1926 / В. Іванис. – Дрогобич, 1991. – 255 с.
217. Калина В. Українсько-польська війна / Володимир Калина // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 393–394.
218. Калина Володимир. З листопадових боїв на Підзамче / Володимир Калина // Наш Львів. – Нью-Йорк, 1953 – С. 151–154.
219. Калина Володимир. Замкнення Львова / Володимир Калина // Свобода. – 1954. – Ч. 4. – 8 січ.
220. Калина Володимир. Прорив під Вовчухами (Спомин) / Володимир Калина // Свобода. – 1954. – Ч. 34. – 2 берез.
221. Калина Володимир. Українські Січові Стрільці в українсько-польській війні / Володимир Калина // Вісті комбатанта. – 1964. – Ч. 3 (15). – С. 9–14.
222. Калина Володимир. Чортківська офензива / Володимир Калина // Свобода. – 1953. – 19 черв.
223. Калічак І. Записки четаря: Спомини 1918–1919 / І. Калічак. – Львів: Червона Калина, 1931. – 104 с.
224. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ–Одесу в 1919 р. / М. Капустянський. – Книга 1–2. – Мюнхен, 1946. – 110 с.; 200 с.
225. Карівець М. Листа втрат 1-ї бригади УСС (1919 р.) / М. Карівець // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 5. – С. 21–22; Ч. 6. – С. 22; Ч. 7–8. – С. 34–37.
226. Карпенюк М. День 31 серпня 1919 р. в м. Києві / М. Карпенюк // Календар-альманах Червоної Калини на 1930 р. – Львів; Київ, 1929. – С. 34–48.
227. Карпинець Іван. 1 курінь 8-ої бригади / Іван Карпинець // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 1. – С. 13–14; Ч. 2. – С. 20–23; Ч. 3. – С. 20–21.

228. Кедровський В. В боротьбі за державність / В. Кедровський // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 9–22.

229. Кедровський В. Перше засідання Другого Всеукраїнського Військового Комітету: Уривок зі спогадів / В. Кедровський // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 1. – С. 129–134.

230. Клодницький О. Кінець 1918 року в Товмаччині / О. Клодницький // Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини (ред. Б. Кравців). Т. 1. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – С. 858–863.

231. Клодницький О. Товмач за українських часів / О. Клодницький // Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини (ред. Б. Кравців). Т. 1. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – С. 853–869.

232. Ключурак С. До волі: спомини / С. Ключурак [Передм. В. Шандора]. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. – 113 с.

233. Ключенко Олег. Генеральна булава УГА / Олег Ключенко // Літопис Червоної Калини. -1931. – Ч. 4. – С. 5–10.

234. Козак І. Дещо про державну жандармерію ЗУНР / І. Козак // Український Скиталець (Відень). – 1923. – Ч. 16. – С. 22–28; Ч. 17–18. – С. 15–25.

235. Коковський Ф. Лемківські республіки у 1918–1919 рр. / Ф. Коковський // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935. – Львів, 1934. – С. 115–118.

236. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській революції / Є.Коновалець // Розбудова нації (Прага). – 1928. – Ч.

1. – С. 18–23; Ч. 2. – С. 60–64; Ч. 3. – С. 104–110; Ч. 4. – С. 153–158; Ч. 5. – С. 199–204; Ч. 6. – С. 241–244.

237. Коновалець М. Чому ми вийшли зі Львова в 1918 році? / М. Коновалець // Вісті (Мюнхен). – 1954. – Ч. 11–12. – С. 2–4.

238. Кордуба М. В посольстві до Гетьмана (Уривок із щоденника) / Мирон Кордуба // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. 10. – С. 12–14; Ч. 11. – С. 5–10; Ч. 12. – С. 11–15.

239. Кордуба М. Переворот на Буковині (З особистих споминів) / Мирон Кордуба // Літературно-Науковий Вісник. – Львів, 1923. – Кн. X. – С. 135–141; Кн. XI. – С. 229–239; Кн. XII. – С. 137–139.

240. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чикаго: Ювілейний Комітет для відзначення 50-річчя створення формації Січ. Стрільців, 1969. – 664 с.

241. Кох Г. Військовий провід Української Галицької Армії / Г. Кох // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т. 1. Вінніпег, 1956. – С. 130–135.

242. Кох Г. Договір з Денікіним. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні / Г. Кох. – Львів, 1930. – 55 с.

243. Кравс А. За українську справу: Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч / А. Кравс. – Львів: Червона Калина, 1937. – 99 с.

244. Кравс А. Спогади / А. Кравс // Вісті (Мюнхен). – 1953. – Ч. 1–2.

245. Крат М. Вапнярська операція / А. Кравс // Тризуб. – Париж, 1961. – № 1. – С. 10–15; № 2. – С. 15–19.

246. Крат М. Пам'яті командира [М. Омеляновича-Павленка] / А. Кравс // Тризуб (Нью-Йорк). – 1962. – Ч. 4. – С. 12–17.

247. Крезуб А. (Думін О.) Кіш Січових Стрільців / А. Крезуб // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 12. – С. 16–18.

248. Крезуб А. Між Білою Церквою і Мотовилівкою / А. Крезуб // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – № 1. – С. 5–8; № 2. – С. 9–13.

249. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни / А. Крезуб. – Львів: Червона Калина, 1933. – 179 с.

250. Кренжаловський Д. Львів в перших днях листопада 1918 р. / Д. Кренжаловський // Стрілець (Кам'янець-Подільський). – 1919 – Ч. 89. – С. 1–3.

251. Кренжаловський Д. Перший летунський полк УГА / Д. Кренжаловський // Календар Українського Інваліда на 1937 р. – Львів, 1936. – С. 20–22.

252. Кривокульський В. Санітарна частина УГА / В. Кривокульський // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 2. – С. 15–16.

253. Кривоус В. Пролом польського фронту під Вовчухами / В. Кривоус // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 104–108.

254. Кривоус Василь. Бій за Підбірці (Спомини 3 листопада 40-ліття) / В. Кривоус // Вільне слово. – 1958. – Ч. 27, 28, 29.

255. Кузьма О. Обозництво в УГА / О. Кузьма // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 8–9.

256. Кузьма Олекса. З історії одного куріня (З боїв під Львовом) / О. Кузьма // Календар “Просвіти” на 1926 р. – Львів: Просвіта, 1925. – С. 96–107.

257. Кузьма Олекса. З листопадових боїв / О. Кузьма // Свобода (Львів). – 1926. – Ч. 42.

258. Кузьма Олекса. Чому ми програли. Підсумки листопадових боїв за Львів / О. Кузьма // Свобода (Львів). – 1928. – Ч. 45.

259. Кузьма Олекса. Як відбувався державний переворот. Акція української військової організації / О. Кузьма // Свобода (Львів). – 1928. – Ч. 45.

260. Кульчицький С. Старшинські школи Галицької Армії / С. Кульчицький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 4. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1968. – С. 252–273.

261.. Старшинські школи Галицької Армії / Тулюк Кульчицький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 4. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1968. – С. 252–273.

262. Купчак Д. З Запорозького корпусу до СС-ів: Воєн. спогад / Д. Купчак // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – № 12. – С. 5–7.

263. Купчанко К. Армія групи ген. Кравса в наступі на Київ в серпні 1919 року / К. Купчанко // Календар Червоної Калини на 1923 р. – Львів, 1922. – С. 10–18.

264. Купчинський Роман. За рідну землю (Зі споминів Визвольної війни) / Роман Купчинський // Календар Українського Народного Союзу на 1929 р. – Джерсі Сіті, 1928. – С. 48–54.

265. Курилюк Ярослав. 1-й Гарматний Полк УГА / Ярослав Курилюк // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 181–183.

266. Курманович В. Відворот УГА за Збруч / Віктор Курманович // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 445–450.

267. Курманович Віктор. До справи відвороту УГА за Збруч / Віктор Курманович // Розбудова Нації (Прага). – 1934. – Ч. 3–4. – С. 82–86.

268. Кучабський В. Війна прогаяних можливостей / В. Кучабський // Літопис (Берлін). – 1924. – Ч. 9. – С. 136–137.

269. Кучабський В. Польська дипломатія і східно-галицьке питання на Паризькій мировій конференції в 1919 р. / В. Кучабський // Дзвони (Львів). – 1931. – Ч. 1. – С. 35–45; Ч. 2. – С. 109–122.

270. Кучабський Василь. Січові Стрільці. Їх історія і характер / В. Кучабський. – Львів, 1920. – 45 с.

271. Лаба Василь. Заслужена роля польового духівництва / Василь Лаба // Українська Галицька Армія. – Вінніпег, 1958. – С. 309–320.

272. Лазурко О. Дещо із санітарних відносин УГА (Спомини) / О. Лазарко // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 5–12.

273. Лебедович Іван, о. Полеві духовники Української Галицької Армії. (Матеріали до історії) / Іван Лебедович. – Вінніпег, 1963. – 327 с.

274. Левицький К. Великий Зрив. До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів / К. Левицький. – Львів: Червона Калина, 1931. – 150 с.

275. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Друга часть / К. Левицький. – Львів, 1929. – С. 289–496; Третя часть. – Львів, 1930. – С. 497–776.

276. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців / К. Левицький. – Львів, 1926. – 736 с.

277. Левицький К. Розпад Австрії і українська справа / К. Левицький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 10–19.

278. Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні: спомини з часу від липня до грудня 1919 р. / О. Левицький. – Відень, 1921. – 190 с.

279. Лепкий Л. Отаман др. Ярослав Воєвідка / Лев Лепкий // Збірник. – Львів, 1921. – 17 с.

280. Лепкий Л. Про однострої нашої Армії / Лев Лепкий // Календар Червоної Калини на 1923 р. – Львів: Червона Калина, 1922. – С. 133–135.

281. Лещук О. Американська військова місія / О. Лещук // Календар Червоної Калини на 1927 р. – Львів: Червона Калина, 1926. – С. 104–107.

282. Л-ий І. Крути: Уривок зі споминів / І. Л-ий // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 2. – С. 2–5.

283. Лозинський М. Спомин про Дмитра Вітовського / М. Лозинський // Воля (Відень). – 1919. – Т. 3. – Ч. 3. – С. 106–110.

284. Луців Л. 1918 рік очима українського січового стрільця / Л. Луців // Пам'ять століть. – Київ, 1998. – № 4. – С. 39–45.

285. Луцький Мирон. Останні бої у Львові / Мирон Луцький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 58–65.

286. Ляйнберг Л. Радіослужба в УГА / Л. Ляйнберг // Календар Червоної Калини. – 1922. – С. 130–132.

287. Магас П. В обіймах тифозної гарячки / П. Магас // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 4. – С. 4–5.

288. Магас П. Перші бої з Денікінцями / П. Магас // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 4. – С. 15–17.

289. Мазепа І. Огнева проба. Українська політика і стратегія в добі Зимового походу 1919–1920 / І. Мазепа. – Прага, 1941. – 101 с.

290. Мазепа І. Творена Держава (Боротьба 1919 р.) / І. Мазепа // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: Фенікс, 1992. – С. 16–77.

291. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – Т. 1. Центральна Рада. – Гетьманщина. Директорія. – Мюнхен: Прометей, 1950. – 212 с.

292. Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – Т. 2. Кам'янецька доба. Зимовий похід. – Мюнхен: Прометей, 1951. – 232 с.

293. Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. У 3 т. – Прага: Пробоєм, 1951. – Т. 3. – 224 с.

294. Майстренко І. Історія мого покоління. Спомини учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон, 1985. – 416 с.

295. Макарушка Л. Фрагменти з Чортківської офензиви / Л. Макарушка // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 рік. – Львів, 1934. – С. 68–80.

296. Макарушка Любомир. Чортківська офензива / Л. Макарушка // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 4. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1968. – С. 5–63.

297. Максимчук І. До історії судівництва при УГА / І. Максимчук // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 135–146.

298. Маланюк Є. Євген Мешковський / Є. Маланюк // Україна. 1919 рік: Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. Документи та матеріали: Документально-наукове видання. – К.: Темпора, 2004. – С. 291–307.

299. Маланюк Є. Пам'яті Василя Тютюнника / Є. Маланюк // Україна. 1919 рік: Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. Документи та матеріали: Документально-наукове видання. – К.: Темпора, 2004. – С. 309–321.

300. Маланюк Є. Під свіжим враженням / Є. Маланюк // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто. 1961. – С. 36–61.

301. Марганець Г. Напад румунів на ЗУНР 24 травня 1919 р. / Г. Марганець // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 109–118.

302. Марголин А. Украина и политика Антанты (записки еврея и гражданина) / А. Марголин. – Берлин: Издательство С. Ефрона, (б. д.) 1922. – 397 с.

303.Марітчак Т. От. Волощук про чортківську офензиву / Т. Марітчак // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 3. – С. 3–6; Ч. 4. – С. 9–11.

304.Марітчак Теодор. Бережани взяті / Т. Марітчак // Літопис Червоної Калини. –1938. – Ч. 9. – С. 9–10.

305.Мартинець Теодор. Роззброєння львівської касарні при вул. Зиблікевича 1.11.1918 року / Теодор Мартинець // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 51–64.

306.Мацькевич С. Артилерія Української Галицької Армії / С. Мацькевич // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Т. 1. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 178–179.

307.Мацьків Т. 3-тий гарматний полк / Т. Мацьків // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 91–94.

308.Мегас Осип. Трагедія галицької України. Матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки 1918, 1919 і 1920 / Осип Мегас [/ Зладив і упор. Осип Мегас]. – Вінніпег: Ф. Дячек, 1920. – 113 с.

309.Мигович П. На Брацлав / П. Мигович // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 3. – С. 13–15.

310.Микитей Г. 1 Падоліста 1918 р. у Києві / Г. Микитей // Український прапор. –1920. – 1 листоп.

311.Микитюк Д. Запільні органи правонародної ЗУНР / Д. Микитюк // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Т. II. – Вінніпег, 1960. – С. 218–214.

312.Михайлик М. За стрілецьку славу. Спомин з рр. 1919–20 / М. Михайлик [/ Передм. Е. Яворівського]. – Львів, 1936. – 128 с.

313. Мишуга Л. Похід українських військ на Київ (Серпень 1919) / Л. Мишуга. – Відень, 1920. – 31 с.
314. Мірчук П. Євген Коновалець / П. Мірчук. – Торонто: ЛВУ, 1958. – 106 с.
315. Монкевич Б. Спомини з 1918 р. 1. Від Житомира до Харкова. 2. Похід Болбочана на Крим. 3. Боротьба за донецький водозбір / Б. Монкевич. – Львів, 1928. – 208 с.
316. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців / Б. Монкевич. – Львів, 1928. – 208 с.
317. Н.Б. Полевий лазарет ІХ Галицької бригади / Н.Б. // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 12. – С. 17–18.
318. Надбужанщина. Збірник. Т. 1. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто: Об'єдн. надбужанців, 1986. – 960 с.; 1989. – Т. 2. – 950 с.; Т. 3. – 735 с.
319. Назар Андрій. Сторінка до історії V Сокальської бригади / Андрій Назар // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 12. – С. 5.
320. Назарук Осип. Рік на великій Україні: Спомини з української революції / Осип Назарук. – Відень: Український прапор, 1920. – 342 с.
321. Наливайко В. Спомини лікаря із української війни 1918–1920 рр. / В. Наливайко // За державність. – Ч. 9. – Каліш, 1939. – С. 92–144.
322. Нахман Г. Передісторія і історія жидівського пробоевого куреня 1 корпусу УГА / Г. Нахман // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 4. – С. 17–21; Ч. 5. – С. 17–23.
323. О. З. Гірська бригада УГА та її перехід на чехословацьку територію / О.З. // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 7–8. – С. 13–14; Ч. 10. – С. 8–9.
324. О. П. Про минуле Українського Генерального Військового Комітету і початок організації Української Армії / О.П. // Наша Зоря (Ланцут). – 1921. – Ч. 7–8. – С. 20–22; Ч. 9. – С. 15–16; Ч. 10–11. – С. 14–16; Ч. 14. – С. 13–15.

325. Оборона Замостя VI Січовою Стрілецькою дивізією армії УНР у 1920 р. – Торонто, 1956. – 32 с.
326. Околот І. Зі споминів комбатанта батареї про дії на відтинку Угнова / І. Околот // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934. – № 7/8. – С. 17–18.
327. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід / М. Омелянович-Павленко. – Каліш, 1934. – 191 с.
328. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917–1918. Спомини / М. Омелянович-Павленко. – Прага: Стилус, 1935. – 72 с.
329. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма / М. Омелянович-Павленко. – Київ, 2002. – 460 с.
330. Омельченко Т. Мої спогади про Синіх / Т. Омельченко // За державність. – Каліш, 1937. – 36. 7. – С. 57–67.
331. Островець Михайло. Блиски і Темряви. 1918–1919–1920 / Михайло Островець. – Нью-Йорк, 1966. – 208 с.
332. Островець Михайло. До Першого Листопада / Михайло Островець // Свобода. – 1958. – 4 листоп.
333. Островець Михайло. Незабутня осінь. Українські Січові Стрільці ідуть на Львів / Михайло Островець // Свобода. – 1952. – 1 листоп.
334. Островець М. Тиф / Михайло Островець // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 1. – С. 3–5.
335. Падолистовий переворот у Золочеві // Український Скиталець. – 1921. – № 1. – С. 24–28.
336. Паліїв Д. За генералами. Жмут спогадів / Д. Паліїв // Календар Червоної Калини 1935 р. – Львів: Червона Калина, 1934. – С. 40–46.
337. Паліїв Д. Листопадова революція. З моїх спогадів / Д. Паліїв. – Львів: Новий час, 1929. – 44 с.

338. Пачовський Василь. З історії Пресової квартири УГА / Василь Пачовський // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 15–37. – С. 6–10.
339. Перемишль – західний бастион України / Під ред. Б. Загайкевича. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. – 412 с.
340. Петлюра С. Народе український: Вибрані статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Харків: Лівий берег, 1992. – 152 с.
341. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) / В. Петрів. Ч. I. – Львів, 1927. – 180 с.; Ч. II. – Львів, 1928. – 184 с.; Ч. III. – Львів, 1930. – 164 с.; Ч. IV. – Львів, 1930. – 120 с.
342. Підгаєцька земля. Історико-мемуарний збірник. – Дітройт; Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980. – 744 с.
343. Полковник Альфред Шаманек. Причини до біографії // Громадська думка (Львів). – 1920. – Ч. 172.
344. Полковник Євген Васильович Мишковський. Жертви війни // Око (Каліш). – 1921. – Ч. 21. – С. 5.
345. Порохівський Г. Перша українська дивізія: (Спомини) / Г. Порохівський // Календар-альманах “Дніпро” на переступний рік 1936. – Львів, 1935. – С. 50–67.
346. Порохівський Г. Спогади про I Український Корпус / Г. Порохівський // Календар-альманах “Дніпро” на звичайний рік 1934. – Львів, 1934. – С. 26–54.
347. Похорони Начального вождя УГА ген. Мирона Тарнавського. – Львів: УКО, 1938. – 32 с.
348. Причинки до історії нашого летунства // Календар Червоної Калини на 1922 р. – Львів: Червона Калина, 1922. – С. 74–77.
349. Про минуле Українського генерального військового комітету і початок організації Української армії: (Спроба іст. спогадів) / О. П. // Наша

зоря. – Ланцут; Стшалково, 1921. – № 7/8. – С. 20–21; № 9. – С. 15–16; № 10/11. – С. 14–16; № 12. – С. 27–28; № 14. – С. 13–15.

350. Прохода В. Записки до історії сірих або сірожупанників / В. Прохода. Ч. 2 // Табор. – Варшава, 1927. – Ч. 5. – С. 47–62.

351. Прохода В. Записки непокірливого: Історія нац. усвідомлення життя і діяльності звичайного українця/ В. Прохода. Ч. I. – Торонто, 1967. – 434 с.

352. Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва (1919 р.) / А. Пузицький // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Каліш, 1936. – Зб. 5. – С. 9–61.

353. Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва (1919 р.) / А. Пузицький // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Каліш, 1936. – Зб. 5. – С. 13–64.

354. Революція на Україні. По мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – 436 с.

355. Рибак Я. Спомини з Жовкви / Я. Рибак // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 6. – С. 4–10; Ч. 7. – С. 6–8.

356. Ріпецький Степан. Листопад 1918 р. Листопадовий Зрив, Українські Січові Стрільці, полковник Дмитро Вітовський – в кривому дзеркалі споминів Лонгина Цегельського / Степан Ріпецький. – Нью-Йорк; Детройт: Братство УСС, 1961. – 48 с.

357. Ріпецький Степан. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин/ Степан Ріпецький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – 360 с.

358. Рогатинський І. Памяти отамана Кирила Карася (команданта Х гарматного полку УГА) / І. Рогатинський // Календар Червоної Калини на 1932 р. – Львів: Червона Калина, 1931. – С. 97–104.

359. Рогатинський І. Чортківська офензива (Спогади 1919 р.) / І. Рогатинський // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік. – Львів, 1930. – С. 58–64.

360. Романюк Л. Від Бершаді до Чарторії (Напередодні Зимового походу) / Л. Романюк // Вісті Комбатанта. – 1972. – Ч. 2. – С. 23–31.
361. Романюк Л. Ген. Михайло Крат / Л. Романюк // Вісті Комбатанта. – 1980. – Ч. 1(105). – С. 71–73.
362. Рудницький Іван. Спомини львівських падолистових днів / Іван Рудницький // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 1. – С. 3–9; Ч. 2. – С. 4–13.
363. С. Г. Листопадовий переворот в Белзі / С. Г. // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 3. – С. 2–4.
364. Савченко В. Спогади про український рух у XII російській армії у 1917 році / В. Савченко // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 1. – С. 53–64.
365. Садлич І. Жовто-блакитні прапори в Ужгороді й Мукачеві / І. Садлич // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег, 1966. – С. 102–103.
366. Серeda М. Перші українські військові частини / М. Серeda // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. – Львів, 1929. – С. 45–51.
367. Симон Петлюра в молодості: Збірка споминів / Під ред. А. Жука. – Львів: Хортиця. – 1936. – 112 с.
368. Сірко Володимир. Наймолодші учасники УГА / Володимир Сірко // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 11. – С. 5–6.
369. Сірко І. М. Ті незабутні роки / І. Сірко. – Ужгород: Карпати, 1978. – 134 с.
370. Сказинський Роман. В падолистові роковини / Роман Сказинський. – Львів: Червона Калина, 1925. – 8 с.
371. Скоропадський П. Уривок зі “Споминів” гетьмана Павла Скоропадського: 1-й Укр. корпус / П. Скоропадський // Хлібороб. – Відень, 1922–1923. – Кн. 4. – С. 3–40.

372. Скоропадський Павло. Спомини / П. Скоропадський [/ Передм. Г. Паланкіна]. – Київ: Україна, 1992. – 112 с.
373. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський [/ Гол. ред. Я.Пеленський]. – Київ; Філадельфія: І-т укр. арх. та дисер.; І-т східноєвр. досл. НАНУ; Східноєвр. дос. і-т ім. В. Липинського, 1995. – 443 с.
374. Славута Г. До історії 18-тої Тернопільської бригади / Г. Славута // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 87–90.
375. Смовський К. З часів визвольних змагань / К. Смовський // Укр. комбатант. – Новий Ульм, 1958. – № 7. – С. 35–39.
376. Смовський К. Моя служба Україні під командуванням гол[овного] от[амана] Симона Петлюри / К. Смовський // Самостійна Україна. – Чикаго; Вінніпег, 1950. – № 6/7. – С. 12–15.
377. Спогади. Ч. 1. Тернистим шляхом. Вип. 1. – Каліш, 1921. – 46 с.
378. Спогади. Ч. 2. Тернистим шляхом. Вип. 5. – Каліш, 1922. – 51 с.
379. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 / О. Станімір. – Торонто: Накл. автора. – 1966. – 192 с.
380. Станімір Осип. Нарада відпоручників УГА в Начальній Команді в Бірзулі / О. Станімір // Голос Комбатанта (Нью-Йорк). – 1960. – Ч. 5(11). – С. 17–19.
381. Степанів Олена. З воєнних усмішок / Олена Степанів // Календар Червоної Калини на 1935 р. – Львів: Червона Калина, 1934. – С. 17–19.
382. Степук Ф. Из писем прапорщика-артиллериста / Ф. Степук. – Прага, 1926. – 86 с.
383. Стефанів Гнат. За Львів / Гнат Стефанів // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 21–22 (43–44). – С. 8–12.

384. Стрийщина. Історико-мемуарний збірник. Т. 1. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней, 1998. – С. 634.
385. Сулківський Б. З історії формування 2-го Січового Запорізького корпусу на Південно-Західному фронті в році 1917 (Спомини) / Б. Сулківський // Табор. – Варшава, 1927. – № 4. – С. 71–86.
386. Тарнавський М. Спогади / М. Тарнавський. – Львів: Червона Калина, 1992. – 128 с.
387. Татарський В. Під чотирма прапорами: Спогад / В. Татарський. – Мюнхен, 1959. – 134 с.
388. Творидло М. Перші революційні проблиски на Карпатській Україні у 1918 р. / М. Творидло // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 12. – С. 2.
389. Томашівський С. Пам'яті творців Галицької державности / С. Томашівський // Стара Україна. – 1924. – № 12. – С. 175–179.
390. Троцкий Л. Как возрождалась революция (На военной работе) / Л. Троцкий. Т. 1. – Москва, 1923. – 34 с.
391. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ (1917–1918) / О. Удовиченко // Військова справа. – Париж, 1927–1928. – № 1. – С. 8–14.
392. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921/ О. Удовиченко. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1954. – 179 с.
393. Ф.Ш. Летунський відділ УГА / Ф. Ш. // Календар Червоної Калини. – 1924. – С. 129–131.
394. Ф. Ш. З пробоевою сотнею УСС під Львовом / Ф. Ш. // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 8; Ч. 9. – С. 17–18.
395. Феденко П. Влада Павла Скоропадського (п'ятдесяті роковини перевороту в Україні) / П. Феденко. – Лондон; Мюнхен. – 1968. – 32 с.

396. Феденко П. Катастрофа / П. Феденко // Календар-альманах “Дніпро” на 1929 р. – Львів, 1928. – С. 121–126.

397. Феденко П. Минуло півстоліття. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919–1920 рр. / П. Феденко. – Нью-Йорк, Джерзі Сіті: Свобода, 1972. – 79 с.; “Французи” в Кам’янці // Воля. – Т. 5. – Ч. 5. – 29 листопада 1919 р. – С. 238–239.

398. Феденко П. Повстання нації / П. Феденко // Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: Фенікс, 1992. – С. 76–108.

399. Фединський Ю. Д-р Юрій Олесницький серед українських правників Станиславова / Ю. Фединський // Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів (упор. Б. Кравців). – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – С. 623–632.

400. Федорів П. Старшинська Школа в Коломиї / П. Федорів // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 146–147.

401. Фенців І. Українська артилерія у Львові 1–21.11.1918 / І. Фенців // Літопис Червоної Калини. – 1929. – Ч. 1. – С. 3–6.

402. Флюнт З. Визвольний відгомін на Лемківщині / З. Флюнт // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 5–7.

403. Фодчук С. Листопад 1918 у старшинській школі / С. Фодчук // Вільне Слово. – 1962. – 3 листоп.

404. Фостаковський І. Летунство / І. Фостаковський // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 111–113.

405. Фріш Р. Із днів слави артилерії УГА: Битва під Ліщином / Р. Фріш // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1928 рік. – Львів, 1927. – С. 146–150.

406. Харамбура С. Яворів на 1 листопада 1918 р. / С. Харамбура // Яворівщина з її минулого і сучасного: Яворів, 1931. – С. 29–32.
407. Хома Андрій. Фрагмент наступу на Чортків / Андрій Хома // Літопис Червоної Калини, 1937. – Ч. 12. – С. 2–3.
408. Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Т. 3. – 160 с.; Т. 4. – Відень, 1922. – 192 с.
409. Хронов'ят М. Один курінь. Спогади / М. Хронов'ят // Вісті. – Мюнхен. – 1968. – Ч. 106–108. – Червень.
410. Цегельський Л. Від легенди до правди / Л. Цегельський. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – 313 с.
411. Цьокан І. Від Денікіна до большевиків / І. Цьокан. – Відень, 1921. – 20 с.
412. Чайковський А. Чорні рядки. Спомини за час від 1.11.1918 до 13.05.1919 / А. Чайковський. – Львів, 1930. – 119 с.
413. Чортківська округа. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1974. – 924 с.
414. Шандрук П. Сили доблесті. Мемуари / Павло Шандрук. – К.: Вища школа, 1999. – 210 с.
415. Шандрук Павло. Генерал-хор. Симон Петлюра – творець і вождь українського війська / Павло Шандрук // Вісті УЦК в Польщі. – 1927. – Ч. 11–13. – С. 14–21.
416. Шанковський Л. Визвольні змагання 1917–1920–1926 рр. / Л. Шанковський // Вісті (Мюнхен). – 1966. – Ч. 121. – С. 9–13.
417. Шанковський Лев. Звідомний полк та його командант / Л. Шанковський // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 151–156.

418. Шарик М. Перша бойова летунська сотня УГА / М. Шарик // Українська Стрілецька Громада в Канаді. – Саскатун, 1938. – С. 134–135.

419. Шахнович М. Листопадові дні 1918 р. у Копичинцях і повіті / М. Шахнович // Історико-мемуарний збірник Чортківської округи. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1974. – С. 292–294.

420. Шекерик-Доників П. Свято злуки українських земель (Уривок із споминів) / П. Шекерик-Доників // Календар “Громада” на 1924 р. – Львів: Громада, 1923. – С. 140–144.

421. Шемлей Й. Охоронна сотня мосту на Дністрі в Заліщиках в травні 1919 р. (Спогад) / Й. Шемлей // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 11. – С. 21–22.

422. Шемлей Йосип. З XII Бригадою на Бережани і Перемишляни в 1919 р. / Й. Шемлей // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 3. – С. 18–19.

423. Шкрумеляк Ю. Поїзд мерців. Картини жертв і трудів / Ю. Шкрумеляк. – Львів; Київ, 1922. – 96 с.

424. Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історико-мемуарний збірник. Т. 1. Філядельфія, 1960. – 286 с.; Т. 2. Філядельфія, 1970. – 280 с.; Т. 3. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1983. – 300 с.

425. Шрамченко С. На синьому Чорному морі в рр. 1917–1918: Уривок зі споминів / С. Шрамченко // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 3. – С. 13–16.

426. Шуровський В. Нарис санітарної служби Українських Січових Стрільців і 1 Бригади УСС / В. Шуровський // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 1. – С. 11–15.

427. Шухевич В. Початок українсько-польської війни / В. Шухевич // Український прапор. – 1919. – 1 лист.

428. Шухевич С. Полк. УГА Альфред Шаманек / С. Шухевич // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 3–5.

429. Шухевич С. Спомини з Українсько-Галицької Армії (1918–1920): (У 5 ч.) / С.Шухевич. – Львів: Червона Калина, 1929. Ч. 1: Від листопада 1918 до квітня 1919. – 176 с.; Ч. 2: Від квітня 1919 до липня 1919. – 176 с.; Ч. 3: Від липня 1919 до січня 1920. – 162 с.; Ч. 4: Від січня 1920 до квітня 1920. – 164 с.; Ч. 5: Від квітня 1920 до серпня 1920. – 147 с.

430. Щуровський В. Зі записів лікаря Бригади СС / В. Щуровський // Календар-альманах Червоної Калини на 1924 рік. – Київ; Львів: Червона Калина, 1923. – С. 23–25; 79–90.

431. Щуровський В. Медична і санітарна служба / В.Щуровський // Українська Галицька Армія. Т. 1. – 280 с.

432. Яворівський Євген. Чортківська офензива і відворот за Збруч в освітленні Начальної Команди / Євген Яворівський // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 12. – С. 4–8.

433. Ярема Я. Над Сяном. Листопадові дні 1918 р. в Перемишлі. Події і роздуми / Я.Ярема. – Львів, 1997. – 96 с.

434. Ярославин С. Як ми ставали большевиками / С.Ярославин // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 9. – С. 3–5.

435. Ярославщина і Засяння. 1931–1947. Історико-мемуарний збірник / [Ред. М. Семчишин]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – 789 с.

436. Яцишин В. Сотня зв'язку. Спогад з Визвольної війни / В.Яцишин // Вісті Комбатанта. – 1981. – Ч. 5–6 (115–116). – С. 93–94.

437. Яшан Василь. Група Сигот; похід з'єднань УГА на Закарпаття / Василь Яшан // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 96–101.

438. Maćzyński Cz. Boje lwowskie / Cz. Maćzyński. T. 1–2. – Warszawa, 1921. – 316 s.; 313 s.

ДОСЛІДЖЕННЯ

439. Андрусин Б. Церква в Українській Державі. Доба Директорії УНР / Б. Андрусин. – Київ, 1997. – 213 с.

440. Андрусак М. Думи Грушевського про потребу української армії / Микола Андрусак // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – № 3. – С. 7–8.

441. Аніщенко В. О. Становлення збройних сил України в період Центральної Ради (квіт.– трав. 1917–1918 рр.) / В. О. Аніщенко // Зб. наук. пр. – Хмельницький, 1998. – № 7, ч. 2. – С. 48–52.

442. Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсієнко. В 3-х т. – Т. 1. – Москва, 1924. – 300 с.

443. Антонов-Овсієнко В. А. Строительство Красной Армии в революцию / В. А. Антонов-Овсієнко. – Москва, 1923. – 213 с.

444. Антонов-Овсієнко В. О. В боротьбі проти Директорії / В. О. Антонов-Овсієнко // Літопис революції (Харків). – 1930. – № 1. – С. 103–132; № 2. – С. 104–151; № 3–4. – С. 78–109; № 5. – С. 173–193.

445. Апанович О. Розповіді про Запорізьких козаків / О. Апанович. – Київ, 1991. – 313 с.

446. Аріо. Нарис історії XIV бригади УГА // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – № 1. – С. 16–18; № 2. – С. 18–19; № 3. – С. 19–20; № 4. – С. 20–23; № 5. – С. 19–21; № 6. – С. 20–22; № 7/8. – С. 25–29; № 9. – С. 16–19; № 10. – С. 19–20.

447. Артиллерия. – Москва, 1953. – 480 с.

448. Артиллерия XX века. – Москва, 2001. – 334 с.

449. Бабій В. 9-й гарматний полк / В. Бабій // Українська Галицька армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 197–198.
450. Барановська Н. Українізація Південно-Західного фронту і VIII армії Румунського фронту восени 1917 р. / Н.Барановська // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Армія і держава”. – 2001. – № 431. – С. 14–19.
451. Барсуков Е. В. Артиллерия российской армии / Е.В. Барсуков. Т. 1. – Москва, 1948. – 390 с.; Русская артиллерия в мировую войну. Т. 2. – Москва, 1940. – 464 с.
452. Барсуков Е. В. Артиллерия российской армии/ Е.В. Барсуков. Т. 2. – Москва, 1948. – 613 с.
453. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність (березень–грудень 1919 р.)/ М. Безручко. – Каліш, 1932. – 82 с.
454. Беловинский Л. В. С русским воином через века. – Москва, 1992. – 213 с.
455. Білинський Р. Служба зв'язку / Р. Білинський // Українська Галицька армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 253–255.
456. Бог войны. – Москва, 1979. – 256 с.
457. Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945) / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – Київ: Генеза, 2006. – 408 с.
458. Борщевич В. Волинський пом'яник / В.Борщевич. – Рівне, 2004. – 313 с.
459. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1987. – 632 с.
460. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923 / Василь Верига. У 2-х томах. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1998. – Т. 1. – 524 с.; Т. 2. – 502 с.

461. Верстюк В. Українська революція: історичне значення та уроки / В. Верстюк // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. – Київ, 2007. – С. 33–43.

462. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Верстюк. – Київ: Наукова думка, 1991. – 365 с.

463. Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності / В. Верстюк, Р. Пиріг. – Київ, 1996. – С. 76–98.

464. Верходубов В. Д. Военное искусство Французской буржуазной революции / В. Верходубов. – Москва, 1951. – 213 с.

465. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: Історичний нарис, події, портрети / Гол. ред. колегії О. Кузьмук. – Київ, 2001. – 613 с.

466. Внуков В. Артилерія / В. Внуков. – Київ, 1937. – 74 с.

467. Волков С. В. Белое движение. Энциклопедия гражданской войны / С. Волков. – Санкт-Петербург; Москва, 2002. – 672 с.

468. Волков С. В. Русский офицерский корпус / С. Волков. – Москва, 1993. – 413 с.

469. Волков С. В. Офицеры российской гвардии / С. Волков. – Москва, 2002. – 314 с.

470. Волковинський В. М. Військова діяльність С. В. Петлюри (1917 – початок 1918 р.) / В. Волковинський // Українська демократична революція 1917–1918 років: Матеріали наук.-теорет. конф. (17 квіт. 1992 р.). – К., 1992. – С. 32–36.

471. Волкогонов Д. Троцкий. Политический портрет / Д. Волкогонов. В 2-х кн. – Кн. 1. – Москва, 1992. – 412 с.

472. Гаврилюк Г. Людський фактор у військовій політиці гетьманату П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) / Г. Гаврилюк // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 39–44.

473. Гаврилюк Г. І. Кадрова політика військового міністерства Української Держави і проблема комплектування Армії в травні–листопаді 1918 р. / Г.Гаврилюк // Вісник Харк. ун-ту. – 1998. – № 401: Історія України, вип. 2. – С. 110–118.

474. Гайдукевич О., о. Було колись. Із записок польового священика / О. Гайдукевич. – Львів, 1937. – 113 с.

475. Галан В. 10-й гарматний полк / В. Галан // Українська Галицька Армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 199–201.

476. Галан В. Батерія смерті/ В. Галан. – Джерсі Сіті, 1968. – 238 с.

477. Гарчева Л. Збройні сили Центральної Ради у лютому–квітні 1918 року / Л. Гарчева // Військо України. – 1993. – № 8. – С. 106–119.

478. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії / Н. Гірняк. – Нью-Йорк, 1959. – 285 с.

479. Гірняк Н. Організація і духовний ріст Українських Січових Стрільців/ Н. Гірняк. – Філадельфія, 1955. – 285 с.

480. Гнатовский Н., Шорин П. История развития отечественного стрелкового оружия / Н.Гнатовский, П.Шорин. – Москва, 1959. – 313 с.

481. Головченко В. В., Онищенко Н. М. Українська народна армія за часів Центральної Ради / В. Головченко, Н. Онищенко // Трибуна. – 1993. – № 6. – С. 27–28.

482. Голубко В. Армія Української Народної Республіки, 1917–1918: Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів, 1997. – 288 с.

483. Голубко В. Е. Участие войск Юго-Западного, 8-й армии Румынского фронтов и Черноморского флота в революционных событиях на Украине в феврале-марте 1918 г.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. Голубко. Львов, 1991. – 16 с.

484. Голубко В. Є. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В. Голубко – Львів, 1998. – 32 с.

485. Голубко В. Є. Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії / В. Голубко // Вісн. ун-ту “Львів. політехніка”. – 1999. – № 377: Держава та армія. – С. 28–39.

486. Голубко В. Українсько-польсько-радянська війна 1920 р. і Східна Галичина / В. Голубко // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Армія та держава”. – Львів, 2000. – № 408. – С. 9–10;

487. Гордієнко В. І постала Україна (До 75-річчя створення Збройн. Сил УНР) / В. Гордієнко // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – № 3/4. – С. 2–7.

488. Гордієнко В. Українська Галицька Армія / В. Гордієнко. – Львів, 1991. – 110 с.

489. Гордієнко В. Українізація війська (1917 р.) / В. Гордієнко // Золоті роковини: До 50-річчя великої Укр. нац. революції та відновлення Укр. державності, 1917–1967. – Нью-Йорк, 1966. – С. 135–138.

490. Горєвалов С. І. Військова публіцистика України в національно-визвольних змаганнях / С. Горєвалов. – Львів, 1997. – 213 с.

491. Горєлов В. Військово-політична діяльність П. Скоропадського при Центральній Раді (січень–квітень 1918 р.). Підготовка та здійснення державного перевороту / В. Горєлов // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Т. 3. – Київ, 1999. – С. 401–436.

492. Горєлов М. Міхновський і українізація війська / М. Горєлов // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття / [Гол. редкол. В. Литвин]. – Київ, 2007. – С. 298–310.

493. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – Москва, 1983. – 697 с.

494. Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917–початок 30-х років ХХ ст.) / Л.Гриневич // Історія українського війська, 1917–1995. – Львів, 1996. – С. 10–331.

495. Гриневич Я. З XIV Бригадою на Великій Україні / Я.Гриневич // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – № 7/8. – С. 2–6.

496. Гриневич Я. Стрільці на сцені / Я.Гриневич // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч. 9. – С. 13–18.

497. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. – Москва, 1993. – 415 с.

498. Грушевський М. На порозі нової України / Михайло Грушевський // Великий українець. – Київ, 1992. – С. 172–175.

499. Губський С. IV Універсал і будівництво збройних сил / С.Губський // Українознавство: календар-щорічник. – К., 1998. – С. 53–60.

500. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота / Роман Дашкевич. – Нью-Йорк, 1965. – 206 с.

501. Дашкевич Я. Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні / Ярослав Дашкевич // Україна в минулому. Вип. VIII. – Київ; Львів, 1996. – С. 54–63.

502. Дем'янюк О. М. Деякі питання про формування української національної армії у 1917 році / О. Дем'янюк // Наук. зап. з історії України: Зб. ст. – Кіровоград, 1993. – Вип. 2. – С. 19–25.

503. Дещинський Л. Державотворча робота Української Народної Республіки по створенню збройних сил: історія і сучасність / Л. Дещинський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. № 408. “Держава і армія”. – Львів, 2001. – С. 3–5.

504. Дещинський Л. Є. Із історії боротьби УНР проти більшовицької агресії (грудень 1917 – січень 1918 рр.): уроки і сучасність / Л. Дещинський //

Вісник університету “Львівська політехніка”. № 377. “Держава та армія”. – Львів, 1999. – С. 3–10.

505. Дещинський Л. Є., Голубко В. Є. З історії створення збройних сил Української Народної Республіки (берез. 1917 – квіт. 1918 рр.) / Л. Дещинський, В. Голубко // Розбудова держави. – Київ, 1996. – № 6. – С. 50–55.

506. Довбня Володимир. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років / Володимир Довбня. – Київ, 2002. – 216 с.

507. Довідник з історії України. – Київ, 2001. – 113 с.

508. Дольницький М. Антанта в українсько-польській війні в 1918–1919 рр. / М. Дольницький // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 435–450.

509. Дольницький М. Українська Галицька Армія в боях з більшовиками // Українська Галицька Армія/ М. Дольницький. Т. 1. – С. 451–468.

510. Домбровський О. І. З історії формування українських збройних сил в 1917 році / О. Домбровський // Зап. іст. фак. / Одес. ун-т. – 1996. – Вип. 2. Історія України. – С. 78–85.

511. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Дмитро Дорошенко. Т. 2. Українська Гетьманська держава 1918 року. – Ужгород, 1930. – 424 с.

512. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Дмитро Дорошенко. Т. 1. – Ужгород, 1932. – 413 с.

513. Дорошенко Д. Нарис історії України/ Дмитро Дорошенко. – Київ, 1991. – Т. 2. – 313 с.

514. Дорошенко Д. Організація збройних сил Української держави / Дмитро Дорошенко // Бюл. Гетьман. управи. – Берлін, 1929. – № 2. – С. 35–39.

515. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920) / О. Доценко. – Варшава, 1932. – 113 с.

516. Дудик О. Війна на залізничних коліях: Панцирники УГА / О. Дудик // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1992. – Ч. 6–7. – С. 6–7.

517. Думін О. Армія ЗОУНР (УГА) / О. Думін // Українська Загальна Енциклопедія. Т. 3. – Львів; Станіслав; Коломия, 1934. – С. 708–722.

518. Думін О. 5-та Херсонська стрілецька дивізія та її перехід на Закарпаття в серпні 1920 р. / О. Думін // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб. 9. – С. 76–91.

519. Думін О. Гетьман Павло Скоропадський як командант 1-го Українського корпусу й наказний отаман Вільного козацтва / О. Думін // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 32–38.

520. Думін О. Дещо про стан Армії УНР на переломі 1918–19 р.: (На маргінесі звіту ген. Грекова) / О. Думін // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934. – № 3. – С. 4–8.

521. Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні / Р.Ейдеман, М. Какурін. – Харків, 1928. – 71 с.

522. Енциклопедія історії України. Т. 1. – Київ, 2003. – 513 с.

523. Енциклопедія сучасної України. Т. 1. – Київ, 2001. – 824 с.

524. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / П. Єрошевич // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 9–65; Зб. 9. – С. 18–59.

525. Жовківщина. Історичний нарис / Відп. ред. М. Литвин. Т. 1. – Львів; Балтимор, 1994. – 326 с.

526. Завальнюк О., Олійник С. Українська Галицька Армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 р.) / О. Завальнюк, С. Олійник. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 148 с.

527. Загоронюк Л. Зимові походи Армії УНР: Перший Зимовий похід (6 груд. 1919 – 5 трав. 1920 рр.). Другий Зимовий похід (4–21 листоп. 1921 р.) / Л.Загоронюк // Військо України. – К., 1999. – №11/12. – С. 48–49.

528. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX на початку XX ст. / В. Задунайський. – Донецьк, 2006. – 313 с.

529. Задунайський В. В. Некоторые аспекты строительства армии УНР периода Центральной Рады / В. Задунайський // Летопись Донбасса. – Донецьк, 1994. – Вып. 2. – С. 159–162.

530. Задунайський В. Структура Армії УНР доби Директорії / В. Задунайський. – Донецьк, 1994. – 25 с.

531. Задунайський В. Вплив козацьких військових традицій на ставлення Збройних сил Української держави гетьмана П. Скоропадського / В. Задунайський // Історичні і політичні дослідження / Гол. ред. П. Добров. – Донецьк, 2003. – № 3–4. – С. 98–104.

532. Залесский К.А. Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь / К. А. Залесский. – Москва, 2000. – 613 с.

533. Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна / Т. Зарецька. – Київ, 2007. – 288 с.

534. Зарицький В. Відродження збройних сил України в 1917–18 роках / В. Зарицький // Вісті комбатанта. – Торонто, 1979. – № 2. – С. 74–79.

535. Зарицький В. З під Києва до Львова / В. Зарицький // Літературно-наук. вісник. – Львів, 1928. – Кн. 12. – С. 334–342.

536. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: ЛНУ, 2002. – 752 с.

537. Зінкевич Р. Д., Кручкєвич Г. С., Марискевич Г. Ф. Діяльність Центральної Ради в напрямі українізації армії і створення національних збройних сил у 1917 році / Р. Зінкевич, Г. Кручкєвич, Г. Марискевич // Україна на етапі національно-державного відродження. – Львів, 1992. – С. 31–36.

538. Зінкевич Р. Д., Марискевич Г. Ф. Формування перших українських військових з'єднань у 1917 р. / Р.Зінкевич, Г. Ф.Марискевич // Вісн. Львів. ун-ту. Серія „Історія”. – 1992. – Вип. 28. – С. 73–77.

539. Золоті Ворота. Історія Січових Стрільців 1917–1919. Збірник. – Львів, 1937. – 395 с.

540. Интернационалисты. Участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России 1917–1920 гг. – Москва, 1987. – 413 с.

541. История западноевропейских армий. – Москва, 2003. – 414 с.

542. История отечественной артиллерии. Т. III. Кн. 7. – Москва, 1964. – 670 с.; Кн. 8. – Москва, 1964. – 720 с.

543. История Первой мировой войны 1914–1918. – Т. 1. – Москва, 1975. – 413 с.

544. История Первой мировой войны. 1914–1918. – Т. 2. – Москва, 1975. – 446 с.

545. Історія війн і збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний довідник / Відп. ред. О. Гуржій. – Київ, 2004. – 520 с.

546. Історія Львова / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Т. 3. – Львів: Центр Європи, 2007. – 575 с.

547. Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Київ, 1992. – 314 с.

548. Історія Червоної Армії. – Харків, 1930. – 357 с.

549. Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1918–1920 гг. / А. Кавтарадзе. – Москва: Воениздат, 1988. – 227 с.

550. Какурин Н. Е. Как сражалась революция / Н. Какурин. Т. 2. 1919–1920 гг. – Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1926. – 432 с.

551. Какурин Н. Е., Меликов В. А. Война с белополяками 1920 г. / Н. Какурин, В. Маликов. – Москва, 1925. – 380 с.
552. Какурин Н. Стратегический очерк гражданской войны / Н. Какурин. – Москва; Ленинград, 1926. – 240 с.
553. Каляев А. О. Українська Галицька Армія в українсько-польській війні: історичний досвід та уроки / А. Каляев // Збірка матеріалів наукової конференції “Збройні сили України – гарант незалежності держави: уроки минулого і сучасність”. – Львів, 1996. – С. 75–78.
554. Каменецький З. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генеза / З.Каменецький // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 5–18; 1969. – № 1–3. – С. 74–85.
555. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 р. (Корот. воєн.-іст. огляд). – Ч. 1/2. – Львів, 1921. – 88 с.
556. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році / М. Капустянський. – Кн. 2, ч. III. – Вид. 2-ге. – Мюнхен, 1946. – 200 с.
557. Каровець М., о. ЧСВВ. Зі Записок польового духовника бригади УСС / М. Каровець // Українська Галицька Армія. Т. 1. – С. 126.
558. Карпенко О. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918–1920 / О.Карпенко. – Львів, 1964. – 256 с.
559. Карпинець І. Галичина: військова історія. 1914–1921 / І. Карпинець. – Львів, 2005. – 513 с.
560. Карпинець І. Панцерний поїзд / І. Карпинець // Календар Червоної Калини на 1936 р. – Львів, 1935. – С. 82–89.
561. Карпус З., Срібняк І. Формування з’єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. / З. Карпус, І. Срібняк // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 80–95.

562. Кедровський В. З другого Всеукраїнського військового з'їзду / В.Кедровський // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Кн. 10. – С. 139–148.

563. Кедровський В. Початки національного війська (1917 р.) / В.Кедровський // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Київ, 1992. – С. 216–220.

564. Кедровський В. Українізація в російській армії / В.Кедровський // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – № 3/4. – С. 61–77.

565. Ключенко О. Генеральна Булава УГА/ О.Ключенко // Літопис Червоної Калини. – 1931. – 4. 4. – С. 5 – 9.

566. Керсновский А. А. История русской армии / А.Керсновский. Т. 3. – Москва, 1994. – 413 с.

567. Кетрос Д. Так творилося українське військо. 1917–1919 / Д.Кетрос. – Лондон, 1958. – 64 с.

568. Клаузевиц К. Воспоминания / К. Клаузевиц. Т. 2. – Москва, 1936. – 313 с.

569. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння / М.Ковальчук. – Київ, 2006. – 576 с.

570. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі. 1920–1939 / О. Колянчук. – Львів, 2000. – 274 с.

571. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995. – 284 с.

572. Колянчук О. Увічнення нескорених: Українські військові матеріали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі/ О. Колянчук. – Львів, 2003. – 246 с.

573. Кондратюк В. О., Буравченкова С. Б. Українська революція: здобутки і втрати в державницьких змаганнях (1917–1920) / В. Кондратюк, С. Буравченкова. – Київ, 1998. – 278 с.

574. Кондратюк В. О., Регульський В. Л. ЗУНР: становлення і захист / В. Кондратюк, В. Регульський. – Львів, 1998. – 94 с.
575. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чикаго, 1969. – 664 с.
576. Кравцов Л. Очерк развития артиллерии / Л.Кравцов. – Ленинград, 1924. – 124 с.
577. Кравчук М. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. / М. Кравчук. – Івано-Франківськ, 1997. – 292 с.
578. Кравчук М. Військове будівництво ЗУНР / М. Кравчук // Вісник Акад. прав. наук України. – Х., 1998. – № 1. – С. 112–120.
579. Кравчук М. Військове будівництво УРСР (1917–1919 рр.) / М. Кравчук. – Івано-Франківськ, 1998. – 48 с.
580. Кравчук М. Українська держава та військове будівництво в період Гетьманату / М. Кравчук // Нова політика. – К., 1998. – № 1. – С. 37–40.
581. Красівський О. Галичина в першій чверті ХХ ст. Проблема польсько-українських стосунків / О.Красівський. – Львів, 2000. – 416 с.
582. Красильников С. Организация крупных общевойсковых соединений (Прошлое, настоящее и будущее) / С. Красильников. – Москва, 1933. – С. 133.
583. Крат М. 1920 рік: (Про забуті дії українського війська) / М. Крат // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 79–90.
584. Крат М. Лунали дзвони і гармати: (До 40-ліття закінчення I Зимового походу) / М. Крат // Бюл. Союзу бувших укр. вояків у Канаді. – Торонто, 1960. – № 4. – С. 8–9.
585. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни, 1918–1919. – Львів, 1933. – 179 с.

586. Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові стрільці: (Кілька завваг до його історії) / А. Крезуб // Літературно-наук. вісник. – Львів, 1928. – Кн. 11. – С. 219–225; Кн. 12. – С. 309–318.

587. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919 / А. Крезуб. – Вид. 2-ге. – Нью-Йорк, 1966. – 179 с.

588. Кривизюк Л. Збройні сили України 1917–1920 рр. Вишкіл і виховання / Леонід Кривизюк. – Львів, 2006. – 313 с.

589. Кривоший Г. Армія і Центральна Рада / Г.Кривоший // Україна ХХ століття: історія та право: Зб. наук. пр. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 1. – С. 54–73.

590. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні / О. Крижанівський, С. Плохій. – Київ, 1994. – Кн. 3. – С. 82–83.

591. Крип'якевич І. Історія України / Іван Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.

592. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатович, З. Стефанів. – Львів, 1992. – 702 с.

593. Крупський І. Національно-патріотична журналістика України (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) / І. Крупський. – Львів: Світ, 1995. – 313 с.

594. Кузьма Олекса. Листопадові дні 1918 р. / Олекса Кузьма. – Львів: Червона Калина, 1931. – 448 с.

595. Кульчицький С. Зіставлення старшинських шкіл ГА / С. Кульчицький // Українська Галицька армія: матеріали до історії. – Т 5. – С. 272а.

596. Кульчицький С. Старшинські школи артилерії ГА / С. Кульчицький // Українська Галицька армія: матеріали до історії. – Т. 4. – С. 267–270.

597. Купчанко К. Армія групи генерала Кравса в наступі на Київ в серпні 1919 року / К. Купчанко // Календар Червоної Калини на 1923 р. – Львів, 1922. – С. 108–117.

598. Курах М. Чи Січові стрільці брали участь у Зимовому поході / М. Курах // Вісті комбатанта. – Торонто, 1961. – № 1/2. – С. 24–36.
599. Курилюк Я. 1-й гарматний полк УГА / Я. Курилюк // Українська Галицька Армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 181–183.
600. Курманович В. Відворот УГА за Збруч. Сторінка з нашої історії / В. Курманович // Українська Галицька Армія. Т. 1. – С. 445–450.
601. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис / В. Кучабський. – Чікаго, 1969. – 663 с.
602. Кучабський В. Січові стрільці. Їх історія і характер/ В. Кучабський. – Львів, 1920. – 45 с.
603. Кучер В., Срібняк І. Армія УНР: Погляд крізь роки / В.Кучер, І.Срібняк // Київ, 1997. – № 1/2. – С. 126–131.
604. Лаба А., о. Заслужена роля польового духовника / А. Лаба // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. 1. – С. 310.
605. Лагута Р. Перший Український Корпус: (1917 р. на Україні) / Р. Лагута // Календар-альманах Канадійського фермера на рік 1967. – Вінніпег, 1967. – С. 34–41.
606. Ласкеев Ф. Историческая записка об управлении военным и морским духовенством за минувшее столетие 1800–1900 / Ф. Ласкеев. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 6–8.
607. Лебедович І., о. Полеві духовники Української Галицької Армії / І. Лебедович. – Вінніпег, 1963. – С. 19.
608. Лебедович І., о. Роля українського галицького духовенства в Листопадовім Зриві / І. Лебедович // Українська Галицька Армія. Т. 1. – С. 307.
609. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні: спомин з часу від липня до грудня 1919 р. / О. Левицький. – Відень, 1921. – 194 с.

610. Левченко С. 8-ий Катеринославський корпус / С. Левченко // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Варшава, 1938. – Зб. 9. – С. 60–75.

611. Левченко С. Інструкторська Школа старшин / С. Левченко // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 119–139.

612. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / Володимир Литвин. – Київ, 2003. – 413 с.

613. Литвин М. Відродження УНР / Микола Литвин // Історія України. Вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С. 235–239.

614. Литвин М. Західно-Українська Народна Республіка / Микола Литвин // Історія України. Вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С. 239–251.

615. Литвин М. Легіон Українських січових стрільців / Микола Литвин // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 567.

616. Литвин М. Петлюра Симон. Довідник з історії України / Микола Литвин. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 567.

617. Литвин М. Польсько-радянська війна 1920 р. / Микола Литвин // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 601–602.

618. Литвин М. Проголошення Української Народної Республіки / Микола Литвин // Історія України. Вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С. 223–226.

619. Литвин М. Революційний падолист 1918-го у Перемишлі / Микола Литвин // Перемиські дзвони. – 1992. – № 10–12. – С. 18–20.

620. Литвин М. Ризький договір 1921 р. / Микола Литвин // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 655.

621. Литвин М. Розгром кінармії Будьонного під Львовом і Замостям у 1920 р. / Микола Литвин // Львів: Іст. нариси. – Львів, 1996. – С. 385–388.

622. Литвин М. У кільці фронтів українсько-польської війни, 1918–1919 рр. / Микола Литвин // Львів: Іст. нариси. – Львів, 1996. – С. 357–384.

623. Литвин М. Українська держава Павла Скоропадського / Микола Литвин // Історія України. Вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С. 230–233.

624. Литвин М. Українська національно-демократична революція / Микола Литвин // Історія України. Вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С. 213–218.

625. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / Микола Литвин / НАН України. Ін-т українознавства, Ін-т Схід.-Центр. Європи. – Львів, 1998. – 488 с.

626. Литвин М., Науменко К. Алмазов Олекса / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 22.

627. Литвин М., Науменко К. Галкин Олексій / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 149.

628. Литвин М., Науменко К. Збройні Сили України ХХ ст. Генерали та адмірали / Микола Литвин, Кім Науменко. – Харків; Львів, 2007. – С. 3.

629. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів, 1990. – 200 с.

630. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів, 1995. – 360 с.

631. Литвин М., Науменко К. Крат Михайло / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 366.

632. Литвин М., Науменко К. Куш Віктор / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 389.

633. Литвин М., Науменко К. Лігнау Олександр / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 417.

634. Литвин М., Науменко К. Палій-Неїло Борис / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 551.

635. Литвин М., Науменко К. Пересада-Суходольський Михайло / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 561.

636. Литвин М., Науменко К. Романовський Микола / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 667.

637. Литвин М., Науменко К. Савченко Володимир / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 706.

638. Литвин М., Науменко К. Садовський Михайло / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 710.

639. Литвин М., Науменко К. Сальський Володимир / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 711.

640. Литвин М., Науменко К. Самутін Петро / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 716–717.

641. Литвин М., Науменко К. Санників Олександр / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 718.

642. Литвин М., Науменко К. Сварика Василь / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 719.

643. Литвин М., Науменко К. Синєоків Микола / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 751.

644. Литвин М., Науменко К. Сінклер Володимир / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 754.

645. Литвин М., Науменко К. Слюсаренко Володимир / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 787.

646. Литвин М., Науменко К. Смовський Костянтин / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 788.

647. Литвин М., Науменко К. Тарнавський Мирон / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 843.

648. Литвин М., Науменко К. Ціріц Густав / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 1035.
649. Литвин С. Симон Петлюра в 1917–1926 роках. Історіографія та джерела / Сергій Литвин. – Київ, 2000. – 462 с.
650. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / Микола Литвин. – Львів, 1998. – 488 с.
651. Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини/ Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів, 2004. – 376 с.
652. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. Лихолат. – Москва, 1954. – 654 с.
653. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922. – 228 с.
654. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. Т. 3. – Варшава, 1934. – 413 с.
655. Магочій Павло Роберт. Історія України / Павло Роберт Магочій. – Львів, 2007. – 640 с.
656. Макарушка Л. Чортківська офензива / Л.Макарушка // Українська Галицька Армія. – Т. 4. – Вінніпег, 1968. – С. 59–63.
657. Макарчук О. Г., Макарчук В. С. Військова старшина армії Директорії УНР (1918–1919) / О.Макарчук, В.Макарчук // Тези доп. 49-ї наук.-вироб. конф. ЛАВМ. – Львів, 1992. – С. 157–158.
658. Макарчук С. А. Українська республіка галичан / С. Макарчук. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.
659. Маланчук В. Ю. Історія однієї зради / В. Маланчук. – Львів, 1958. – 71 с.
660. Марак В. Коротка історія 9 гарматного полку УГА / В. Мрак // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – № 1. – С. 17–21.

661. Маркс К., Энгельс Ф. Пехота / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. Изд. 2. Т. 14. – Москва, 1958. – С. 352–353.
662. Мацькевич С. 2-й гарматний полк / С.Мацькевич // Українська Галицька армія. Т. 1. – С. 184–186.
663. Мацькевич С. 3-й гарматний полк / С.Мацькевич // Українська Галицька армія. Т. 1. – С. 186–187.
664. Мацькевич С. 4-й гарматний полк / С.Мацькевич // Українська Галицька армія. Т. 1. – С. 187–188.
665. Мацькевич С. Артилерійська група “Глибока” / С.Мацькевич // Українська Галицька армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 196.
666. Мацькевич С. Артилерія Української Галицької Армії / С.Мацькевич // Українська Галицька армія. Т. 1. – С. 177–181.
667. Мацьків Т. 3-ий гарматний полк / Т. Мацьків // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег, 1966. – С. 91–94.
668. Мельникович О. 5-й гарматний полк / О.Мельникович // Українська Галицька армія. Т. 1. – С. 189–190.
669. Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. / М.Мельтюхов. – Москва, 2001. – 459 с.
670. Мизак Н. За тебе, свята Україна. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН–УПА. Чортківський надрайон ОУН / Н. Мизак. – Чернівці, 2000. – 416 с.
671. Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької Армії / Д. Микитюк // Українська Галицька Армія. Т. 1. - Вінніпег, 1958. – С. 177–178.
672. Мина Ж. В. Збройні сили Директорії на початку її існування (листопад 1918 – травень 1919 р.) / Ж. Мина // Вісник Національного університету „Львівська політехніка” “Держава та армія”. – Львів, 2000. – № 408. – С. 49–54.

673. Мишуга Л. Похід Українського Війська на Київ / Л. Мишуга // Українська Галицька Армія. Т. 3. – Вінніпег, 1966. – С. 124–134.
674. Мировая война в цифрах. – Москва; Ленинград, 1934. – 113 с.
675. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 / Р. Млиновецький. Т. 1. – Торонто, 1970. – 568 с.
676. Молодцыгин М. А. Красная Армия: рождение и становление. 1917–1920 / М. Молодцыгин. – Москва, 1997. – 314 с.
677. Монкевич Б. Організація армії Української Держави 1918 р. / Б. Монкевич // Україна в минулому. – К.; Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 67–112.
678. Монкевич Б. Піонери Українського війська / Б. Монкевич // Табор. – Варшава, 1927. – № 4. – С. 9–18.
679. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим / Б. Монкевич. – Львів, 1928. – 206 с.
680. Монкевич Б. Чорні Запорожці: Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців / Б. Монкевич. – Львів, 1929. – 152 с.
681. Мороз В. Україна у двадцятому столітті / В. Мороз. – Львів, 2005. – 713 с.
682. Нагаєвський І., о. Історія української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський. – Київ, 1994. – 414 с.
683. Науменко А. Старшинський корпус Армії УНР періоду Директорії / А. Науменко // Воєнна історія. – 2003. – № 1. – С. 91–98.
684. Науменко К. Генералітет України у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. / Кім Науменко // Армія України. – 1995. – 26 грудня.
685. Науменко К. Генералітет Української Народної Республіки / Кім Науменко // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń 1997. – S. 217–234.
686. Науменко К. Юность командиров / Кім Науменко. – Хабаровск; Львов; Москва, 2001. – 112 с.

687. Науменко Ю. На переломі: (Причинки до історії українізації частин в бувшій рос. армії. Луцьк–Рівне в 1917 р.) / Ю.Науменко // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – 36. 5. – С. 186–196.
688. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції / Олександр Оглоблин // Український історик. – 1978. – № 4. – С. 59–63.
689. Околот І. Під Кристинополем / І. Околот // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 13–14.
690. Околот І. Зі споминів командира батареї про дії на відтинку Угнева / І. Околот // Літопис Червоної Калини. Львів. – 1934. – Ч. 718. – С. 17–18.
691. Олексій Р. 7-й гарматний полк / Р. Олексій // Українська Галицька Армія. Т. 1. – С. 193–195.
692. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918–1919 / М.Омелянович-Павленко. – Прага, 1929. – 71 с.
693. Онацький Є. Організація збройних сил Української Держави: Формування регулярної Української Армії / Є.Онацький // Бюлетень Гетьман. управи. – Берлін, 1929. – № 2. – С. 35–39.
694. Онищук Д. Останні дії 2-го гарматного полку (1920 р.) / Д. Онищук // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1933. – С. 3–8.
695. Оников Л. Войну с духовенством и церковью начал Сталин / Л.Оников // Вечерняя Москва. – 1996. – 15 июля.
696. Ортинський В. Л. Силові структури Західно-Української Народної Республіки / В.Ортинський . – Львів, 2004. – 513 с.
697. Отечественная артиллерия. 600 лет. – Москва, 1986. – 365 с.
698. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М. Павленко. – Київ, 1999. – С. 10–60.

699. Павленко В. Дипломатична місія Української Народної Республіки (1918–1920) / В. Павленко // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 22–24.

700. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність з 1917–1919 рр. / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – Київ, 1995. – 262 с.

701. Павловский И. Сухопутные войска СССР: зарождение, развитие, современность / И. Павловский. – Москва, 1985. – С. 15–16.

702. Памятная книга военного и морского духовенства из 1912 г. – Санкт-Петербург, 1912. – 113 с.

703. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історично-архівні нариси / Г. Папакін. – Київ, 2003. – 282 с.

704. Папкіян А. Л. Проблема військового будівництва в діяльності Директорії Української Народної Республіки / А.Папкіян // Зб. наук.-метод. праць / Військ. іт-т при ун-ті “Львів. політехніка”. – 1998. – Вип. 4. – С. 137–141.

705. Пащевський П., о. Із моїх спогадів про “Зимовий похід” Армії УНР (6.XII.1919–6.V.1920) / П. Пащевський // Шляхи. – 1938. – Ч. 9. – С. 5-6.

706. Пащевський П., о. Участь українського військового духовенства в боротьбі за визволення України / П. Пащевський // Церква і Нарід. – 1836. – Ч. 10. – 15 травня. – С. 327.

707. Пензенские советские пулеметные курсы. Юбилейный сборник (1918–1919). – Пенза, 1920. – 112 с.

708. Передрій В. Видання “Червоної Калини” 1922–1939 / В. Передрій. – Львів: ЛНБ, 2004. – 357 с.

709. Петлюра Симон. Статті. – Київ, 1993. – 340 с.

710. Пилявець Л. Закладав підмурки української автокефалії / Л.Пилявець // Історичний календар. 97. – Київ, 1996. – С. 68-69.

711. Плечко М. Організація збройних сил в Українській Гетьманській державі в 1918 році / М. Плечко // Нація в поході. – Берлін, 1941. – № 3/4. – С. 20–25; № 5/6. – С. 23–32; № 7/8. – С. 20–32.

712. Поликарпов В. Церковь и армия в России / В. Поликарпов // Ориентир. – 2000. – № 9. – С. 39, 59-60.

713. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н.Полонська-Василенко. Т. 1. – Київ, 1992. – 314 с.; Т. 2. – 414 с.

714. Похлебкин В.В. Великая война и несостоявшийся мир. 1941–1945–1994 / В.Похлебкин. – Москва, 1997. – 513 с.

715. Поцелуев В. А. Броненосцы железных дорог / В. Поцелуев. – Москва, 1982. – С. 18.

716. Приходько В. Військові учбові заклади, їх роль та місце у формуванні збройних сил Української держави 1918 року / В. Приходько // Наукові записки Терноп. пед. ун-т. Сер.: Історія. – 1999. – Вип. 8. – С. 26–32.

717. Приходько В. Роль генерала Павла Скоропадського в українізації війська / В.Приходько // Вісн. Терноп. техн. ун-ту. – 1998. – Т. 3, вип. 4. – С. 195–198.

718. Проданюк Ф. Українська Держава та її гетьман Павло Скоропадський / Ф. Проданюк // Військо України. – 1993. – № 10. – С. 79–91.

719. Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників / В.Прохода. Ч. 2 // Табор. – Варшава, 1927. – № 5. – С. 47–62; 1928. – № 6. – С. 22–48; № 7. – С. 43–53; № 8. – С. 53–63; 1930. – № 14. – С. 98–110.

720. Прудюс П. 1-й гарматний полк / П. Прудюс // Українська Галицька Армія. – Т. II. – Вінніпег, 1960. – С. 91–94.

721. Прудюс П. Артилерія 1-го гарматного Запорізького полку у складі УГА / П. Прудюс // Українська Галицька Армія. Т. II. – Вінніпег, 1960. – С. 95–97.

722. Разин В. История военного искусства / В.Разин. Т. 2–3. – Москва, 1957. – 313 с.; 514 с.
723. Революция на Украине. По мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – 513 с.
724. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво / С. Ріпецький. – Львів, 1995. – С. 133–135.
725. Россия в мировой войне 1914–1918 гг. (в цифрах). – Москва, 1925. – 313 с.
726. Рубльов О. Західноукраїнська еміграція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / Олександр Рубльов. – Київ, 2004. – 648 с.
727. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / О.Рубльов, Ю. Черченко. – Київ: Наук. думка, 1994. – 350 с.
728. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О.Рубльов, О. Реєнт. – Київ, 1999. – 320 с.
729. Самутин П. Організація українського війська за часів Української держави 1918 року // Вісті комбатанта. – Торонто, 1965. – № 4. – С. 6–16; № 5. – С. 10–17.
730. Самутин П. Українські збройні сили в році 1920 / П. Самутин // Альманах Українського народного союзу на ювілейний рік 1968. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1968. – С. 139–150.
731. Семенов В. Военная деятельность Кромвеля / В. Семенов // Исторический журнал. – 1944. – № 9. – С. 65–68.
- 731 а. Советская кавалерия. Военно-исторический очерк. – Москва, 1984. – 513 с.
732. Симон Петлюра та Українська національна революція. Збірник праць. – Київ, 1995. – 356 с.

733. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. / В.Сідак. – Київ, 1998. – 320 с.

734. Сідак В., Вронська Т. Спецслужба держави без території: люди, події, факти / В.Сідак, Т. Вронська. – Київ: Темпора, 2003. – 240 с.

735. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917–1918 році / К. Смовський // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 137–157.

736. Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш / К. Смовський // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 99–118.

737. Советская военная энциклопедия. Т. 1. – Москва, 1976. – 413 с.

738. Советская военная энциклопедия. Т. 4. – Москва, 1977. – 514 с.

739. Советская военная энциклопедия. Т. 6. – Москва, 1978. – 613 с.

740. Солдатенко В. Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) / В. Солдатенко // Український історичний журнал. – К., 1992. – № 12. – С. 42–58.

741. Сохоцький І. Військова канцелярія диктатора / І. Сохоцький // Українська Галицька армія .До 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, 1958. – С.127– 134.

742. Солдатенко В. Ф. Українська революція: Концепція та історіографія / В. Солдатенко. – Київ, 1997. – 411 с.

743. Солдатенко В. Ф. Центральна Рада та українізація армії (літо–осінь 1917 р.) / В. Солдатенко. – Український історичний журнал. – К., 1992. – № 6. – С. 26–39.

744. Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В. Солдатенко. – Київ, 2007. – 621 с.

745. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920) / В. Солдатенко. – Київ, 1999 – 507 с.

746. Сохоцький І. Військова канцелярія диктатора / І. Сохоцький // Українська Галицька армія. До 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, 1958. – С.127– 134.

747. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР в таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) / І. Срібняк. – Київ; Філядельфія, 1997. – 185 с.

748. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / М. Стахів. Том. 1. – Скрантон, 1962. – 272 с.

749. Стефанів З. Українські Збройні Сили в 1917–1921 рр.: Воєн.-іст. нарис / З. Стефанів. Ч. 1. – Коломия, 1935. – 123 с.

750. Стефанів З. Українські Збройні Сили, 1917–21 рр. / З. Стефанів. Ч. 1. Доба Центральної Ради й Гетьманату. – 2-е випр. вид. – Б. м., 1947. – 119 с.

751. Строков А. А. Вооруженные силы и военное искусство в Первой мировой войне / А.Строков. – Москва, 1974. – 616 с.

752. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – 2-ге видання. – Київ, 1992. – С. 323.

753. Суглобов Г. А. Союз креста и меча (Церковь и война) / Г. Суглобов. – Москва, 1969. – С. 10.

754. Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні / М.Супруненко. – Київ, 1957. – 107 с.

755. Супруненко Н. И. Очерки гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине 1918–1920 / Н. Супруненко. – Москва, 1966. – 456 с.

756. Сухов В. Г. Империалистическая война 1914–1918 гг. / В. Сухов // Военная история Гражданской войны 1918–1920 годов в России. – Москва, 2004. – 313 с.

757. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я.Тинченко. – Київ; Львів, 1996. – 371 с.

758. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки / Я.Тинченко. Кн. 1. – Київ: Темпора, 2007. – 536 с.

759. Тинченко Ярослав. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 року / Я. Тинченко. – Київ, 1995. – 258 с.

760. Тишовецький О. 11-й гарматний полк / О. Тишовецький // Українська Галицька Армія. – Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 202–203.

761. Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права /. – Львів, 2004. – 414 с.

762. Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 рр. / Б.Тищик, О. Вівчаренко. – Коломия, 1993. – 120 с.

763. Ткачук А. Г. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 р. / А. Ткачук // Український історичний журнал. – 1967. – № 8. – С. 75–84.

764. Три века России. От смуты до нашего времени. В 6-ти томах. Т. III–IV. – Москва, 1912. – 313 с.; 414 с.

765. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з поч. 30-х років XIX до 1939 р.) / Б. Трофим'як. – Київ, 1997. – 420 с.

766. Троцкий Л. Моя жизнь / Л. Троцкий. – Москва, 1991. – 620 с.

767. Удовиченко О. Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч: Бойові чини правої групи армії УНР (15 верес. – 21 листоп. 1920 р.) /

О.Удовиченко // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – 36. 5. – С. 76–123; 1936. – 36. 6. – С. 77–109.

768. Удовиченко О. Третя залізна дивізія: Матеріали до історії війська УНР. Рік 1919 / О.Удовиченко. – Нью-Йорк, 1971. – 264 с.

769. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921 / О. Удовиченко. – Вінніпег, 1954. – 179 с.

770. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст. / [Гол. редкол. В. Литвин]. – Київ, 2007. – 518 с.

771. Україна: політична історія ХХ – початку ХХІ століття / [Голова ред. ради В. Литвин]. – Київ, 2007. – 713 с.

772. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1918. – Київ, 2005. – 402 с.

773. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1919. – Київ, 2005. – 236 с.

774. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1920. – Київ, 2005. – 312 с.

775. Україна-Польща: Історія і сучасність. Збірник статей. – Київ, 2003. – Ч. 1. – 496 с. – Ч. 2. – 328 с.

776. Українська культура другої половини ХVІІ–ХVІІІ століть. – Київ, 2003. – Т. 3. – С. 362.

777. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (Доба Української Центральної Ради) / В. Ульяновський. – Київ, 1992. – 214 с.

778. Ульяновський В. Церква в Українській державі (Доба Гетьманату Павла Скоропадського) / В. Ульяновський. – Київ, 1997. – 313 с.

779. Ушаков А., Федюк В. Белый Юг. Ноябрь 1919 – ноябрь 1920 / А.Ушаков, В. Федюк. – Москва, 1997. – 104 с.

780. Федорів П. Старшинська школа піхоти УГА в Коломиї / П. Федорів // Українська Галицька Армія (Матеріали до історії). Т. 3. – Вінніпег, 1966. – С. 146–147.

781. Форд Р. Адский косильщик. Пулемет на полях сражений XX века / Р.Форд. – Москва, 2006. – 313 с.

782. Фош Ф. О ведении войны / Ф. Фош. – Москва, 1937. – С. 14, 34.

783. Фріш Р. 6-й гарматний полк / Р. Фріш // Українська Галицька Армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 191–192.

784. Функен Л. и Ф. Первая мировая война 1914–1918 / Л. и Ф.Функен. – Москва, 2002. – 314 с.

785. Футулуйчук В. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.) / В. Футулуйчук. – Львів–Донецьк, 2000. – 313 с.

786. Харук А. І. Становлення Військово-Повітряних Сил України в 1917 р. / А. Харук // Вісник національного університету “Львівська політехніка” “Армія і держава”. – 2001. – № 431. – С. 19–25.

787. Химиця Н. О. Деякі аспекти участі молоді в українізації тилових резервних частин Південно-Західного та Румунського фронтів навесні-влітку 1912 р. / Н.Химиця // Вісник національного університету “Львівська політехніка” “Армія і держава”. – 2001. – № 431. – С. 9–14.

788. Хома І. Я. Місце і роль 1-го куреня Січових стрільців у Першій українсько-більшовицькій війні (січень–лютий 1918 р.) / І. Хома // Військовий вісник. Вип. 8. – Львів: ЛВІ, 2006. – С. 266–280.

789. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції / П. Христюк. – Прага, 1921. – Т. I. – 152 с.; Т. II. – 200 с.; Т. III. – 160 с.; Т. IV. – 1922. – 192 с.

790. Цветков В. Белые армии Юга России 1917–1920 (Комплектование, социальный состав Добровольческой армии, Вооружённых сил Юга России, Русской армии) / В. Цветков. – Кн. 1. – Москва, 2000. – 158 с.

791. Чернецький В. На грані нової доби / В. Чернецький // Гей, там, на горі “Січ” іде. – Вінніпег, 1965. – 313 с.

792. Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної дивізії / Г. Чижевський. – Б. м., 1919. – 56 с.

793. Шамбаров В. За веру, царя и Отечество! / В.Шамбаров. – Москва, 2003. – 413 с.

794. Шандрук П. Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня – 21 листопада 1920 р.) / П.Шандрук // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1934. – Зб. 4. – С. 201–236.

795. Шанковський Л. Де були українські полки австрійської армії при кінці світової війни / Лев Шанковський // Літопис Червоної Калини. 1939. – Ч. 7. – С. 19–23.

796. Шанковський Л. Звідомий полк та його комендант / Лев Шанковський // Українська Галицька Армія. Т. 1. – С. 153–155.

797. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Лев Шанковський // Український історик. – 1970. – Ч. 4 (28). – С. 67–75; 1971. – № 1–2 (29–30). – С. 58–69; № 3–4 (31–32). – С. 31–32; 1972. – Ч. 3–4 (35–36). – С. 55–71; – Ч. 3–4 (39–40). – С. 113–126; 1974. – Ч. 1–3 (41–43). – С. 48–64; 1975. – Ч. 1–2 (45–46). – С. 45–69.

798. Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність / Лев Шанковський. – Мюнхен, 1958. – 317 с.

799. Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Лев Шанковський. – Вінніпег, 1974. – 396 с.

800. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія / Лев Шанковський. – Львів, 1999. – 396 с.
801. Шаров П. Влияние экономики на исход мировой войны 1914–1918 / П. Шаров. – Ленинград; Москва, 1928. – 113 с.
802. Шептицький А., митрополит. До духовенства / Андрей Шептицький // Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи (1865–1944). – Львів, 1995. – С. 70–105.
803. Шикарев Ю. В. История оружия. Артиллерия / Ю.Шикарев. – Москва, 2001. – 270 с.
804. Широкогород А. Энциклопедия отечественной артиллерии / А.Широкогород. – Минск, 2001. – С. 458.
805. Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди / О. Щусь. – К., 1992. – 86 с.
806. Эйзенхауэр Д. Во главе союзных войск / Д. Эйзенхауэр // Вторая мировая война в воспоминаниях. – Москва, 1990. – С. 437–527.
807. Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії / Богдан Якимович. – Львів, 1996. – 359 с.
808. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – Київ, 2003. – 767 с.
809. Ярий Р. День слави в історії наших саперів / Р. Ярий // Календар Червоної Калини. – 1925. – С. 93–97.
810. 1918 год на Украине (Белое движение в России. Т. V). – Москва, 2001. – 413 с.
811. 1920 гг. – Москва, 1988. – С. 347.
812. Bagiński H. Polska na wschodzie 1914–1920 / H. Bagiński. – Warszawa, 1921. – 561 s.
813. Dziesięciolecie odrodzenia Polskiej siły zbrojnej. 1918–1928. – Warszawa, 1928. – 455 с.

814. Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919 / W.Hupert. – Lwów; Warszawa, 1928. – 107 s.
815. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924 / Z.Karpus. – Toruń, 1991. – 160 s.
816. Klimecki M. Czortków 1919 / M.Klimecki. – Warszawa, 2000. – 212 s.
817. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe / M.Klimecki. – Warszawa, 1997. – 286 s.
818. Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka. Organizacja, uzbrojenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej / M. Krotofil. – Toruń, 2002. – 226 s.
819. Prszybylski A. Wojna polska 1918–1921 / A.Prszybylski. – Warszawa, 1930. – 239 s.
820. Stoliński A. Organizacja wielkich jednostek kawalerii i oddziałów artylerii konnej w okresie od marca 1919 r. do sierpnia 1939 r. / A.Stoliński // Studia i materiały do historii wojskowości. T. 36. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. – S. 181–199.
821. Brucki J. Petlurowcy / J.Brucki. – Kraków, 2000. – 600 s.
822. Legieć J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r. / J.Legieć. – Toruń, 2002. – 280 s.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
3-й Січковий гарматний полк									12	
5-й Січковий гарматний полк									12	
Січковий кінний дивізіон										
Запорізька бригада										
1-й курінь					200					
2-й курінь					200					
Кінний курінь						100				
Гарматний курінь									4	
Південна група:										
Запорізький корпус	30	27		265			250	2		35
1-а Запорізька дивізія	22			177						38
1-й імені Дорошенка полк	28		56	326			382			4
2-й імені Кармелюка полк	35			351			350			61
3-й Гайдамацький полк	54			1070			415		3	183
4-й імені Хмельницького полк	30			322			300			
Технічний курінь	16			14						4
Кінний полк імені Гордієнка	17			140						29
2-а Республіканська дивізія										
1-й Республіканський полк	26			120						
2-й імені Мазепи полк	42			598						18
3-й імені Наливайка полк	56			512			440	4		16
4-й імені Богуна полк	41		53	389			400	8		53
Кінний полк чорних запорожців						200				
Інженерний курінь	30			220						
2-й Чорноморський полк	185			304						
Південно-Східна група										
5-а кадрова дивізія	100			650						
“Запорізька Січ”					300					
1-й кінно-партизанський полк						100				
Катеринославські відділи					200	100				
8-й кіш (рештки кадрових частин)					300					
Збручанська група військ										
Загін сотника Шандрука										
Запорізький стрілецький курінь					350	60		8	2	
Рибницький полк					220			10		

Стан Дієвої армії УНР 16 серпня 1919 р.

Назва	Старшини	Підстаршини	Козаки	Багнети	Шаблі	Рушниці	Коні	Кулемети	Важ. гарм.	Гаубиці	Лег. гарм.	Броньовики	Потяги	Літаки
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Волинська група	33/25		89				65							
Сотня штагрупи	2	4	75	50		70	23	2						
Кін. ком. ординарців	7	2	27		17	12	31							
4-та радіостанція	2	9					13							
1-ша Північна див.	37	27	189	64	20	64	93	2						
1-й Гайсинський п.п.	50	32	178	81		125	110	12						
2-й Берестенський п.п.	33	80	177	125		280	86	6						
3-й Підільвівський п.п.	79	74	554	280	50	271	202	10						
1-ша Північна гарматна бригада	3		35			11	22							
1-й гарматний полк	21		241			38	137	3		2	6			
2-й гарматний полк	24	20	219				230	5		4	2			
1-й техн. півн. курінь	14	7	64			7	30							
1-й півн. зап. курінь	37	38	187	196		179	37	11						

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
4-та Сіра дивізія	19		111	37	20	30	72	2						
10-й п. Сіро-жупан.	78	86	285	240	14	384	100	16						
11-й п. Сірожупан.	24	46	285	258	10	236	43	8						
10-й гарм. полк	27	23	101			50	94	2						
4-й техн. курінь	15	7	66			32	21							
4-й запас. курінь	34	6	7			9								
1-й кін. Полк ім. Залізняка	31	12	123		41	133	155	3						
Група СС	48	43	643	210		210	166	11						
5-та польова радіостанція	2	5	12				6							
10-а дивізія СС	8	6	45				10							
28-й п. п. СС (1-й)	24	3	398	250		250	107	6						
29-й п. п. СС (2-й)	24	3	398	250		250	107	6						
30-й п. п. СС (3-й)	36	8	400	320		320	74	6						
10-та окр. кін. сотня	12		153		70	70	90							
10-та техн. курінь	7	1	87			72	19	2						
10-та гарм. бригада	5	3	37			22	22							
28-й гарм. полк	20	7	343			292	196				9			
29-й гарм. полк	25	5	434			400	294				12			
30-й гарм. полк	19	4	375			284	254				11			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
11-та дивізія СС	22		110	60		60	35							
31-й п. п. СС (4-й)	34	5	830	473		473	176	6						
32-й п. п. СС (5-й)	31	2	104	79		79	39	6						
33-й п. п. СС (6-й)	23	1	227	195		195	52	6						
Стародубський п. п.	34		133	70		80	14	5						
11-й техн. курінь СС	7		75			75	25	1						
11-та окр. кін. сотня	7		80		41	41	71	2						
11-та гарматна бригада:														
31-й гарм. полк	18	3	404			369	216				12			
32-й гарм. полк	25	4	361			295	269			2	4			
33-й гарм. полк	11		328			320	123			5				
Парк	5		51				33							
Кінна розвідка	6		44		23	23	41				1			
4-та окр. Кінна бригада:														
7-й кін. полк (колиш. 27 Чортом)	18		193	70	80	180	90	4						
8-й кін. полк (колиш. 28 М. Залізняка)	5		35		33	35	37	2						
Кін. полк СС	24	2	349	65	260	265	229	7						
4-а кінна батарея	4		65				40				2			
Автопанц. див. СС	12	4	132					12			3	5		

Продовж. дод. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Кіш скорострільів	30	8	219	97		7								
Кіш групи СС	14	5	759				20							
Запорізька група	82	51	401	60	20	120	107	2						
2-га радіостанція	2	4	10				0							
6-та Запорізька дивізія	22		177	30		30	88							
16-й п. п. ім. Дорошенка	36	24	243	186	4	260	25	4						
17-й Гайдамацький полк	19	14	280	160	7	310	27	12						
18-й п. п. ім. Хмельн.	16	17	155	109		193	55	2						
12-й Немирівський п. п.	11	8	168	108	12	138	60	6						
Парт. загін "30 Квітня"	9	6	76	35	22	65	42	4						
Окр. гайд. кін. сотня	3	8	112		57	87	94	1						
6-й технічний курінь	23	5	98			50	24							
6-та гарматна бригада	9	8	68			60	55	1						
17-й гарм. полк	11	10	250			50	112	1			3			
Парк	3	3	88			40	141							
7-ма Запорізька дивізія	26	22	129			46	26							
29-й Республіканський п.п.	15	12	433	133	15	138	26	7						
20-й п. п. ім. Мазепи	27	38	681	153	24	205	60	7						
21-й п. п. ім. Наливайка	22	23	697	233	6	279	50	7						

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
7-ма гарматна бригада	3	5	8				6							
19-й гарм. полк	18	35	160			128	27	2			6			
20-й гарм. полк	16	23	172			108	21		1			2		
21-й гарм. полк	17	17	88			52	7							
7-й технічний полк	19	29	81			66	41							
7-ма окрема кінна сотня	8	5	73		18	40	42							
3-а бат. 3-го важк. арт. див.	4	10	74			30	57	1	2					
5-та бат. 2-го п. 1-ої Дніпр. бригади	5	6	118			50	79	1			9			
8-ма Запорізька див.	18	3	75	39		39	35							
22-й п. п. ім. Богуна	24	25	188	85		400	99	3						
23-й п. п. ім. Кармелюка	30	45	278	165	32	168	78	4						
24-й п.п. ім. Сагайдачного	82	2	193	146	10	80	6	6						
22-й гарматний полк	14	17	149			63	139	2			7			
8-й технічний курінь	16	10	110			80	64	1						
3-тя окрема кін. бриг.	64	60	760		291	450	483	15			1			
Київська група	19		36			21	8							
Сотня	2	1	98	69		74	1							
Ком. зв'язку	3	1	38			5	5							
5-та селянська дивізія	14	4	63			12	40							

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1-й п. п.	8		238	230		250	7							
2-й п. п.	13	24	260	250		250	35	5						
3-й п. п.	5	13	114	107	9	120	18	4						
1-ша бат. 5-ої гарм. брига.	3		47			47	35				3			
Інж. с. і ком. звязку	3	2	13			13								
2-й кін. ескадрон	7	7	38		25	45	41							
12-та Селянська див.	9		42			30	36							
1-й Верхньо-дніпровський п. п.	9	12	180	195		180	21	2						
2-й Звенигородський п. п.	13	4	156	125		156	17	3						
3-й Полтавський п.п.	3	5	123	110		123	18	2						
Окр. курінь Залізняка	2	1	118	66	10	118	32	5						
2-га батарея	1		15			10	10	1			2			
1-й кін. ескадрон	5	2	28		25	28	28							
1-ша Подільська повст. дивізія	1		3				5							
1-й п. п.	7		104	60		60	5	2						
2-й п. п.	2		105	45		45	5	2						
3-й п. п.	3		54	40		40	2	1						
2-га гарм. брига.	41		352				227			3	6\3			
3-а піша дивізія	17	5	7			13	9							
Команд. Чота	13	1	72		44	80	50	6						
Контр-розвідка	8	8	104	84	9	78	18	3						
3-а польова радіостан.	2	4	9				9							

Продовж. дод. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
3-й загін	9		16			1	2	4						2
4-й загін	8		74			10		2						6
5-й загін	10		79			12		14						4
1-ша сотня	11		69			8	17	7						7
2-га сотня	10		74			20	6	5						3
1-й Запорізький загін	3		31											
1-й повітроплав. дивізіон	17		210				20							4
Разом в армії УНР	3023	2031	28926	11381	1751	20066	9488	533	2	26	149	6	9	22\4

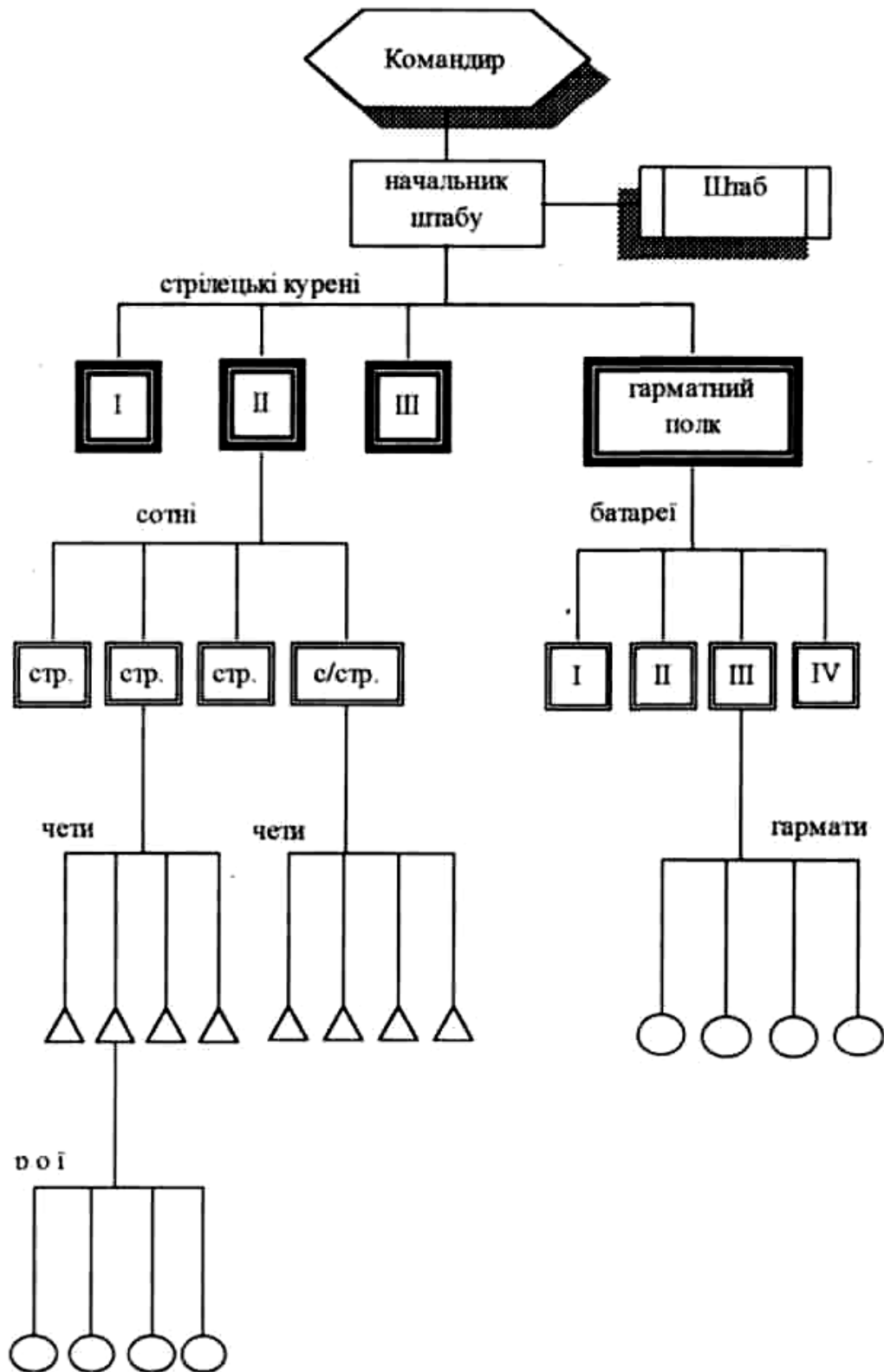
Організація Галицької Армії

Бригада	Командир	Курнів	Багнетів	Шабель	Кулеметів	Гармат
1-й Галицький корпус						
5-та Сокальська	Сот. П. Петрик	3	5700	175		6
6-та Равська	Пор. Ю. Головінський	3	4000	75		14
9-та Угнівська	Сот. В. Стефаняк	2	1600		14	16
10-та Янівська	Отам. А. Долуд	3	2500			8
2-й Галицький корпус						
1-ша бригада УСС	Отам. О. Бушкований	3	3000			24
2-га Коломийська	Сот. Р. Дудинський	3	2500			16
3-тя Бережанська	Підп. А. Вольф	5				16
4-та Золочівська	Отам С. Шухевич	4		75	12	16
3-й Галицький корпус						
7-ма Львівська	Отам. А. Бізанц	6	2100			17
8-ма Самбірська	Підп. А. Кравс	4	2800			28
11-та Стрийська	Отам. К. Шльосер	4			12	16
1-ша Гірська	Отам. В. Черський	4	4000			4

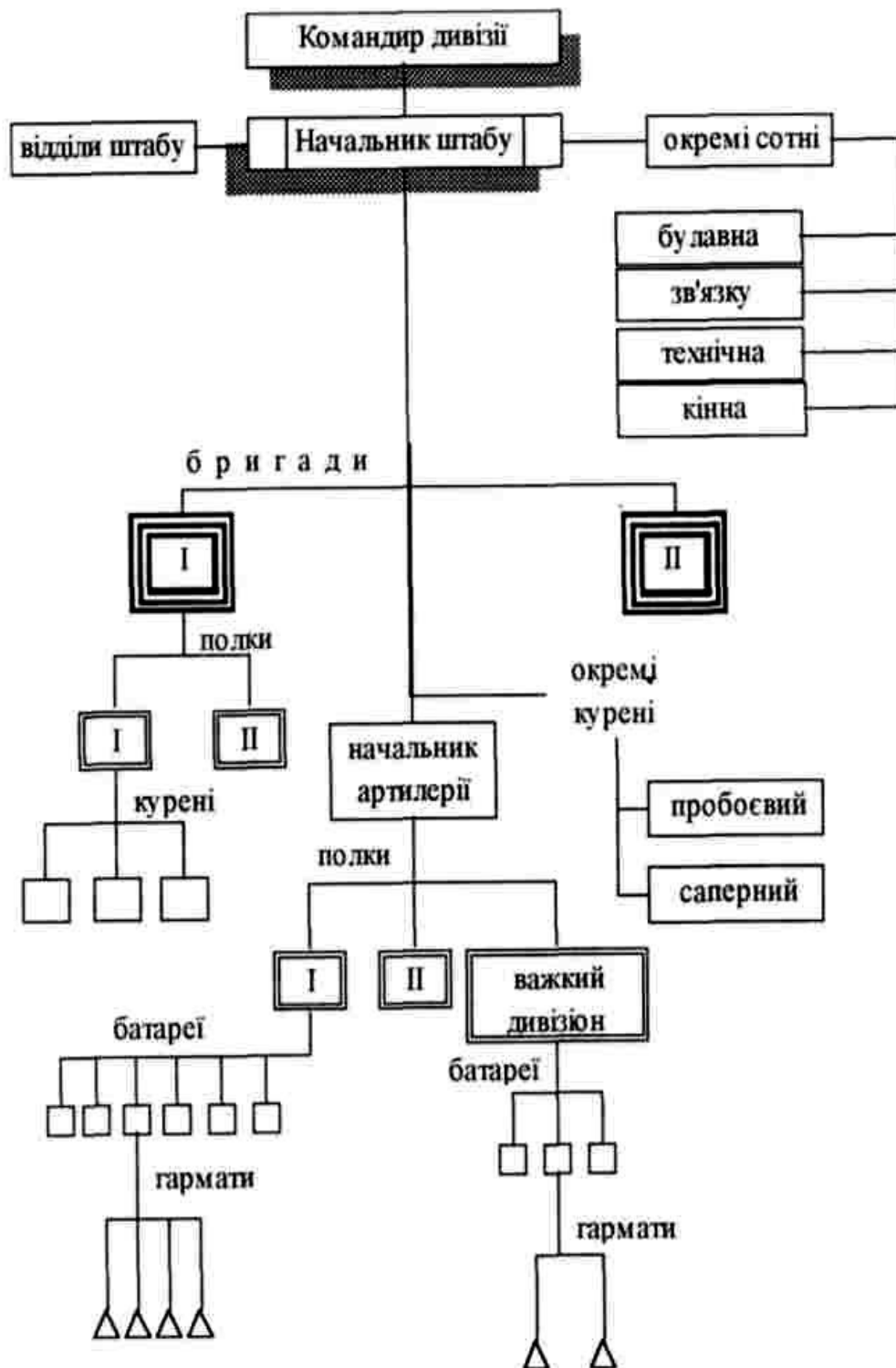
Піхота Армії УНР (серпень 1919 р.)

Найменування	Старшин	Підстаршин	Козаків	Рушниць	Кулеметів
1	2	3	4	5	5
Волинська група:					
1-ша Північна дивізія:					
1-й Гайсинський піший полк	50	32	178	125	12
2-й Берестейський п.п.	33	80	177	280	6
3-й Подільський п.п.	79	74	554	271	10
4-та Сіра дивізія:					
10-й Сірожупанний п.п.	78	86	285	384	16
11-й Сірожупанний п.п.	24	46	285	236	8
Група Січових Стрільців:					
10-та піша дивізія:					
1-й піший полк	24	3	398	250	6
2-й піший полк	24	3	398	250	6
3-й піший полк	36	8	400	320	6
11-та піша дивізія					
4-й піший полк	34	5	830	473	6
5-й піший полк	31	2	104	79	6
6-й піший полк	23	1	272	195	6
Стародубський піший полк	34	–	133	80	5
Запорізька група:					
6-та Запорізька дивізія:					
16-й п.п. ім.Дорошенка	36	24	243	260	4
17-й Гайдамацький п.п.	19	14	280	310	12
18-й п.п. ім.Б.Хмельницького	16	17	155	193	2
12-й Немирівський п.п.	11	8	168	138	6
7-ма Запорізька дивізія					
19-й Республіканський п.п.	15	12	433	138	7
20-й ім. Мазепи п.п.	27	38	681	205	7
21-й ім.Наливайка п.п.	22	23	697	279	7
8-ма Запорізька дивізія:					
22-й ім. Богуна п.п.	24	25	188	400	3
23-й ім. Кармалюка п.п.	30	45	278	168	4
24-й ім. Сагайдачного п.п.	82	2	193	80	6

1	2	3	4	5	6
Київська група:					
5-та Селянська дивізія:					
1-й піший полк	8	–	238	250	7
2-й піший полк	13	24	260	250	5
3-й піший полк	5	13	114	130	4
12-та Селянська дивізія					
1-й Верхньо- дніпровський п.п.	9	12	180	180	2
2-й Звенигородський п.п.	13	4	156	156	3
3-й Полтавський п.п.	3	5	123	122	2
1-ша Подільська повстанська д.					
1-й піший полк	7	–	104	60	2
2-й піший полк	2	–	102	45	2
3-й піший полк	3	–	54	40	1

Організація стрілецької бригади Галицької Армії

Організація стрілецької дивізії Галицької Армії
в червні 1919 р. (проект)